

૧૯, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપદ્ધતો [૩ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૬
૨૦, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, મહાસુદર્શન [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૧, ઉદ્દ્યોધન [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૨, અર્ધગતાર્જિના અનુભવમોક્ષ [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૩, સંસારમન્થન [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૪, વિશ્વગીતા (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ઇન્દુકુમાર, અઠ ૨ ભો (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૬, ન્દાના ન્દાના શસ, ભાગ ૨ ભો [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૮
૨૭, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૮, મહાગીર-નૂરમહાન (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રવિજ્ઞાદેવ	૧૯૨૮
૩૧, કુરુક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, રાસાધ્યા	૧૯૨૯
૩૨, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ગોષ	૧૯૩૦
૩૩, શાહાનસાહ અગરશાહ	૧૯૩૦
૩૪, પાખડીઓ	૧૯૩૦
૩૫, કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	૧૯૩૦
૩૬, સંબોધન	૧૯૩૦
૩૭, દામ્પત્યપ્રતોષ	૧૯૩૧
૩૮, શિક્ષાપત્રી, સમપ્રોણી	૧૯૩૧
૩૯, બાળમયો	૧૯૩૧
૪૦, ઉપનિષદપંચક	૧૯૩૧
૪૧, સંપત્તિ	૧૯૩૧

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાક કાવ્યો, ભાગ ૧ થી (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, શાનસુવેની કાવ્યત્રિપુટિ (૩ છ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાક કાવ્યો, ભાગ ૨ થી (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ થી (૩ છ આવૃત્તિ)	૧૯૦૬
૬, ન્દાના ન્દાના સસ. જ્ઞાન ૧ થી [૭ મી આવૃત્તિ]	૧૯૧૦
૭, ભયવદ્વેષી, સમ્પ્રલોહી [૩ છ આવૃત્તિ]	૧૯૧૦
૮, ન્યા—ન્યાન્ત (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેધાવત, સમ્પ્રલોહી (૩ છ આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, કપા (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, શાનર્ષિ ભરત (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંભ [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ—જનનાવલિ [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી પાઠશ મન્થો, સમ્પ્રલોહી [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૫
૧૭, અમર પન્થનો આચાર્ય (૨ છ આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૮, રાત્રીદર્શન સંભારણું [૨ છ આવૃત્તિ]	૧૯૨૬

દસપનમિત્ર
એલેક્ઝાંડર કિન્લોક કારખાન

બે ૧ મિત્ર મજા સા બીન ગણીન
૧૯ ૧૯૫૫ વગન્ત બેડી

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

૧૪૧૨ કુવીશ્વર દસપતરામ

ભાગ ૨ જો, સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે

(ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૬)

ઉત્તરાધ

નહાનાલાલ દસપતરામ કવિ

પારાશર્યઘચઃ સરોજમમલમ્

વિ. સં. ૧૯૯૬

પાંચ

ઈ. સ. ૧૯૪૦

કીર્તિ સહાયા સ્મર રૂપીઆ

જમના ન્હા. કવિ

દત્તોને માટે રચ્યરચક
 પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,
 એલિસ પુલ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૪૦

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક અન્યની
 પ્રત્યેક નકલ ઉપર દત્તોની દૃઢી સહી હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન:
 મણિલાલ કલ્યાણદાસ મહેલ
 સુપ્રસાદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
 પાનકોર નાકા—અમદાવાદ

કવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ બીજો; સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે

(ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૯)

ઉત્તરાર્ધ

અનુક્રમણિકા

પિતૃતર્પણ	પાનું ૯
પ્રકરણ ૧૧ મું, વાચનમાળા	૧૯
પ્રકરણ ૧૨ મું, મુજર્હમા; દલપત ને નર્મદ	૬૧
પ્રકરણ ૧૩ મું, ગાયકવાડ મહારાજના દરબારમા મહારાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ	૧૩૫
પ્રકરણ ૧૪ મું, ધડીક જ્યોત ડોલી ગર્હ	૧૮૪
પ્રકરણ ૧૫ મું, મૈત્રીના ધર્મ	૨૧૧
પ્રકરણ ૧૬ મું, પ્રાચીન કવિતા	૨૪૦
પ્રકરણ ૧૭ મું, સુધારાનું પુગણ	૨૫૭
પ્રકરણ ૧૮ મું, મન્તાનો અને આત્મમન્તાનો	૨૮૫
પ્રકરણ ૧૯ મું, કવિમિત્રન	૩૧૮
પ્રકરણ ૨૦ મું, દેશદર્શન; નવા પૂરો	૩૬૧
પ્રકરણ ૨૧ મું, વાનપ્રસ્થ યયા	૩૮૪
પ્રકરણ ૨૨ મું, દવપતકાવ્ય માલવારી	૪૧૬ ૪૫૮-૪૬૬

પિતૃતર્પણું

- ૧, બાર-બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પાડતાં સૂની,
બાર-બાર વહ્યાં વર્ષો વાદળી વરસી ભીની;
- ૨, બાર વર્ષો થયાં, તાત ! મૃત્યુના પડદા નમ્મે,
હજી એ ચક્ષુમાં ત્હો એ પ્રવેશો પૂર્વના રમે.
- ૩, કાળની વીંઝતી પાંખ અનેરા વેગથી ભરી,
નેત્ર મીંચી ઉઘાડું ત્હાં આવે બ્રહ્માંડને ફરી.
- ૪, નથી એ મેઘનાં નીરે, નથી અન્ધારનાં જળે,
ઘોયાં કે સ્મૃતિનાં ચિત્રો રંગેલાં પ્રાણપાટલે.
- ૫, આખા એકાન્ત રાત્રિએ, ને મેઘે રસ સીંચિયા,
એમ જીવનના સર્વે આયમ્યા દિન ઉગિયા.
- ૬, વસન્તે ને વસન્તે જ ખોલે છે ખોલ કેઠિલા,
આત્મામાં એમ ખોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

૨

- ૭, પિતાજી ! પત્ર ને પુષ્પે એ જ આવી વસન્ત આ;
દહોકે છે કેઠિલા, એવાં દહોકે છે સ્મરણો, અહા !
- ૮, આંખાની ડાળ મ્હોરી, ને આત્મા એ મુજ મ્હોરિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો હરિની રસહોરીઓ.
- ૯, હું ચ તે લઈ આ વીણા સ્મરું છું ગુણ આપના;
પુણ્યશ્લોક પિતા ! મન્ત્રો જપું છું પિતૃજાપના.

૩

- ૧૦, વીતતી દીર્ઘ ગતિ, ને યતો ખરોડ દેશમા,
એ ખરોડે ઉચ્ચા આપ આશાવાદી અરુણ શા
- ૧૧, છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ,
દેવોના ધામના જેવું હૈયું બહો હિમાલય
- ૧૨, બુદ્ધિવૈભવ, ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદાન્તા
એ દૈવી દીપમાળાના અન્તરે તેજ રાજતા
- ૧૩, આપ અમૃતના બાયા, ધાવણે અમૃતે દીવા,
ને તેથી અમૃતમીઠું આપના ડવિતો હતા.
- ૧૪, ડાઘા પુત્ર જ ડાઘાના, અંગોઅંગે ઉઠે પછુ,
મન વાણી કર્મમાથે, ગરે નિત્યે જ રૂહાપછુ
- ૧૫, વીગ જયક્રુમાત્રીના, જમાવ્યો જય લોડમાં,
ને દિનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભાન્ડે નમા.
- ૧૬, દેવાનન્દે રમન્તા તે દેવાનન્દ ગુજથી આ
પામીને કાવ્યની દીક્ષા દીધ્યા દેવક્રુમાન્ શા.
- ૧૭, ભયો ઉત્સાહી એ ડઠ મેઘના સમ ગાજતો,
યશસ્વી વાણીનો એહ પ્રોત્સાહી બોલ આયમ્યો
- ૧૮, શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યા, પ્રાણની શ્વેત પાખ શા,
તેજવાદા સજી બહો ફિગિસ્તો ડો મનુષ્યના
- ૧૯, નમ્ર ને નમતા, ત્હો યે શૈલ ગી ન્દતા હવી,
ચાલ ધીમી ધીમી, ત્હો યે ખતથી વેગીલી ગતિ
- ૨૦, હાથે પીત્તજપટ્ટાળી શ્યામ ચીસમ લાકડી,
બાધી ગળી શુ સઢેલી સેના સેતાનની ત્હડી

- ૨૧, પૂર્વાં છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્યે જગમાં રૂઢા,
પાડયા અન્ધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા.
- ૨૨, દીકું એ સૌ દીર્ઘ કાળ, સુધાર્યું સુધર્યું ય તે;
પછી સંસારવાડીથી સંકેલી લીધ દૃષ્ટિને.
- ૨૩, બહુ વર્ષો સૂધી આપે મૂલવ્યાં મોતી ખડારનાં;
પછી પારખવા પેઠા આત્માના દરિયાવમાં.
- ૨૪, ધૂમતાં સૌ દિગ્ધે તહેને ધાર્યા એક સમાધિમાં;
વાળી પ્રહ્લાંડથી અણુ પરોવ્યાં પરમેશમાં.
- ૨૫, વિધિએ બાવ્યરેખા શુ' દોરી કેસરકુંડુમે !
ઉજ્જવળા ભાલમાં એવી રેખા તિલકની તરે.
- ૨૬, સ્મિતની સુન્દરતાના કપોળે અંકુરો ઉભા;
મધુરાં હાર્યની દીપે મુખડે મધુરી પ્રભા.
- ૨૭, આત્માનું તેજ, વીંધીને રોમ રોમ, વિહાસતું;
પ્રહ્લાષિં ! આપને દેહે પ્રહ્લાવચન્ વિલાસતું.
- ૨૮, વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના;
પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાન્તિના.
- ૨૯, આદ્યદ્રષ્ટા આ યુગના; કવિ છે, સૂત્રકાર છે;
ને નવજીવન કેરા ઋષિ છે, સ્મૃતિકાર છે.
- ૩૦, ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય, પેગમ્બર પ્રભુ તણા;
નવા શુર્જરાષ્ટ્રે એ ગજાવી ગેળી ઘોષણા.
- ૩૧, ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધાં;
તહમે વર્ષો સમા વર્ષ્યાં, અન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા.

- ૩૨, રહવારે રહાંજરે જેવો તપે લાગુ દિને દિને,
શીળા તેજે તપ્યા તેમ, દઝાડ્યાં નહિ કોઈને.
- ૩૩, મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાળમાં;
પારખી પારખી તેહ સંરક્ષ્યાં, પ્રાણુની સમાં.
- ૩૪, ને નવયુગની ખીલે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ;
સંધરી ખીમજો સૌની તેહનાં મધ સારવ્યાં.
- ૩૫, ધીરગમ્ભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી તહમે ધણા,
બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે મુધારણા;
- ૩૬, વિદ્યા ને સંપનાં સૂત્રો, ઠલાકોગલ્ય ઓપનાં,
ને મંસ્થાનમુધારો, ને દેશનાં હિત દીપતાં;
- ૩૭, પુણ્યભાવ, મદાચાર, ભક્તિ, ને પરમાર્થ, ને
માત્ત્વિક સ્નેહના મન્ત્રો, ધર્મઓદાર્યઃ સર્વ તે.
- ૩૮, વધે સંસારની ચોભા, પ્રભા ને પ્રભુતા વધે,
ગાયાં છે દેહઆત્માનાં મુક્તો ઉન્નતિનાં ણધે.
- ૩૯, રાજા અને પ્રજા કેઈ એક છે હિત, તે લટ્ટી,
ઉછેરું એ મદા આપે, શીખ જન્મેધને દઈ.
- ૪૦, સ્વીકાર્યો સ્નેહી રાજાએ, પ્રજાએ પ્રેમી પારખ્યા;
એ બાહુ અંગના એક, તહમારે તેમ તે સખા.
- ૪૧, પ્રતિભા, રાજ્યની આર્યા, ઉજ્જવળી દેશભક્તિની,
મૃતિ આપ હતા મોંઘી, યદ્દાની અચનાશીની.
- ૪૨, પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, સુસુષુ પરના હતા;
સાગ્રાહી યદા, તેથી સોમાંથી સાર ચોપતા.

- ૪૩, પુરાણા સંપ્રદાયોમાં શુદ્ધ પવિત્ર જે વિભુ,
પરમ્ ધર્મ તહમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ.
- ૪૪, દેશીઓમાં વસ્યો દેશી થઈ, તહેમાં લીધો રસ,
પરમ્ મિત્ર તહમારો જ તે મહાલાલ કાર્ણસ.
- ૪૫, જે ન્હાના ભાઈ હિન્દુના, ઈસ્લામી ખ્રીસ્તી પારસી,
સો ગુ સ્નેહ લીધો-લીધો, હેયે હેયાં હસી હસી.
- ૪૬, સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મનાં અમી.
- ૪૭, સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ઉર્મિઓ નદીઓ તણી,
લોકનાં હેતનાં પૂર ઓડેતાં તહેવાં તહમો લણી.
- ૪૮, સારથ આશિષો ઓહારી જનોમાં શુભ નામના,
સંચર્યા લઈ સદ્ભાવો આપ અક્ષરધામમાં.
- ૪૯, હતાં જીવન ને વાસ મદા મન્દિર છાયમાં;
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપના.
- ૫૦, આપે આયુષ્યમધ્યાહ્ન ગાળિયો પ્રભુકાર્યમાં;
અને આયુષ્યની સન્ધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા.
- ૫૧, દેહના સુસ્થે સ્થાપી દેહી કેરો મહારથી,
ઈન્દ્રિયોના અશ્વ ભેડી, લગામો વૃત્તિની ગૂંથી;
- પર, વિવેક સારથી માંડી, અખંડ પ્રભુની દિશે,
તહમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના વિષયો વિશે.
- ૫૩, નિત્યે જીવનમાં યોગી, તત્ત્વચિન્તક ચિન્તને,
શાણા સંસારી સંસારે, તપસ્વી જ તપોવને;

- ૫૪, ભક્તિદેશે મહાભક્ત, કૂંપજો ભાવની કુંળી:
આપને આંખલે એમ કાળીઓ સો કૂળી-કૂલી.
૫૫, શું શું સંભારું ? ને શી શી પૂજૂં પુણ્યવિભૂતિ ચે ?
પુણ્યાત્માનાં ઉકાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.

૪

- ૫૬, ને એવું ચે હંતું બહારે પડયો'તો પિતૃભાવથી;
વિચારી પિતૃપૂજા હું ખડયો'તો પુણ્યલ્હાવથી.
૫૭, બહુ અવગણ્યા, તાત ! અસતકાર્યો, અનાદર્યો;
અને અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અર્ચિયા.
૫૮, ખીજવ્યા, પજવ્યા પૂરા, કુમશું દિલ કાપિયું;
ને ત્હમારા દિનો છેલ્લા એર કીધા: સહુ ગયું.
૫૯, ગયો એ યુગ મસ્તીનો, અંજાવાતો ગયા બધા;
આપના મૃત્યુએ, તાત ! આછાં નીર ઊંડાં કીધાં.
૬૦, પાપની મોહિની પેજે, ન ત્હો ચે મેહ પામતા,
પુણ્યી ને પુણ્યવન્તી આયોની એ જ આર્થ'તા.
૬૧, જન્મની વેળ જે આપે સંચી'તી સુજ અન્તરે,
નિભાવ્યો આર્થ'તાએ એ, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે.
૬૨, ભમે છે આ બ્રહ્મો આલે, ઢોઈ ત્હો ચે નહી પડે;
ન છૂટે દાંડીથી, ને ઢે વીંઝણો રમણે સહડે.
૬૩, રમીને ને ભમીને હું આપ્યો છું આપ છાંયમાં;
દેજે એ છાંયડી શીળી, દીધી છે જેમ કાચ આ.
૬૪, સૌ અગવીતરાંની એ સુમાઓ તાત ! આપજે;
ન ભેયો માટીને, દેવા ! માનજે પંક પંકજે.

૫

- ૬૫, અન્ધારી રાત્રિએ ઊંડા શબ્દ હો અન્ધકારના,
 બોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કેા ભૂતકાળના.
- ૬૬, ડાહ્યાવે આત્મની ન્યોત ઝંઝાનીલો સ્મૃતિ તણા;
 પ્રચંડ મોજે ઉછળે એ અવિરામ ઘોષણા.
- ૬૭, અદીદા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
 ગર્જે છે પડછન્દા કેા એવા અન્તર્ગુહા ભરી.
- ૬૮, ઘોરે જેવો મહાઘોરે ઘેરા તોફાનનો ધ્વનિ,
 અમસ્ત જીવન ફેરા ઘોરે એવો મહાધ્વનિ.
- ૬૯, અને એ સ્મૃતિના ઉર્મિ, પડયા ભૂતકાળના,
 ને બધા મૂંઝવે એવા બોલ જે મુજ બાદ્યના;
- ૭૦, તે સોમાં તરતો, જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જળે,
 મુણ્યો, આકાશવાણી શો, શાન્તિનો શબ્દ એક મહેં.
- ૭૧, શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કોલાહલ વિશ્વનો,
 એ શબ્દે એમ મહારો ચે શમ્યો પોકાર ઉદનો.
- ૭૨, વર્ષી માધુર્ષ દેવોનું, અન્ધકાર ઉજાળતો,
 પુરાણા ચે સુગોને એ જોળંગી શબ્દ આવતો.
- ૭૩, ન્યોત્સનાની ધારમાં જેવો ભયો મન્ત્ર સુધામય,
 એવો ગેળી મુણ્યો મન્ત્ર, પિતૃદેવો મય, પ્રિય !

૬

- ૭૪, અધૂરી-હા ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઝગ્યા;
 અંદે લે ધરતી માતા, ભલે માતૃંડ હો ઉંચા.

- ૭૫, નથી આશા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફૂલ;
નથી પૃથ્વી વિના પાચો, નથી માતા વિના કુળ.
- ૭૬, હજી તો આલમાં મ્હારા બાથુડો સૂચું ઉગતો,
બાથુડા બોલનો બોળે કાલો કલ્લોલ જામતો;
- ૭૭, દીઠો કે ન દીઠો તહે તે, મુણ્યો કે ન મુણ્યો કંઈ,
સંકેલી દેહની માયા વન્દીને વિશ્વને ગઈ.
- ૭૮, વીતિયાં સહાંજ ને બહાણું તે પછી બહુ વધનાં;
ભૂંડ્યો નથી હજી, માતા ! હાસ્ય તે તુજ હપનાં.
- ૭૯, આભના વણથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
આભના લેહમાં બેતી દિણિ તે તાહરી વડી.
- ૮૦, ભરેલા ભાવથી અંગે ડાલતી કુળહારિણી;
ગૃહિણી શુભવન્તી તું, મ્હોટે ચાંદ્રે મુહાગિણી.
- ૮૧, સારી શોભાથી શોભાતી, ધમીંલી કુળધામની;
શામળે રંગ રંગેલી મેવિકા ઘનફામની.
- ૮૨, પ્રારબ્ધી, પુણ્યશાળી, ને પાપપાવનકારિણી;
ધૈયંગામ્ભીયથી ધીંગી, દેવિ ! તું દુઃખહારિણી.
- ૮૩, હેતવાત્સલ્યનાં બહેલે હેયારું પૂર ગાજતું;
ધર્મમૂર્તિ પિતા મ્હારા, ભક્તિની મૂર્તિ માત ! તું.
- ૮૪, સદા સૌભાગ્યવન્તી, ને સ્વામીસેવાપરાયણ;
વૃતાળી, શાન્તિથી શીળી; એ જ ત્હારાં રત્નાયન.
- ૮૫, નથી એ વીસયો ત્હારી દૂકી જીવનની કલા;
વિસારી વીસરે કેમ માતૃવાત્સલ્યની લીલા ?

- ૮૬, દૂધથી તાહરા ત્હેં જે સીંચી'તી પ્રાણમાં સુધા,
નથી એ ઓસરી, માતા ! વાધી ઉર્મિ' અનેકધા.
- ૮૭, શુન્દરી વાડીમાં એક નદી રેવા અનુત્તમ;
શુન્દરી વાડીમાં તેમ માત રેવા અનુત્તમ.
- ૮૮, ઓ અલિબલત આર્યોઓ ! ઓ આર્યો સહુ ભોમના !
સુણો આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પૂર ભોમના :
- ૮૯, વિશ્વદેવો મવ, પ્રાણ !, માતૃદેવો મવ, પ્રિય !
સર્વે કુલાશ્રમે નિત્યે હજો એ ભાવનામય.

૭

- ૯૦, વિશાળી હુનિયાં વીંટી ધૂમે છે સિન્ધુ ગર્જતોઃ
તે સિન્ધુનાં ઉંડાં નીરે મુકતાપુંજ વિરાજતો;
- ૯૧, ઘેરીને પૃથ્વીની પાળો પડી છે આભની ઘટા,
અહોરાત્ર તપે ત્હેમાં તેજના ગોળની છટા :
- ૯૨, બાંધી પ્રહ્લાંડની ઝાડી એ રીતે પ્રહ્લ રેલિયો,
ને પ્રહ્લજ્યોતિમાં નિત્યે પ્રકાશે પુણ્યશાળીઓ.
- ૯૩, પામીને તે પ્રહ્લજ્યોતિ, પ્રહ્લનાં તેજ ઝીલતાં,
ખીલે છે પુણ્યને પુણ્યે માહરાં માત ને પિતા.

૮

- ૯૪, ગુણાળી ગવરી માતા ! પૂજ્યઃ પ્રહ્લર્ષિ' ઓ પિતા !
ધરં છું ચરણે તે આ સ્વીકારો શુન્દરી ગીતા !
- ૯૫, સૌ ઉપનિષદો કેરા ભાવ શી આપ છું દગી;
ને ઉપનિષદોના સૌ સાર શી આ ગીતા ઝગી.

- ૯૬, એ જ સંવત્સરી આજે, યયા દેવ મનુ મટી;
પાશું છું પર્વ, પૂજું છું શુભો તાત! રટી રટી.
- ૯૭, ભરી અંજલિ અત્રુની ઠરું છું આ હું અર્પણ;
સત્કારો પૂજ્ય! આ પૂજા, પુત્રનું પિતૃતર્પણ.
- ૯૮, અમોભાં બહુ યે રત્નો શાસ્ત્રરતનાઠરે તરે;
વીણીને એક મોંઘેરું પુત્ર આ પાવલે ધરે.
- ૯૯, સદા યે શીઝવી આપે સેવી દેવી સરસ્વતી;
આપના પુણ્યથી એહ આ ને આવી થતી કૃતિ.
- ૧૦૦, તો ભૂલ્લી ભૂતની ભૂલો, ભાળીને લક્ષ્ય ભાવિનો,
અમીની આશિષો આપો, કૃણે સદ્ભાવ સુતનો.
- ૧૦૧, પૂર્વે જે ભાવથી આપે વધાવ્યો જન્મ માહરો,
આ પરે યે, પિતામાતા! દૃષ્ટિ એ ભાવની કરો.

૨૫મી માચ ૧૯૧૦;
બારમી દલપતસંવત્સરી

પ્રકરણ ૧૧ મું, વાંચનમાળા

આજનો બાળક એ કાલનો મનુષ્ય.

પછી કવીશ્વરે એવી કવિતા લખી કે પચ્ચાસ વર્ષે
લગી ચોખૂટ ગુજરાતે તે વાંચી, લાણી, અને ગાઈ.

એમ કરતાં કરતાં ૧૮૫૮ની સાલ ભેઠી. '૫૮ની
સાલ એટલે દલપતભૂવનનો મધ્યચોક. એ સાલમાં એમના
ભૂવનશ્રવ્યનાં ૩૮ વર્ષોનાં પ્રકરણો લખાઈ ચૂક્યાં હતાં;
એ સાલમાં એમની આયુષ્યપોથીનાં ૪૦ પ્રકરણો લખાવાનાં
બાકી હતાં. '૫૮ની સાલ એટલે દલપતઆયુષ્યનો મધ્યદેશ.

પછી આયુષ્યને ૩૮મે વર્ષે યુગસૃષ્ટિ દલપતરામે
એવી કવિતાઓ રચી કે જેણે અધીં સફીલર નિત્યનિત્યે
ઉગતા નવગુજરાતને ઘડ્યો. લાફળો ગુજરાતીઓને
ભૂવનના ટાંચકાના ઉઠેલની ધાતો જડી.

શહેરોમાં ને ગામડાંઓમાં, રાજમહેલોમાં, શ્રીમ-
ન્તોની હવેલીઓમાં, રંકનાં ઝૂંપડાંઓમાં એ કવિતાઓ
નિર-તર-પેઢી દરપેઢી ગવાતી.

ઈસ્વી ૧૮૫૯થી ૧૯૦૭ પર્ચન્ત, વર્ષોવર્ષે, હબ્બરો
ને લાફળો ગુજર બાળબાળાઓએ એ દલપતકવિતાઓ
વાંચી, ગોળી, ગાઈ. એ બાળબાળાઓ પછી નવગુજરાતનાં
પિતામાતા થયાં. એમનાં સન્તાનોએ પણ એ દલપતકવિ-
તાઓ ગોળી અને ગાઈ. નવગુજરાતની ખેલેલી ચાર-
પાંચેક પેઢીઓ એમ દલપતકવિતાનાં દૂધ પીતી ઉછરી.
નવગુજરાત બાળક મટી બુવાન થયો.

દલપતકવિતા એટલે માતાના ધાવણ માતાની એ
મીઠપ ને માતાના એ પોષણ

૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમા શુજાતે દલપતકવિતા
વાચી ગોખી ગાર્જ છે એટલેટલો પ્રાચીન હે અર્વાચીન,
ગી હે પગ્દેશી, અન્ય હે કવિતા શુજાતે કહી વાચી
ગોખી ગાર્જ નથી. માતાનું ધાવણ ધાયા વિનાનું બાળક
હોય, તે દલપતકવિતા ભણ્યા વિનાના શુજાતે ભણેવાં
હે બાળબાળા હોય.

દલપતકવિનાઓએ નવશુજાતની આગ-પાચેડ પેદીઓ
પોષી, ઉઠેની, ને આત્મવાન કોષી.

ભણેલા ધગ્ધગમા ત્હારે શુજાતે ને મહાશુજાતે
દલપતકવિતા ગવાતી

આ દ્વિતીય ભાગના પૂર્વાર્ધના પગરજમા જ ભાવન-
ગના ગર્જાવિ દેવીપુત્ર પાતાભાઈ ગઢવીનું દેવીવેણુ બે લે
છે હે દલપતકાગ્બસને પગલે શુજાતે નવશુજાતી વસન્ત
એડી પછી એ પૂર્વાર્ધને પાને પાને એ નવવસન્તના પુષ્પો
ને પદવો શુજાતે પ્રકુવતા વાચનારે પેખ્યા આ
પ્રકરણમા પદ્ય શુજાતની વિધાવેલની એની જ વસન્તદયા છે

વસન્ત એટલે વિહાસ, પ્રભાત ને પ્રકૃતિનું સર્વતોમુખ
મ્હોણુપ્રકુલન. આ પ્રકરણમાની દતિહાસકવા કહે છે
હે અર્ધી સ્ત્રીસગ દલપતકવિતાએ બાળ શુજાતને ઘડી
ઘડીને જીવાન દીધા

આજનો બાળક એ આવતી કાલનો મનુષ્ય. વર્ષ

વર્ષે લાફોને નિજ કવિતાદ્ધ પાઈ પાઈને પર્યાસ
વર્ષો લગી એમ દલપતરામે નવગુજરાતને સગ્ગયે।

નવગુજરાતના મહામંદિરના પાયા '૪૮ માં દલપત
રામે ગુજરાતઈતિહાસસંયોધન આજુ ત્હારે મઠાય
હતા પછી છાપુ છાપખાનુ કન્યાશાળા પુસ્તકશાળા મલાએ
વ્યાખ્યાનમાળાઓ ઉપી એ નવમંદિરના ઝાળસ્થલો મઠા
યા '૫૮મા નવગુજરાતના ઘડતરના યુગમંદિરનુ શિખ
વાચનમાળાફે રચાયુ, અને એ મંદિરશિખરને માં
કવિતાને। સુવર્ણઝળશ સ્વાપી દલપતરામે નવયુગને
યુગધ્વજ ઠગ્ઠાવ્યે।

ખળવાએ નહિ, વાંચનમાળાએ ગુજરાતને
યુગપલટો ફીધો છે; અને ગુર્જરપ્રજાના એ માર
સચિવ્લવને પાંચ દાયકાલર અખંડ રસ સ્ત્રીચ્છે
છે એ વાચનમાળામાંની દલપતકવિતાઓએ.

પ્રજાકેળવણી એ સસારવિપ્લવનું મહાળાજ દે
નવયુગમા સમસ્ત ગુજરાતને ખેંટલો કેળવ્યે। વાચનમાળાએ

ખળવાના વર્ષોમા—'૫૭—'૫૮મા ગુજરાત
કરતું હતું ? ખળવાથી ચે મહાન ને ચિરસ્થાયી શાઃ
ખળવાના ણીજ ખળવાના વર્ષોમા ગુજરાતે રોપાતા હતા
અને ડવિતારસ છાટી છાટીને દેશમાળી દલપતરામ :
યુગપલટાના અકુરોને ઉછેરતા હતા

ખંધૂકખળવાથી શારદખળવો દીર્ઘજીવી ને મહા
ખલવકાગી છે.

ગુજરાત ત્હારે નવચિસ્ટણપદ્ધતિના પાયા માંડતું હતું. દેશમાળી દલપતરામ ગુર્જરવાદીની બાળકળીઓને કવિતાજ્ઞ સ્ત્રીચતા હતા.

વરોદરેથી ખડેરાવ મહારાજે ને અમદાવાદેથી નગરશેઠ પ્રેમાભાઈએ, ગુજરાતના ગિરિવરો ને આડકોટ થઈ, બળવાનાં પૂરને પાછાં વાળ્યાં. તાતિયા ટોપીએ પંચમહાલ પચાંત પગલાં કીધાં હતાં. પણ પહાડપાંખે સૂરજતેજ ઢંઢાયાં જાણ્યાં છે? નવયુગનાં અજવાળાં દેશભરમાં ઉગતાં હતાં; એક વિધિવિધાને નહિ તે બીજા વિધિવિધાને અન્ધારાં ફેડી નવપ્રકાશ પાડતા હતા. વિદ્યાવૃદ્ધિના સર્જનાત્મક સ્વરૂપે એ અજવાળાં ગુજરાતની પાટનગરીમાં ત્હારે વરમતાં હતાં, ને બળવાથી ચે વડા બળવાનાં બીજ વાવતાં હતાં. પાંચ દાયકાભર ગુર્જર નવપ્રભને ઘડનારી, નવગુજરાતની શારદ માતા સમી, વાંચનમાળા વાંચનમાળા-કમિટિ ત્હારે રચતી હતી. દલપતરામ એ વાંચનમાળાના કવીન્દર હતા, અને માહેયાનાં દૂધ સમી નવકવિતા રચતા હતા. એ વાંચનમાળાએ અને એ કવીન્દરની કવિતાઓએ ગુજરાતનો પછી સ્વરૂપપલટો કીધો.

વાંચનમાળા પછીનું ગુજરાત એ વાંચનમાળા પહેલાંનું ગુજરાત નથી.

ગંગાપ્રદેશ લોહીના ફાગ જેલતો હતો ત્હારે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો ગુજરાત નિઃશ્વ, પ્રશાન્ત, અરુધિરપ્રદગ્ધાન, પણ બળવાના ચે બાપ સમા મહાબળવાનાં વાવેતર વાવતો

હતો. ગુજરાતી વાંચનમાળામાંથી ગુજરાતીમાનસના યુગપલટાના પછી વાચરા વાયા.

નવશિક્ષણપદ્ધતિએ ગુજરાતને Modernize કીધો.

અને એ નવશિક્ષણપદ્ધતિમાં વાંચનમાળા પ્રધાનપદે હતી; ને વાંચનમાળામાં દલપતકવિતાઓ પ્રધાનપદે હતી.

ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં નવશિક્ષણપદ્ધતિએ ગુજરાતનો અજબ માનસપલટો કીધો. ૧૮૫૮નું ગુજરાત ને ૧૮૬૮નું ગુજરાત નિરનિરાળાં હતાં.

એ વિપ્લવવાતાં તો સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટનું એક આશ્ચર્યવર્ણુ ઉપાખ્યાન છે.

ડેલહાઉસીની કારકીર્દી માત્ર હુશ્કૃતભંડાર જ નથી; ડેલહાઉસીનાં પુણ્યનુકૃતો એ હતાં. અને તહેમાંનું એક તે 'પજનો કેળવણીનો ખરીતો. ખીલ' હતાં આગગાડી ટપાલ ને તાર. ત્રીજું હતું પંડિત વિદ્યાસાગરનો વિધવાવિવાહનો કાયદો. એ 'પજના કેળવણીના ખરીતાનો અમલ 'પપથી આરંભાયો હતો. સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે ઇલાહેદુ કેળવણીખાતું ત્હારે સ્થપાયું; ઇલાકે ઇલાકે ડાયરેક્ટર એક પખિલક ઇન્સ્પેકશન નિર્માયા; જીલ્લાની શાળાઓ જીલ્લા-કલેક્ટરોની નિગેહખાની નીચે હતી તહેમને સ્થાને વિભાગે વિભાગે વિભાગી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ને જીલ્લે જીલ્લે ડેપ્યુટી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો આવ્યા. સરકાર ત્હારે સાચા દિલથી પ્રબને લણાવવાને નીકળી. 'પજમાં-ખળવાના જ વર્ષમાં કેલકત્તામાં મદ્રાસમાં મુંબઈમાં શારદાપીઠો

સ્થપાઈ, આંખે મ્હોર આવે એમ દેશમાં શાળાઓ પછી ફૂટી નીકળી.—અને દલપતરામે પછી ઇતિહાસખોલ ઉચ્ચાર્યો કે

રાણી વિક્ટોરિયાના રાજમાં
વિદ્યારૂપી રે ફૂડો રસાળ
સાહેલી રે! આંખો મ્હોરિયો.

‘પંડની સાલ ગુજરાતને ગુણદાયિની હતી. એ સાલને હિન્દી ખેસતે વર્ષે’ પછીથી હિન્દી પ્રબલને મેળા કાટો ઠહેવાયો એ મહારાણીને ઠઠેરો હિન્દી પ્રબલ પામી. પછી એમિલ આખરે ગુર્જરપાટનગરીમાં હરકુંવર કન્યાશાળાના વિદ્યામન્દિરનો પાયો નખાયો, અને વડોદરેથી શેક્ષપીયર-ગોત્રી એ પાયો રોપવાને અમદાવાદ આવ્યા. એક્ટોબરમાં એ વિદ્યામન્દિરનું પ્રવેશમુહૂર્ત ઉજવાયું. અને ‘પંડના ઉત્તરાધમાં ગુજરાતનાં બાળકનો જીવન ઘડતી, ગુર્જર બાળબાળાઓને નવયુગનાં નવચેતન પાતી, વાંચનમાળા રચાઈ. નિત્યઉદયમી અમદાવાદ ‘૫૭-૫૮માં નિરૂધમી નહોતું બેઠું’.

દલપતરામની કાવ્યકીર્તિના પરિભળ રાજદરબારીમાં મધમધતા હતા ત્હેવા સરકારમાં ને સરકારી અમલદારોમાં એ પમરતા હતા. દારણસના ગુરુને અને મિત્રને સરકારી અમલદારો ત્હારે કવીશ્વર કહીને સન્માનતા. રાસમાળા-માંના રાસાઓના મંચોધકના ગુર્જર ઇતિહાસ, ગુર્જર સાહિત્ય, ને ગુર્જર સંમારશાસ્ત્રની દેશચર્યાઓમાં અભિપ્રાય પૂજાતા, સહાયતા લેવાતી. પ્રબલતા હતા એવા કવીશ્વર

સરકારના ચે શ્રદ્ધાસ્થાન હતા. પ્રબ્ધ બાણુતી દલપતરામ પ્રબલહૃત છે, રાજસેવકો બાણુતા દલપતરામ રાજલહૃત છે. પ્રબલહૃત ને રાજલહૃતના આજના વિરોધ દલપતરામને ત્હારે ન હતા. દિલરંગે દલપતરામ સાચા દેશહિન્તચિન્તક હતા.

સરકારે પ્રબલકેળવણીનો જ્ઞાનચક્ષુ ગુજરાતે આરંભ્યો, અને એનાં રાજઆમન્ત્રણ ગુજરાતના કવીશ્વરને પાઠવ્યાં. મુ. કુકા, પરગણે ઘોઘાથી લખેલો જાવક નંબર ૪૭૩નો તા. ૧૨મી નવેમ્બર ૧૮૫૭નો ગુજરાતવિભાગના અન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. હોપને દલપતરામને કાગળ આવ્યો કે પ્રબલે કેળવવાને વાંચનમાળાની પુસ્તકમાળા રચાવવાનું સરકારે નિર્ધાર્યું છે. એ કાળે એક કમિટિ નીમી છે, અને હું એ કમિટિનો પ્રમુખ છું. વાંચનમાળા-કમિટિના પ્રમુખલેખે એ વાંચનમાળાને માટે કાવ્યો અને વાર્તાઓ લેખારી કનેથી માથું છું. ગુજરાતના કવીશ્વર વિના ગુજરાતી વાંચનમાળા અધૂરી જ રહે.

દલપતરામનું આંખનું દરદ એવામાં—'પાછ આખરે પાછું ઉખળ્યું હતું, ને દૃષ્ટિન્યોત લગભગ ખૂંચાઈ ગઈ હતી. ૨૩મી નવેમ્બરે મિ. હોપને દલપતરામે વિવેકઉત્તર પાઠવ્યો કે 'મહારી આંખે હજી આરામ થયો નથી; વળી સ્હવારના દસથી પાંચ સૂધી સોસાયટીની નોકરી કરવાની છે; તેથી કુરસદનો વખત થોડો મળે છે. પૂરતા અવકાશ વિના સારી કવિતા રચાય નહિ. છતાં આપ લખો છો તો કુરસદની વેળામાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી કવિતાઓ

લખી રાખીશ, ને સાહેબ અત્રે પધારશે ત્હારે રજૂ કરીશ. ’

‘પટની વસન્તમાં દલપતરામને મુંબઈથી પણ આમ-
ન્તરણ આવ્યું. મુંબઈનાં ને બુદ્ધિવર્ધક સભાનાં સાહિત્ય-
સ્પર્ધાનાં ત્રણચારેક ઈનામો દલપતરામ આ પૂર્વે જીત્યા
હતા. શ્રીભોધમાં ને બુદ્ધિવર્ધક માસિકમાં દલપતકાવ્યો
લખી મોકલવાનાં દલપતરામને નિમન્ત્રણો આવતાં હતાં.
યથાશક્તિ મૂલ્ય આપીને પણ દલપતકવિતાઓ એ માસિકો
મેળવીને છાપતાં, અને એમાં જ્ઞાન ને માન સ્ક્રમજતાં.
બુદ્ધિપ્રકાશ મુંબઈમાં ચે વંચાતું હતું, અને અમદાવાદની
સોસાયટીને સાહિત્યસિંહાસનેથી ઠરેલ, મધુરી, પ્રગટકલ્યા-
ણક, નવયુગની ભાવલહરીઓ રમતી મૂકાવી તે ઠેઠ મુંબઈ
નગરીમાં પણ પહોંચતી ને પ્રસરતી હતી. બુદ્ધિવર્ધક સભા
ત્હારે મુંબઈમાં જોળનળહારમાં હતી, ને ત્હાંના પ્રગતિ-
વાદી શુજરાતીઓની યુગવિચારણાનું સૂકાન એ કાળે બુદ્ધિ-
વર્ધક સભાના સભ્યોને હાથે હતું. પણ બુદ્ધિવર્ધકના ગદ્યા
અગ્રણીઓ કાંઈ ઉચ્છેદક ભાવનાના કે અગ્નિના જેવા
માળનારા ન હતા. ગંભીર, દીર્ઘદર્શી, કાળયોગના પરખન્દા,
દષ્ટિવૃત્ત ન્યસેત્ પાદમની દલપતમનોવૃત્તિના ચે બુદ્ધિવર્ધક
સભામાં ત્હારે શુર્જરઅગ્રણીઓ હતા. એમને નવયુગના
અગ્નિ નહોતા ભેઈતા, તેજ ભેઈતાં હતાં. એમાંના એક
હતા સભાના મન્ત્રી શ્રી ગંગાદાસ કિશોરદાસ. શ્રી ગંગાદાસે
દલપતરામને લખ્યું કે એકાદ બે માસની રજા લઈને
મુંબઈ પધારો, અને અમારી સભામાં ભાવલુમાળા આપો.
સ્વતવળતનું અને અંદી રહેયો ત્હાં સૂધીનું ખર્ચ સભા

આપશે. સલા તહમારાં લાપણો સંભળવાને ઉત્સુક છે.

‘૫૭ માં થયેલું આંખનું દર્દ’ ૫૮ બેસતાં ઉઠાડ્યું હતું, ને મેં માસમાં તો દલપતરામને આંખે બિલકુલ દેખાતું નહિ. અમદાવાદના નિમ્ણાત દાકતરોની સલાહ પડી કે હવા માટે મુંઝઈ જવું. મુંઝઈથી બુદ્ધિવર્ધકત્વ આમન્ત્રણ તો દલપતરામને આવેલું હતું. એમ ‘એક પન્થ ને દો કાજ’ દલપતરામને મુંઝઈ જવાનું હતું. પણ જીલ્લામાંથી શહેરમાં આવ્યે હોપે કટિંસને કહ્યું કે હમણાં દલપતરામને બહારગામ જવા દેશો નહિ; વાંચનમાળામાં સરકારને એમનું કામ છે. દલપતરામે કહ્યું કે રાખીને કરશે શું ? મહારી આંખે બિલકુલ દેખાતું નથી. હોપે કહ્યું: આંખોની ગરજ સારવાને કારકુનો ભેઠશે એટલા આપીશું. અમારે તહમારી આંખોની સેવા ભેઠતી નથી, કાવ્યપ્રેરણાની સહાયતા ભેઠએ છીએ.

કહે છે કે એક ઇન્દ્રિય ખૂંચાય ત્હેની બીજી ઇન્દ્રિયો બળવત્તર બને.

હોપે કટિંસને કહ્યું કે વાંચનમાળા રચવાના કામ માટે ૭ માસ સૂધી કવીશ્વર અમને સોંપો, અને એટલો વખત સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ એકેટરી તરીકે બોળનો યોગ કરી દ્યો. દલપતરામને એકસો રૂપિયા પગાર આપીશું કટિંસને થયું કે સોસાયટીને મરતી ઉગાર્યે ત્રણ વર્ષ માં થયાં છે. વળી બળવાના પાંચ માસ બુદ્ધિપ્રકાશ બન્યું હતું; હમણાં જ ફરી પ્રગટે છે. દલપતરામ જશે તો, સોસાયટી પાછી પાંગળી થશે. અન્તે ઉભય પક્ષનું સમાધાન

કરી હોપકટિ'એ નિર્ણય કીધો કે એક દિવસ દલપતરામ બુકકમિટીમાં કામ કરે ને એક દિવસ સોસાયટીમાં કામ કરે. એક પખવાડિયાના પગારના પચ્ચાસ રૂપિયા સરકાર આપે ને એક પખવાડિયાના ત્રીસ રૂપિયા સોસાયટી આપે. એમ સોસાયટી અને સરકાર બંનેનું કામ દલપતરામ કરે. પ્રજા અને રાજા ઉભય ત્હારે દલપતકવિતાનાં ગુણપૂજક હતાં.

ગુણીજનના ગુણગ્રાહકોની ત્હારે ગુજરાતે કમીના ન હતી.

'૫૮ ના જૂનની ૧૦ મીથી ૩ માસ પર્થન્ત એમ આંખઅપંગ દલપતરામે સોસાયટીમાં ને વાંચનમાળામાં સાહિત્યસેવા કીધી. બુકકમિટી તરફથી કવીશ્વર પાસે લખવાનાંચવાને વ્યાસ ઈચ્છાશંકર અમથારામને રૂ. ૧૫ ના પગારથી સરકારે કારકુન નીમ્યા હતા, અને સોસાયટી વતીના કારકુન હતા નચ્ચુભાઈ ન્હાનાભાઈ. સોસાયટીનું હિસાબી દફતર પટેલ રણછોડલાલ હીરાચન્દ સંભાળતા. દલપતસહવાસે પછી ઈચ્છાશંકર વ્યાસને કાંઈક સાહિત્યરંગ મ્હડયેા હતા; કાંઈક કવિતા પણ કરતા. ઈચ્છાશંકર વ્યાસનેા પ્રધાન સાહિત્યપરિશ્રમ-જેને માટે ગુજરાત આજે એમને સંભારે છે-તે તો હતો એમણે રચેલા બહુકપટપ્રકાશના ત્રણ ગ્રન્થોનો. ગુણ હોય ત્હાં ત્હાં દલપતપારસને સ્પર્શે એમ સાહિત્યજોનું નીવડતું.

અધૂરું રહેતું પિંગળશાસ્ત્ર દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમાં માણું શરૂ કર્યું હતું. શહેરસમાધાનિયા પેલા પ્રાણશંકર બાપા સન્મુખે સમાધાન ન ચયે મૂળીમાની અતવચ્ચની

ફરિયાદ આ અરસામાં સરકારી કોર્ટમાં મંડાણી હતી. નર્મદા ને તાપી ઉતરીને, આવે આવે, પ્રેમાનન્દ જતા લહાં, નન્દરખારની ચે પેલી પાર, આનંદેશમાં ફારબસ લહારે સેશન્સ જજ હતો.

વિટ'બણીઓમાંથી દક્ષપતરામ એમ લહારે મારગ કાઢતા હતા.

મહણે ગુજરાતના ગુણગૌરવી ફારબસને ગુજરાત બહાર ગમતું નહોતું. કાઠિયાવાડના મુખ્ય પોલીટિકલ એજન્ટની જગા ખાલી પડ્યે ફારબસે મુંબઈ સરકારને લખ્યું કે એ જગા કાયમની આપશે તો બહતી માગીશ નહિ. સરકારે ના પાડી. Graceથી સત્તાધારીઓ કરતા નથી તે પછી હોયે-નોયે કેટલીક વાર એમને કરવું પડે છે. 'પટમાં ના પાડનારી સરકારને પછી 'મલમાં સંભોગવશાત્ ચોડાઠ માસ ફારબસને કાઠિયાવાડ મોકલવો પડ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં ફારબસને દીર્ઘ કાળ સરકારે નીચેયો હોત તો કદાચ સૌરાષ્ટ્રનાં ઇતિહાસચરો ઉખેળાયાં હોત, ને સોરઠી તવારીખની ગુજરાતને ખીજી રાસમાળા સાંપડી હોત.

મેકેલેના કેળવણી ડિસ્પાયને રખ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. કમને કરવાનું હોય લહારે કંપની મરકાર એટલે રગશિયું ગાઈ. કંપનીના રાજપટાના યુનરાવર્તને યુનરાવર્તને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ભારતમાં કેળવણીપ્રચારની કંપનીને લલામણો કરતી; પણ જહોન કંપનીના વ્યાપારપરાયણ યાયરેફ્ટરો પ્રબલકેળવણીનું નહું ખર્ચ ઉપાડવાને એટલા રાજી ન હતા. ઇસ્વી ૧૮૧૩માં, વોટરવૂના મહાસંગ્રામ પૂર્વે એ

વર્ષે ને દલપતજન્મ પૂર્વે સાત વર્ષે, હિન્દી પ્રબલકેળવણીની ફરજ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે કંપનીને માટે નાખી. ૧૮૧૮માં પેશ્વાઈ પડ્યે મુળઈ ઇલાકા પ્રધાનતઃ ઘડાઈ રહ્યો, અને પછી દલપતજન્મવર્ષમાં જ—'૨૦માં મુળઈમાં The Bombay Education Society—મુળઈની કેળવણીમંડળી સ્થપાઈ. પછી '૨૬ઠી એના નામદામ બદલાયા, અને The Bombay Native Education Society નામ પડ્યું ૨૦મી સદીની નહેવારે Society—મંડળી શબ્દ દેશપરિચિત હતો. દલપતરામે 'મંડળી-સિંહ' જગાડવાનો હુન્નગ ખાનમા પ્રબલઉદ્દેશ દીધો છે, નમંદે મંડળો મળવાથી થતા ફાયદાનું વ્યાખ્યાન ઉચ્ચાર્યું છે '૨૦ની-દલપતજન્મની સાલમાં એ કેળવણીમંડળીની ચાર નિશાળો હતી, ને તેમાં ૨૫૦ બાળકા ભણતા ખરી ગીતે ગુજરાતના જુલાઓમાં કેળવણીપ્રચાર '૨૬માં પહેલવહેલો આરંભાયો, ને બધી મળીને દસ ગુજરાતી નિશાળો ગુજરાતે સ્થપાઈ, ૩ મૂળતમાં, ૨ ભરત્યમાં, ૧ નરિયાદમાં, ૧ ખેડામાં, ૨ અમદાવાદમાં, ને ૧ ધોળકામાં એમ ૧૮૨૬માં નવકેળવણી યોગકા સૂધી તો પહોંચી હતી.

પણ ગુજરાત કાઈ ત્હારે પ્રબલકેળવણીસત્તુ હતું એમ નહિ નમંદાજીને તીરે ચાહોદની હવેલીઉંચી ભેખડેથી કવિર દયારામની વાસગી વાગની ને ગુજરાત વારમાં અભગાતી શ્રીમત્ પરમહંસ-પગિવાજકાવાચ સહજનન્ આમી અને એમનું સન્તમદગ ગુજરાતેશને શહેરે શહેરે ને ગામડે ગામડે ધૂમી ધમ ને અદા-અજુની અજવની

છાંત્રી ગુજરાતપ્રબલને સચેત કરી જગાડતા. નવશિક્ષણપદ્ધતિને પણ કવિતજળ પાનારને એ સ્વામીસંપ્રદાયે પછી સરખ્યો હતો. ૧૮૨૬માં ગુજરાત કાંઈ કેળવણીશૂન્ય ન હતું.

છતાં એ પૂર્વની કેળવણીનાં અજવાળાં કાંઈ Modernizationનાં અજવાળાં ન હતાં. જે અજવાળે ગુજરાતે સાગર એળાંગી જમત બેધું એ અજવાળાં તો હજી ઉગવાનાં હતાં.

ભરૂચ જીલ્લામાં મુંબઈની એ કેળવણીમંડળીએ ૧૮૨૬ પછી

સ્થાપી નિશાળો ચાર સાતેક વર્ષમાં તે વારમાં.
છબ્વીસમાં ભૃગુકચ્છમાં, જંબૂચરે ત્યમ ત્રીસમાં,
અંકલેશ્વરમાં એ જ સાલે, મુગન્ધપુર તેત્રીસમાં.

મુગન્ધપુર એટલે અમોઢ. ભરૂચ જીલ્લાના કવિતાગય કેળવણીઈતિહાસમાં કવિ ગણપતરામ કહે છે કે એમ ભરૂચ જીલ્લામાં સાત વર્ષમાં ચાર નિશાળો વધી.

‘એ વેળાએ મહેતાજીનો પગાર, ઘરલાડુ, કંટીજન્ટ, અને ઇાકરાઓને લણવાની સ્લેટ તથા ચોપડીઓ એ સરવે ખરચ સરકારને માયે હતો. કલેક્ટરો તેના ઉપરીઓ હતા.’
‘કોઈ કોઈ વાર એ મંડળીનો મુખ્ય ઈન્સ્પેક્ટર પરીક્ષા લેવાને આવતો.’ (મોહનલાલ જીવનચરિત્ર.)

મંડળીના એ ઈન્સ્પેક્ટર હતા શ્રી રણછોડદાસ ઝવેરી. ગ્રાળા તણી તજવીજ કરતા તાત મોહનલાલના, ગુજરાત પ્રાન્ત વિશે ઠયો ગંભીર સાદી ચાલના.

પછી હોમને બત્રીસમા, સૂરત કલે-ટર હાથ રહી,
નિજ કામ કરવા સૂચના મોસાયટી લલિતી થઈ
જ્યા અમલ પહેલો ત્યાવલો વસુવાત્વગેરેનો વડો,
ત્યા કલે-ટર ગી ગીતથી કેળવણીનો નિરખે ધડો ?

નવકેળવણીના લાભાલાભનો આમવર્ગ ત્યહારે અણ-
સ્ફુર્ત હોતો ને બોલતો કે ‘મરદારી નોકરી કરવી હોય
તે મરદારી નિશાળે ભણવાને બાધ.’ અને ક પનીના અમલદારો
પણ નિરસાહી હતા એક પરીક્ષક તો બોલ્યા હતા કે
‘કાળાઓને તે વળી બ્યાકરણભૂગોળ શાના ?’

એમ આઠેક વર્ષ ચાલ્યું.

એ દરમિયાન ૧૮૩૮મા દસ મહેતાલોઓને જીતવા
ઓમાથી મુબઈ ન્હોતરીને નવસિસણપદ્ધતિમા પાવરધા
કીધા. આપણી નવકેળવણીના માગ્વત ધસના એ પ્રથમ
અધ્યક્ષમંડળમા હતા સૂરતના દુર્ગારામ મહેતાલો, ભરૂચના
મુકુન્દરામ મહેતાલો, ને અમદાવાદના તુળજગમ મહેતાલો

વગી ૧૮૪૦મા કેળવણીનો તાગ્માર બદલાયો, ને
મુબઈ સરકારે બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન નીમી

કેળવણીની કેળ જે, તે શુભ થવા મનાય,

મન અદાર ચાવીસમા સોપિ બોર્ડને હાથ

દેલગાડીના પૂર્વના કાળમા મુબઈની મુનાફરી મહે-
તાલોઓને વિટંબણાકાગ્જ થતી, એટલે ટ્રેનિંગ વર્ગ સરકારે
પછી મુબઈથી સૂરતમા બદલ્યો અને પછી કમીસનનુ,
ઈન્સ્પેક્ટરનુ, કેળવણીનુ, માહિત્યનુ, ગુલરદેશનુ પાટનગર
ને કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ થયે ૧૮૫૭મા શિક્ષકશાળા પણ

એ મધ્યવર્તી રથળે બદલાઈ. ધીરે ધીરે પાછું અમદાવાદ, બાદશાહી જમાનાની પેઠે ઈંગ્રેજજમાનામાં પણ, સુર્જન-મંડળનું મધ્યબિન્દુ થયું; અને ત્યાંથી પછી નવજળની કુવારાધારાઓ દેશભરમાં ઉડતી-છંટાતી.

દરમિયાન નિજનિજના હેતુસર પણ ખ્રીસ્તી મિશનૌની શાળાઓ શહેરે શહેરે ઉઘડી હતી; અને પ્રજાને બાઈબલ તથા નવું ભણતર ભણાવતી.

લોડ' બેન્ટિકની કારકીર્દીને જનતા બે કારણે સંભારે છે; એક તો સતીઓ થતી ગન્ધ કરવાને કારણે; અને બીજું લોડ' એકોલેના ફેળવણીડિસ્પાચને કારણે. '૩૪ના એકોલે ડિસ્પાચનો અમદા સુંબઈમાં '૪૦થી થયો, ને લોડ' નિમાઈ. એ બોર્ડમાં ઈંગ્રેજ હતા, ઈસિણી હતા, ઇસ્લામી હતા, પારસી હતા, પણ સુજરાતી હિન્દુ કે ન હતા. એ બોર્ડે શાળાપયોગી પુસ્તકો રચાવરાવ્યાં, અને લિપિધારા, બોધવચન, ડાડસ્ત્રીની વાતો, ઈસપનીતિ, બાળમિત્ર, પંચોપાખ્યાન, વિદ્વરનીતિ, ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિના ગ્રંથોની હારમાળા પ્રગટ કરી. ઈંગ્રેજ-માંથી, ફ્રેંચમાંથી, મરાઠીમાંથી એ ભાષાન્તરમાળા થતી હતી, અને એમાં લોડ'ના શાળાઈનસ્પેક્ટર સ્વ. રણછોડદાસ ઝવેરીની સહાયતા લોડ' લેતી. શ્રી રણછોડદાસ ઝવેરીએ લખેલું એ આપણા નવયુગનું પ્રથમ ભાષાન્તર ગદ્યલેખન.

ગ્રંથો રૂપી જ્ઞાનના નીર ભરેલા કૂપ,
જાની પાસ ખણાવિયા ઈં ગિલથમાંથી અનૂપ.

શાળાઓમાં શિક્ષકોની તાણ હતી, એટલે આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિએ વર્ગનો વડો વિદ્યાર્થી ઉપશિક્ષક થઈને મહેતાજીને શિક્ષણક્રમમાં સહાયતા કરતો. સુદામાચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દે વર્ણવેલી માંદીપનિઆશ્રમમાંની શ્રી સુદામાજી ને શ્રી કૃષ્ણજૂની એ આપણી પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ હતી, પણ ત્યારે લેકેસ્ટર પદ્ધતિના અર્વાચીન નામે ઓળખાતી. એ રીતિ સન ૧૮૫૬ સુધી ચાલી.

‘૪૦ પછી જુલે જુલે ઈંગ્રેજ હાઈસ્કૂલો પણ ઉદયવા માંડી. ‘૪૨માં સૂરતમાં, ‘૪૪માં અમદાવાદમાં, ને ‘૪૬માં બરુચમાં હાઈસ્કૂલો સ્થપાઈ. ‘૪૪માં સરકારી સરકથૂલર થયો કે ઈંગ્રેજ બહેણાઓની સરકારી નોકરીમાં વરુદ્ધી કરવી. એ સરકથૂલરને આધારે વડોદરા રેસીડેન્સીના હકતરદારના પુત્ર અમદાવાદમાં મુનશફ નિમાયા હતા.

સન ૧૮૪૨માં ગુજરાતે ૨૭ નિશાળો હતી તે ૧૮૫૦માં ૩૭ થઈ, અને ત્યારે ૨૬૪૫ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા.

બોટ શાળાઓમાં ફી દાખલ દીધી: ગુજરાતી શાળાઓમાં એક આનો અને ઈંગ્રેજ શાળાઓમાં આઠ આના. ‘એ અરસામાં ત્રણ વરસે ગુજરાતી અખ્યાસ સારો છોકરો પૂરો કરી ચકતો, ત્યારે આજ ઓછામાં ઓછા છ વર્ષ લાગે છે.’ અને આજ ૧૯૩૬માં હવે આઠ વર્ષ લાગે છે. ‘જે છોકરો મદિનો કે પખવાડિયા સુધી લાગલાગટ ગેરહાજર ન રહ્યો હોય તેની હાજરી આરી ગણાતી.’ ભૂગોળખગોળ નિશાળોમાં ચાલતા. ‘તે પુરાણોમાં લખ્યા

પ્રમાણે ન હોવાથી લોકોમાં તેની નિંદા થતી. સૂરતના પ્રાણશંકર નામે મોતાળા મહેતાજી તો કહેતા કે બચ્ચા ! માહેજ પરીક્ષા લેવા આવે, ને પૂછે ત્યારે કહેવું કે પૃથ્વી ગોળ છે અને તે ફરે છે, પણ તમારે માનવું નહિ, ’

કેળવણી પ્રચારના મરદારના શુભ હેતુ પરત્વે પણ કઈ કઈ ગમ્યા ત્યારે લોકસમુદાયમાં ચાલતા સૂરતમાં એક પારસી ખ્રીસ્તી થઈ ગયો તેથી સૂરતીઓ ભડકી ઉઠ્યા, અને કઈક કાળ સૂરતે ઈંગ્રેજી ભણતરને પરિત્યાગ્યું. દલપતશિષ્ય અને પ્રતાપનાટક તથા લઘુભારતના કર્તા કવિ ગણપતરામ ભરૂચકેળવણીઈતિહાસમાં ત્યારની લોકવાયકાઓ ગાઈ ગયા છે.

ઠહેમી ઠેલે વાત, બ્રાત સૌ કેા સાભળશે,
આ ઈંગ્રેજી રાજ્ય કારમુ છે, કહિ કળશે.
માડે આહિ નિશાળ નામ ભણતરનું દઈને,
શિખવિ ડવાયત જશે બહાણુ ભરી બાળક લઈને.
બદ્ધકો અન્ત ઝલાવશે મરવા લશ્કરમાં તહી,
૩! સાચુ મધળા માનજો, જિવતો કેા ભેશેા નહીં.

એવા ઠહેમી જમાનામાં ને કપરા કાળસંભોગોમાં
ગોડે પદર વર્ષ ચલ કરિયો વિદ્યાવધાગ તણો, ૧૮૪૦થી
૧૮૫૫

પછી ખરીતો એક ગણિ સંગ્રહ તૃતી
ચોપનનો આવિયો, ફાયદા લયા હુન્દથી,
ફરમાવ્યું તેહમાં દીર્ઘ દષ્ટિ પરિ એવું -
નિષ્પત્તે સર્વને જ્ઞાન મરખુ શુભ દેણું.

ઉચ્ચા—નીચા ગણવા નહીં કેળવણી દેવા વિશે,
દીધા છે હક સરખા હવે જ્ઞાનમાર્ગ લેવા વિશે.

એ ખગીતાનો અમલ 'પપથી થયો ઈલાકે ઈલાકે
કેળવણીખાતાના નિયામક નિર્માયા, અને વિભાગે વિભાગે
નિરીક્ષક નિર્માયા. ૧૮૫૫મા અિવિલ અિવિસવાળા મિ ટી.
સી. હોપ ગુજરાતે પહોંચ્યા ઈનસ્પેક્ટર થઈને આવ્યા.

ને કેળવણી તણી પાકિ જડ હોપે ઘાલી,
વેલ પછી તેહની અભય રીતે અતિ ફાલી.

અમદાવાદમા આવ્યા પછી કટિંસ મારફત હોપને
દલપતરામનો મમાગમ થયો, ગુજરાત વર્નાક્યુલર એસા-
યટીને પડખે ઉભી હોપે મહાયતા કીધી, અમદાવાદમાં
કેલેજ સ્થાપવાનો હોપને મનોરથ જાગ્યો, દલપતગમે ને
દોલતરાય ફેજાદારે કેલેજ કાગે પ્રયાસો કીધા, ૩૦મી
એપ્રિલે હમ્ફ્રી વર કન્યાશાળાનું ખાતમુહૂર્ત થયું એ બધી
ઈતિહાસકથનીઓ પૂર્વના પ્રકરણોમાં આપણે વાચી ગયા
છીએ. પછી બળવાના વર્ષમા ભારતવર્ષે ત્રણ શારદાપીઠો
સ્થપાઈ, અને યુગપવટાનો શાન્ત પલ પ્રચલ જાગ્યો
સમસ્ત ભારતવર્ષે, બળવાના વર્ષમા જ, આરભાયો. શાર-
દાપીઠોએ અને નવશિક્ષણે છેલ્લા પોણાસો વર્ષમા ભારત-
વર્ષે યુગપલટો કીધો છે એ 'પગા બળવાથી એહો કે
ઉતરતો નથી, અદકેરો છે.

૧૮૫૮ પછીનું ભારત એ ૧૮૫૮પૂર્વેનું ભારત નથી.

આમ, ૧૮૧૩મા બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે જહોન કંપનીનો
પ્રખરેળવણીધર્મ ઉચ્ચાર્યો પછી ૪૫ વર્ષે જ ગુજરાતની

પ્રથમ વાંચનમાળા રચાવા માંડી, ને ગુજરાત 'બા! ભૂ
પા' બહુવા બેઠું. ૧૮૫૬ની એ નવશિક્ષણપદ્ધતિ આજ
૧૯૩૮માં પણ પ્રવર્તે છે.

નવયુગના આરમ્ભકાળના એ સારસ્વત યજ્ઞનું કવીશ્વર-
પદ સરકારે આપણા સાહિત્યસંન્યાસી દલપતરામને આપ્યું.

છે વ્યવહારી કેળવણિ પ્રથમ પગથિયું સાર;
માટે પહેલી આપવા હોયે કયો વિચાર.

‘મિ. હોપના મનમાં આબુ’ કે છોકરાઓ ત્રિકોણમિતિના
હિસાબ કરે છે, પણ બજારમાં પૈસાનું શાક લેવા બાય તેા
પસ્તાગિયો જેટલું આપે એટલું લઈ આવે છે. સૂરત
જીલ્લાના તાલુકાઓની બજાર નથી ને યૂરોપ ને અમેરિકાનાં
શહેરો વિશે ગપો મારે છે. x માટે વ્યવહારોપયોગી કેળવણી
આપવી.’ પછી હોયે કેળવણીને વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપ્યું.
ભરૂચકેળવણીઈતિહાસમાં નવશિક્ષણ પામેલા ને ચોટાની
લેવડદેવડમાં મૂખ ઠરેલા એક વિજયાનન્દ વિદ્યાર્થીનું
અણુધડ દીર્ઘસૂત્રી ને અવ્યવહારૂ રમૂજ ચીત્ર ચીતરીને પછી
કવિ કહે છે :

પંડિત યવા શુભ ગ્રન્થ પ્રાઢા પ્રથમમાં શીખાડતા,
વ્યવહારવાત સરળ ન બાણે, લોક તાળી પાડતા.
તેવી તબવા રીત ચિત્ત લગાડ્યું હોયે ચોંપથી,
વ્યવહારૂ કેળવણી અનુક્રમ જાંધિ નિજ મતિકાંપથી.

કુનિયાં આ નરિ છે ભરી લેવડદેવડ રીત;
એમાં કાચા રહિ બાણે એની કાચી ભીંત.

હોપવાંચનમાળા કમિટિની શુજરાતભણીવી સ્મારક છળિ છે. એ ઐતિહાસિક સ્મારકછળિમાં હોપને જમણે અંગે દલપતરામ છે ને ડાબે અંગે છે રા. સા. મોહનલાલ ઝવેરી. ઉપર રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી, ને રા. સા. મહીપતરામ છે, ને નીચે રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ ને રા. સા. મયારામ શંભૂનાથ છે. સપ્તર્ષિમંડળ વચ્ચે ધ્રુવની પેઠમ વચ્ચેવચ્ચ વાંચનમાળા કમિટિના પ્રમુખ સર ચિયોડોર હોપ બેઠેલા છે.

નવયુગનો જ્ઞાનોદય શુજરાતે લ્હારે થતો હતો.

કમિટિના સભ્યોને નિરનિરાળા પાઠો લખવાના હતા. ‘રાવ સાહેબ મોહનલાલે સામાન્ય જ્ઞાનના અને અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી પાઠો તૈયાર કરવા; રાવ સાહેબ મહીપતરામે નીતિ સંબંધી પાઠો લખવા; રાવ સાહેબ પ્રાણલાલભાઈએ ઇતિહાસના પાઠો ઘડવા; અને રાવ સાહેબ મયારામે પ્રાણી-વનસ્પતિના પાઠ રચવા; અને દલપતરામભાઈએ દાખલ કરવા ભોગ કવિતા જનાવી આપવાનું હતું.’ ‘પાઠોનો અનુક્રમ ગોઠવવાનું કામ રાવ સાહેબો મોહનલાલ અને મહીપતરામને માથે હતું.’ બુકકમિટિની એક્ઝિક્યુટિવ ટ્રેનિંગ કોલેજના એક ખંડમાં બેસતી. સ્કુલારના દસથી સ્કાંજના પાંચ સૂધી દરરોજ કામ ચાલતું. પ્રત્યેક પાઠ ચારચાર વાર વંચાતો ને સૌનાની ચેરે શોધાતો. પ્રથમ કમિટિમાં વંચાય; પછી મિ. હોપ વાંચે ને સુધારે; એ સુધારેલો પાઠ ફરીથી કમિટિમાં વંચાય; અને પછી મી. હોપ ફરી વાંચીને મંજૂર કરે. જૂનથી એકટોજર સૂધીમાં વાંચનમાળાનો પોણાક ભાગ એમ લખાયો.

‘ પહેલી ચોપડી તૈયાર કરતાં જ રા. સા. મહીપતરામને ત્રણ મહીના લાગ્યા હતા. ’ ‘ મિ. હોપે ઇંગ્લાંડની અને આ દેશની સ્કૂલોમાં ચાલતી જૂદી જૂદી આઠ વાંચનમાળાઓ એકઠી કરી હતી. તહેમાં સીફવલ નામે ચાલતી ઇંગ્રેજ વાંચનમાળા વધારે ઉપયોગી થઈ પડી હતી. ’ છપાતાં પૂર્વે દેખવણીખાતાના ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર સૂરતવાસી રેવરન્ડ ગ્લાસગોની મંજૂરી મિ. હોપ સૂરત જઈને લઈ આવ્યા હતા. વાંચનમાળા તૈયાર થયે છપાવવાનું કામ રા. સા. મોહનલાલને સોંપાયું હતું.

ગુજરાતને ગુજરાતી બણાવવાની મંજૂરી સરકારને ચે હકારે પાઢરી આપતા.

આર આપણા વિદ્વાનો આજ મળે એટલે જોડણીની ચર્ચા જાગે; ન જાગે તો આશ્ચર્યવાતો, જાગે તો આશ્ચર્યવાતો નહિ. ગુજરાતને જે આપણો વિદ્વદ્વારસો વાંચનમાળાના વારાનો છે. બુદ્ધકમિટિમાં પાંચ સૂરતી અને જે અમદાવાદી હતા, એટલે બહુમતિને ધોરણે વાંચનમાળાના ભાષાસંસ્કાર સૂરતપ્રધાન ઘડાયા છે. તહો પણ શબ્દમયોગ, વાક્યરચના, જોડણીની ભાષાશુદ્ધિને માટે લઘુમતિપ્રધાન દલપતરામ બનતો પ્રયત્ન કરતા. સભ્યોએ ચર્ચા કરીને જોડણીના કેટલાયેક નિયમો ઘડયા હતા; અને જોડણીમાં માર્ગદર્શક થાય તહેવો સાતેક હજાર શબ્દોનો શબ્દકોશ પણ તૈયાર કર્યો હતો. ગુજરાતી ભાષાનો અપ્રગટ જે પ્રથમ શબ્દકોશ.

‘ ગુજરાતી લખાણ વિશે ’ એ શીર્ષકના ૧૮૬૨ના બુદ્ધિમકાશમાંના દલપતભેખમાં અને દલપતભાણુશય્યામાંથી

પોતે ઉત્તરાવેલી થોડીક નોંધામાં ત્હારની નેડણીચઝીઓની
 ?મૂળ વિગતો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉઠ્યો કે ઉચ્ચારણ
 પ્રમાણે લખવું કે વ્યુત્પત્તિ અનુસાર લખવું ? દલપતઆશ્રહ
 વ્યુત્પત્તિને અનુસરવાનો હતો; કારણ કે ગુજરાતી ભાષા,
 સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે, મૂળ ભાષા નથી, પણ વ્યુત્પત્ત-
 મપત્ર'શ ભાષા છે. કીડીની નેડણી કેમ લખવી એના નિર્ણય
 કરવા કમિટિ બરાઈ, અને સાચેસાચને ! કીડી ઉપર જાણે
 વિદ્વાનોનું કટક પહોંચ્યું. ઉચ્ચારણ કોનું સાચું ? એક કહે
 કિડિ, બીજા કહે કિડી, અને ત્રીજા કહે કીડિ દલપતરામ કમિ-
 ટિમાં બેઠા હતા. આવતાં ઉપરનું જડણું હાલે છે કે નીચેનું
 ડાચું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરના જેવી દલપતરામે તેો વાત કહી કે
 ઉચ્ચારણ ઉપરથી દ્વસ્વદીર્ઘનો નિર્ણય કરવાની મહારી નજર
 પહોંચતી નથી. અન્તે કીડીની નેડણીનો આખરી ફેંસલો
 વ્યુત્પત્તિ અનુસાર એવો થયો કે સંસ્કૃત કીટ ઉપરથી કીટી-
 કીટી શબ્દ ઉતરેલો છે, માટે બન્ને ય અક્ષરો દીર્ઘ લખવા. એમ
 ત્હારે ગુજર વિદ્વન્મંડળ ઉચ્ચાર્યું કે ઉચ્ચારણ પ્રમાણે લખવું
 તે સાઈ છે; પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે લખવું તે એથી થે સાઈ છે.

દલપતરામ લખે છે કે ' અસલ શબ્દ ઉપર નજર
 રાખવી એ વિચાર કેટલાએકને પસંદ પડ્યો નહિ; તેા પણ છેવટ
 ઘણાખરા ગળદોનો ઠરાવ અમત્ત ઉપર નજર રાખીને કયો '
 અને આજે થે એમ જ થાય છે ને ? કોનું શબ્દોચ્ચારણ
 સાચું એનો મનસેહ ઉઠે છે ત્હારે ત્હારે નિમ્નનિમ્ના
 સમર્થનમાં મહુ નેડણીચઝીઓ ભાષાચાસના દંતિવાસો
 ઉજેગવા માંડે છે ને ? ' ઉચ્ચારણ અનુસાર લેખન'વાળાઓ
 પણ અન્તે વ્યુત્પત્તિચાસનું ચરણ ચોપે છે.

ધરના કરશે વિદ્વન્મંડળ નિર્ણય કરવાને મળ્યું.
એક જણ-દલપત શિવાય બધા વિદ્વાનો બોલ્યા કે
'કહરો' લખવું. ગીલાલભાઈ નહિ હોય, એટલે એક પા
રામ ને બીજા સૂરતી મંડળનું ગામ એમ મીરો પડી.
દલપતરામે કહ્યું કર એટલે હાય; ધરના બે બાહુ તે
કરા. ચર્ચા લાંબાલી. કરા ઉપર કેર કીધો. પછી વળતા
દિવસ ઉપર ચિ મૂલતવી રાંખી મહુ ઉઠ્યા. બીજે
દિવસે કમિટિ ચાંજ રાવ સાહેબ મોહનતાલભાઈ એ
કહ્યું કે એ તો પછી ભૂલ ચર્ચ, અને કહરો એમ તો
કોઈ અંહી બે નથી, માટે કરો એમ લખવું. પછી
સૌએ એ વાત રાખી. દલપતરામે નિજ બુદ્ધિપ્રકાશ
લેખમાં મોહનભાઈનો પ્રશસ્તિબોલ બાખ્યો છે કે
'શાળાશ છે વેદાનને કે મનમાં વાત ઉતર્યા પછી
મમત એ'એ.'

પછી ચસા ગુમાસ્તો ને તરેવારની બેઠણીચર્ચા
ચાલી. ફારસીનાં કે બલુકાર કહેતા કે મૂળમાં ચસમા,
ગુમાસ્તો, તરેહવ શબ્દો છે, માટે ગુજરાતીમાં પણ એમ
લખવું. બેત્રણ શની બેત્રણ દિવસ ચર્ચા ચાલી. પણ
સંસ્કૃત ચોખ્ખલિઓને ફારસી ચોખ્ખલિયાપણું ન ગમ્યું,
અને ચસમાં ને ગાસ્તો એમ સકાર સ્વીકારાયો.

મ્હોં શબ્દનંબિડણી મોહ, મહો, મોહો, મોં એમ
લખવાના નિરનિરા અભિપ્રાયો ઉચ્ચારાયા. દલપતરામે
કહ્યું કે મૂળ મુખના બ નો હ અને ઉ નો ઝો થયેલો
છે. છેવટ નિર્ણય તે કે મોં લખવું.

નહાનું કે નહાનું, મહોદું કે :દું લખવું નહિ; નાનું મોદું એમ લખવું. ૩ ને હ સાં આવે ત્હાં હ લખવો; દા. ત. કાઢવું. ‘પણ તે હ ઉચ્ચાર ૩ ને હ જોડેલા હોય તે રીતે કરવો.’ કમી એ ઉચ્ચારણુ આસાનું આસાપાલન શાળાઓમાં રીતે થયું હશે એ કહવાનું નથી. ફારસીમાંનું મૂળ માલુમહિ, પણ માલમ; બાહાર પાહાડ નહિ, પણ બહાર પહાંઆંહી નહિ, પણ આંહી લખવાનો નિર્ણય થયો.

માસી શબ્દ આવ્યે સૂરતમંડ આગ્રહ દીધો કે માસી લખવું જોઈયે. દલપતરામે કહ્યું હતી સ માં ઇ કે ય બળ્યે ય નો ય થાય છે, માયોશી લખવું. અને એ નિર્ણય સ્વીકારાયો.

સ્વરથી શરૂ થતા શબ્દોમાં આ હ જોડાય છે; માટે એવું નહિ, પણ હેવું લખવું એ સૂરતમંડળે નિજ અનુભવ ઉચ્ચાર્યો. દલપતરામ જોઈ કે વ્યમતું એવું થયું છે ત્હાં હકાર આવે કહ્યાંથી ?

‘આટલા માટીડા મળ્યા હતા એવા વાક્યને દલપતરામે ‘આટલા પુરુષો મળ્યા હતા’ એમ સુધારાવ્યું; ‘મારી લાખ્યો’નું ‘મારી નાંખ્યો’ વ્યું; ‘આવાં પણ શહેર કહેવાતાં દેખું’ ત્હેને સ્થાને આવાં પણ શહેર કહેવાતાં દેખાય છે’ એમ લખાવ્યું. પત્રાંગી’ ને બદલે ‘પતવાળી’ અને ‘પણ’ ને બદલે બી’ મૂરતમંડળ લખવા માગતું હતું ત્હેમનો દલપતરા વિરોધ દીધો ને રદ કરાવ્યાં. એ મહુ સૂરતી પ્રાન્તશેડેહના. એવા પ્ર ન-

લેદોથી પર રહી છે, તલેદોને ભૂંસી એક દેશભાષા
સરળ છે, એ જ વાની ભાષાશુદ્ધિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ,
ને દિગ્વિજય.

‘આ બાબત વખત હોય સાહેબ પાસે
તકરારો જતી અનેરોમાં જેનું બ્યાજળી લાગતું
તેના લાભમાં ચૂકાદે’ આ દલપતવેણુ હાસ્યરસનું
છે કે કરુણરસનું ? શુદ્ધ શબ્દોચ્ચારણ, કે શબ્દોના
ઈતિહાસ, કે બુદ્ધિ તે હોય સાહેબ ગુજરાતિદ્ધ-
ન્મંડળની જોડણી જેથી ચર્ચાના મતલેદોનો અન્તિમ
નિર્ણય પડાદે કરત !

આખરે ૧૮ વાંચનમાળાને સ્તીરિયોટાઈય
કરાવવાને અવસરે ૧ પુનર્વિચારણાને અર્થે સરકારે
નવેસરથી વિશાળ નીમી; અને એ કમિટિએ મંજૂર
કરેલા જોડણીના સિદ્ધાન્તો પછી વાંચનમાળામાં
પળાયા. એ સરકારિ એકદેશી ન હતી. એ કમિ-
ટિમાં દલપતરામે નમંદાશકરે હતા.

દલપતરામ હકે સંસ્કૃત જોડણીમાં વિકલ્પવાદ
છે, ને ગુજરાતીમાં વિકલ્પવાદ હોય. નારિકેલ, નાલિ-
કેર, નારિકેલી, ના એમ નાળિયેરીનો શબ્દ સંસ્કૃ-
તમાં ત્ર્યુવિંધ હશે, ને સંસ્કૃત ક્રેશકારોએ એ
વિકલ્પવાદ સ્વીકારે’ કેટલીક શબ્દજોડણીમાં ગુજરા-
ક્રેશકારોએ પણ સ્વાદ સ્વીકારવો ઘટે છે એવો
દલપતરામ હતા.

સદાસન્તોષીયમ સરવાળો ઉચ્ચારે છે કે

‘દરએક જણના મનમાં તો રહ્યું ખરું કે તમામ શબ્દોનો ભાગે મરણ. પ્રત્યવાનો ઠરાવ થયો નહીં. તો પણ લખવાની રીત એ થઈ તેથી સોને સન્તોષ થયો.’ ‘ન્યાં મુધી બીજે થાય નહીં ત્યાં મુધી હોય સાહેબના ઠરાવ પ્રમાણની એક જ રીત રહે તો ધણું સારું.’

૧૮૫૮માં એમ આખ્યપત્તિશાસ્ત્રના ને ભાષા-શાસ્ત્રના પાયા રોપાયા.

દલપતરામ કહે છે કે એક વ્યાજબી વાતનો અસ્વીકાર થયો. મંસ્કૃતગરય ધારય શબ્દોમાંથી ઉતર્યો છે, માટે માથું ધાર્યું લખાવું ભેઈયે; એવા શબ્દોની જોડણીમાં યકાર ચઢાય. જેના મૂળ શબ્દો ઇકારાન્ત છે એ વાળી અને પછી ઇનો થ થયેલો છે, માટે વાવ્ય આંખ્ય એમડીને એ શબ્દો લખાવા ભેઈયે. ચર્ચા ઠીક ચાલી હોય સૂરતમંડળનો વિગેષ જખ્ખર હતો. સાહેબ સૂધી ઇ હતી. નિર્ણય નવા ને વ્યવહાર ન્યાયે થયો કે જોડાક્ષરો લખવાથી પારસી લોકો કંટાળે છે, માંત્ર જોડવા નહિ. પણ ન્યાંના લોકો યકારનો ઉચ્ચાર હોય, તે લોકો ભલે એમ ઉચ્ચાર કરે. મહેતાજીએચ્ચાર ફેરવવા નહિ.’ એ યકારનો દલપતરાયે ત્વંજીક હાસ્યપ્રલોક છે કે

લે રાખ્ય ગખ્ય તુજ, વાણિ દાખે,
લે રાખ રાખ મુજ રથાર ભાખે;
મોંપે તને હરખથી હાર સ્વામી,
હું તો હવે મુજ પતી હાથ પામી.

વાંચનમાળાના લિપિનિષ્ઠ્યથી ભારતવર્ષે ગુજરાતી લિપિનો, બંગાળી લિપિની પેઠે, પ્રાન્તભેદ પડ્યો. આ ગુજરાતને ને ભારતને અન્યાય થયો છે. એમાં મિથ્યા ‘પ્રાન્તીય અસ્મિતા’ હશે; દેશાભિમાને નથી, કે ઇતિહાસે નથી. મહારાષ્ટ્રમાં મોડી લિપિ અન્યમાળામાં સ્થાપિત થઈ નથી. મહારાષ્ટ્રની પેઠે ગુજરાતને ને બંગાળને પણ દેવનાગરી લિપિ ત્યારે દેશસ્થાપિત થવી જોઈતી હતી. વાંચનમાળા કમિટિની એ એક લિપિ પરત્વેની ઐતિહાસિક ભૂલ થઈ છે એ ખરું. પણ દારકાથી દોહદ ને દમ્ભણથી ઠાંતા પર્યન્ત એક જ વાંચનમાળા શિખવાતી થયે કાળે કરી પ્રાન્તભેદો ઘસાયા અને નવશિક્ષિત ગુજરાતના સર્વમાન્ય ને સર્વપૂજ્ય એક ગુજરાલાખા, દિવસના એક જ અજવાળા જેવી, પ્રસરી રહી એ ઇતિહાસકીર્તિત ચિરંજીવ સાહિત્યસેવા વાંચનમાળાકમિટિએ ગુજરાતના દીધી છે. ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યવિકાસનો ઇતિહાસ ગુજરાતની એ પ્રથમ વાંચનમાળા કમિટિને વિસારી શકે એમ નથી.

પણ સરવાળે વાંચનમાળાકમિટિનો શ્રમ સફળ થયો હતો કે નિષ્ફળ ગયો હતો ? રા. સા. મોહનલાલભાઈના જીવન-વૃત્તાન્તમાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયેલો છે. વાંચનમાળા રચાયા પછી જાણીએ વર્ષે ‘સને ૧૮૮૦માં હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી તમામ દેશી ભાષાની વાંચનમાળાઓની તપાસ કરવાને સીમલામાં સરકારે કમેટી બેસાડી હતી. ત્યાં દેશી ભાષાની તમામ વાંચનમાળાઓમાં આપણી ગુજરાતી વાંચનમાળા શ્રેષ્ઠ ઠરી છે.’

‘દરએક જણના મનમાં તો રહ્યું ખરૂં કે તમામ શબ્દોનો મારો મરણ. પ્રમાણનો ઠરાવ થયો: નદી તો પણ લખવાની રીત એ થઈ તેથી સોને સન્તોષ થયો.’ ‘ન્યાં મુખી બીજે થાય નહીં ત્યાં મુખી હોય આહોબના ઠરાવ પ્રમાણની એક જ રીત રહે તો ઘણું સારું.’

૧૮૫૮માં એમ આપપત્તિશાસ્ત્રના ને બાપા-
|| સના પાયા રાપાયા.

દલપતરામ કહે છે કે એક વ્યાજબી વાતનો અસ્વીકાર થયો. મંસ્ફુતનરય ધારય શબ્દોમાંથી ઉતર્યો છે, માટે માય ધાય લખાવું જોઈયે; એવા શબ્દોની જોડણીમાં ચકાર ચડાય. જેના મૂળ શબ્દો ઈકારાન્ત છે એ વાપી અને || પણ ઈનો થ થયેલો છે, માટે વાવ્ય આંખ્ય એમ ડીને એ શબ્દો લખાવા જોઈયે. ચર્ચા ઠીક ચાલી હતી સૂરતમંડળનો વિરોધ જખખર હતો. આહોબ સૂધી ‘ઈ’ હતી. નિર્ણય નવા ને વ્યવહાર ન્યાયે થયો કે, જોડાક્ષરો લખવાથી પારસી લોકો કંટાળે છે, માટે જોડવા નહિ. પણ ન્યાંના લોકો ચકારનો ઉચ્ચાર હોય, તે લોકો ભલે એમ ઉચ્ચાર કરે. મહેતાજીએ ઉચ્ચાર ફેરવવા નહિ.’ એ ચકારનો દલપતરામને ત્યાં એક હાસ્યપ્રલોક છે કે

લે રાખ્ય ગખ્ય મુજ વાણિ દાખે,
લે રાખ્ય રાખ્ય મુજ નેરથાર બાખે;
સોંચે તને હરખથી હાર સ્વામી,
હું તો હવે મુજ પતી હાય પામી.

વાંચનમાળાના લિપિનિર્ણયથી ભારતવર્ષે ગુજરાતી લિપિનો, ગંગાળી લિપિની પેઠે, પ્રાન્તભેદ પડ્યો. આ ગુજરાતને ને ભારતને અન્યાય થયો છે. એમાં મિથ્યા ‘પ્રાન્તીય અસ્મિતા’ હશે; દેશાભિમાને નથી, કે ઇતિહાસે નથી. મહારાષ્ટ્રમાં મોડી લિપિ અન્યમાળામાં સ્થાપિત થઈ નથી. મહારાષ્ટ્રની પેઠે ગુજરાતમાં ને ગંગરાષ્ટ્રે પણ દેવનાગરી લિપિ ત્હારે દેશસ્થાપિત થવી જોઈતી હતી. વાંચનમાળા કમિટિની એ એક લિપિ પરત્વેની ઐતિહાસિક ભૂલ થઈ છે એ ખરું. પણ દ્વારકાથી દોહડ ને દમ્ભણથી દાંતા પર્યન્ત એક જ વાંચનમાળા શિખવાતી થયે કાળે ઢરી પ્રાન્તભેદો ધસાયા અને નવશિક્ષિત ગુજરાતના સર્વમાન્ય ને સર્વપૂજ્ય એક ગુજરાતી, દિવસના એક જ અજવાળા જેવી, પ્રસરી રહી એ ઇતિહાસક્રીતિ ત ચિરંજીવ સાહિત્યસેવા વાંચનમાળાકમિટિએ ગુજરાતીની દીધી છે. ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યવિકાસનો ઇતિહાસ ગુજરાતની એ પ્રથમ વાંચનમાળા કમિટિને વિસારી શકે એમ નથી.

પણ સરવાળે વાંચનમાળાકમિટિનો શ્રમ સફળ થયો હતો કે નિષ્ફળ ગયો હતો ? રા. સા. મોહનલાલભાઈના જીવન-વૃત્તાન્તમાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયેલો છે. વાંચનમાળા રચાયા પછી જાણીએ વર્ષે ‘સને ૧૮૮૦માં હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી તમામ દેશી ભાષાની વાંચનમાળાઓની તપાસ કરવાને સીમલામાં સરકારે કમેટી બેસાડી હતી. ત્હાં દેશી ભાષાની તમામ વાંચનમાળાઓમાં અત્યંત ગુજરાતી વાંચનમાળા શ્રેષ્ઠ ઠરી છે.’

ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ વાચનમાળા એમ હોપકમિટિએ
ગુર્જરમહાપ્રબંધને અપી નવશિક્ષણમાર્ગે ગુર્જરપ્રબંધના
પ્રકરોડના નહિ પણ સ્વવારના પગરણ એવા હતા.

વાચનમાળા એટલે આપણા નવયુગના માહિત્યમ
ન્દિરનો પાયો નહિ પણ ઉભયેસણી. જેમણીએ બાળકો જે
રમે, ને વૃદ્ધો જે જેસે, ને વકેમાશુ જે વિસામો લે.

ઘોઘા પગલેથી ફરતા ફરતા મિ હોપ અમદાવાદ
આવ્યા, અને 'પટની અધવચાળે દલપતરામ એમને મળ્યા.
ત્હારનો પ્રમગ મામિક ને બોધક છે સાહેબે દલપતરા
મને કહ્યું કે પ્રબલઉપયોગી વાચનમાળા આપણે ગ્રંથવાની
છે જ્ઞાન એટલે સત્ય માટે વાચનમાળામા કાઈપણ જૂઠું
લખવાનું ન હોય દલપતરામને કહ્યું ત્હારે સાહેબ! ત્હને
શીદને બોલાવ્યો? હુ રજા લઉં છું એ દલપતરામને હોપ
સાહેબ તો દગ થઈ વડીક ઝખવાઈ ગયા અમદાવાદ
ગંને દલપતરામ પ્રત્યે કવીશ્વર લેખે માન હતું એથી
અધિક સર્જન લેખે મન્માન હતું હોપને ક્ષણે થયું કે
આ તે કારણસરુક દલપતરામ બોલે છે કે અન્ય કાઈ?
આશ્ચર્યભાવે સાહેબે દલપતરામને પૂછ્યું કે આ શું બોલો
છો? દલપતરામ! ગરખા લખવાના ત્હમે હિમાયતી?
ત્હમારા જેવા નહમશુ ને સદ્ગુણી—દલપતરામને સ્તુતિ
વેણ માલગવા ન હતા, એટલે સાહેબને વધુ બોલવા દીધા
નહિ ઉત્તર વાળ્યો કે સાહેબ! અમારે કવિઓને તો ન
હોય તે છે કે હતું એમ કહેવાનું હોય છે અમે જનાવ
ગેને જે બોવાવિયે. પુષ્પાવતી નગરી જે ન હોય કે ન હોય

એ નગરીનો પુષ્પસેન રાજ્યો; છતાં અમારે તો લખવાનું કે
પુષ્પાવતી નગરી હતી, પુષ્પસેન રાજન.

સદ્બોધની ધાતો લખવા કરતાં દૃષ્ટાન્ત દર્શ સિદ્ધાન્ત સ્થંભજવવાની અમ કવિઓની રીતિ છે, અને એ અધિકી ફળદાયિની છે. એ રીતિએ સદ્બોધ બાણ જેવો હૈયાસોંસરો બાજ છે. સાહેબ દલપતમર્મ સ્થંભજ ગયા કે આ તો કવીન્દર કાવ્યકલ્પનાની ને ઇક્ષપનીતિ ને પંચોપાખ્યાનમાંના Parables જેવી મર્મવાર્તાઓની વાત કરે છે. હસીને સાહેબે કહ્યું કે એવા કવિઓની કલ્પનાના ઘોડા બેઠે એટલા ઢોડવળે. એ માટે તો લ્હમને ન્હોતર્યા છે.

કવિઓની કાવ્યકલ્પનાના હોપ વિરોધી ન હતા, કે પ્રજાકેળવણીમાં કલ્પનાસૃષ્ટિની સાર્થકતાના અવગણનારા ન હતા. જગતના એક જ મહાસંસારશાસ્ત્રીએ નિજ નવસંમાસુજનમાંથી કલ્પનાને ને કવિતાને દેશવટો દીધો છે; અને તે ગ્રીસ દેશના મહાન ફિલસુફ પ્લેટોએ. પ્લેટો નવસૃષ્ટિ સરજવા બેઠો હતો; અને કવિતામય એ નિજ કલ્પનસૃષ્ટિમાંથી, કવિતાને અને કલ્પનાને જ જુઠ્ઠાણાં કહીને કવિતાકલ્પનાનો બહિષ્કાર કીધો હતો.

હોપદલપતનો બીજો એક મર્મવિદ પ્રસંગ છે. એકદા બન્ને જણ બેઠા હતા, ને પુરાણોની વાત ચાલતી હતી. એ વાર્તાલાપમાં અધીરિયા ને અધકચરા ટીકાકારનો પરઝીલ્યો બોલ હોપ બોલ્યા કે પુરાણો તો ગરખાં છે—ગરખાં. દલપતરામે કહ્યું હા, સાહેબ ! બાઈબલમાંનાં ગરખાંઓનાં જેવાં. અધરે સ્મિત દરકાવતા હોપે પૂછ્યું એટલે ?

દલપતરામ ! દલપતરામે કહ્યું કે બાઈબલમાના ગ્રન્થોની
 પેઠે પુરાણો પણ કાવ્યો છે, કેટલાક ઇતિહાસમિશ્રિત
 કાવ્યો છે, કાવ્યો પેરે વાયવા વિચારવાના છે સાહેબે
 કહ્યું જૂવો, કહેવાય છે કે હનુમાનનું પૂછડું એવડું હતું
 કે રાત્રે રાત્રે હનુમાનજી રામસેના ફરતા એ પૂછડાના
 કુડાળા માઈ કોટ કરતા, અને એ ઠોટને ઢાગે મેના
 રક્ષવાને પોતે ચૂડી બેસતા એ પૂછડું કેવડું લાણુ હશે ?
 ને હનુમાનજી રામચન્દ્રજીને ચિબિરે મળવાને જતા હશે
 ત્યારે પૂછડાને બહાર મૂકતા જતા હશે ? કે મહી લઈ
 જતા હશે ? સાહેબજીલે દલપતરામ હસી પડ્યા દલપતરામે
 દીકું કે સાહેબ હજી શબ્દાર્થમા જ રમે છે, ધ્વનિનો
 મર્મ સ્હમજ્યા નથી ગવકાઈથી ને માવકાશ શ્રીશ્વરે
 ઉત્તર વાળ્યો કે ખર, હનુમાનજીનું પૂછડું લાણુ હતું,
 બહું લાણુ હતું, પણ ઇમેજના મોજરના પૂછડા જેટલું
 લાણુ ન હતું હવે દલપતજીલે સાહેબ કોતુકમુદ્રાળા થયા
 સાહેબને દલપતરામમા શ્રદ્ધા હતી કે દલપતરામ બુદ્ધિ
 શૂન્ય ન બોલે પૂછડું કે દલપતરામ ! એ કેવી ગીતે ?
 ત્હમે તો શ્રીશ્વર, તે કવિતા બોલો છો સ્હમજાવો દલ
 પતરામે અર્થવિસ્તાર કીધો કે હિન્દના વગડામા કે ચીનના
 બજારમા એક અંગ્રેજ ત્રિપાઈ મરાય તો ત્હેની પૂછપરછ
 પાલમેન્ટમા થાય એક ઇંગ્રેજ સોજરનું પૂછડું આજ
 આઠદમ હજાર માઈલલાણુ છે એ સોજર પતાનને
 મળવાને જાય છે ત્યારે પૂછડું કય્હા મૂકતો જાય છે ?
 દલપતગણે સાહેબ હસી પડ્યા કવિતાના મર્મને હોપ
 સ્હમજતા ને મૂલવતા, દલપતસમાગમે હોપ આનન્દતા

દલપતરામ મર્મવિદ શાસ્ત્રશ્રદ્ધાળુ કવીશ્વર હતા, ને શાસ્ત્રવાર્તાઓના કાવ્યમર્મ જાણાસુ જીવને કવિતાભાવે રહી મળવતા.

વાંચનમાળાની દલપતકાવ્યમાળા સ્વાર્થ રહી ત્હારે હોયે દલપતરામને કહ્યું કે કવીશ્વર ! કવિતાઓ બધી સારી છે, પણ ‘ માંખી બોલી મુખ થકી ’ ને ‘ વાડમાંથી પાડુ એક ’ એ બેને હું સર્વોત્તમ કાવ્યો માનું છું. અમારા બાઈબલમાં Parables—મર્મવાર્તાઓ છે એવાં એ કાવ્યો Parables છે. એમાંના સદ્બોધ સર્વ કાળના ને સર્વ દેશના છે.

ઉપનિષદોમાંની મર્મવાર્તાઓની ને મહાભારતભાગવતમાંની આખ્યાનબોધની દૃષ્ટાન્તશૈલી દલપતરામને અસલથી બહાલી હતી. હું-નરખાનની ચ્હડાઈનું આખું યે કાવ્ય એક ઐતિહાસિક રૂપક છે; અને ઇતિહાસની એમાંની સત્યવાક્યતાથી એ કાવ્ય અજરામર છે એટલું જ એ ઐતિહાસિક રૂપક લેખે રસવન્તું છે. બદવાસથળી પણ મધપાનનિષેધનું દલપતરામનું દૃષ્ટાન્તબોધકાવ્ય છે. સંપલ્લ-ક્ષમીસંવાદમાં તેમ જ રાજવિદ્યાભ્યાસમાં અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં કાવ્યરૂપકો ને દૃષ્ટાન્તબોધની વાર્તાઓ વેરાયેલાં છે. વિધવાવિવાહનો સંસારપ્રશ્ન આપણા સંસાર સન્મુખ મૂકવાને અવસરે દલપતરામે વેન રાખતું આખ્યાન ગાતું મર્મવાર્તાનું દૃષ્ટાન્તકાવ્ય રચ્યું છે. ન્હાની કે મ્હોટી દલપતકવિતાનો એક પ્રધાન કાવ્યગુણ તે ઉપનિષદો ને બાઈબલમાંની Parable શૈલી—દૃષ્ટાન્તબોધ શૈલી. વાંચનમાળામાંના દલપત

Parables મિ. હોપને ગમ્યા હતા, ને એ કાવ્યોને હોપે વાંચનમાળાનાં સર્વોત્તમ કાવ્યો જાણ્યાં હતાં.

વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતાનાં ત્રણચાર રીતે મૂલ અંકાય. એક તો એ બાળકવિતાનો ગુણલંકાર પારખીને; બીજું અન્ય દેશપ્રસિદ્ધ કવિઓની બાળકવિતા સાથે સરખાવીને; ત્રીજું ૨૦ મી સદીની નવી વાંચનમાળામાંની કવિતાઓ ૧૯ મી સદીની જૂની વાંચનમાળામાંની કવિતાઓને પડછે મૂકીને; ચોથું અનુભવરૂપે, કહેવત રૂપે, સંસારસાગર ખેડતાં જગત્કંકાપણના સૂત્રાનમ-ત્રરૂપે કઈ કઈ ને કેટલી કવિતાઓ આપણા ગુજરાતસંસારે બીલાઈ ને લોકપ્રચલિત થઈ છે એ રીતે; અને એવી અન્ય વિધવિધ રીતિએ વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતાની કસોટી કરાય.

બાળકવિતા લખવી સાચેસાચ ! અઘરી છે. બાળ કાવ્યોમાં બાળભાષા, બાળછન્દ, બાળભાવ, બાળમધુરપ્રધાનતા હોવાં જોઈએ. એ વિનાની બાળકવિતા તે ગોળ વિનાની ગળચૂથી, પછી એ સહુમાં કવિ નિજનિજની શક્તિસ્વભાવ અનુમારે અનુભવના, ઇતિહાસના, સંસારના, પ્રકૃતિના, મહાજ્ઞાનનાં મહાસત્યોના, બાળકો પચાવે એટ-એટલા, માવા પૂરે. બાળભાષામાં ને બાળછન્દોમાં બાળકાવ્યોની એ આત્મમામત્રી મંભરવી એ ખરેખર ! કવિતાની કપરી કસોટી છે.

દલપતકવિતાનું કાવ્યમાધુર્ય ગુજરાતભણીતું છે; અને એ જ દલપતમાધુર્ય વાંચનમાળામાંની કાવ્યમાળામાં છે. એ કાવ્યમાળામાં બાળભાષા છે ને બાળછન્દો છે એ

ગુજરાતના શિક્ષકવર્ગનો અધીર સદીનો શિક્ષણઅનુભવ હતો. અને

ટગમગ પગ ટકતો નહીં;

કે

મળી આપણુ જણુ બન્ને, બે'ન !

તેમ જ

સૂકામાં સૂવાડે ભિન્ને પોદિ પોતે;

તથા

જગન્નાથજી જીવતો રાખશે જો,
હયાતી તમારી-અમારી હશે જો;

એ બાળકાવ્યોમાં બહેન પ્રત્યેની, માતા પ્રત્યેની, પિતા પ્રત્યેની ભાવોર્મિઓના નિજ બાળભાવના Pathos ઢાણે ઢાણે નથી અનુભવ્યા ? કે મ્હોટપણે સંભારી સંભારીને લોચન ભીનાં નથી કરીધાં ? ‘ઓ ઇશ્વર ! તું એક છે’ અને ‘આમપાસ આકાશમાં’ એ બાળપ્રાર્થનાના દલપતકાવ્યો ૧૬ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લાણુવા બેઠાં પૂર્વે પણ બાળ-બાળાઓને માળાપો ગાયત્રીગાનની પેરે ઘરઘરમાં શીખવતાં.

દલપતકવિતાનો એક મહાગુણ તે Parable શૈલી એ પૂર્વે જોયુ છે વાડામાંથી પાડુ એક, અને માંખી બોલી સુખ થકી એ ઉપરાન્ત એક અડપલો છોકરો, પુરી એક અન્ધેરી, કૂલણજીની ગરબી, એક વિકટ વનમાં વસે: એ સદુ વાંચનમાળામાંના દલપત Parables છે.

ઠાલો ઠાઠ નિશાળે લે ગાળે વેળા ગયો વડે,
મૂછાળો મૂખ મોટો થે પત્તાવામાં પછી પડે;

એ; તથા

ખિન્ન સર્વ પેઠા પછી આપ પેસે,
ખિન્ન સર્વ બેઠા પછી આપ બેસે;

તથા

છકેલ છેલ છોકરો;

અને

જીવે પિડાથી લેમ આ;

✓એ સહુ બાળકોએ જાણવાના, ને જાણીને વર્ણવાના,
Types—સર્વકાલીન બાળદૃષ્ટાન્તો છે.

વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતામાંનાં કેટલાંક બાળ-
કોનાં સ્મૃતિકાવ્યો છે. શીયાળે શીતળ વા વાય એ ઋતુઓનું,
બાજરિયાંમાં બાજરી એ વિધવિધની આપણી ધાન્યસામ-
ગ્રીનું, અને જાનેવારી જાણીએ એ માસવારીનું, ઈંગ્લેન્ડ
Doggerals થી દંડકે સ્ફુડિયાનું, Memory poem—બાળ-
સ્મૃતિકાવ્ય છે એ કાવ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યઅંગો શોધવાને
મથલું એ બાળકથી ચે મોટી બાલિશતા છે.

રૂપાળી પોળી પોળીઓ, છત્ત જાણિયાં માણિયાં,
લોજન આજ જમ્યા ને અમોઃ એ વર્ણનાત્મક બાળકાવ્યોમાં
બાળસંઘને ઉચિત આનન્દકવિતા છે. દલપતરામનું આખું
વર્ણન આખૂશિખરે ક્રિયા ગુજરાતીએ સંભાલુ નથી? કરણ
ઘેલામાંના પ્રભાતવર્ણનમાં નન્દશંકરભાઈ એ વાંચનમાળામાં-
ના દલપતપ્રભાતવર્ણનના પડઘા પૂર્યા છે ને બલુકારા
સંભાર્યા છે એ કોણ જાણતું નથી?

સંવત તેર ત્રેપત્ર-ગુજરાતે હિન્દુપત આથમ્યાના એ
છપય છેન્દો છે.

સૃષ્ટિસમે સહુ માનવી વસતાં વન મોઝાર;
* * *

૧૬૨ણુ છાલો પાંદડાં, ખાવા વનફળફૂલ:

એ દલપતકાવ્યચરણોમાં ખાલલાવામાં અરણ્યવાસી,
વસ્ત્રલધારી, ફળફૂલ-કન્દમૂળઆહારી માનવવંશની આદિ-
કાળની મહાકથા છે. અમદાવાદમાંનાં ભદ્રમંડળના વર્ણનમાં
કાથા કાચ સમાન બ્યાં ઉપજે રત્ન અમૂલ્ય
ખાળકનો મનુષ્ય ઘડતી શાળાની સાદી પણ સર્વસારગ્રાહી
રૂપરેખા; અને

સ્વર્ગ નરક આ લોકના સઘળા રસ્તા રહેજ.

એવું અણહિલપુર પાટણના ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ
તરપોળિયાના અનુકરણરૂપ અમદાવાદના રાજમાર્ગના
ત્રણ દરવાજાનું ત્રિલોકના મહામાર્ગરૂપે ચિત્રા લેખન:
એ સૌ તો ત્યારે ગુજર નરનારને જીવનભર કાનમાં
ગુંજતી કવિતાના ઇતિહાસટંકાર હતા. રણિયામણી ગુજરાત
કાવ્યમાંનું ગુજરાતદર્શન આપણું ઇતિહાસદર્શન છે, અને
એ સુગલાઈમુગના ને પ્રાચીનસુગના કાળબોલ બોલે છે કે
પરાપૂર્વથી ગુજરાત લક્ષ્મીસર્જક દેશ છે, અને ગુજરાતીઓ
જગતની એક બ્યાપારપ્રધાન મહાપ્રજા છે.

મુંબઈમાં ૧૮૫૯માં ડો. ભાઈ દાજીએ કીધેલા એક જ
સલાસમારંભમાં દલપતે ગાયું હતું કે હરખ હવે તું
હિન્દુસ્તાન ! ને નર્મદે ગાયું હતું કે દેશમાં આનન્દ ભયો
જય જય વિકટોરિયા ! દેશ એટલે હિન્દુસ્તાન, અને હરખ

એટલે આનન્દઃ દલપતનર્મદનાં એ કાવ્યચરણોને એકાથી ગણીને શાળાખાતાએ એ જન્ને કવિવરોનાં એ કાવ્યો વાંચનમાળામાં પછી લીધેલાં છે.

હવે વિક્ટોરિયા ! નાં કાવ્યનો એક કથાપ્રસંગ છે. નવી વાંચનમાળામાંની નવકવિતાઓ લણાવાતી થયા પછી ને જૂની વાંચનમાળામાંની દલપતકાવ્યમાળા લણાવાતી જન્મ થયા પછી પચ્ચીચેક વર્ષની વાત છે. એમ. એ. ની ગુજરાતીની પરીક્ષામાં એકદા આ જીવનકથાઆલેખકના એ કાવ્યસંગ્રહો મુંબઈ યુનિવર્સિટિનીમાં પાઠ્યપુસ્તકો હતાં. ગુજરાત કોલેજના એક એમ. એ. ના વિદ્યાર્થી મહારે ત્યાં આવ્યા ને કહ્યું કે શ્રી કેશવપ્રભુ મોકલ્યો છે; કહાબ્યું છે કે ન્હાનાભાઈને મારા નામથી કહેજો એમન એ કાવ્યગ્રન્થો લણાવે. ઉત્તર વાળ્યો કે કેશવભાઈભાઈનું વચન મહારાથી ન ઉઠાપાય. પણ પન્દરસત્તર વર્ષથી લણાવવાની ટેવ નથી; તેમ મુંબઈ શારદાપીઠ કેવા પરીક્ષાપ્રશ્નો પૂછે છે ને કેવા પ્રકારના જ્ઞાનભંડારસંચયની તમ કને આશા રાખે છે એ આજ લણતો નથી. છતાં આવજો, શિક્ષકના અંકુર રક્ષા હશે એવું શીખવીશ. પછી કાવ્યો ભાગ ૧લો વાંચતાં વાંચતાં ૧૮૬૭ના મહારાણીજીના મહિમહોત્સવ પ્રસંગના મહારા ન્હાનકડા કાવ્યમાં કાવ્યચરણ આવ્યું કે

વિન્યાકુમારીને સર્વદા, આલિ ! પાજે.

બી. એ. પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીજન-ધુએ તત્કાલ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે વિન્યાકુમારી કોણ ? મહેં કહ્યું કે ભાઈ ! એમ.

એ. નો વિદ્યાર્થી આજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે વિજયાકુમારી કોણ હતી એવી દેશસ્થિતિ આણનાર સરકારી શાળાખાતાને કહેવું શું? દલપતયુગમાં તો પાંચમી પોથી લણતાં બાળખાળાઓ વિજયાકુમારીને બોળખતાં ને ગાતાં કે

વિજયાકુંવરીનો વિજય હોયે સદા.

‘સ્વયા છે રૂડા છન્દ દલપતરામે’ એ કાવ્યચરણ શાળાખાળકોને એટલું ત્હારે મુખપાઠે ને રચિકર હતું કે અમદાવાદમાં તો ક. દ. ડા. ના દલપતનિવાસ પાસે થઈને જતાંઆવતાં પડછન્દસૂરે બાલસંઘ એ ગાતો અને દલપતલખી એ દલપતકાવ્યલેખા સ્વયં દલપતરામને સંલગાવતો. એ કાવ્યચરણમાં ભુજંગી છન્દના બન્ધારણમાં પિંગળપ્રિય દલપતરામે એક શુરને સ્થાને બે લઘુ મૂક્યા છે એ સર્વઉધાકું સત્ય કંઈક દાયકાઓ સુધી પિંગળભક્તોને પણ અણદીકું રહ્યું હતું. અને ‘અમે નવું કીધું’ કાખનારા નવીનો તો એ દેએ કે દેખાડે જ શાના?

વાંચનમાળામાંનાં બાળકાવ્યોમાંનાં સંસારડહાપણનાં સૂત્રો એ બાળસંઘને પછી પુરુષાવસ્થામાં સંસારમાર્ગે માર્ગદીવડા બનતાં, ને છવન્કોચડાના ઉકેલની આવીઓ થતાં. લણતા પંડિત નીપજે; ચાર ચાર ગઉ ચાલતાં લાંબો પન્થ કપાય; કૂવા ઉપરના કંઈ જો; આકરી કરતાં લાખરી; કાગળની હોડી કચે; મૂરખ માંથે શીંગડાં નહી નિશાની હોય; લોંમાં પેચી લોંચરે; અવગુણ ઉપર ગુણ કરે; વિચારીને ચાર! ઉચ્ચાર વાણી; તેમ જ તુર્ત પડે પડછન્દો; પંડિત મિત્રો મળે, વદે મુખ મધુરી વાણી, પ્રથમ કરી

એટલે આનન્દ દલપતનર્મદના એ કાવ્યચરણોને એકાથી ગણીને શાળાખાતાએ એ જન્ને કવિવરોના એ કાવ્યો વાચનમાળામા પછી લીધેલા છે

હવે વિક્રમેશ્વિયા ! ના કાવ્યનો એક કથાપ્રમગ છે નવી વાચનમાળામાની નવકવિતાઓ લણાવાતી થયા પછી ને જૂની વાચનમાળામાની દલપતકાવ્યમાળા લણાવાતી બન્ધ થયા પછી પચ્ચીશોક વર્ષની વાત છે એમ એ ની ગુજરાતીની પરીક્ષામા એકદા આ જીવનકથાઆલેખના બે કાવ્યસંગ્રહો ઝુબઈ યુનિવર્સિટિનિમ્ના પાઠ્યપુસ્તકો હતા ગુજરાત કોલેજના એક એમ. એ ના વિદ્યાર્થી મહારે ત્યાં આંગા ને કહ્યું કે શ્રી કેશવમુવે મોકલ્યો છે, કહાંયુ કે કે ન્હાનાભાઈને મારા નામથી કહેને એમન બે કાવ્યગ્રન્થો લણાવે ઉત્તર વાળ્યો કે કેશવલાલભાઈનું વચન મહારાથી ન કિયાપાય પણ પન્દરસત્તર વર્ષથી ભણા વવાની ટેવ નથી, તેમ ઝુબઈ ચારદાપીઠ કેવા પરીક્ષાપ્રશ્નો પૂછે છે ને કેવા પ્રકારના જ્ઞાનભંડારમચ્ચની તમ કને આશા રાખે છે એ આજ જાણતો નથી છતા આવજો, શિક્ષકના અકુર રહ્યા હશે એવું શીખવીશ. પછી કાવ્યો ભાગ ૧લો વાચતા વાચતા ૧૮૮૭ના મહાગણીજના મહિમહોત્સવ પ્રસંગના મહારા ન્હાનકડા કાવ્યમા કાવ્યચરણ આંયુ કે

વિજ્યાકુમારીને સર્વદા, આલિ ! પાજે

બી. એ પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીબન્ધુએ તત્કલણ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે વિજ્યાકુમારી કોણ ? મહે કહ્યું કે ભાઈ ! એમ

એ. નો વિદ્યાર્થી આજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે વિજ્યાકુમારી
કેણુ હતી એવી દેશસ્થિતિ આણનાર સરકારી શાળાખા-
તાને કહેવું શું? દલપતયુગમાં તો ખાંચમી પોથી ભણતાં
બાળબાળાઓ વિજ્યાકુમારીને જોળખતાં ને ગાતાં કે

વિજ્યાકુંવરીનો વિજય હતો સદા.

‘રચ્યા છે રૂડા છન્દ દલપતરામે’ એ કાવ્યચરણ
શાળાબાળકોને એટલું ત્હારે સુખપાઠે ને રચિકર હતું કે
અમદાવાદમાં તો ક. દ. ડા. નાં દલપતનિવાસ પાસે થઈને
જતાંઆવતાં પડછન્દરૂરે જાલસંઘ એ ગાતો અને દલ-
પતલખી એ દલપતકાવ્યલેખા સ્વયં દલપતરામને સંભળા-
વતો. એ કાવ્યચરણમાં જુજંગી છન્દના બન્ધારણમાં
પિંગળપ્રિય દલપતરામે એક શુરને સ્થાને બે લઘુ મૂઠયા
છે એ સર્વઉદ્ધાતું સત્ય કંઈક દાયકાઓ સૂધી પિંગળ-
ભક્તોને પણ અણુદીકું રહ્યું હતું. અને ‘અમે નવું કીધું’
દાખનારા નવીનો તો એ દેખે કે દેખાડે જ શાનાં?

વાંચનમાળામાંનાં બાળકાવ્યોમાંનાં સંસારડહાપણનાં
સૂત્રો એ બાળસંઘને પછી પુરુષાવસ્થામાં સંસારમાર્ગે
માર્ગદીવડા બનતાં, ને જીવનદોષડાના ઉકેલની આવીઓ
થતાં. ભણતાં પંડિત નીપજે; ચાર ચાર ગઉ ચાલતાં લાંબો
પન્થ કપાય; કૂવા ઉપરના કંઠણ બે; ચાકરી કરતાં લાખરી;
કાગળની હોડી કર્યે; મૂરખ માંથે શીંગડાં નહીં નિશાની
હોય; ભોંમાં પેસી ભોંચરે; અવગુણ ઉપર ગુણ કરે; વિચા-
રીને ચાર! ઉચ્ચાર વાણી; તેમ જ દુત પડે પડછન્દો;
પંડિત મિત્રો મળે, વહે સુખ મધુરી વાણી, પ્રથમ કરી

પ્રણામ પાય ગંગાજળ પાણી; મૂરખ મિત્રો મળે, ગાળ
 દઈ ગમ્મત કરશે; પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?
 ફૂતરાની પૂંછડી વાંકી તે વાંકી—શિલાશ્ચાનની; પુરી એક
 અન્ધેરી; ટકે શેર લાલ, ટકે શેર ખાલ; ફૂલણુલ: વિ.
 વિ. દલપતરામની બાળકવિતાના એ કવિતબોલ ૧૬મી
 સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણા સંસારીઓના વિકટ સંસાર-
 માર્ગોમાં ડહાપણના દીવડા ઘઈ રોપાયા હતા.

મુધારો થવા સઘ વિઘા વધારો;
 સમસ્ત દલપતજીવનનો એ જીવનમન્ત્ર હતો.

ખાવા પીવા ખેરવા અને ઓઢવા અંગ,
 મળે મહેનતમાં થકી રાતાપીળા રંગ;

✓ Dignity of Labour વિચારતા નવયુગના યુગવા-
 સીઓને શ્રમજીવીઓના પરસેવાના સન્દેશરૂપ ૧૬ મી
 સદીનો એ દલપતબોલ હતો.

પળે તેટલા બોલ બોલો વિચારી;
 એ દલપતકાવ્યચરણ તો આજે પણ રાજપતિઓને
 ને પ્રજાઅશ્રણીઓને ચિરંજીવ શિખામણની ધાત છે.

ઝાઝા નળળા લોકથી કદી ન કરિયે વેર;
 રશિયાના ઝાર ને જર્મનીના કયસર છેલ્લા મહાયુ-
 ધકાળે એ ભૂલ્યા હતા, ને તેથી હાર્યા હતા.

કાળા ગોરા કોઈ છે, ધનહીણા ધનવાન,
 ગણેા ન હલકો કોઈને, સઘળા એક સમાન.

એ દલપતસૂક્ત જગતપ્રજાઓ ને જગતપ્રજાઓનું
 વિશ્વમંડળ શીખશે ને જીવનમાં ઉતારશે ત્હારે Colour

War ને Class War દુનિયામાંથી નાબૂદ થશે.

Parady ને પ્રહસન પણ એક પ્રકારની મૂળકાવ્યની પ્રશસ્તિઓ છે. દલપતરામે લખ્યું કે

પોપટ પાળે પ્રીતથી, કોઈ ન પાળે કાગ.

ગઝલોના ગાનાર ને હાશીઝના ભાષાન્તરકાર, આપણા રસરંગી કવિ, ને દલપતશિષ્ય બાળે શુરુથી સવાઈ કીધી, ઘેર કાગડો પાડ્યો, અને

મીઠી મીઠી વાણી બોલો, વાયસભ !

આવે ને ખ્યારી પ્રેમદા, પીંજર હેમ ઘડાવું;

મીઠી મીઠી વાણી.

એ કાવ્યકદીએ આરંભાતું રસછલકાતું કાકત્રપિતું સુંદર કાવ્ય લખ્યું હતું.

નિશાળમાંથી નીસરી જવું પાંશરા ઘેર

એ દલપતકાવ્યચરણને શાસ્ત્રપ્રમાણ પ્રમાણીને ખેતરોની વાડો તોડીને ઉભા ગોત્રમાં થઈ વિદ્યાર્થીસંઘ ૧૮૯૭ના આદિમા એકદા અમદાવાદ કોલેજમાંથી એલિસ પૂલે પાંશરી વાટે વિચર્યો હતો.

કંઈક વર્ષો પૂર્વે અમદાવાદમાં ત્રણ દરવાજા ને ભદ્રની વચ્ચે કારંજ પાસે લીમડીઓની હારમાળા હતી, ને એ લીમડીછાયાઓમાં માળીઓ ફૂલ વેચવાને બેસતા. બકરીઓ ત્યાં ફરતી, અને વૃક્ષવેરાયેલી ને છાળવેરાયેલી લીલી પાંદડીઓ ચરતી. અમારા વિદ્યાર્થીસંઘમાં ત્યારે એક ટીપ્પણી વિદ્યાર્થીજનું હતું. કોલેજેથી છૂટીને ઘેર જતાં એ લીમડીઓમાં વિદ્યાર્થીસંઘ આવતો ત્યારે એ

વિદ્યાર્થી'બન્ધુ ત્હાં ચરતી એકાદી બકરીનો કાન પકડતા; દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતાં પકડે કાન એ દલપતકવિતાનું કાવ્યચરણ જોલતા; અને કહેતા કે જો, આ કાન પકડ્યો; ત્હારા બાપની કવિતા ખોટી ! દલપત-કવિતાઓને ખોટી પાડનાર, બકરીના કાન પકડનાર, એવા બહાદુરિયાઓ ચે ગુજરાતે કંઈ કંઈ થઈ ગયા.

૧૮૯૬માં હું બી. એ. ના વર્ગમાં હતો. ફિલસૂફીનો ઐચ્છિક વિષય લીધો હતો તે પરીક્ષાટાણે વાંચવાને એક સહાધ્યાયી મિત્રને ત્હાં જતો. એ હતા ત્રણ ભાઈઓ, ને કુટુંબ હતું સુશિક્ષિત ને મંસ્કારી. મહુ ભાઈઓ ફિલ-સૂફીનો જ ઐચ્છિક વિષય લઈને પદવીધારી થયા હતા, અને પછી સરકારી નોકરીમાં ડેપ્યુટી કલેક્ટરો સૂધીના સારે અધિકારે ચડીવધીને નિવૃત્ત થયા હતા. એક સહ-વારે એ મિત્રકુટુંબના ત્રણ બન્ધુએ મ્હને આંતર્યો; અને

સારી ચોપડીઓ ચોભાય

વાંચનમાળામાંના એ આરંભકાવ્યનાં આઠ ચરણો ઉપર બક્રં મીલ માટિ'નોનાં શાશ્વીય વચનો ઉચ્ચારી ઉચ્ચારીને અડધાક કલાક ભાષ્યવિસ્તાર મ્હને સંભળાવ્યો. અને અન્તે સરવાળો બોલ્યા કે વાંચનમાળાના આદિકાવ્યમાં જ ત્હ-મારા પિતાએ બાળદેખવણીના સિદ્ધાન્તો સંભરી દીધેલા છે.

નગરશેઠ હેમાભાઈને અને હરકુંવર શેઠાણીને સદ્-ભાષીને નવયુગચોલવી પરમારથની નવી દિશાઓ દલપ-તરામે ઉઘડાવી હતી. ધનવન્તોને એ અમર દલપતઉર્બોધ પછી દલપતરામે 'તે ધનના ધણી ! ધર્મ ત્હમારો' નામના બાળકાવ્યમાં સંભર્યો છે.

છવે ચાતી છાંચ, છડીધર છાજતા

એ કાવ્યમાંનો ગંભીર કરુણ ભાવ લણુનારાંઓનાં જીવનમાં
ત્હારે લણુકારા ભરતો. અને

વાંચો આ વાત વિવેકની, લણુનારા રે !

વળી વિધવિધ કરીને ત્રિચાર, શોધો શુભ સારા રે !

ભણતર લણીને લણી રહ્યા, લણુનારા રે !

કદિ એમ ન કરશે ઉચ્ચાર, શોધો શુભ સારા રે !

પ્રેમાનન્દના વણુજારાના ઢાળનું સાતમી ચોપડીમાંનું
એ છેલ્લું કાવ્યયુગલ સહુ લણી ઉતરનારાંઓને જાણે દલ-
પતરામના વિદાયબોલ હોય એવી, પુસ્તકનું ને અભ્યાસી
જીવનપુસ્તકનું છેલ્લું પાત્ર વાળતી વેળાના જેવી, ઘેરી
પ્રશાન્ત ભાવવાહી, ઉપનિષદમાંની ભૃગુવક્ત્રી સમી, દલપત-
શિક્ષાવલ્લી છે.

૧૮૫૬માં વાંચનમાળા પ્રગટ થઈ. ત્હારથી તે ૧૯-
૦૭માં બીજી સરકારી વાંચનમાળા એને સ્થાને આવી
ત્હાં સૂઝીની શુજરાતની પેઢીઓ એ પ્રથમ વાંચનમાળા
ભણતી. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રતિવર્ષ એમ દાક્ષિણ
બાળબાળાઓ દલપતકવિતાનાં દૂધ પી પીને મ્હોટાં થતાં
આપણા બાળસાહિત્યના ઇતિહાસે આ કાવ્યકથા
અનુપમ ને અજોડ છે.

વાંચનમાળામાંની કાવ્યમાળા લખાઈ રહે મિ. હોપને
થયું કે દલપતરામે પૂર્વે સૂરતમાં શહેરસુધરાઈ કાળે લોક-
શ્રમ વેઠેલો છે એ દલપતઅનુભવનો પણ લાભ લેવો.
એટલે દલપતરામને વધારાનું ઈનામ આપીને શહેરસુધરાઈ
વિશેનો નિબંધ લખાવી લીધો.

વાંચનમાળામાંની દલપતકાવ્યમાળા લખાઈ રહે ૧૮૬૧ની માલથી આંખે છેક જ અપગ થઈ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં ને ટૂનીંગ કોલેજમાં દલપતગમને સગદારે કાવ્યશુર નીમ્યા. કેટલાંયે વિદ્યાર્થીઓ અને ઉગતા શિક્ષકો પછી દલપતરામ કને કાવ્ય-દીક્ષા પામ્યા. ગુણુઓશિગલ્પતાથી આજે યે એમાના દલ પતશિષ્યો નિજ કાવ્યશુરને શુરુભાવે મહારે છે, અને કહે છે કે દલપતરામે અમને કવિતાદેશમા પ્રથમ પગ-લીઓ ભગની.

ગુજરાતનગરીની હાઈસ્કૂલમાં ને ટૂનીંગ કોલેજમાં કઈક વયે શુરુઓના યે કાવ્યશુર થઈને, છન્દશાસ્ત્રની ખારાખડી મરુ દલપતપિગળ લખીને, અને વાચનમાળા-માંની કાવ્યમાળા ગ્રહીને, દલપતરામ ૧૯મી સદીના ઉત્તગાઈમા ગુજરાતની ઉગતી પેઢીઓના કાવ્યશુર થયા હતા.

ગુજરાતમાં શાન્તિમય સમારવિષ્લવતા એમ વાચનમાળાએ પાયા માડ્યા નગાપ્રદેશનું વાવાઝોડું ઉતર્યું પછી ગુજરાત એમ ઈતિહાસને નવમાર્ગે ગળ્યો.

એક વેળાના ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને પછી વડોદરા રાજ્યના એન્થ્રોપોલોજીકલ કમીશનર ખા. જા. જમસેદણ અરદેસર દલાલ કહે છે કે ‘વાચનમાળાની ચોપડીઓના શલુગારરૂપ દલપતગમની કવિતાઓ છે’

નવયુગ જનતાં દલપતગમે એમ ગુજરાતિગને ગણ-ગાર ધગવ્યા. ગુજરાતે ત્યાંદે એમ પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓ સંગમ પામતી હતી

પ્રકરણ ૧૨ મું, મુંબઈમાં; દલપત ને નર્મદ

ઘટમાં જે ઘૂંટાય, છાતું છેક રહે નહીં;
જે બાકે રેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

✓ ૧૮૫૬નો દલપતનર્મદ ઝઘડો મૂળે સંસારસુધારાના પદ્ધતિલેકનો ઝઘડો હતો; અને એને પછી સાહિત્ય ઝઘડાનું રૂપ અપાયું હતું.

તત્વતઃ ‘ ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર ’ અને ‘ યા હોમ કરીને પડો ’ એ શબ્દસાંગો પરસ્પર દહડતી હતી.

✓ Evolution વાદી ને Revolution વાદીનું-સંસ્થાપક ને ઉચ્છેદક સુધારકનું એ સનાતન વાગ્યુદ્ધ હતું. ક્રિયા દેશમાં કે ક્રિયા યુગમાં એ નથી બામ્બુ ?

પછી ૧૮૫૬માં દલપતરામ મુંબઈ ગયા, અને ગુજરાતજાણીતા હતા તે મુંબઈજાણીતા થઈ આવ્યા.

સૂરતે ૧૮૫૧માં દલપતરામને માનપત્ર આપ્યું હતું. મુંબઈએ ૧૮૫૬માં દલપતરામને માનપત્રો આપ્યાં હતાં અને દલપતનું બાવલું મુંબઈમાં સ્થાપવા વિચાર કીધો હતો. દલપતરામ જતા ત્યાં ત્યાં છતતા.

૧૮૮૦માં દલપતરામ સોરઠમાંથી ગુજરાતે આવ્યા. તે પછી એક દાયકે મુંબઈને ઘાટે દલપતગંગા ને નર્મદજનનાનો લેટો ચયો. ગુજરાતના બે મહાપ્રવાહોના સમાગમે સંજોલો ચયા, ઉછળાટો ઉઠયા, પશ્ચો પડયા, ઉપહાસો

ફેંકાયા, પરસ્પર હોંસાતોંચી પણ જોવાઈ. પરિણામે સુધારક લેજે, કવિ લેજે, મનુષ્ય લેજે, નર્મદને પડછે દલપતને મુંબઈ મૂલવતું થયું. દલપતરામ મુંબઈમાં અભ્યાસ જોવા ને આંખો મીંચેલા ગયા, અને મુંબઈપ્રખ્યાત થઈ ને ને દેખતી ઉઘાડી આંખે પાછા અમદાવાદ આવ્યા.

અને જો મહાપ્રવાહો મળે ત્યાં એવા ઉછળાટો ક્યાં ક્યાં થતા નથી? રામસેતુ સમીપે મનારની સામુદ્ર-ધુનીમાં હિન્દી મહાસાગરને જંગાળાનો ઉપસાગર મળે છે. સન્મુખે સેતુઅંતે સ્વયં રામચન્દ્રજી અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે વિરાજે છે. છતાં સાગરોનાં મોલ્લં ત્યાં અખંડ અથડાય ને ઉછળે છે કે નહિ?

ઈતિહાસને એ અપવાદ કે આશ્ચર્ય નથી. સંમારના, સાહિત્યના, સેનાઓના, રાજકારણના, માનવચેતનના એ મહાપ્રવાહો મળે ત્યાં ત્યાં ઘણુંખરું એમ થાય છે. પાણી ભરેલા એ મેઘરાત્રે અથડાય ત્યારે વીજળીઓ ઝરે ને ઝખકે.

ઈતિહાસકારને તો કથાલહરીઓ કહેવાની છે; અને કથાઘાટેથી અનુભવબિન્દુઓ સારવવાના છે કે એ જળવા-હળીઓ વખે દેશમાં કેવાંકે ભોતી પાક્યાં.

મુંબઈના સાગરઆરેથી અમદાવાદ આવી દલપતરામે એ સંસારસિદ્ધાન્ત ઉઠાવ્યો કે જેને વિશ્વસિદ્ધાન્ત કહીને હાવિંન જગત્જાણીતો થયો.

દલપતનર્મદના મહાપ્રવાહો મુંબઈને આરે મળ્યા એ અવસરના અને એ પૂર્વેના આપણા સંસારભ્રમની ઈતિહાસવાર્તા ત્યારે હવે જરા વિચારિયે; અને સંસાર-

સુધારક, સાહિત્યકાર, અને મનુષ્ય લેખેના દલપતનર્મદના રંગો મુંબઈએ ત્હારે ઠેવાઈ પારખ્યા હતા એ કથા સાંભળિયે.

‘પૃ-’પટમાં ગંગાપ્રદેશ બળવાના ધરતીકમ્પે ધૂળતો હતો, તેમ ‘પૃ-’પટમાં મુંબઈનગરી પણ સાંસરિક-ધાર્મિક ધરતીકમ્પોથી કમ્પતી હતી. એ ધરતીકમ્પની તિથિઓમાં દલપતરામ મુંબઈ ગયા, અને સ્થાનિક ધરતીકમ્પનો કમ્પ-સ્પર્શ દલપતરામને ચે સ્પર્શો વિના રહ્યો નહિ.

‘પદ્મો’ દલપતનર્મદનો સંક્ષોભ મૂળે ને તત્તતઃ મુંબઈમાં ત્હારે અને તે પૂર્વે ત્રણેક વર્ષથી પ્રવર્તતા સંસારસુધારાના શૈલીભેદનો સંક્ષોભ હતો. કવિઓના માર્ગો પણ નિરનિરાળા હતા. અને પછી એ સંક્ષોભને સાહિત્યસ્પર્શો સ્પર્શ અપાયું હતું કે મોટો કવિ કોણ ? દલપત કે નર્મદ ? કવિવરોના જીવનમાર્ગો જગતજાણીતા હતા ને વફાઈમાં લેવાયા હતા. દલપત એ...ત્યત્તું સોણું હતો.

વસ્તુતઃ આત્મપ્રકાશની તેજવિભિન્નતા, ધર્માધર્મનો વિચારભેદ, શુણ્ઠકર્મનું નિરનિરાળાપણું, સંસ્થાપક અને ઉચ્છેદક સંસારસુધારકના જીવનના ને પ્રચારનાં જૂદાંજૂદાં વિધિવિધાનઃ ઉભય કવિવરોના ત્હારના જીવનના સાત્ત્વિક ને રાજસ રંગોના સમસ્ત ભેદભાવોની એ અથડામણો હતી. જેમનાં જીવન જૂદાં, તેમના જીવનમંત્રો ચે જૂદા ને જીવનમાર્ગો ચે જૂદા.

આંખોના રંગોમાં ઈશ્વરે આત્માના રંગો આંજેલા છે.

દલપતનાં જીવન, જીવનમંત્રો, ને જીવનમાર્ગો ધીરગંધીર સ્થિતપ્રજ્ઞનાં હતાં; નર્મદનાં જીવન, જીવનમંત્રો, ને જીવનમાર્ગો ચંચળ અસ્થિતપ્રજ્ઞનાં યા હોમ સાહસનાં હતાં. ૧૮૫૬માં મુંબઈને આરે દલપતનર્મદ અથડાતા હતા. એ એ પુરુષપ્રવરો તો નિમિત્તરૂપ હતા; વાસ્તવિકતાએ જીજ્ઞાસુની સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને જીજ્ઞાસુનાં સાહસ સંગ્રામે રૂઢિયાં હતાં.

✓ ધીર ને વીરનો એ ગ્રંથડો.

‘પદ્મના એ ઇતિહાસો ઉદેલિયે. સોને એમાંથી શીખવાતું બહુ મળશે.

ઈસ્વી ૧૮૫૬માં દલપતરામ મુંબઈ ગયા ત્યારે મુંબઈના દેશકાળ દેવાક હતા ?

ભરતખંડ છે પૃથ્વીનો પાંચમો ખંડ. અને બ્રહ્માની પુત્રી સ્ત્રી બ્રહ્મપુત્રા ભરતખંડને ‘પૂર્વ’ દુર્ગાદારે વહે છે, ને સિન્ધુપુત્રી સમ સિન્ધુનદી ભરતખંડને પશ્ચિમ દુર્ગાદારે વહે છે. વચ્ચે વિસ્તરેલો છે બેહલાર માર્ગદિશોળો સાદો દેશપગથાર. પણ સિન્ધુ ને બ્રહ્મપુત્રાનાં મૂળ અરબુ શોધનારને માન સરોવરના સીમાદેશે સ્ત્રીપસનીપમાં સંપડશે.

ઈતિહાસ કહે છે કે જીજ્ઞાસુની પાટનગરી અમદાવાદમાંના અને ઇલિયાકાની પાટનગરી મુંબઈમાંના નવયુગના ચેતનપ્રવાહનાં અરણ્યાં એક જ સાલમાં પ્રગટ્યાં હતાં; ૧૮૪૮માં. મુંબઈ પદ્મ દલપતજીની આશી પૂરે છે કે સાબરઆરે દલપતક્ષરજન્ય મળ્યા એ તિથિ જીજ્ઞાસુને

યુગાન્તરની મહાતિથિ હતી. એ સાલમાં પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની લહરીઓ સંગમ પામી; એ સાલમાં ગુજરાતે નવયુગ ખેડા.

અમદાવાદનું ને મુંબઈનું નવયુગનું મુદ્દત્સંવત્સર એક જ છે; ૧૮૪૮.

મુંબઈમાં ત્યારે એલફિન્સ્ટન ગઠ્ઠનરના નામની એલફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ-સરકારી ઇંગ્લેશ પાઠશાળા ચાલતી, જેમાંથી પછી એલફિન્સ્ટન ટ્રેલેન્ડ મહેરીપાંગરી. બાંય-ખળે ખેસતી. ૧૮૪૮થી ૧૮૬૨ના દોઢ દાયકાના મુંબઈ નગરોના ગુર્જરઅગ્રેસરો ત્યારે એ શાળામાં ભણતા. ત્યારનો એ પાઠશાળાનો દેશીપરદેશી અધ્યાપકવર્ગ કેળવણીકારની સાચી બ્રાહ્મણભાવનાવન્તો હતો, અને 'વિદ્યાર્થી'ઓ સાથે ઘણા માયાળુપણાથી વત્તો; તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમને પૂજ્યભાવથી ચહાતા. 'ગુરુશિષ્યના સંબંધની એ જ પીઠિકા છે. ભારતનો વિદ્યાર્થી ગુરુદ્રોહી હોય નહિ. ગુરુદ્રોહ એ તો 'અનાયજ્ઞુષ્ટ અને અસ્વચ્ચ' શિષ્યવર્ગ કચ્ડાંક ગુરુને ગુરુભાવે ન ચહાતો હોય તો મૂળતરવે એ ગુરુ સાચો ગુરુ નહિ હોય. ગુરુ ગુરુભાવે વર્તે તો ભારતનો શિષ્ય શિષ્યભાવે જ વર્તે છે. ભારતમાં સાંદીપનિઓ અણપૂલતા દે અપમાનાતા બહુયાસાંભળ્યા નથી.

કંપની સરકારની રાજનીતિ ત્યારે કેળવણીપ્રસારની હતી, અને એ શુભ રાજનીતિનું પરિણામે શુભ હતું. કેળવણીખાતાના નવા નિર્માયેલા ડીપોટીઓ પ્રત્યેના તા. ૧૭મી માહે એ સને ૧૮૫૫ના સરકારી સરક્યૂલરમાં

‘કોઈ મહેતાજીના પરોણા દાખલ ન રહેવું;’ ‘કેટલા પાઠ થયા છે તે ઉપર ધોરણ રાખવું નહિ, પણ..... છોકરાની વાંચનશક્તિ તથા વિચારશક્તિ કેટલી છે તે તપાસવું;’ ‘મહેતાજીને સલાહ ઉત્તેજન અને મદદ કરવાને જાઓ છો;’ એવા શીખમન્ત્રો ઉપરાન્ત ધર્મસૂક્તો લખેલાં છે કે ‘લોકોને વિદ્યા શીખવાની હોંસ ઉત્પન્ન કરવી;’ ‘લોકોને તમારો ભરોસો પડે તેમ કરવું;’ ‘સ્નેહ-ભાવ રાખવો;’ ‘રૂઝતા સાથે હળી મળી જઈ...તેમનું મન તમારી ભણી વળે તેમ કરવું.’ ‘પૃથ્વી પ્રખ્યાત કેળવણી કિરપાચમાંની હૃમ્મી કલમમાં ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના કાયરેક્ટરોનું સ્પષ્ટ ફરમાન હતું કે સઘળા સરકારી અમલદારોએ ‘કેળવણીનો ફેલાવો....એ એમના અધિકારના કામનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ છે ‘એમ સમજવું.’ સર્વ ભાવે સરકાર ત્હારે પ્રબળે ભણાવવા ઇચ્છતી હતી.

કંપની સરકારની ત્હારની એ રાજનીતિનું પરિણામ તે એ એલ્ફિન્સ્ટન ઈનસ્ટિટ્યૂટમાંના શિક્ષકવિદ્યાર્થીઓનો ઉપભોગ્યો પૂજ્યભાવનો સ્નેહસંબંધ.

દાકૃતર ભાડે દાણ અને દાદાભાઈ નવરોજી ત્હારે એલ્ફિન્સ્ટન પાઠશાળાના અધ્યાપક વર્ગમાં હતા. રા. મા. મોહનલાલ ઝવેરીના ચરિત્રનિરૂપણકાર કહે છે કે ‘નિરસિમાની ને સ્વચ્છ મનના તે વેળાના ઈંગ્રેજ શિક્ષકો હતા.’ એમાંના એક હતા પ્રો. ટોમસ રીડ અને બીજા હતા પ્રો. પેટન. પ્રો. પેટનનું વિરહગીત નર્મદે ગાયું છે. ઈસ્વી ૧૮૭૭માં કરસનદાસ જીવનચરિત્ર લખતાં મહીપ-

તરામ કહે છે કે ‘આ કામમાં પ્રોફેસર રીડને ઉપકાર આપણા ઉપર મોટો છે. સ્ટુડન્ટ્સ સોસાયટીને અને તેની શાખાઓને ઉત્તેજન આપવામાં તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી.’

એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અધ્યાપકોએ ‘પોતાની પાસે શીખેલા જુવાનોને મંડળીઓ સ્થાપવાનો માર્ગ દેખાડ્યો;’ અને એ વિદ્યાર્થીમંડળે Students’ Literary and Scientific Society સ્થાપી: ૧૮૪૮.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાંની વિદ્યાર્થીસક સભાના જેવું મૂળે એ યથાનામ વિદ્યાર્થીમંડળ હતું. એ મંડળમાં ‘ભાષણો થતાં, વાદવિવાદ ચાલતા, નિબંધો વંચાતા.’ મંડળનું કામકાજ સૌ ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલતું, ને મંડળ પાઠશાળામાં મળતું. ‘શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી વગેરે તે સમયના સમર્થ પુરુષો પ્રાણરૂપે હતાં.’ ‘પારસીઓ સુરિલમે ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ સાથે મળી કામ કરતા:’ આજ એ લખતાંવાંચતાં ચે મહેામાં ને આંખે પ્રાણી છટે છે. મરાઠી જ્ઞાનપ્રસારક સભા અને ગુજરાત જ્ઞાનપ્રસારક સભાની એ Students’ Literary and Scientific Society તે માતા; અને પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભા અને બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભાની એ માતામહી. ૧૮૪૮નું એ Students’ Literary and Scientific Societyને નિર્વંશ હજી નથી ગયો. એની એક પોત્રી પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભા નવદાયકે પણ આજ હજી મુંબઈમજીવત છે.

સુભાગિનગરીની ૧૮૪૮થી ૧૮૬૨ સુધીના દોઢ દાયકાની ઘણિયેક બહેરપ્રવૃત્તિઓનું એ Students' Literary and Scientific Society તે થયું

પછી એ થડને શાખાઓ ફૂટી

‘એવી મલાઓમાં કામગાજ દેગી ભાષાઓમાં ચાલે તો ઠીક’ અને પાઠશાળામાંને બદલે નગરચોકમાં ચાલે તો સાડ એવો પ્રોફેસરો અને કાર્યકર્તા જીવાનવર્ગનો ભાવ થયે પછી એ જ માલમા-૧૮૪૮માં એ મૂળ થડમાંથી મગડી જ્ઞાનપ્રસારક સભા અને ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભા એમ ભાષાભેદે ભેદભાવ પડ્યા એ ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મલાના પ્રથમ પ્રમુખ હતા શ્રી ગ્લોડોડદામ જયેગી નર્મદ લખે છે કે ‘તે ભડચના મોઢ વાણિયા ગ્લોડોડદાસને જ્યે (સુભાગના) આરભકાળનો ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિનો પહેલો પુરુષ કહીશુ તેના જ લજાવેલા દુર્ગા રામ મહેતાજી’ ગુજરાતી ભાષાન્તરગદના એ પિતા ‘ગ્લોડોડદામના મોહોટા દીકરા મોહનલાલે ભુદિવધક મલાના પહેલા મમયમા માગ ભાષણ કર્યા હતા, અને નહાના દીકરા મનમોહનદાસ તે અમલુ ભડચની પ્રાથનામમાન્મા કવિતાવાણીએ પ્રાથના તથા ભાષણ કંઈ છે’ ધર્મવિચાર, પા ૨૩

ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભામાં પારંગીઓ અને હિન્દુઓ, એક ગાડીના બે વોડાના જેવા, ખસે ખસે ભગવીને સગાયે લોકસેવા કરતા ‘એ મલામાં ગુજરાતી ભાષામાં વિદ્યા વિશે તથા મંસાગી ઉદીઓ વિશે ભાષણો

થવા માંડ્યાં.’ ‘એ સભા મારફતે, (અમદાવાદની પેઠે,) કન્યાશાળાઓ સ્થાપન થઈ, અને તેમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો વગર મુસારે’ જણાવવાને જતા. ‘વરસેક દિવસમાં તો (અમદાવાદના બુદ્ધિપ્રકાશની પેરે,) જ્ઞાનપ્રસારક નામે ચોપાનિયું નીકળવા માંડ્યું.’

અમદાવાદની દલપતકારણસની ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટીનાં જેવાં-પ્રાચીન કાવ્ય કે ઇતિહાસસંશોધન શિવાયનાં; એને માટે ત્હારે મુંબઈમાં કારણસે નહોતો, કે દલપતસમે ન હતા—કંઈક મુંબઈમાં પહેલાં પગરણ મંડાયાં.

એએક વર્ષ એમ ચાલ્યું. પછી ૧૮૫૦ની આખરમાં એ ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભાને પાછી ડાળીઓ ફૂટી. ‘ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભાનો તથા ગુજરાતી કન્યાશાળાઓનો લાલ મુખ્યત્વે પારસીઓ લેતા. તેથી મહુમ ગંગાદાસ કિશોરદાસે કોલેજના પ્રોફેસરો એકે મસલેહત કરી ‘બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા’ની સ્થાપના કરી;’ ‘૫૦ની સાલ ઉતરતાં.

એ અરસામાં જ પછી બુદ્ધિવર્ધક નામતું જૂઠું નર્મ-મંડળ રચાયું. આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે ‘હમે કોલેજના બેત્રણ સાથી અને બીજા બેત્રણ દોસ્તદારો એકઠા મળીને મારે ઘેર રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરતા હતા.... હમારા ઘરની ચોપડીઓ એકઠી કરી એક નહાનો સરખો પુસ્તકલંડાર મારે ઘેર કયો હતો.’ આ જૂઠું મંડળ સ્થાપવાતું કારણ કાંઈ જણાયું નથી. મહિનામાં ચાર વાર

મળવાનો આ મંડળનો નિર્ધાર હતો; જે વાર મંડળમાં ને જે વાર જાહેરમાં. નર્મદ આ મંડળનો 'પ્રમુખ' હતો, મયારામ શંભૂનાથ મન્ત્રી હતા. એ મંડળમાં 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' વિશે નર્મદે લાખણ કીધું હતું. આ મંડળ મુંબઈની પાંજરાપોળના બંગલામાં મળતું. આ નર્મદમંડળનું નામ હતું 'જીવાન પુરુષોની અન્યો-અન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા.'

૧૮૫૦ના જૂન માસમાં નર્મદ એક્ઝિઝિનસ્ટન ઇન-સ્ટિટ્યૂટમાં દાખલ થયો, અને ૧૮૫૧ની ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ સૂરત ગયો એ દરમિયાન આ બન્યું.

અમદાવાદમાં ૧૮૫૦માં બુદ્ધિપ્રકાશ મંડળ સ્થપાયું હતું, ને બુદ્ધિપ્રકાશ પણ નીકળ્યું હતું. એ જ અરસામાં મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા સ્થપાઈ, અને '૫૧ના આદિમાં નર્મદની આ જીવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ. અમદાવાદના ને મુંબઈના એ બુદ્ધિપ્રકાશો ને બુદ્ધિવર્ધકોમાં આજ નામનાં ને કામનાં મામ્ય અધિકાં હીસે છે કે ભેદ? વિદ્યાવૃદ્ધિ, શ્રીકેળવણી, સંસાર-સુધારો: બન્ને મંડળોનાં એ ક્ષેત્ર હતાં. ગંગોત્રી ને જમનોત્રીનાં જળજરણાંઓ હિમાદ્રિમાં ઠાંઈ જાઝાં આધે આધે નથી પ્રગટતાં.

નર્મદની આત્મકથા કહે છે: 'સને ૧૮૫૦ના સપ્ટેમ્બરમાં મારી જીવાનીના બેસ્સાએ બહાર પડવા માંડ્યું....મને ખેરાંની ગંધ આવવા માંડી.' પછી 'સને ૧૮૫૦ની ૨૬મી નવેમ્બરે મારી મા સૂરતમાં મરી ગઈ.' 'પખવાડિયા પછી

સૂરતથી કાગળ આપ્યો. તેમાં-એમ હતું કે વહુ મોટી થઈ છે માટે નર્મદાશંકરે હવે વહેલું આવવું. 'ઘર ઉઘાડું' રહે ને નર્મદ નોકરીએ પણ વળજે. 'એવામાં મને (સુંબઝમાં) કાગળિયું થયું, તેથી મારા બાપે સૂરત મોકલવાનું જ રાખ્યું.' 'પ૧ના ફેબ્રુઆરીની અધવચાળ ઘર માંડવાને નર્મદ સૂરત ગયો.

નર્મદના સૂરત ગયા પછી બેત્રણેક અઠવાડિયે 'શ્રી પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, શ્રી મોહનલાલ ઝવેરી, અને હિન્દુ બુદ્ધિવર્ધકના કેટલાક સભાસદો અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકમાં પાંજરાપોળે ગયા.....ત્યાં પછી અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકવાળાઓએ તેઓને સામેલ થવાની વિનંતિ કરી. તે તેઓના દિલમાં ઉતરી; ને પછી હમારી સભાનું નામ બદલી બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા એવું રાખ્યું.' ૩૧મી માર્ચ ૧૮૫૧.

કાંઈક રિસામણાં થયાં હશે એ મનાયાં, અને બે ઝરણાંની એક નદી વહતી થઈ.

'તેનું વાસ્તુ મમ્માદેવી પાસે સરકારી છાંય રકુલ હતી તેમાં ઠરવામાં આવ્યું.'

અમદાવાદ શહેરનાં અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે ભદ્રકાળી માતા, અને સુંબઝનગરીનાં માતૃદેવતા છે મમ્માદેવી. અમદાવાદમાં ને પછી ત્રણેક વર્ષે સુંબઝમાં એ માતૃદેવતાઓની પાંખોમાં નવયુગની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનાં શુભ પગરણ મંડાણાં.

૧૮૫૧ની એ સંગમ પામેલી બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભાના

શ્રી પ્રાણુલાલ મથુન્દાસ સરનશીન હતા, શ્રી મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી સુનશી હતા, શ્રી ગંગાદાસ કિશોરદાસ ખળનચી હતા, કન્યાણુદાસ શિવલાલ 'પેશકાર ખળનચી' હતા, અને શ્રી ચીમનલાલ નન્દલાલ, શ્રી મયારામ શબુ નાથ, શ્રી હરિવલ્લભદાસ ખાળગોવિન્દ, શ્રી નારણુદાસ કન્યાણુદાસ કારોબારી સભાના સભાસદો હતા.

મુળધર્મી ગુર્જરજનતાએ એમ નવયુગના કાળઠ્ઠેણુમા જહાજ બ્રૂજાવ્યું

સૂર્ય ખારેક કલાક તપે છે, બારેક વર્ષ યુદ્ધિવર્ધકે મુળધર્મે નવયુગના તેજ વરમાવ્યા. પછી ચાપી, ઉઘી, ને કુલકર્ણનિદ્રામા પડી પણ એ બારવર્ષોના એના દિવસના તેજ હતા

યુદ્ધિવર્ધક હિંદુમલાએ પછી બે કન્યાશાળાઓ ઢહાડી લહેમાની એક પાઠગથી સર મગજદાસ નથુભાઈએ અપનાવી અને બીજી શ્રી ગોકુળદાસ તેજપાળે અપનાવી ૧૮૫૦ મા સ્થપાયેલી અમદાવાદમાની હંગુવગ શેઠાણીની અને મગનભાઈ ઢરમચંદની કન્યાશાળાઓની પેઠે યુદ્ધિવર્ધક મલાની યે જાને કન્યાશાળાઓ આજ છવન્ત છે અને અલબેલી મુળધર્મનગરીની બાળાઓની બેઆનીઓ— પાવલીઓ મરે છે.

‘ બીજી છોડગઓની બે શાળાઓ પણ કોટમા અને બહારકોટમા સભાએ કહાડેલી, જે પાઠગથી સને ૧૮૬૧મા સરકારને સોંપી દેવામા આવી.’

‘પ૧ના ફેબ્રુઆરીમાં નર્મદ સૂરત ગયો તે ‘પ૪ના જાનેવારીમાં મુંબઈ આવ્યો. એ ત્રણ વર્ષ નર્મદ બુદ્ધિવર્ધકમાં ન હતો.

આત્મકથા કહે છે કે ‘૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને ૨૭ જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેની દરમિયાન મેં કંઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી નથી.’ ‘હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો, અને ભેરાંઓમાં મહાલતો.’ ‘એવામાં એક કુળવન્તી ડાહી સ્ત્રીનો સહવાસ થયો.’ એ ત્રણ વર્ષમાં દશેક માસ સંદેરમાં ને નવેક માસ સૂરતમાં નાનપરાની ગુજરાતી શાળામાં નર્મદ મહેતાજી હતા. ‘સૂરતથી મુંબઈ ગયા પછી એકાદ મહિનો સૂરતમાં ખાધેલા પાકની ગરમીથી મુંબઈમાં હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો.’

‘પ૪માં મુંબઈ ગયા પછી પાંચેક માસ નર્મદ શ્રી જીવરાજ બાલુવાળા દારકાદાસને ભણાવવાને જતા. પછી એકઠા એક પુસ્તકશાળામાં એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ભણતા એક વિદ્યાર્થી શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક નર્મદને મળ્યા, અને એમની પ્રેરણાથી ‘પ૪ના જૂન માસથી નર્મદ પાછા એ પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી થયા.

નર્મદને ભાગ્યે પાઠશાળાનું શિક્ષણ ન હતું, સંસાર-શાળાનું શિક્ષણ હતું. ભાદ્રપદમાં સૂરતમાં કાકા વિદેહ થયે બે માસ નર્મદને સૂરત જવું પડ્યું. પણ તેજસ્વી ને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી, એટલે ડિસેમ્બરની પરીક્ષા સોએ સાઠ દોકડા મેળવીને પાસ લીધી ને શિષ્યવૃત્તિ લીધી.

ત્યારે ‘હું વિલાયત જવાના તડકા મારતો.’ ‘મારા

સાથીઓ મોરલીધર ગિરધર, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, ત્રિલો-
વનદાસ દ્વારકાદાસ મને લાલાણ કહીને બોલાવતા. હું
લેસનબેસન કંઈ કરતો નહિ:’ એમ આત્મકથા કહે છે.

‘૧૮૫૪ના ચોમાસામાં મેં મારું નામ બુદ્ધિવર્ધક
સલામાં દાખલ કરાવ્યું હતું, અને સને ૧૮૫૫માં મંડળી
મળવાથી થતા લાલ વિશે લાપણ કર્યું હતું; ને વ્યભિચાર
તથા રંડીબાણ ન કરવા વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો.’
પ્રકૃતિએ નર્મદ કાચ સમો પારદર્શક હતો, પણ એની
સંયમની કળ જોરસા કરતાં નળણી હતી. ‘તેમ ઇતિહાસ
વાંચવાના કાચદા અને ઠેકું કરવાના ગેરકાચદા વિશે કવિતા
વાંચી હતી.’ એમ ‘૫૫માં મુંબઈમાં નર્મદનો સાહિત્ય-
જન્મ થયો. ચારેક વર્ષો પૂર્વે સૂરતમાં દલપતે દીધાં હતાં
એવાં પછી નર્મદે મુંબઈમાં કાવ્યવ્યાખ્યાનો કરવા માંડ્યાં.

નર્મદ કહે છે કે: ‘એ કવિતા મેં પિંગળના કાચદા
પ્રમાણે કરી નહોતી;’ પણ કણ્ઠશ્રુતિને પડકારે, કંઈક
સામળ, કંઈક મનમોહનદાસ, કંઈક દલપતરામને આધારે
રચી હતી.

દલપતજીવનમાં સામળપ્રેરણા આયુષ્યના ૧૪મા વર્ષ
પૂર્વેની આદિપ્રેરણા છે. નર્મદના ચે આદિ કાવ્યમાં અને
પછીની કાવ્યવાર્તાઓમાં સામળપ્રેરણા દર્શન દે છે.

‘બુદ્ધિવર્ધક સલાવાળાઓને મારા સગડા પસંદ
પડવા લાગ્યા ને મને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું—ઉજ્જડ ગામમાં
એરડો પ્રધાન તેવી રીતે.’

નર્મદને કેટલાક Poses નો નર કહે છે. હશે વા

નહિ હોય. પણ ઉપર ભાખ્યાં વચનો તો નર્મદનાં વિનય-
વચનો છે. સહુ મહાપુરુષો નિજનિજના મંડળમાં હવે-
લીઓ વચ્ચે મિનારાના જેવા અને મહેલો વચ્ચે શિખર-
ધ્વજ જેવા હોય છે. આભશિખરેથી નિહાળતાં સોને
એમ જ લાગે. નર્મદના આ છે સાચના ને નિરભિમાનના
ખેલ. મહીપતરામ ને કરસનદાસ ત્હારે મુંગધમાં હતા.
પણ મહીપતરામ ને કરસનદાસ એટલે નર્મદના પવંત
ફરતી ઉલેલી ન્હાનકદી ટેકરીઓ. અમદાવાદમાં દલપતરામ
ને મુંગધમાં નર્મદકક્ષાનાં માનવશિખરો શુન્નરસાહિત્ય-
મંડળે ત્હારે ખીળાં ન હતાં.

‘પપની ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ મંગળવાર હતો. નર્મદ
તે તિથિએ ખીલ્યો, ખરેખરો ખીલ્યો, ને એ મંગળવારે
મંગળ પ્રયાણ આદર્યો. કાળકા ઢેવીને માર્ગે બુદ્ધિવર્ધક-
શાળામાં બુદ્ધિવર્ધક સલાનો મેળાવડો હતો. પ્રમુખસ્થાને
ગંગાદાસ કિશોરદાસ હતા. પોરસી શુજરાતી દક્ષિણી-
મુંગધતુ મહાજનમંડળ સલામંડને સોહવતું હતું. શેઠ
પ્રરણવનદાસ માધવદાસ, શેઠ મંગળદાસ નચ્ચુભાઈ, દાક્તર
ભાઈ દાણ, દાક્તર આત્મારામ પાંડુરંગ, રાણેશ્રી દાદોદા
પાંડુરંગ, શેઠ શાપુરણ સોરાણણ, શેઠ ગોકુળદાસ તેજ-
પાળ, શેઠ કલ્યાણદાસ મોહનદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમણ,
અમદાવાદના નગરશેઠના સુવરાજ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ,
તથા શેઠ દલપતભાઈ સચુભાઈ બુદ્ધિવર્ધકમાં પધારેલા હતા.
ત્હારે મ્હોટી મનાતી આથરે દોઢસોક શ્રોતામંડળની છોળ
સલામંડપમાં ઇલકાતી હતી. શ્રોતાજનોમાં ઉત્સાહ ને

ઉમંગ હતો. ભાવીનાં ઉગતાં પ્રભાત સહુ આશાની આંખે નિહાળતા હતા. બુલદ શબ્દે, પોતાની સમસ્ત છટાથી, ભવિષ્યની શુક્રમાં પડવાની પરપરા ગાજે એમ, ગુજરાતના એ નગ્ની નર્મદે પોતાનો ઇતિહાસપ્રખ્યાત સ્વદેશાભિમાનનો નિબંધ વાંચ્યો. સુબઈએ જાણ્યું કે બુદ્ધિવર્ધક દેશ કાજે મૂકે છે, બુદ્ધિવર્ધકના સેનાનીઓ ભેમવન્તા છે. શાન્તિદાસવરાજ અમદાવાદના નગરશેઠના યુવરાજે પ્રસન્ન થઈને એક મોઝાપીઆ સભાને બહિસ આપ્યા એ સ્વદેશાભિમાનનો બ્યાખ્યાનોઆજ તે સુબઈનગરીમાં નર્મદનો પ્રથમ જયક્રોડ. સુબઈએ જાણ્યું કે એક જાણ્યો.

ચાર વર્ષ પૂર્વે હુન્નગાનની સ્થડાઈને સપવક્ત્રી-મવાદ ગાઈને દલપતે નર્મદનગરીને સ્વદેશવાત્સલ્યના પહેલા પાઠ પઢાવ્યા હતા, આજ વર્ષ પછી સુબઈનગરીને નર્મદે સ્વદેશાભિમાનના પહેલા પાઠ પઢાવ્યા. નર્મદનું વય તહાજે ૨૦ વસન્તોનું હતું.

દલપતજન્માવેલું સ્વદેશવાત્સલ્યનું એકાદશમા અનુભવ હવે બહેળો થતું હતું.

પછી એકદા સપટેગર માસમાં ધીરાના બેત્રણ પદ નર્મદે વાંચ્યા, અને એ ધીરાનાં પદે નર્મદહૈયામાં પોઢેલી કવિતાને ઈશ્વમકી લકડી મારી ને જગાડી ‘હું મારે બેસતે ગઝમે વરને પદો બનાવતો થયો.’ અને ૧૮-પપના સપટેગરની ૨૧મી, વિ. મ. ૧૮૧૧ના ભાદરવા શુદ્ધ દશમ.

નર્મદના કવિતાપૂર પછી દરેક વર્ષ પૂજેમમાં ગાજતા

‘૧૮૫૫ના અકટોળરના બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડ્યું કે કવિતા બનાવવાના શાસ્ત્રને પિંગળશાસ્ત્ર કહે છે.’ પિંગળશાસ્ત્ર શબ્દ એમ નર્મદને દલપતે જણાવ્યો હતો.

ઈસ્વી ૧૮૫૫નું દલપતના સાહિત્યસંન્યાસનું વર્ષ એ નર્મદના કવિજન્મનું વર્ષ છે, ગોવર્ધનના જગતજન્મનું વર્ષ છે.

પણ સ્વયં મુંબઈનગરીમાં થે નર્મદનાં પ્રતિષ્ઠા ને પ્રતાપ જામવાને ત્રણેક વર્ષની હજી વાર હતી. નવલરામભાઈ કહે છે કે ‘૫૮થી’ ૬૫ નર્મદની જાહોજલાલીનાં વર્ષો હતાં. દરમિયાનનાં ત્રણ વર્ષો નર્મદ પિંગળશાસ્ત્રને ને અક્ષરશાસ્ત્રને સૂરતપૂનામાં શોધતો હતો, અને પચ્ચીસમે વર્ષે કાવ્યશાસ્ત્રસર્જી થતો હતો. પણ પચ્ચીસમે વર્ષે કીકેટ ખેલવા ખેસે એવા કેટલાક ખેલવીરો કીકેટપારંગત થયા જાણ્યા છે? નર્મદમાં પોતે જેને જોસ્સો કહે છે એવી રણેશુણી કવિતપ્રેરણા પ્રકૃતિજન્ય હતી. પણ કાવ્યકલાનાં અંગ સમાં કાવ્યભાષા અને છન્દરચનાના નર્મદને પાકે ધકે કાંઠલા રહડયા નહિ. નર્મદકવિતામાંની ફૂટનોટોમાંની કાવ્યકક્ષીઓના અર્થવિસ્તાર કહે છે કે કાવ્યરચનાની હથોટી પૂરી ન ખેઠયે કાવ્યદ્વિલ્લસતાનું પાસુ નર્મદને રહી ગયું હતું.

બુદ્ધિવર્ધક સભાના એક નરવીરની ઉદયકથાની રેખાવલિઓ કંઈક વાંચી. બુદ્ધિવર્ધકના ણીજ નરવીરની ઉદયકથા એથી ઓછી કે આછી નથી. નર્મદ જેટલા જ જોમવન્તા, સમસ્ત સંસાર રહામે એક પગે ઉભવામાં

નર્મદના જે મ્હોટેશ ભાઈ, ચારિત્રકજ્ઞામણે દલપત સમો-
વડ, મધમાંસવ્યભિચારનિર્લેખ સો ટચનું સોતું, કપોળરત્ન
શ્રી કરસનદાસ મૂળજી બુદ્ધિવર્ધક સલાના ને મુંબઈન-
ગરીના ત્હારના ખીજ નરવીર હતા. એમની સંક્ષેપવાતાં
વિના ત્હારની મુંબઈનગરીનો ઇતિહાસ અધૂરો જ રહે.

માતું સુખ ન્હોતું દીકું, પણ નર્મદને બહાલરહોયા
પિતા હતા, ને રતન પેરે પુત્રનું જતન કરતા. કરસનદાસને
ન્હાનપણમાં માતા કે પિતાની હુંફ મળી ન હતી. ન્હાની
વયમાં માતા વિનાના થયેલા બાળ કરસનદાસ,
પિતા બીજી વાર પરણ્યે, માની વિધવા કાઠીને ઘેર ઉછ-
રીને મ્હોટા થયા હતા. કાઠીએ કરસનદાસની કેળવણીમાં
કમીના રાખી ન હતી; અને રડની વયે ૧૮૫૩માં કરસ-
નદાસ એક્સહિન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના વિદ્યાર્થી ને મુંબઈના
ત્હારના ગુજરઅગ્રેમરોના સહાધ્યાયી થયા હતા. એ જ
સાલમાં એક યોગ બન્યો, જેથી કરસનદાસના છવનનું
સૂકાન બદલાણું, પોતે સ્વાશ્રયી થયા, ને પછી બહેરપુરૂપ
થયા. બુદ્ધિવર્ધકની માતા પેલી ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક
સભામાં એકઠા વિધવાવિવાહનો વિષય ચર્ચાયો. સૂરતમાં
તો દાયકા પૂર્વેથી દુર્ગારામ મહેતાજી એ સંસારપ્રશ્નને
છણતા-છંછેડતા. મહેતાજીના યમ્મરબ્હલોણના પડપા પછી
મુંબઈમાં સંભળાયા. સભામાંની ચર્ચાના પરિણામે એ
વિષયનો નિબંધ લખાવવાને એક પારસી સર્જને બુદ્ધિ-
વર્ધક ચલાને રૂ. ૧૫૦ની રકમ આપી. બુદ્ધિવર્ધકનું એ
ઈનામ તો સ્પર્ધાપિત્રેતા દલપતરામ જીતી ગયા, પણ એ

પ્રસંગે કરસનદાસને સ્વાશ્રયી બનાવ્યા. બે વીંશી તરી ઉતરેલા કરસનદાસે એ સ્પર્ધાનિબન્ધ લખવા માંડ્યો હતો, પણ કાકીથી છાનો લખતા. કૌંક કુટુંબી એ બાણી ગયું; અને એક દહાડો છાનાંમાનાં એ લેખપાનાં લેખને કાકીને વાંચી સંભળાવ્યાં. પછી ભુગભુગભૂની પેલી ભૂનાનવાની અથડામણ બમી. ‘ મહે’ ઉછેરી મ્હોટો કીધો. એ મ્હારી રત્ન વિના—’ કાકીનો માતૃહ્ર્દય સાચો હતો. રોપના ભડાકા થયા, અને કરસનદાસને ઘરબહાર કીધા. પિતાનો આશરો ધરથી નહોતો ને કાકીની છપ્પસછાયા પણ ગઈ. હસ્તલેખનાં પાનિયાં ચોરાઈ ગયાં, પણ કરસનદાસનાં હિંમત બુદ્ધિ કે કલમ કોઈએ ચોરી લીધાં ન હતાં. વિધવાવિવાહ ને દેશાટણના બે સંસારપ્રશ્નો ત્હારે દેશમાં બહુ ચર્ચાતા હતા; અને વિધવાવિવાહનો નહિ તો દેશાટણનો નિબન્ધ કરસનદાસે બુદ્ધિવધકમાં વાંચ્યો. સભાને એ નિબન્ધ ગમ્યો ને છપાવ્યો. જેતું કોઈ નહિ, ત્હોનો પરમેશ્વર, શ્રી ગોકુળદાસ તેજપાળની માંડવી લક્ષ્મીમાંની ઈંચેજી શાળાના કાર્યભારીઓએ તરત કરસનદાસને ઝડપી લીધા ને હેડમાસ્તર નીમ્યા. મુંબઈને એક ભેદ્યો મળ્યો. કરસનદાસ શાળામાં નોકરી કરતા, બહાર લાપલે આપતા, છાપાંઓમાં લખતા, ઘર પાસેની બુદ્ધિવધકની કન્યાશાળાને સંભાળતા. કાકીએ કાઠી મૂકેલો ભુવાનિયો એમ બહારપુરુષ થયો.

એવામાં મહિને બે આનાના લવાજમે પાવત્રીઓએ રાત્રીશુદ્ધતાર છાપું કહાડ્યું. કરસનદાસે એમાં લેખમાળા

આદરી. જાહે બાજે રાસ્તગુફ્તાર પારસીઓનું છાપું હતું. કરસનદાસને યશું કે હિન્દુસંસારના એલ ને રોગ કંઈ ઓછા નથી. પછી ૧૮૫૫માં કરસનદાસે સત્યપ્રકાશ નામનું છાપું કહાડ્યું. કરસનદાસ સત્યપ્રકાશના ‘માનદ’ તન્ત્રી હતા, અને શેઠ મંગળદાસ નચ્ચુભાઈ સત્યપ્રકાશની ખોટ માંડી વાળતા. સત્યપ્રકાશ એટલે મુંબઈના સુધારામંડળની પહેલી પડઘમ.

‘મુંબઈના જુવાન હિન્દુ સુધારકોમાં હવે કરસનદાસ મોખરે આવી પહોંચ્યા હતા.’ પાંચેક વર્ષો ઉપર બુદ્ધિવર્ધક ‘સભા સ્થાપન ધર્મ તે વેળા પ્રાણુજાલ મથુરાદાસ સરનશીન, મોહનલાલ ઝવેરી મુનશી, ને ગંગાદાસ કિશોરદાસ ખબનચી હતા. પહેલાં બેને નોકરી મળવાથી તેઓએ મુંબઈથી મુકામ ઉઠાવ્યો.’ ગંગાદાસ પ્રમુખ થયા, ને કરસનદાસ કાર્યવાહક મંડળમાં ભેડાયા. એ જમાનો નજરે નિરખનાર મહીપતરામ લખે છે કે ‘એ સરદારોમાં ઢેટલાક જળરા હતા, પણ એમની સેના નમળી નાની ને બીકણ હતી.’ પચ્ચીસેક વર્ષો પછી ધર્મવિચારમાં નર્મદે મહીપતરામની સાક્ષી ઉઠ્યારી છે.

સંઘામો સેનાઓ છુટે છે કે સેનાપતિઓ ? સેનાપતિ રણમાં પડ્યે સેનાપતિસૂની સેનાએ કચ્છારેક સંઘામ છુટ્યાતું ઇતિહાસ કહે છે. પણ સેનાસૂના કે એકલમદલ સેનાપતિએ સંઘામ છુટ્યાના વિરલા ઇતિહાસ તો કોઈક પાઈના, એકિલીજના, કે હોરેશિયસના. વાંદરાંની સેના લઈને અદ્ભુત કેા સમચન્દ્રજી જ રાક્ષસોને છુટે.

‘પદની સાલમાં બુદ્ધિવર્ધકના ગંગાદાસ પ્રમુખ, નર્મદ ઉપપ્રમુખ, મહીપતરામ મન્ત્રી, અને કરસનદાસ મૂળજી, કરસનદાસ માધવદાસ, ઝવેરીલાલ યાસિક, ને ત્રિભુવનદાસ દ્વારકાદાસ કાર્યવાહક સભાના સભાસદો હતા. મુંબઈની સુધારાની સભાના મંડપસ્ત્રનો ધીંગા હતા.

જે જ સાલમાં મન્ત્રીને ઘેર મંડળે મળીને નિર્ધાર્યું કે બુદ્ધિવર્ધક ગ્રન્થ નામનું માસિક કહાડવું. પ્રથમ અંક સંસારના પાયારૂપ ગૃહિણીધર્મનો-સીકેબવણીનો હતો. અમદાવાદ પછી પાંચેક વર્ષે બુદ્ધિપ્રકાશના ન્હાનેરા ભાઈ બુદ્ધિવર્ધકનાં બ્ચગલો વાગનાં ચયાં.

બુદ્ધિવર્ધક સભાની ભાષા પણ બદલાણી. સરનશી- નને સ્થાને પ્રમુખ, સુનશીને સ્થાને મન્ત્રી, રસાલાને સ્થાને નિબંધ લખાતા થયા. ‘ નર્મદાશંકર ઝવેરીલાલ વગેરે મુંબઈમાં બહુવા આવ્યા હતા તેઓએ શુદ્ધ ગુજરાતી દાખલ કરવા માંડી. ‘ ઇતિહાસ કહે છે કે ભાષાશુદ્ધિને અર્થે મહીપત્રપુત્રને હાથે હાસ્યાસ્પદ થયેલા રાજેશ્રી મનઃ સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીના ભાષાશુદ્ધિના પૂર્વજોમાં સ્વયં મહીપતરામ હતા, અને સુનશીના મન્ત્રી થયા હતા.

ત્રણેક માસ બંધ રહીને ૧લી જૂને પાછી સભા મળી. મન્ત્રી મહીપતરામે નિવેદન કીધું કે બચ્હાંધી બેસવાને બાંક મળતા તે બંધ થયે સભા હમણું મળતી નહોતી. હવે ટીપ કરીને રૂ. ૭૦ના બેઈતા બાંક થયા છે. કરસનદાસચરિત્રમાં જે ટીપ મહીપતરામે છાપેલી છે; અને લખ્યું છે કે ‘ સભાની આગેવાનીમાં કેટલી ઉત્થલપાથલ

યઈ હતી તે એ ટીપ દર્શાવે છે.' એ ટીપમાં કરસનદાસનું નામ મોખરે છે, ને પ્રેમચન્દ્ર રાયચન્દ્રથી બમણી રકમ કરસનદાસને ભરેલી છે.

સત્યપ્રકાશ કહાડયા પછી કરસનદાસ પગથિયું પગથિયું પૂરે ચડતા હતા. સભાને બાંકડા મળતા હતા તે ચે કદાચ એ પૂરંહેણમાં તણાઈ ગયા હોય.

પછી એકાદ મામમાં જ કાંઈક મહત્વનો મતભેદ પડ્યો, અને કરમનદાસને ને મહીપતરામે સભામાંથી ચોડાક કાળ રાજીનામાં આપ્યાં. કરમનદાસને યાને ન્હાનાભાઈ હરિદાસ નિર્માયા, મહીપતરામને મન્ત્રીસ્થાને કરસનદાસ માધવદાસ નિર્માયા. કરસનદાસચરિત્રમાં મહીપતરામ લખે છે કે શા કારણે એ મતભેદ પડ્યો તે મ્હને યાદ નથી.

કરસનદાસના ડેવડાની ખુશખો અમદાવાદના સરકારી મંડળ સૂધી પહોંચી હતી, અને નવા નિમાયેલા ગુજરાતના ડેવળવણીખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર મિ. હોપે કીમાની છાવણીમાં નવી ઉઘડેલી ઈંગ્રેજી શાળાના હેડમાસ્ટરની પદવીએ કરસનદાસને ન્હોતર્યા. બળવાનું વર્ષ બેસતાં કરસનદાસ ક્ષીસે ગયા. જવાને અવમરે સભાએ કરસનદાસને માનપત્ર આપ્યું. ગયા ત્હારે કરસનદાસ નિજ સત્યપ્રકાશ મહીપતરામને સોંપતા ગયા હતા. સાચુવહુની વહાઈ, હોળીની ઘેર, લગ્નસરામાં ગવાતાં ફટાણાં; મહીપતરામના આજીવનપ્રિય એ વિષયો સત્યપ્રકાશમાં ત્હારે મહીપતરામ ચર્ચતા. 'છ મહિના ન થયા એટલામાં મને અમદાવાદ નોકરી મળી. મેં રા. ઝવેરીલાલ હિમિયારાંકરને તેના અસલ

માલિકની આજ્ઞાથી સત્યપ્રકાશ સોંપ્યું.' મહીપતરામ.

સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતરામના ૧૮૫૫માં અમદાવાદમાં આવ્યા પૂર્વે અમદાવાદમાં જેમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીપદ સરકારી નોકરીનું પગથિયું ગણાતું તેહનું મુંબઈમાં પણ ત્હારે થતું. લોકસેવા એટલે સરકારી નોકરીનું પગથિયું.

હીસા છાવણીમાં કરસનદાસ દશેક માસ રહ્યા. ત્હાં તેમને ધાતુક્ષયનો રોગ થયો. લશ્કરી અગ્રેજ દાક્તરે માંસાહારની બલામણુ કરી. અભક્ષ્યનો એ ભક્ષ્ય ધર્મિંદ્ર કરસનદાસને નિજ ધર્મ વિરુદ્ધ લાગ્યો ને ના પાડી; એટલે સ્કામું દાક્તરે મન્દવાડનું પ્રમાણપત્ર આપવાની ના પાડી ને રજતું ખારણું એમ બન્ધ થયું. રજતું ખારણું બન્ધ થયે પછી રાજનામું આપીને, '૫૭ ઉત્તરતાં કરસનદાસ પાછા મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈ આવ્યે સદ્ધર્મી કરસનદાસને રોગે મટ્યો, ને દેશને એક સેનાપતિ સાંપડ્યો.

ત્હારે કે પછી માંસાહારી કે મલખી નહીં એવા- કરસનદાસ જેવા-મુધારાના અગ્રણીઓ કોણ કોણ થયા? અને 'દૂધ પીવું એ માંસાહાર છે, માટે ન કરાય' કહીને પછી કરનારા કોઈ થયા છે ખરા? ધર્મને કાજે નોકરીનું રાજનામું ધરી દે ને રોગના હુમલાને ચે કહે કે થાય તે કરી લે એવા કરસનદાસ સમા વિરલ સદ્ધર્મનિદ્ર જ સદ્ધર્મનો સંગ્રામ જેલે તે શોભે ને છતે.

મુંબઈના વાતાવરણમાં ત્હારે તોફાનના પહેલા વાયરા વાવા માંડ્યા હતા. મુંબઈમાંના ચોયોસી નાતના ગ્રાહ-

જોએ ત્હારે એક મહાપાતક કીધું હતું ! 'સન ૧૮૫૫માં મુંબઈના ગુજરાતી બ્રાહ્મણોએ ભૂલેશ્વર મહાદેવમાં છપ્પન ભોગ કર્યો. તે ઉપરથી શિવમાર્ગ અને વૈષ્ણવમાર્ગની વચ્ચે તકરાર ઉઠી. એ તકરાર વર્તમાનપત્રોને જમણવાર થઈ પડી.' વૈષ્ણવ આચાર્યોને થયું કે છપ્પનભોગ એ તો વૈષ્ણવી વર્માનો સમારંભવિધિ. એ પૂજાવિધિ દરીને શેવો વૈષ્ણવી પૂજાવિધિને છૂવે છે. મહારાજેએ મળીને ઉચ્ચાર્યું કે બ્રાહ્મણો શિવનિર્માલ્ય અન્ન જમ્યા, માટે એમને પ્રાયશ્ચિત લાગે; ને નિજ વૈષ્ણવ સેવકોને દરમાન્યું કે બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિત ન લે ત્હાં સૂધી તહેમનાં દાન દક્ષિણા પંચભાગ બન્ધ કરવાં. મહારાજેએ બ્રાહ્મણવિરોધ કીધો ને સંસારને બળબળાવ્યો. એ ઉછાળે ચઢેલા સંસારનાં પછી મહારાજેને પણ છાંટણાં છંટાયાં. આ ઉપાશન કીધું ન હોત તો કદાચ મહારાજ લાયબલ કેસ થયો ન હોત. મહારાજેએ કાદવમાં પથરો નાંખ્યો અને એના છાંટા એમને ઉડ્યા.

આચાર્યઆરા સ્વીકારતાં પૂર્વે વૈષ્ણવસમાજે મહારાજે કને મંદિરપ્રણાલિકાઓમાં કેટલાક સુધારા માગ્યા. ભાટિયા મહાજનવાડીમાં સભા મળી. લક્ષ્મીદાસ ખીમજી ને મથુરાદાસ કવજી મહોવડી હતા. કપોળમહાજનના ચેઠ ગોપાળદાસે પણ સંગાથ આપ્યો. અવસર વિચારી જઈ મહારાજેએ ત્હારે હા લણી. દરમિયાન 'વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ ગપાટા ચાલ્યા, ને કરસનદાસનું સત્યપ્રકાશ ખૂબ ઘૂમ્યું.' શાસ્ત્રી-ઓએ વિદ્વત્સભા ભરી ને શિવનિર્માલ્યની શાસ્ત્રચર્ચાને માટે મહારાજેને ન્હોતર્યો. બ્રાહ્મણોનું આહ્વાન ભગવાનને

યે ભારે પડે. શાસ્ત્રીઓનું આહ્વાન મહારાજેએ સ્વીકાર્યું નહિ, પણ મંદિરચોકમાં વૈષ્ણવસભા ભરી. એ સભામાં એક પ્રાદ્યણે સમસ્ત પ્રાદ્યણોની વતી અપરાધ કબૂલ્યો ને માફી આપી. આચાર્યોએ પ્રદ્યમંડળનો અપરાધ ક્ષમા કીધો. ખરુંખોટું છાપાંઓએ છાપ્યું કે ક્ષમા માગવાનું ને આપવાનું એ તો નાટક હતું.

શૈવવૈષ્ણવનો ઝઘડો એમ સંકેતાયો. પણ ખીન્ન છમકલાં પછી છમકયાં.

એવામાં વળી ભૂતભડકામણું ખીન્નું તૂટ ઉભું થયું. એક ઠો મોતીલાલ દલાલ ઉપર વૈષ્ણવાચાર્ય જીવણલાલજી મહારાજે દિવાની દાવો માંડ્યો, અને સાથે અરજપત્ર આપ્યું કે ધર્માંચાર્ય હોવાને કારણે કોર્ટની હાજરીમાંથી પોતાને મુક્ત રાખવા. કોર્ટનો આશરો શોધવા જવું અને કોર્ટમાંથી મુક્તિ માગવાનો આ તો ઉધાડો વિરોધાભાસ હતો. હાઈકોર્ટે ઠરાવ્યું કે મહારાજે કોર્ટમાં હજાર થવું પડશે. કોર્ટનો એ નિર્ધાર થયે જીવણલાલજી મહારાજે મહોટેરાઓને વચ્ચે નાંખીને મોતીલાલ સાથે સમાધાન કીધું. મહારાજેને તો ડાશી મૂઈ ને જમ વર જોઈ ગયા એ વાળી વાત થઈ.

પણ છાપાંનાં ભૂતનાં કાંઈ એમ સમાધન થાય છે ? એ પ્રસંગચર્યામાં પણ કરસનદાસે આચાર્યોનાં ચૂંથાય એટલાં ચૂંથણાં ચૂંથ્યાં. કહે છે કે સામ દામ લયથી કરસનદાસને ચાંપવાના નિષ્ફળ ખેડો પણ ખેલાયા. કરસનદાસ એથી અધિકા ઉમંગે રહડયા. કરસનદાસના બોલ કડવા હતા, પણ પચ્ચ હતા.

ગપમી જાનેવારી ૧૮૫૭ના સાત્યપ્રકાશના અકમાં ગુરુશિષ્યધર્મના ઈનામી નિબંધની જાહેરખબર છપાઈ. દલપતરામ સરયૂજીનિર્માણ ચવિત્ર પન્થમા ઉછરેલા હતા, દલપતગમે એ નિબંધ લખ્યો ને સાત્યપ્રકાશનું ઈનામ જીત્યા માત્ર વૈષ્ણવાચાર્યોને નહિ, પણ જગતના સમસ્ત ગુન્મડળને દલપતગમે ત્હારે શિક્ષાખોલ કહ્યા છે કે

‘ સમજો, શાણા ગુરુઓ રે ! સમજો, શાણા ગુરુઓ રે !
ગી રીતે પૂજ્યો ?

સમજો, શાણા ગુરુઓ રે !

પછી સુધારાપક્ષના ફુગં નીચે સુરગ ખોદાડ અને સાત્યપ્રકાશની નહામે તોપ ગોઠવાઈ અસારને કટકા ફટકાવતું ચાખૂક નામે મુળધર્મા એક છાત્ર નીડળતું કહે છે કે એ જાપાને દોઢકે ઉશ્કેર્યું, અને ‘પટના આગ-ટની ૧૭મી ને ૨૪મી તારીખના તથા ૩ જી સપ્ટેમ્બરના એ પત્રના અકોમા મુળધર્મા સુધારામડળવિરોધી લેખમાળા છપાઈ પરિણામે એક સુધારકે ચાખૂક નહામે બદનક્ષીની રૂગિયાદ નોંધાવી નવરોજી ચાખૂક મૂઝવણમા પડ્યા પ્રેરણા કરનાર ટો પડ્યે ઉભા નહિ રાજદ્વારે સ્મશાને ચય તિષ્ઠતિ સયાન્વય એ વ્યાખ્યાનુસારી દો બન્ધુ થયો નહિ. ઉશ્કેરનારા પવીતો મૂઢીને આઘે રહ્યા પછી ચાખૂકને ઢોઈ કે ગીખવણી ગ્રીધી કે મહારાજો ઉપર સાક્ષીસમન્ન નહાવો તો કામ થયે નવરોજીને ગળે ઘૂટડો ઉતરી ગયો, ને તેમ કીધું એટલે ‘મહારાજોએ ચોતાનું મોટું તોપખાતું લગાડના મેદાનમા આણ્યુ.’

સાક્ષીસમન્સ નીકળ્યે મહારાજેએ મન્દિરદ્વાર લીડ્યાં. કોર્ટના બેલિફ તેથી મંદી પ્રવેશી શક્યા નહિ એ ખરું, પણ સાથે ભાવિક વૈષ્ણવોનાં દર્શન પણ એથી બન્ધ થયાં. દર્શનપ્રતિયાંને તો અપવાસ પડ્યા. વૈષ્ણવમંડળમાં હાહા-કાર વર્તી ગયો.

પછી વાટાઘાટ ચાલી. વૈષ્ણવસમાજે દેવદર્શનાથે મન્દિરદ્વાર ઉઘાડવાની વિનતિ ઉચ્ચારી; મહારાજેએ સ્હામા ઠેલ માગ્યા. ધર્મભાવિક વૈષ્ણવસમાજે એ ગુરુભોલ સ્વીકાર્યા, અને ૧૬મી જાનેવારી ૧૮૫૬ની તિથિએ ગુરુશિષ્યો વચ્ચે દસ્તાવેજ થયો. એ દસ્તાવેજને 'ગુલામી ખત' કહીને વગો-વવામાં સુધારાપત્રી છાપાંઓએ પછી જમીનઆસ્માન એક કીધાં.

ખરી રીતે તો નવા-જૂના કદર સંપ્રદાયીઓની આ અથડામણો હતી. પા સદી પછી એ સંગ્રામખેલનદો નર્મદ ધર્મવિચારમાં ઠહે છે કે સુધારાવાળાઓનાં કરતૂક મહારાજેથી ઠચ્છાં ઉતરે એવાં છે ? ગુલામી ખત ઠેણે લખાવી લીધાં છે ને ઠેણે લખી આપ્યાં છે એ આજ-૧૯૩૮માં Disciplinary Action ની સમશેર દીવા જેવું ઉધાડું પોત પ્રકાશે છે.

એ દસ્તાવેજમાં ત્રણ પ્રધાન મુદ્દા હતા. ૧. નાતવાર કુંડ ઉઘરાવીને મહારાજેને કોર્ટમાં જવું ન પડે એવો કાયદો કરાવવો. ૨. મહારાજેના દિવાની દાવાઓમાં ધર-મેળે સમાધાન કરાવવામાં સહાયતા આપવી. ૩. ધર્મોચ્ચારની કે ધર્મની વિરૂદ્ધ કે લખે તહેને નાત જહાર મૂકવો.

લેનીને, મુસોલિનિએ, હિટલરે, અને ટ્રિનપાટિયા

‘ સવાઈ હિટલરો ’ એ-૨૦મી સદીના ક્રિયા ક્રિયા સરમુખિતયારે નિજ અંત્રદાયીઓ કનેથી ફંડો નથી ઉઘરાવ્યાં? નિજ વિરોધીઓને દેશવટા નથી દીધા? કે ‘ ગુલામી ખત ’ નથી લખાવ્યાં? જૂનવાણીને ભાંડનારા નવીનાચાર્યો જૂને પન્થે જ પાછા કેમ પળે છે ?

કહે છે કે છેલ્લી તોપ કરસનદાસની સ્હામે માંડેલી હતી. હિતસ્વીઓએ સલાહ આપી કે કરસનદાસ ! સમય વર્તી જવ. લોક તો સત્યપ્રકાશ વાંચવાને ટમટમી રહ્યું હતું. કરસનદાસ ‘ જન્મે વાણિયા, પણ ગુણે સત્રિય હતા. ’ પછીનો રવિવાર આવ્યો, ને સત્યપ્રકાશ પ્રગટ થયું તે કરસનદાસના પ્રકાશરૂપ હતું. સત્યપ્રકાશનાં વાળાણોએ એ ‘ ગુલામી ખત ’ નો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો.

પેતા દસ્તાવેજની લીલી શાહી પણ રેજાઈ ગઈ. કરસનદાસને કોઈએ કાંઈ નાતબહાર દીધા નહી. ટીપમાં ભરાયેલાં નાણાં ઘણાંખરાં આવ્યાં નહિ. નવરોજી આખૂક પણ કેમ હારી ગયા. પોતાને ઉસ્કેરનારું નામ છાપીને આખૂકે પછી વેર વાળ્યું ને મન મનાવ્યું.

ગંગાદુના ઘાટે ઘાટે બળવો ભડભડતો હતો ત્હારે મુંબઈનગરીના ચોકમાં ધમ્ અને અંસારના આવા રણ-જંગ ખેલાતા હતા.

મુંબઈમાં હોળી સળગેલી જ હતી, ને એની ઝાળની અપટ ઢલપતરામને વાગી.

નર્મદને ચે પૂર ચહડતાં હતાં. ‘ પટથી નર્મકવિતાના અંકો છપાયા; ‘ પદ્મમાં વૈદ્યવ્યચિત્રો લખાયા; અને એ જ અરસામાં નર્મદ ‘ સંસ્કારી ’ સુધારક થયો.

દલપતનર્મદ મુંબઈમાં ભેટયા તે પૂર્વે બન્ને કવિવરો ભાવનગરને રાજદરબારે પણ જઈ આવ્યા હતા.

પૂને નીલકંઠ શાસ્ત્રી પાસે પિંગળ અલંકાર ને રમ-શાસ્ત્ર શુદ્ધ કરાવી 'પદ બેસતાં નર્મદ મુંબઈ આવ્યો, અને 'હવે બાપને ભારે પડવું નહિ' એવું નિર્ધાર્યું. 'પૂનેથી મુંબઈ આવ્યા પછી મહે' એક નવા સ્વામીનારાયણ-ચૂડા-રાણપુરના હરિશંકર વિશે સાંભળ્યું.' પહેલાં હરિશંકર ગુજરાતી શાળામાં શિક્ષક હતો, પછી ધર્મગુરુ થઈ પડ્યો હતો. 'હમારે બન્નેને બનશે' એવું ધારેલું. પિતાને જણાવ્યા વિના જ કવિવર ચાલી નીકળ્યા.

સૂરત રાંદેર કુંદિયાણા ભગવા દાંડી થઈને નર્મદા કવિ ઘોઘામાં હાટકેશ્વરની ધર્મશાળામાં જઈ ઉતર્યા. 'ત્યાંએક નાગરણાઈએ પૂછ્યું કે કાંઈ સરકારી કામકાજે આવ્યા છો ? મેં કહ્યું, ના. એ વખત એણે જે માં મથકેડયું છે તે મને હજી સાંભરે છે.'

પછી ગાડી કરી ભાવનગર જઈ સ્વજ્ઞાતીલા પ્રાણુ નારાયણને ત્યાં ઉતર્યા. પ્રાણુનારાયણ ત્યાંની ઇંગ્લેશ શાળામાં શિક્ષક હતા. ભાવનગરમાં કવિવરે જાણ્યું કે 'હરિશંકરનું જોર છેક નરમ પડી ગયું છે ને તે કેદમાં છે.' ચૂડારાણપુર જવાનું અટકાવી કવિવર ચાર દિવસ ભાવનગરમાં રહ્યા. ગંગાભાઈને જઈ મળ્યા. વિવેકસાગર ગંગાભાઈએ કવિને જમવાને નહોતર્યા. 'હું ધારતો તેટલી ઉલટથી તેજોએ મારો સત્કાર કયો નહોતો.' કમને કવિવર જમવાને ગયા; જમવામાં લિંગ્લેશ આવી નહિ. 'જમવાની મજા તો

થોડા સ્નેહીઓમાં નિશા સાથે નાના પ્રકારના પડિતાઈવાળા તડાકા ચાલતા હોય ત્હારે.’ વજલભાઈએ સાહિત્યાચાર્યને ‘મનોહર સ્વામીના પુસ્તકો બતાવ્યાં :ને ઈચ્છા દેખાડી કે આ પદસંગ્રહ ત્યો ને છપાવજો. ખરચ હું આપીશ.’ મુખધના મુધારક ડવિને ખીલતી કળી સમી નવકન્યાશાળાની વાતો કરી. સ્કોળે વજલભાઈ ને છગનલાલ દેસાઈએ નવા ઉઘડેલા બદરનો કડ્ડો નર્મદને બતાવ્યો. મુખધવાસીને ભાવનગરના દરિયા જેવો કડ્ડો લાગ્યો. એક બહોગની વાડીમાં દેસાઈજીવ્યમાં ગીતો રાજગાયક શિવરામે ગાઈ સંભળાવ્યાં. હીવાસમે રાજમહેલે ગયા, મહારાજને મળ્યા ‘હું બોલ્યો આપ એક વખત મુખધ આવી જાઓ ત્યારે મહારાજ હસીને બોલ્યા કે હા, વિચાર તો છે’

‘રાતે હું... થહેર બહાર એક મુસલમાન વેશ્યાનું ગાણું સાંભળવા ગયો હતો.’ ત્હા મિજલસમા ‘કેટલાક વહીતક કરી જાણનાર’ વાણિયાઓ હતા. તે તો રૂપિયો-એ રૂપિયા આપીને ઘેર ગયા. પછી દસેક સંગીતરમિયા રહ્યા. એક મુસલમાન તરેહતરેહની ફરમાશે કરતો ‘એણે કહ્યું ફેરબો કર પેલીએ બાલ છુટા મૂકી કીધો-કીક કીધો’ વેશ્યા કલાવન્ત હતી, એને સિતાર નરવા સાંગી વગાડતાં આવડતા ‘સિતાર બજાવો’ની ફરમાશ થઈ. પાછલી રાતના ચારેકનો સમય ને પેલીને પણ જોસ્ને. રહડી આવેલો તેથી તે સિતાર વગાડવા બેઠી ‘એ વેળા તે બાઈની સૂરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો’

‘ખીજે દહાડે હું સૂરત આવવા નીકળ્યો. ગગાભાઈએ પોતે ઘેર તેથી એક હલવાન ને પાંચડી વિદાયગીરીમા આપ્યા.’

પછી ચૈત્ર બેસતાં નર્મદ કવિવર વડોદરે ગયા હતા. ગાયકવાડની રાજધાની જોવી ને જને તો ક્ષોઈ જઈ દયારામનાં પદો લાવવાની ધારણા હતી. દયારામભાઈના શાગીદ કંને જવું હતું તે ચૈત્ર માસમાં જોખાહરણની કથા કરવાને વડોદરે આવ્યા હતા એટલે ત્યાં જ મેળાપ થયો. ‘વડોદરામાં હું દરબારમાં ગયો નહોતો....રાજાને એક વખત મલ્લો કુસ્તી રમતા હતા ત્યાં દૂરથી જોયા હતા.’ ‘વડોદરે જોયું ને ધરાયો.’

ગુજરાતીની બે રાજધાનીઓની નર્મદા કવિવરે ‘એ પ્રમાણે ૨૦ દહાડા મુસાફરી કીધી.’ જન્ને સ્થળેથી કવિવર આશાનિરાશાથી ‘ધરાઈને’ આવ્યા હતા,

એપ્રિલ આખરે મુંબઈ જઈ ‘માઈ હરદાસનું ઠામ શિખવાને પુને જવું ધારતો હતો. એટલામાં દલપતરામ કવિ મુંબઈ આવવાના છે એવું મેં સાંભળ્યું. મારા મિત્રોએ મને ઝીકવવા માંડ્યો કે તે આવે છ માટે તું નહાસી જાય છે.’ એ કારણથી પૂને જવાનું મેં મોકુફ રાખ્યું. ‘સને ૧૮૫૮માં મંગળદાસ નથુભાઈએ કવિ દલપતરામને મુંબઈ આવવાને કાગળ લખ્યો હશે.’ ‘મિ. હોપનેા મુકામ ૧૮૫૯ના ચોમાસામાં મુંબઈમાં થવાનો હતો, તેથી કવિ દલપતરામે માંહે મળતા પોતાના સુરજીની કચેરીની સાથે આવવાનું વધારે સાઈં ધાર્યું હશે’ મિ. હોપની મુંબઈપધરામણીનો નામનિદેશ પછી આ પ્રકરણકથામાં કે આત્મકથામાં આવે છે ખરો? તરંગો એ કવિતા હોય, ઇતિહાસો નથી.

રાજધરાયેલો, મિત્રચ્છીડયેલો, નિજ પ્રકૃતિઅનુસાર એવા મનમોજી બુદ્ધાઓ ઘડતો, નર્મદ દલપત આબ્યાની વાટ ભેતો બેઠો હતો. મુંબઈના ચોકમાં પેલી હોળી સળગતી સતી.

પટમાં કવીશ્વરને બુદ્ધિવર્ધકના મન્ત્રી ગંગાદાસનો કાગળ આબ્યો હતો કે મુંબઈ આવો. આંખોની દવા કરાવવાને દલપતરામને મુંબઈ જવાનું હતું. પણ બુદ્ધિવર્ધકના આમન્ત્રણને તેમ જ નેત્રરોગનિવારણને-બન્નેયને હોપ વાંચનમાળાની કમિટિએ અવરોધ્યા. પાંચ દાયકાઓનું નવ શુજરાતઘડતી એ કવિતાઓ રચાઈ રહ્યો કવીશ્વર મુંબઈ જવાને સ્વતન્ત્ર થયા. હોપનો મિત્રપ્રેમ કહો કે વાંચનમાળાની દેશસેવા કહો-આમન્ત્રણ અને આરોગ્ય કવીશ્વરને એ બન્નેયથી ઓછાં હતાં.

૧ લી એપ્રિલે સોસાયટીનો ચાજ દલપતરામે હાઈ-સ્કુલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર રણછોડભાઈ ઉદયરામને સોંપ્યો. વાંચનમાળાનો દરિયો કહોળાઈ રહ્યો હતો, ને મંહીની મીઠી વીરડી ઝરબાઈ રહી હતી. નિજ અપંગની આંખો થવાને વાંકાનેરથી ભાણેજ નારણજીને તેડાવ્યો. મૂળીમાએ સહપરિવાર વતનમાં જઈ વાસો ઢીધો ને કવીશ્વરે ખરચી મોકલવા માંડી. ‘શુજરાતી નિયાળના મહેતાજીને લખ્યું કે મોહનલાલને જે લેઈયે તે આપજો અને તેને બજાવજો.’ ઈંગ્રેજ પણ બજાવજો. મહેતાજીને ઈંગ્રેજ આવડતું ને ઈંગ્રેજનો વર્ગ ઉઘાડેલો હતો.

સોસાયટીના સેક્રેટરી તથા આસિસ્ટન્ટના મનોમન્દિરિયે

મેસાયટીની શાખા ટે પુસ્તકશાળા મ્હોટા મ્હોટા શહેરોમાં
સ્થાપી ગુજરાતને નવપદલવ કરવાના મનોરથો ધૂમ્યાજ
કરતા હતા. કર્ણિસે કવિને કહ્યું કે ભાવનગરગસ્તે મુંબઈ જાવ
અને ત્યાં પુસ્તકશાળા ગયાય એવું કરતા જાવ. કવીશ્વરે
ખીડું ઝડપ્યું. મહારાજને ગંજન ઠરવાને નિજ ગજછત્ર
સમાવડેસગમહારાજના નામનું વિજયક્ષમા કાવ્ય કવીશ્વરે
ગયવા માડ્યું. ગસ્તે મારગમાં પણ એ ગ્રંથનું કામ કરતા.
૧૭ મી એપ્રિલ ને ગવિવારે કવીશ્વર અમદાવાદથી મુંબઈ
જવાને નીકળ્યા તે સવા માસે પછી-૨૭ મી મેએ ત્રાગર
આરે ઉતર્યા.

આખે સાવ અપંગ હતા પુદ્ધિવર્ધકના આમન્ત્રણે
ને આખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ જવાનું હતું. ધોળકે
થઈને અરણેજ ગયા, ને અરણેજથી ઠેઠ ગયા. કેડી જૂની
ને પૂર્વપરિચિત હતી ઠેઠમાં અમરેલી પરજણના ગાયક-
વાડી હંજગદાર પ્રજલાત ગીલદાસ મળ્યા વડોદરેથી
મેતાનો સિરપાવ લેઈને સાઠેક માણુઓના રમાલા સહિત
પાઠા વતનમાં જતા હતા કવીશ્વર મળ્યા, કવિતા
સભળાવી, પ્રસન્ન થયા, સગાયમાં લીધા. 'રસ્તામાં
બહુ ખરદામ રાખી હતી.'

સફરનું પ્રથમ પગથિયું કવીશ્વરને શુકનિયાળ નીવડ્યું.

ભાવનગરમાં જઈ કવીશ્વર નિવેકનિધિ ગંગાભાઈ ને
મળ્યા ને વિજયક્ષમા સભળાવી ત્યાં ત્રણ માસજુદ કે પખ-
વાડિયા ઉપર જ નર્મદા કવિશ્વર આવી ગયા હતા વડેસગ
મહારાજનો ને કવીશ્વરનો રાજસબદ ગંગાભાઈ સાહેબથી

અનુચિતો. પછી ચૈત્રી ૧૪ની અજવાળી તિથિએ કવીશ્વર રાજસભામાં ગયા. છગનલાલ દેમાઈ આમળદાસભાઈ વજલભાઈ ગગાભાઈપ્રમુખ કારભારીમડળ ત્યાં બેઠેલ હતાં. મહાગજના શિવરામ ગાયકે સંગીત જમાવ્યું પહાડી ભરાવમુદ્રાળા મેઘશ્યામ મહારાજ મધ્યે વિરાજતા હતા પછી વિજયક્ષમા કાવ્યથી કવીશ્વરે રાજસભા ગતવી કવીશ્વરનો બુલન્દ પણ મેઘમધુરો કંઠ, હિન્દોળા ખાતી આરણી હલક, દબદબાભરી રાજદગ્ગાગી કાવ્યશૈલી, સૌથી રાજસભા ગજન થઈ. સિંપાવ આપવા માટેયો ત્યાં છે સુદામાએ કહ્યું કે ‘હું સિંપાવ લેવાને આવ્યો નથી આજે તો બીજું લેવાને આવ્યો છું.’ સદ્ભાવી ગગાભાઈ બોલ્યા, કહો, શી ઈન્જા છે? કવીશ્વરે કહ્યું, મહારે માટે નહિ, ભાવનગરની પ્રજાને માટે વચન નાંખુ છું. દસરાએ દસરાએ વજ્રમગ મહારાજ દમ હજાર ખર્ચતા દસ હજાર ખર્ચે, કારભસ સાહેબનું કે મહાગજનું નામ જોડો, ને ભાવનગરમા પુસ્તકશાળા સ્થાપો. કારભારીમડળે કહ્યું: પુસ્તકશાળા એ થશે, પણ આ શિરપાવ તો લેવાનો જ હોય મહારાજે રૂ. ૨૦૦ અને શાલપાઘ બક્ષ્યા સભામાંથી ઉઠ્યે શ્રી છગનલાલ દેમાઈએ વચન આપ્યું કે ‘મહારાજપિયા એ મહાગજના જ કે કવીશ્વર! ભાવનગરમાં પુસ્તકશાળા જરૂર થશે કવિવચન વૃથા નહિ જાય’

રિપ્તામે પછી ભાવનગરમા દેમાઈજીની લાયબ્રેરી સ્થપાઈ. પંદરેક દિવસ કવીશ્વર ભાવનગરમા રાજમહેમાનીએ હા વિદ્યોત્તેજક સભાએ કવીશ્વરનું દેશકવિપણું બહોં યાખ્યાન કરાવ્યું ૧૭મી મેએ પછી ઘોઘે ગયા ઘોઘામા

પણ મુનસફની સાગરતટની હવેલીમાં નીતિબોધ સભા મળી હતી ને દલપતવ્યાખ્યાન દરિયાદેવે ત્યાં સાંભળ્યું હતું.

વિધાનાં ને નવસંસ્કારનાં માર્ગે ફૂલડાં વેરતા વેરતા આંખઅપંગ કવીશ્વર મુંબઈ જતા હતા.

ટપાલના ચોથા નંબરના મછવામાં બેસી ઘોઘેથી દલપતરામ દાંડીકિનારે ર૧મીએ ઉતર્યા ને સૂરત ગયા. સૂરતથી વિફ્ટોરિયા મહારાણીના જન્મદિવસે-૨૪મી મેએ શ્રી મોહનલાલ ઝવેરીની સંગાથે ફોલાફસ આગબોટમાં મુંબઈ જવાને નીકળ્યા. બે દિવસ આગબોટ તાપીમાં પહોંચી રહી; જાણે મુંબઈ જવાની કવીશ્વરને ના પાડતી હોયને! ૨૭મી મેએ રહેવારે દરેક વાગતાં સાગરજળ ઉપર સૂર્યદેવ ઝળાંમળાં થતા હતા ત્યારે કવીશ્વર મુંબઈ ને કિનારે ઉતર્યા અને સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં દેવછાએ જઈ ને વાસો કીધો.

અન્નદયા કે જાણીતા, ગામોગામ ને શહેરેશહેર, કવીશ્વરના બે ઉતારા જીવનજરના હતા: એક સ્વામીમંદિર ને બીજું મહેતાજીનું ઘર.

પહેલું લાડની વાડીમાં નર્મદ દલપતઆગમનની વાટ બેતો બેઠો હતો. દલપતરામને પણ દેવ લાડની વાડી ભણી જ ધસડી જતું હતું.

નર્મકવિતામાંના કવિજીવનમાં નવલરામભાઈ કહે છે કે નર્મદા કવિ 'પદ્મની સાલમાં 'સંસ્કારી' સુધારક થયા. અને ઉમેરે છે કે 'અતિઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં રહી શકતી જ નથી.'

આત્મકથા (પા. ૬૭) માં નર્મદ લખે છે કે ' સને ૧૮૫૬ના વર્ષથી હું ધર્મ સંજાથી વહેમોથી મુક્ત થયો- સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો. '

ધર્મવિચારમાં (પા. ૨૦૬) નર્મદ લખે છે કે સં. ૧૯૧૬ (ઇસ્વી ૧૮૬૦) માં પોતે પરમહંસ સભાની દીક્ષા અંગિકારી. પા. ૨૧૦ મે લખે છે કે પોતે ' ૧૬ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછા (જહમાં) સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તોને સત્ય માનતા થયા. ' આ વાક્યબોલ કહે છે કે પરમહંસ સભાની દીક્ષા નર્મદે '૫૮માં લીધી હોય.

એકાદ વર્ષની કંઈક અંહી ગડભાંગ લાગે છે

એ ' સંસ્કારી સુધારક ' એટલે શું ? એ પરમહંસ સભા કેવીક હતી ? '૫૮-૫૯માં નર્મદા કવિવર કિયે ઢાળે ઢળતા હતા ?

એ મોળ વર્ષમાં કવિવરનો માનસદોશ કેવોક હતો ?

' વેદ ઇન્ધિરપ્રેરિત નથી. દેવપિતર નથી. યત જપ તીર્થ એથી ફળ નથી....ઇન્ધિર નિતાકાર છે, મૂર્તિ ન પૂજવીજીવને જન્માન્તર નથી...જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મી સાથે ભોજનવ્યવહારથી ને મદ્યમાંમયો પતિત થવાનું નથી. ધર્મક્રિયાની આવશ્યકતા નથી. લભક્રિયા મરણક્રિયા નિર્ગર્ક છે. ' ધર્મવિચાર, પા. ૨૦૬, ફૂટનોટ.

સોએક વર્ષોની ચચાંઓને પરિણામે આજે કેટલાએકને આમાંનું કેટલુંક નહું ન ચે લાગે. આઠદસ દાયકા પૂર્વે આ બધું ભૂતભડકામણું હતું, સાંભળીને આજ તૂટી પડ્યાં.

આ તો નર્મદે સ્વકથા કહી. ત્યારના ઉચ્છેદક મુધારાવાળાઓ વિશે નર્મદા કવિવર લખે છે કે ‘સવળા જે સ્વધર્મથી અલાણ, સવળા જે પરલોક વિષયની પરંપરાનો અનાદર કરવાવાળા’ હતા. ‘કોઈ ખ્રીસ્તી બાઈબલની નીતિ ઉપર ને કોઈ ગૃહસ્તંસારના વિષયમાં યૂરોપિયન રીતિ ઉપર મોહિત હતા. કોઈ ધર્માચારના બંધનથી છુટી થયેમ્મ વતંવાને....હોંશીલા હતા.’ ધર્મવિચાર, પા. ૪૬.

એ જમાનામચાદુર એ પરમહંસ સભા તે હતી કેણું ? પરમહંસ સભા મુંબઈમાંની પ્રાથનાસમાજની જનની થાય. મુંબઈ પ્રાથનાસમાજનો ઈતિહાસ પરમહંસ સભાની ઈતિહાસવાર્તા કહે છે.

પરમહંસ સભા એક છૂપી મંડળી હતી, અને એના દીક્ષિતો પણ બહારમાં પોતાનાં નામ નહોતા ગોલતા. કોઈક હિંમતબહાદુરે દીક્ષિતોની નામાવલિ છપાવવાનું કર્યું ત્યહાં સભા ભાગી પડી.

પરમહંસ સભા જબરદસ્ત સભા હતી. બેલગામ સતારા પૂના મુંબઈ રતનાગિરિથી સૂરત સૂધી સભાની શાખાઓ હતી. હબરેક સભાસદો હતા. ૧૮૪૦ના અરસામાં જન્મી હતી. ‘૬૫માં-૫૨વીસની ભરબુવાનીમાં મૃત્યુવશ થઈ.

‘૬૭ના માર્ચની છેલ્લી તારીખે-ફાગણ વદ ૧૧-પાપમોચની એકાદશીએ પંદરેક સભાસદોએ મુંબઈ પ્રાથનાસમાજ સ્થાપી. એ પંદરમાંના દશેક પરમહંસ સભાના પરમહંસો હતા.

પરમહંસ સભા એટલે એક જાતનું નાતજાતપાત-
તોડક છૂપું મંડળ.

ત્ય્હારે 'નીતિબંધનો શિથિલ થયાં હતાં. વ્યસના-
સકિત, નાના પ્રકારની ચેનલાણ, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના ધરબન્ધ
તૂટ્યા હતા. વેસ્થા સ્ત્રીઓના વાસ મુંબઈભરમાં પ્રસર્યા
હતા. નાચરંગ વિનાના તો ડોક જ લોકસમારંભ થતા
હશે.' મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજનો ઇતિહાસ.

સરદીનશાહ વાગ્યા કહે છે કે '૬૫થી '૭૫ના દાયકામાં
Nautch parties were exceedingly common.

'૧૮૦૭ની સાલમાં મિ. ટેલર નામના એક ગૃહસ્થે
મુંબઈવસવાટનો આગ્રહ કીધો. સરકારની પરવાનગી ન
મળવાથી સુરત જઈ રહ્યા. પછી ૧૮૧૧માં ત્રણ પાદરીઓ
આવ્યા. ખુદ કંપની સરકારે તહેમને હાંકી કહાડ્યા.'

'લોકોના ધર્મ વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરવા લાગશે અને
તેથી, લોકમાં અસંતોષ જન્મશે માનીને પ્રત્યક્ષ ઠેકા
એક ડાયરેક્ટરનો જ ત્ય્હારે હુકમ હતો કે ખ્રીસ્તી
ધર્મોપદેશકોને મુંબઈવાસ કરવા દેવા નહિ.'

મુંબઈવસવાટની પાદરીઓને પરવાનગી ૧૮૧૪માં
મળી. તરત તહેમણે ધર્મપ્રચાર આદર્યો, અને ધર્મપ્રચારાયે
શિક્ષણપ્રચારનાં ચગરણ માંડ્યાં.

નવશિક્ષણપ્રચારની મંસારઅમરો વિશે મિ. લિયો-
નાર્ડ કહે છે કે:

Its (i. e. of European education) first intro-
duction greatly tended to create among members

of the educated and intelligent classes of people a lamentable athiesm & indifference of religion in general. English education...which, while sapping the foundation of the Hindu Religion, substituted nothing in its place: hence a race of unbelievers sprang up.'

ત્યારના નવશિક્ષિતોનો 'દેવધર્મ' ઉપરનો વિશ્વાસ નાશ પામતો હતો. 'ખ્રીસ્તી ધર્મ' લેમને પસંદ નહોતો; પણ નિજ વિચારસાર ખુલ્લે મુખે ઉચ્ચારી એ વિચારસારગ્રાહકોની જાહેરસભા સ્થાપવાનું ધૈર્ય એમનામાં નહોતું.'

સુમારે ૧૮૪૦માં એક છૂપી મંડળી સ્થપાઈ. સૂરતના પાંચ દફાઓમાંના દાદોબા પાંડુરંગ ને એમના ભાઈ આત્મારામ પાંડુરંગ મોડવી હતા. '૪૦થી '૬૫-પા સદીભર સભાના પ્રમુખપદે હતા શ્રી રામભાઈ બાલકૃષ્ણ જયકર.

કૃષ્ણસવાડીમાંની દુમેટાની ચાલીમાં ત્રીજે મજલે એક ખોલીમાં સભાનું કાર્યાલય હતું. જયકરને ત્યાં કે આત્મારામ પાંડુરંગને ત્યાં અઠવાડિયે એક વાર મંડળી મળતી. 'પ્રતિમાપૂજન'ના ને જાતિભેદના ત્યાગ સભાના મુખ્ય ઉદ્દેશ હતા.' સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ અને સ્વાતન્ત્ર્ય, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન સુધારાના સ્તંભો હતા; પણ ધુમ્મટ તો હતો જાતિભેદનો સમૂળગો ઉચ્છેદ.

'માખાપોને જાણ પડી એટલે બાળકોને કોઈ એ સભામાં જવાની બધી કીધી. કેટલાકોએ મિશનશાળાઓમાંથી બાળકોને ઉઠાડી લીધાં.'

‘કાંઈક સ્ત્રી મેસનશાયી પદ્ધતિ સલાસંચાલકોએ ચોણ હોય એમ લાગે છે. સળ ગોલં એકંકાર કરવાનો પ્રયાસ હતો. માત્ર હિન્દુઓની સલા ન હતી. મંડી પારસી હતા, યાહૂદીઓ હતા. વર્ષમાં એક દે અધિકવાર નિરનિરાળી જાતોના લોકો એકઠા મળી સહસ્રોત્તન કરતા; પણ ગુપ્તપણે.’

પરમહંસ સલાનો દીક્ષાસંસ્કાર હતો. જૂનવાણી સર્વસ્વનો ત્યાગ અને નૂતનતાનો સ્વીકાર એ લક્ષણોનો પ્રતીક એ દીક્ષાસંસ્કાર હતો. શ્રી ભીખાણ લક્ષમણ સલાના દીક્ષાગુરુ હતા. નવદીક્ષિતની અંજલિ પાણીથી ભરતા, અને જૂનવાણી ઉપર પાણી મૂક્યું એ ભાવે અંજલિ ઠલવાતી. નૂતનતાના અંગિકારના પ્રતીકરૂપે પછી ચડાના ખાલામાં બીસ્ફુટરોટીનો કટકો બોળીને નવદીક્ષિત ખાતો. સન ૧૮૫૩માં એલફ્રિન્સ્ટન ઈનસ્ટિટ્યૂટમાં પોતે બજુતા ત્હારે ૧૬ની વયે ડા. સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરનો પરમહંસ સલાપ્રવેશનો દીક્ષાસંસ્કાર દુમેટાની ચાલની ખોલીમાં થયો હતો. દાકતર સાહેબ કહે છે કે પાંડકટકો ત્હારે મહને ખાવાનો આપ્યો, ત્હારે મહને ટ્રેમાંચ થયો હતો ને જાણે કે કાંઈક અજૂગતું કરતો હોઈ એવું લાગ્યું હતું.

આજે જે લોકપ્રશ્ન તો એ પૂછે છે કે ભદ્રંભદ્ર મ્હડે કે બ્રહ્મંબ્રહ્મ ?

કેટલાક સલાસદો અગ્નેયવાદી કે નાસ્તિકવાદી હતા; કેટલાકના ઢાળા ખસ્તી ધર્મ ભણી દગેલા હતા. અઠવાડિયે અઠવાડિયે સલા મંળતી. કેાક ધર્મોપદેશક થતું ને

પ્રીસ્તી ધર્મોપદેશશૈલીએ ઉદ્દબોધનો થતાં. બાબા પદમજી નામના પારસીએ ‘અકુરજીએ જોખીઓને આપેલું શ્રદ્ધા-સાન’ એનો ઉદ્દબોધસદ્બોધ કીધો હતો.

‘૬૪માં પ્રદાન’દ કેશવ ચન્દ્ર સેન જંગાળાથી આવ્યા. વ્યાખ્યાનો કીધાં, ધર્મોપદેશો દીધા: પણ સહુ વૃથા-પત્થર ઉપર પાણી. ‘સેન બાપૂ આવ્યા એવા ગયા.’

‘૬૪ની દીવાળી મુંબઈમાં મહાઉત્સાહિની હતી. અમેરિકાના આન્તરવિગ્રહને કારણે વણરાજ-હુન્નરખાનની ચકડાઈમાં દલપતરામે બિરદાવેલો ‘વીર વડો વણરાજ’ -લક્ષ્મીની રેલમછેલ રેલાવતો હતો. સહુ કે સોનાનાં ઝાડવાં જોતાં, સહુકોની આંખે સોનાનાં અંબન અંબાયાં હતાં.

‘૬૫ નો એપ્રિલમાં એ આન્તરવિગ્રહ સમેટાયો. જૂલાઈમાં જલભલાનાં સ્થિત્યન્તર થયાં. એ સાલમાં રામભાઉ જયકર પણ વિદેહ થયા. પરમહંસ સભાનું હકૂતરે ચોરાઈ ગયું. મહીંથી કેટલીક છૂપી નામાવલિ પ્રગટ થઈ. પરમહંસ સભા ભાગી પડી-ગંજીખાના જંગલા જેવી ઘડીકમાં ભાગી પડી. કોઠ છીંકમું ને એક છીંક મૃત્યુછીંક નીવડી. બાબા પદમજી, શાહુરાવ કૂકડે પ્રીસ્તી થયા. દાદોબા પાંડુરંગ સ્વીડનબોર્ગપન્થે વળ્યા. કેટલાએક દેવ મામલતદારના શિષ્ય બન્યા. શાસીવર્ગ આવ્યો’તો તે જૂનવાણીમાં ભળી ગયો. બેએક વર્ષે દશેક જણે પાપમોચની એકાદશીએ પાપ ધોયાં ને મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. ‘૬૫ માં નર્મદ મુંબઈ છોડી સુરત જઈ બેઠો.’

પરમહંસ સભા સુધારકોની સન્તાક્રાંતીની ગમત હતી

એન બાળુ મુંગધી મદ્રાસ ગયા હતા. મદ્રાસમાં વેદસમાજ સ્થપાયો. એની નિયમાવલિ બધે ઠેક દલપત શિષ્યે ઘડી ન હોય એમ નિયમનિયમમાં ‘ધીરે ધીરે’નું દલપતપદ વારંવાર આવે છે. ‘ધીરે ધીરે આચારમાં આણુવા પ્રયત્ન કરીશ;’ ‘ધીરે ધીરે જાતિભેદ તોડવાને ચત્નશીલ થઈશ.’ ‘નાચ કરાવીશ નહિ.’

એ પરમહંસ સલાનો ‘પદ માં દે’ ‘પદ માં નર્મદ’ દીક્ષિત સલાસદ થયો, ને એમ સંસ્કારી સુધારક થયો.

આ વાતાવરણમાં કવીશ્વર ‘પદ ના જળજળતા એ માત્રમાં મુંગધિંદરે ઉતર્યા.

એ હવામાનમાં દલપતનર્મદને જને ખડું? સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયને ને પરમહંસ સલાને જને તો સ્વામી સંપ્રદાયી દલપતને ને પરમહંસદીક્ષિત નર્મદને જને.

દૈવયોગ પણ એવો હતો કે મુંગધના મહાજનમંડળમાં દલપતને પ્રથમ જોગાપ નર્મદનો થયો. અકસ્માત થયો; પણ આજે એને અકસ્માત કહેવો કે દૈવનિર્માણ કહેવું?

મમ્માદેવીની ચોક્કી કરે શ્રી વાસુદેવ બાબાજી નવ-રંગેની અન્યવિકલની દુકાન હતી. ૨૮ મીએ સ્વામીમંદિરેથી કવીશ્વર ત્યાં ગયા. કવિવર નીચે ગેઠા હતા. કવિરાજાએ ક્યાં હોય? ત્યાં અચો, ત્યાં કવિવર ને કવીશ્વર. કવીશ્વરે કવિવરને જ. સહસ્રા પૂછ્યું કે નવરંગેની દુકાન અત્રી છે? કવિવરે કહ્યું, હા, આ જ. દલપતનર્મદની આ પહેલવહેલી પિજાન. નર્મદ કહે છે કે ‘દલપતરામ મને સૂરતથી

જોળખતા નહિ.' મુંબઈના મધ્યદેશે મમ્માદેવીની છાયામાં કવિવરો મળ્યા.

જોળખાણ પડ્યે દલપતપણે પ્રથમ મેળાપ મુજનતા શોધતો હતો. કવિવર ભાવનગરમાં ગયા હતા તે કવીશ્વરે સંભાર્યું. ભાવનગરના સરસ્વતીમંદિર-પુસ્તકશાળાની વાતો શરૂ. સ્વામીમંદિરમાં ઉતર્યો છું, પધારજો. નર્મદ લખે છે કે 'પછવાડેથી માલમ પડ્યું' કે સરસ્વતીનું મંદિરબંદિર નીકળ્યું નથી.' ભાવનગરનો ઇતિહાસ શું કહે છે? કેસાઈ-જીની લાઈબ્રેરી સ્થપાઈ છે કે નથી સ્થપાઈ?

બુદ્ધિવર્ધકના સભાસદોને કવીશ્વર મળ્યા. ૨૮ મીએ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક તથા કરસનદાસ માધવદાસના, ૨૯મીએ ગંગાદાસ ને મંગળદાસના, ૩૦ મીએ ગોકુળદાસ તેજપાળ ને લક્ષ્મીદાસ ખીમજીના આવકાર પામ્યા. કરસનદાસ મૂળજી મળ્યા. દાકતર ભાઉ દાજીને આંખો ખતાવી. દાકતરે કહ્યું ત્હમારી આંખે મ્હારા હાથે આરામ થાય એવી ઈશ્વરેચ્છા હશે. ગંગાદાસે કહ્યું આજ પ્રગટી છે; છંટાય તે છાંટો.

૩૦ મી મેથી સભાના મહેમાન થયા. સભાએ લાડની વાડીમાં ઉતારો આપ્યો. મેથી ડિસેમ્બર અધવચાળ સૂધી-રહ્યા ત્હાં સૂધી ઠામવાસણ ગાદલાંગોદડાંની બધી મહેમાની મુંબઈના મહાજનોની હતી. લાલશંકરભાઈલાડની વાડીમાં જ રહેતા. દૈવે દલપતનર્મદને પાડોશી કીધા. ભેગાં રહે ત્હારે ઠામણાં ઠણઠણે ને? મુંબઈ નગરી ન્હાની નથી; પણ આ તો પૃથ્વી ન્હાની પડી. એક જ કવિતા

વાડીના મોઝલા દલપતનર્મદ એક જ લાડનો વાડીના વામી થયા.

‘સુખઈમાં શુદ્ધિવધેક સલાના ત્રણચાર જુવાન સલાસદોએ ઘણુ ધાધલ મચાવ્યુ હતું,’ તેથી ગંગાદાસે દલપતરામને તેડાવ્યા હતા. એ જોમનજોદ્દાઓતુ માનવુ એવુ હતુ કે ‘સાતિભેદ તોડવાથી બધો સુધારો થઈ જશે’ ‘પાચનો સહીઓ થાય તો આપણે જરૂર જાહેર રીતે સાતિભેદ તોડવો’ નિજ વિચારોના તેઓ ‘જાહેર ભાષણો આપી શકતા ન હતા’ ‘સુધારાની વાતો અમદાવાદમાં થતી ખરી, પણ તે કાઈ વટલવાવટલાવવાની નહિ’ દલપતરામનો ભાવ ઈતિહાસભણીતા છે. જે પગ મમા એના જે પાયા એ હતા કે હોકમઘથી અતડા પડવુ નહિ, ને ધીમી પગલીએ આવવુ ‘ડંગાડ વિગેરે દેશોનો ઈતિહાસ જોતાં’ પણ એ જ મિદ્ધાન્તનાર માગ્વાય છે એમ કારણસ નેથી માલખ્યુ હતું. એ દલપતરામનોભાવોને કારણસે વજ્રમૂળ દીધા હતા

દલપતરામ નિજ જીવનનોવોમા લખાવે છે કે મલાતું જુવાનમડગ દલપતરામને મળવાને ગયુ, અને મહજ ભાવે જ જમાનાની લોડવાતો નીકળી દલપતે પોતાના મનોભાવ ભાખ્યા કે દોડશે તે યાદગે જીદગીભર ચલામ, જીદગીભર દોડાય નહિ આગન્ટુકોને એ કપ્પાથી રૂચે ? ખાનગીમાં જાતિભેદ તોડવાનુ પૂડતા ક્ષીત્વરે એને જુઠાપાતુ મહાપાપ કહુ આવેતુ મડગ શુએ થઈ ચાલ્યુ ગયુ, ને જતા જતા જુવાણની ગાળમાં ‘જુવાનિયાઓએ કહુ

આજથી તમને અમારી સલા ખરચ નહિ આપે.' મંગળ-
દાસને ગંગાદાસને લક્ષ્મીદાસને ડૉ. ભાઈને કવીશ્વરે બનેલી
હકીકત ઠહી. એમણે કહ્યું ત્હમને તેડાવનાર અમે છીએ
કે એ છે ?

કવીશ્વર લખાવે છે કે સલામાં દેશમાં ને શુજરા-
તના બે કવિરાજેમાં આમ સુધારા સંબંધી મતભેદ ને
પક્ષવાદ બન્યાયા. પાળો નહિ, પશ્ચો; ને વચ્ચે પર્વતો પડ્યા.

વિવેકાલંકૃત લાલશંકરભાઈએ પાડોશધર્મ પાળી
દલપતરામને જન્મવાને નહોતયાં. સૂરતી રીતે બાસૂદીપૂરી
જમાડયાં. દલપતરામ આયુધ્યલર કહેતા કે જમણુ તો
સૂરત તણાં; અને ત્હેમાં ચ તે નાગરી નાતનાં.

એવામાં નર્મદને પારસી કન્યાશાળાની નોકરી છોડવી
પડી હતી. દલપતબન્ધુ દિનકરરામની પેઠે લાલશંકરભાઈ
લહિયાપણું કરી પિતાપુત્રનો નિભાવ કરતા. ત્હારનો એ
બ્રાહ્મણધર્મ હતો.

પૂરે મ્હડતા પુત્રરત્નને એકદા બ્હાલરહોયા નર્મદ-
પિતાએ કહ્યું કે 'મારે એક જ દીકરો છે. માટે હું જીવું
ત્યાં સૂધી તારે તેવું કરવું નહિ. મારે પગે હાથ મૂક.'
પિતૃભક્ત નર્મદે પિતાપગે હાથ મૂકીને કહ્યું કે 'તમારા
જીવતાં સૂધી એવું નહિ કડું.' કાળમીટ ચો કઠ્ઠણ નર્મદ
પિતૃછાયામાં પાણીપોચો હતો.

પા સદી પૂર્વે દલપતકુળમાં ચે નવાબૂનાની હોળી
મળગી હતી ને ગદ્યાભાઈએ સંન્યસ્ત લીધું હતું. પા
સદી પછી નર્મદકુળમાં ચે નવાબૂનાની અથડામણ પેધી

હતી, પણ લાલશંકરભાઈ ઇત્ર થઈ બેસતા, મોલી થઈ કુટુંબભાર ઝીલતા. અઘ્યાભાઈમાં લાલશંકરભાઈની થોડીકે દિલદિલાવરીની સહિષ્ણુતા હોત તો કદાચ દલપતકુળ ભાંગત નહિ; લાલશંકરભાઈમાં અઘ્યાભાઈનો થોડોકે વૈદિકી પુણ્યપ્રકોપ હોત તો કદાચ 'જહમાં નહિ પણ 'પદમાં નર્મદ આર્યસંસ્કારસંસ્કૃતિને પૂજતો હોત.

એકદા કવીશ્વરે કવિવરને શાણપણની ધાત શીખવવા બેસું કર્યું. કવિવરે કહ્યું કે 'હું તો બોણું તે મ્હારે કરવું -એવો ટેકીલો છઉં.' કવીશ્વરે ભવિષ્યભાખતો ઉત્તર વાળ્યો કે આજે 'બોલો છો તે જીવાનીના તોરમાં બોલો છો. આળીસ વરસ પછી એ ટેકીલાપણું છૂટી જશે.' કાળપ્રભે એ બ્રાહ્મણબોલ આચા પાડ્યાની સાક્ષી ઉત્તરનર્મદની જીવનકથા પૂરે છે.

પછી તો નર્મદે પોતે આ બધાને 'સ્વધર્મથી પતિત'પણું કહેવું છે.

૧૩મી જૂને બુદ્ધિવર્ધકમાં પ્રવાહી શાસ્ત્ર વિશે કર-સનદાસનું વિદિત્વ્યાખ્યાન થયું. બન્ને કવિરાજો સભામાં હતા. વ્યાખ્યાનઅન્તે કવીશ્વરે બુદ્ધિવર્ધકપ્રશસ્તિના નારાયણે સંભળાવ્યા. કવિવર લખે છે કે 'એ સાંભળીને મને દલપતરામની કવિતા વિશે સારો વિચાર બેઠો.' પછી નર્મદે વૈષ્ણવચિત્રોમાં ને સ્વતન્ત્રતા કાવ્યમાં નારાયણે છન્દ ચૂંધ્યા.

જૂન અધવચ સૂધી બધું બરાબર બાસતું. કમાન વણ્ટી ને મુંબઈગાજન્તા મેઘકાટકાઓ થયા તે જૂન આખરમાં.

વિશેષ શુદ્ધ બુદ્ધિ બુદ્ધિવર્ધકે વધારવી;

એ કુવપદના નારાય છન્દો, જ્ઞાનગર્થના સમર્થક સહુ
સ્વદેશીઓને સંજોધેલા, દલપતકાવ્યમાં છપાયેલા છે.

સુણો, સહુ સ્વદેશિ જ્ઞાનગર્થના સમર્થકો !

ખનો ખહુ હમેશ બેશ દેશબુદ્ધિવર્ધકો;

સ્વદેશ સૂધર્થોનિ સારિ વાત તો વિચારવી,

વિશેષ શુદ્ધ બુદ્ધિ બુદ્ધિવર્ધકે વધારવી.

નવી નવી નિશાળ તો વિશાળ' સ્થાપવી; 'નિબન્ધ ને
પ્રબન્ધના' શ્રેયો છપાવવા;

કવીતપોથિઓ કવીની પાસ તો કરાવવી,

રસીકતા અધીક ઠીકઠાકથી ઠરાવવી;

વિભૂષણો વિચિત્રચિત્ર પ્રાસથી શુંગારવી.

x

x

x

x

રમોજદાર સારથોભતી સલા રચાવવી,

મહા-મહા મનોરથોનિ ધૂમ ત્યાં મચાવવી;

ખરાબ ચાલ ખંડ, સારિ ચાલ તે ચલાવવી.

x

x

x

x

સ્વદેશની અનેક બાત આખરે ઉગારવી.

x

x

x

x

અપાર ઉદ્યમે રચી નિરૂઘ્મી મટાડવા.

x

x

x

x

અભાગિયા લિખારિઓનું જૂળહુન્ન ભાગવું.

x

x

x

x

દયા કરી દરિદ્રિની દરિદ્રતા વિડારવી.

x

x

x

x

વિલાયતી વરાળજન્ન મૂલ દે મગાવવા.

x x x x
લગાર આગ લાગતાં જ ઠંડકેથી ઠારવી.

x x x x
સદા ય દ્યૌઃ સર્વાયતા સલા સલા ભુપાળની.

x x x x
એકબીજાના ધર્મની તજશે ખોદાખોદ,
ત્યારે દેશ સુખી થશે, વધશે સંપત્તિનોદ.

સારસરવાળે 'સ્વધર્મ' શુદ્ધ સ્થાપવા; ' અને
પ્રભલિતેચ્છુ વાત પૂરિ પૃથ્વિમાં પ્રસારવી.

અન્તે છપય છન્દથી વળાંક વાળ્યો હતો કે
સ્થિતિ મુધરે સહુ શુજરાતની, કરે અધિક શુભ કામને,
રૂઢયામાં તે રજનીદિવસ રૂથિ છે દલપતરામને.

કવીશ્વરે હેયું ઉઘાડ્યું, મન મોકળું મૂક્યું. દલપ-
તમન્ત્રો મુંબઈમાં ગાળ્યા. મુંબઈએ ભેયુંભર્યું કે શુજ-
રાતહિતસ્વી દેાક મુંબઈનગરીમાં આલ્યો છે. નવચન્દો
રચાવવા, હુન્નરઉદ્યોગ, સંપ, નિરૂદ્ધમતા ને દારિદ્રનિવારણ
ઉપરાન્ત દલપતમુધારાની વ્યાખ્યાનાં બે પરમ લક્ષણો
હતાં ' પ્રભલિતેચ્છુ વાત ' અને ' સ્થિતિ મુધરે શુજરાતની. '
દલપતે દલપતમન્ત્રો મુંબઈમાં પોકાર્યો.

શુજરાતમાં સોસાયટી એ કરતી; મુંબઈમાં બુદ્ધિવ-
ર્ધક એ કરતી. નિરનિરાળા ચીલાઓ દેશમાં હજી નહોતા
પડ્યા. ઉચ્છેદકપક્ષ હજી છેક પાળે જઈ નહોતો બેઠો.

મુંબઈની જનતા સમક્ષ દલપતમન્ત્રોની આ પ્રથમ
દેશહાકલ.

પછી વર્ષો ઝટું જામતી ગઈ. મુંબઈના ધોરી વરસાદનાં વાદળાંઓએ ગોરંભો ઘાલ્યો. ગગનમાં કાટકા થયા. ધરતીપડમાં ચે એના પડધા પડયા. પછી દલપતનર્મદસ્પર્ધાના ત્રણેક સામના વાલુકેશ્વરની ધારે થયા. આભમાં મેઘરાજે ગાજતા; ધરતીપાટે કવિરાજે ગાજતા. મેઘધારાઓ સમી કવિતધારાઓ વરસી રહી.

પ્રથમ પ્રસંગ નર્મદની આત્મકથામાં છે: આજે એંશી વયેં ચે વાંચવાવિચારવા જેવો છે.

ગંગાદાસે નર્મદને કહ્યું કે આ વિનાયકરાવની ચીઠ્ઠી આવી છે કે ત્હમારી સરસમાં સરસ કવિતા લઈને વાલુકેશ્વર ભગવાનદાસને બંગલે આવયો. નર્મદે કહ્યું, આવીશ ખરો; પણ સાંભળવાને, વાંચવાને નહી. દલપત નર્મદ ને ગંગાદાસ સંગાથે વાલુકેશ્વર ગયા. ‘રસ્તામાં એક દોસ્તદારે પાક આપ્યો તે (નર્મદે) ખાધો.’

હનુમાનજીનો ચીકણો વાર હતો. વાદળ ઘેરાણું હતાં. ‘છ વાગે મંડળી ખેડી.’ ‘કેાઇ પારસી ન્હોતું, પણ વાણિયા શેઠા હતા.’ ‘ભગવાનદાસે મને કહ્યું કે થોડું દલપતરામ બોલે, ને થોડું તમે બોલો. મેં કહ્યું કે એમ નહિ બને.’ ઘણીવાર મ્હાડું સોજે સાંભળ્યું છે. દલપતરામ-ભાઈને હું ચે સાંભળવા આતુર છું. ‘પછી મેં દલપતરામ-ભાઈને કહ્યું કે હવે ચાલવા દો.’

એકબે હિન્દી ઠાવ્યો કવીન્દરે લલકાર્યો. પછી બાહ્યાન્તરજ્ઞાપિકાની આતુરી દાખવી. પછી ભાણેજની આંખે જાદવાસ્થળી ગાવા માંડી મંડળી અને દલપત વિશે નર્મદ

ટીકાવેલું નાંખે છે કે ‘એ પ્રમંગલે સાડુ દલપતરામની મને બાદુ દયા આવી. હાથમાં હુકુદા લઈને બેઠેલા એવા-ઓની આગળ બદવાસ્થળીની-કેફ ન કરવાની બાબત કહાડી.’ પાક ખાધેલા નમંદને બદવાસ્થળી અબૂગતી ને અસ્થાને લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. બદવાસ્થળી રચાવાની હોય ત્યાં બદવાસ્થળી ગાવી અસ્થાને હતી ? કે આવતા ઈતિહાસના ઓળખાઓ પડતા હતા ?

નમંદની બીજી ટીકાટકોર છે કે વાચનમાળાને કાજે તાજેતરમાં જ લખેલી કવિતાઓ-બાહ્યાન્તરલાપિકાની ચાતુરી અને હતો હુ મુતો પારણે પુત્ર નાનો તથા ગમમ્મીતાનાં ધોળ ‘દલપતરામભાઈ પોતાની ચતુરાઈ દેખાડવાને જહાં તહા જહાં તહાંરે બોલે છ. હુ ધાઈ છું કે અમદાવાદ સૂરત મુખઈ વગેરે ઠેકાણાં મળીને ચોલે એ કવિતા બમ્મે ક વાગ મણી હશે -મરસ કવિતા !’

બાહ્યાન્તરલાપિકાની ચાતુરી ગુજરાતે બમ્મે જ નહિ, શાળાઓમા હજારો વાર વંચાઈ હશે હતો હુ મુતો પારણે એ ચિરંજીવ માતૃભાવનો ભુજગપ્રયાત લાકુખોવાગ ગવાયો હશે: ગ્સ્તે જતાં બાળબાળાઓ માતા રામમ્મી-તાનાદ લપતપદો આજ સોએ વર્ષે યે દામ્પત્યસ્નેહના શુદ્ધ શૃંગારરસના માકરકટકા છે. કુન્દન ને કવિતા કટાય નહિ. વાંચશે, વાગોળશે, જીવશે, જીરવશે, તો ગુજર નરનારનો શતધા મમારોત્કર્ષ છે. દલપતના તો એ જીવનમન્ત્રો હતા.

ગુજરાતના કવિની કવિતા ગવાઈ રહો વિનાયકરાવ બોચા, હવે આપણે મુખઈના કવિને માંભળિયે નમંદે

કહ્યું આજ તો નહિ જ. વરજીવનદાસે—નર્મદ કહે છે કે વૃજીવન તું ! વાળા વૈધવ્યચિત્રના કાવ્યથી વરજીવનદાસ શેઠ ત્હારે નર્મદનાપ્રશ્ન હતા. ત્હેમણે—કહ્યું હા, હવે માંડી વાળો; વખત થઈ ગયો છે. વરજીવનદાસના બોલમાં નર્મદને વિરોધભાવ લાગ્યો. ખરેખર વિનાયકરાવ હશે રહ્યા છે શુભરાતના કવિને સાંભળ્યા; મુંબઈના કવિને સાંભળ્યા વિના ઉઠવું જ નથી. ‘હું ગભરાયો કે એક-તો નીમ તૂટે છે; ને બીજું પાક ખાધો છે એટલે બરાબર ગવાશે નહિ.’ ત્હોય અન્તે વિનાયકરાવનો આગ્રહ જીત્યો. નર્મદને ચીઠ્ઠી લખી—મંડળી મળી તે પૂર્વેથી જ વિનાયકરાવને તો આગ્રહ હતો. બેઠેલા કવીન્દરની કને કવિવર ઉભા થયા. પરમ વિવેકથી આદર કીધો કે ‘દલપતરામભાઈ તો સાગર છે, ઘણાં વરસોથી કવિતા કરે છે. હું તો ખાખાચિયા જેવો ને નવો જ સિખાઉ છઉં.’ ‘વિનાયકરાવનો આગ્રહ છે માટે ગાઉ છું.’ ‘અને પછી દોહરામાલિનીમાં રસસંબંધી નવો વિષય સંભળાવ્યો.’ ‘સઘળાઓ દંગ થઈ ગયા.’ પેલા ‘હુંકાવાળાઓ’નું એ રહમબ્યાનું કે અણુ-રહમબ્યાનું ‘દંગ થવાપણું’ હતું ? ‘હું’ આતો હતો તે વખત વિનાયકરાવ જે મારે ખલે હાથ મૂકી ઉભા હતા તે વચમાં વચમાં વાઃ વા ! વાઃ વા ! નર્મદાશંકર ! આ તે તમે ક્યારે કીધું ? એમ બોલતા હતા.’

વિનાયકરાવ નર્મદમિત્ર હતા; ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સ-લેટર હતા; કદાચ પરમહંસ સક્ષાના સલાસદે હતા. ચારેક વર્ષ ઉપર, ૧૮૫૫માં, લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનના પ્રતિ-નિધિ દેખે, અમદાવાદ હાઈસ્કુલમાં હાથી ઉપર બેસીને

આંખ્યા હતા ને દલપતરામે અન્યજીવિટંબણાઓનો પર-
ગણુનો પોપ્રાર સંબળાવ્યો હતો એ જ આ વિનાયકરાવ
વાસુદેવ; મુંબઈ ગઢનરના ઠક્તરદાર.

‘હાકુસની કેરી વગેરે તૈયાર હતાં તે હમે (હું ને
દલપતરામભાઈ) સાથે ખાવા બેઠા. ખાતાં ખાતાં હું ઘણી
વાર સારી રીતે બટકબોલું કરીને દલપતરામભાઈને શરમથી
‘લાગેલું દુઃખ જે તેને બુલાવવાને તજવીજ કરતો.’ એવું
‘બટકબોલાપણું’ લોક કરતા હશે તે ઠારવાને કે સંકેતવાને ?

‘એ સમાગમ સંબંધી કંઈ ઇસારો ચોવીસમી
જૂનના સમયેર બહાદુરમાં છે.’

જીવનનોંધોમાં કવીશ્વર લખાવે છે કે ‘પંદરેક વર્ષ’
પૂર્વે મૂળીમાં કુસુમ કવિને આપણે માનભંગ કીધા હતા
તેવું આ પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું. કટોરા પાથ એણે પીવા ચે પડે.

બટકબોલાપણાએ તણખામાં ઘી હોમ્યું. તે તિથિથી
દલપતનર્મદનાં મન ઉંચાં થયાં.

દશેક દિવસ પછી બીજો પ્રસંગ બન્યો. રજીમી જૂને
લક્ષ્મીદાસ ખીમજીની વરસગાંઠ હતી. મિત્રમંડળીને શેઠે
ઉબાણીએ નહોતરી. ‘ત્યાં સત્યપ્રકાશવાળા કરસનદાસ તથા
રાસ્તગોસ્તારવાળા ત્રિજીવનદાસ દારકાદાસ પણ આંખ્યા
હતા.’ બન્ને કવિરાજો પણ હતા. અન્ય શ્રેષ્ઠમંડળે
મળ્યું હતું. ‘ત્યાં બન્ને કવિઓની કવિતા બોલાવી-વારા-
કરતી સામસામા બોલાવી.’ નિજ આતમબોલ સમું ‘ધીરે
ધીરે સુધારાનો સાર’ એ પદ દલપતે ગાયું; નર્મદે નિજ
ચૈલીનાં કાવ્યો ગાયાં. પછી કવિસભાને સહજ ને સ્વાભા-

વિક પાદપૂર્તિની કાવ્યરચના રમાઈ. કાવ્યખંગલામાં બેઠેલા કોઈ કે

કીધાં ઢાંકણ કાચનાં

એ પાદપૂર્તિ નાંખી. શીઘ્ર કવિતા દલપતરામનો પૂર્વાભ્યાસ હતો. હીરાકણી સમે અભિશુદ્ધ સોરઠો બોલ્યા.

ઘટમાં જે ઘૂંટાય, છાનું છેક રહે નહીં;

બે બાકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

કવીશ્વરે અર્થ કરી સ્કમલબોલો કે અન્તરમાં જે વિચારોભિંઓ ઉછળે છે તે છાની રહેતી નથી, ને બે કાણુંઓમાંથી દેખાય છે; તે માટે શ્રી હરિએ આંખોફાંપી એ કાચનાં ઢાંકણ કીધાં છે.

આવડે તો તાત્કાલિક પાદપૂર્તિ સુગમ છે, નહિ તો દુર્ગમ છે. નર્મદને મહાવરો નહિ તેથી વાર લાગી. મંડળી ઉતાવળી થઈ. નર્મદા કવિવર મુંઝાયા, ધૂંધવાયા; અન્તરૂભાવ ઉછાળ્યો, જોસ્સો કાલબ્યો:

જાતિલેદ તોડવો બાકી હવે એટલું છે;

બારણું બહારીઓ થઈ, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

દલપતરામ લખાવે છે કે ‘ત્યાં તો બેય ઠીક છે એમ કહ્યું’. પણ ગોકુળદાસ તેજપાળે ચોડા દિવસ પછી કવીશ્વરને તેડાવીને રૂ. ૧૨૫) બક્ષિસ આપ્યા તથા બાણેજ નારણને પણ દસ રૂપિયા આપ્યા.’ ગાય પછવાડે વાછડી પણ પૂજાતી.

હોય તે ખરું. નિશ્ચયાત્મક નિર્ધાર આજે શો બોલાય ? પણ આ આલેખકને તો હકીકતકચીનીઓમાંથી ઝાંખું બીણું

ખાસે છે કે કવિરાજેએ નહિ, કવિમિત્રોએ—નિજનિજના પક્ષસમથનાથે—આ ઉભય પ્રસંગો નિયોજેલા હોય. પછી છાપાનાં ભૂતોએ ભુંગળો વગાડી ને કાગળો વાધ કરી મહેલ્યો.

નમંદ રસે ઝહડયો. વૈધવ્યચિત્રો છપાયાં. નવલરામભાઈ કહે છે કે વૈધવ્યચિત્રોએ મુંબઈમાં હો હો કરી મૂકી. નમંદની નવી કવિતાઓ રચાવા-ગવાવા મંડાઈ. દારકા-પુરીમાં નાઘેરબળવાની વીરગાથા સાંભળી સ્વતંત્રતાનું કાવ્ય રચાયુંગવાયું. પાંચમી જૂલાઈએ બુદ્ધિવર્ધકમાં દલપત-આયુબખોલ સમા સંપ વિશે નમંદે નિબંધ વાંચ્યો. ૧૧ મીએ લલિતા અને સાહસ દેસાઈની કવિતા લલકારી. ૭મી ઓગસ્ટે મંગળદાસની કન્યાશાળામાં દાક્તર ભાઉની વ્યાખ્યાનપૂર્તિમાં નમંદે ગરળી ગાઈ. નમંદા કવિની કવિતા ગાળુ ઉઠી દલપતે નમંદને છંછેડ્યો. નમંદે શૃંગાર ને વીરરસની સિંહગજનાઓ કીધી. પચ્ચીસે વર્ષે પછી નમંદા કવિવર પોતે કહે છે કે મુંબઈ ત્હાડે કવિવરનો શૃંગાર રમ્મ ઝીલતું, વીરરસ નહોતું ઝીલતું.

ખંભે દલપતપૂજા મંડાણી. ભલે વેરભાવે, પણ નમંદે દલપતને મુંબઈમાં પૂજાવ્યો. સર મંગળદાસ નથ્યુભાઈ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ, સર જમસેદજી ખેરોનેટ, અને અન્ય હિન્દુપારસી શ્રીમન્તોને ઘેર ગુજરાતના કવીશ્વરની પધરામણીઓ થઈ, ને ચેલીઓ અપાઈ. બુદ્ધિવર્ધકમાં કવીશ્વરે રાજવિદ્યાભ્યાસ વાંચી સંભળાવ્યો. ભાઉ દાજીને ત્હાં પીડાહરણ સ્તોત્ર ગાયું. મુંબઈમાં નાના શંકર શેઠની વાડી છે. શેઠના પિતાનું નામ હતું શંકર ને

માતાનું નામ હતું ભવાની. જોટલે શ્રવણ સમા માતૃપિતૃભક્ત નાના શેઠે ભવાનીશંકર મહાદેવની સ્થાપના વાડીમાં કીધી હતી. પ્રતિષ્ઠાતિથિએ હિન્દુ પારસી ઇંગ્લેન્ડ-નગરમહાજનોને શેઠ નહોતરતા, દીપમાળા કરતા, દારૂખાનું ફોડતા. કવીશ્વરને નહોતયાં હતા. કવીશ્વરે ગણપતિસ્તવન ગાયું કે

નહાનો શંકરનો ચૂંત પદ મહોડું પામ્યો.

મુંબઈ મૂકતી વેળાએ શેઠે દલપતરામને વાડીએ તેડાવીને રૂ. ૧૫૦ આપ્યા હતા

પરસ્પરના તેજોદેવનું પછીનું આ વાગ્ચુદ્ધ તો નહિ હોય? આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે ‘અલ્પભત બ્યારે દલપરામને જોઈયે તેના કરતાં વધારે માત્ર અપાતું જોતો ત્યારે મનમાં મૂંઝાતો ખરો.’ (પા. ૬૫.) નર્મદ સહા પારદશંક છે

ખીજા એક પ્રસંગ પરત્વે નર્મદ લખે છે કે ‘વાલકેશ્વરમાં દલપતગમભાઈને કિલ્લાણી-(વાલુકેશ્વરની આ ત્રીજી ઉત્તણી હશે?) આપવામાં આવી હતી ને પછવાડેથી મહુજે તેઓનાં વખાણનાં લાપણાં કર્યાં હતાં તેમાં મેં પણ કહ્યું હતું કે સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પહેલું માત્ર દલપતરામભાઈને છે. તેઓ ગાસલી ઢખની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢખની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા છે. દેશનો સુધારો શ્રીસુધારા ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે, માટે શ્રીઓને માટે તેઓના લાયક કવિતા કરવા પછવાડે દલપતરામભાઈએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે.’ છેલ્લા વાક્યોન્યારમાં નર્મદ

કવિવરનું પેલું ‘બટકબોલાપણું’ને વ્યાજસ્તુતિનું બીલું ઝરણું હશે ખરું ? આ જીવનકથાઆલેખક ફરી વળી ઉચ્ચારે છે કે સ્તુતિમાં તેમ જ વ્યાજસ્તુતિમાં નર્મદ પારદર્શક છે.

દલપતપગલે મુંબઈનગરી એમ કવિતાહિલોળે રહી. મુંબઈના કવિવર તો હતા જ. ગુજરાતના કવીશ્વર આવ્યે મુંબઈમાં ત્યારે પૂર્વપશ્ચિમના સાગર સમા બે કવિરાજે ગાજતા.

વળી નર્મદ લખે છે કે: ‘મુંબઈના ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ઘણાએક લોકો કવિતા તે શું એટલું પણ નહોતા જાણતા. તેઓએ ૧૮૫૭થી કવિતા અલંકાર રસ સંબંધી શોડુંઘણું જાણવા માંડ્યું હતું ને તેઓને કવિતાનો શોખ લાગવા માંડ્યો હતો. પણ કવિ દલપતરામના આવવાથી, મારી ને એની કવિતા ઠામઠામ વંચાયાથી, લોકમાં ચર્ચાયાથી, ન્યૂસપેપરોમાં ટીકા થયેથી, લોકોમાં કવિતાનો શોખ સારી પેઠે વધી ગયો. તેમાં પારસીઓ તો ગાંડા જ થઈ ગયા. દલપતરામ ઠેકાણે ઠેકાણે જઈ વાંચતા.’

ખરું. મુંબઈની પારસી જનતા પૂરે રહી ને કવીશ્વરને અપનાવી લીધા.

દલપતરામની મધુરી ને પ્રાસાદિક કવિતા; સાંભળે તે તરત સ્હમજે: એટલે પારસીમંડળને પથ્ય પડી ગઈ. વળી ગરબીઓના ઢાળગીતે સોને ગમતાં. બેરોનેટનો કુટુંબપરિવાર ફિદા હતો. મહોટા પુત્ર સર ખુરશેદજીએ રૂ. ૧૨૫ ને ન્હાના પુત્ર સોરાબજી શેઠે રૂ. ૫૦ કવીશ્વરને ઉતારે મોકલાવ્યા. મુગટથી મંડાણ ચયાં.

પુરગેદલ નસરવાનજી કામાજીનું ગામ કિરોલ હતું. કવીશ્વરને કિરોલમાં તેડાવ્યા, કુટુંબમેજો કીધા, કવિતાઓ સાંભળી. મુંબઈની પાદરવાડીઓ સુજરાતી કવિતાઓથી ગાજી ઉઠી.

શેઠ ધનજી કામાનાં વિધવા હતાં ધનબાઈજી; અને માણેકજી જજનાં પુત્રી હતાં ડોસીબાઈ. ડોસીબાઈએ પિતા સંગાથે સાગરસફર ખેડી હતી. જો બાઈઓ અગ્રેસર બની, વારંવાર ખારસી બાનૂઓની સલાઓ ભરી, દલપત-ગરબીઓ ગાઈસાંભળી, કામાજીને ળંગલે પછી માનપત્ર ને રૂ. ૫૦૦ની ચેલી અપ્યાં, દલપતકવિતાની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી કે મા બહેન ગાઈ શકે એવી હીરાનિર્મળી તહમારી કાવ્યરચના છે.

પરધર્મીઓએ હિન્દુ કવિતાને પોતાની કહી. ઝવેરાતનો ધર્મ કિયો ? ઝવેરાતનો ધર્મ તે કવિતાનો ધર્મ. સાચી કવિતાને નાતબતની વાડો ન હોય.

દ્વધમાં સાકર હોય ને છાશમાં મીઠું. કવીશ્વરની નેત્રપીડા થે ટળી ગઈને દુનિયાં ફરી દીઠી. નેત્રો ઉઘડયાં, કીકીઓમાં હીરા આવ્યા. દાક્ટર બાઉની પરોપકારિતાની દરજીની અરજી દલપતે રચી સંભળાવી, અને નેત્રરત્નના બદલામાં એક સ્લોકરત્ન અપ્યો.

હું દેખતો ઈશ્વરદત્ત આંખે, તે આંખથી દેખી શક્યો ન જાંખે;
હવે નિહાળું સ્થિતિલાગદેત્રે, એ ભાઉ દાજી નરદત્ત નેત્રે.

દાક્ટર તો રાજના રેઠ થઈ ગયા, છએક માસનો શ્રમ ઉતરી ગયો. બોલ્યા: હું રાજા હોત તો એ એક

શ્લોકને ગામ આપીને મૂલવત. કવીશ્વરે કહ્યું: મેંયે યક્ષની માનસી પૂજા સ્વીકારી હતી; ભગવાને સ્વીકારે છે. આપનો ભાવ છે, મહને ગામ મળી ચૂક્યું. આંખો આપી એ ગામ અધિકી છે.

મહોટા મહોટા શેઠશાહુકારોમાં ને સાહેબલોકોમાં પછી કવીશ્વરને મળવાને ભેડે તેડી જતા. કહે છે ને કે

સર્જનકો સર્જન મિલે, ખિલે દિગુણ મુજનાઈ.

૨૮મી જુલાઈએ દાકતર ભાઈએ જાહેર સભા ભરી ને દલપતનર્મદ જાણે કવિવરોને ન્હોતયાં. દલપતરામે ગાયું પીઠાહરણસ્તોત્ર ને હરણ હવે તું, હિન્દુસ્તાન! નર્મદે ગાયું દેશમાં આનન્દ ભયો, જય જય વિક્ટોરિયા !

એકઠા દાકતરે પૂછ્યું, પૂના જોયું છે ? પૂને ચાલો. મ્હારે પૂને જવાનું છે. ૨૫મી જોગરટે ઈન્દ્રાધાર વરસતા મેહુલામાં કવીશ્વર દાકતર સંગાથે ભોરધાટ ચઢક્યા ને પૂને ગયા. રાવ સાહેબ શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીપ્રસાદે પૂનામાં મહેમાની કીધી હતી. ત્હાં, પેશ્વાઈની રાજધાનીમાં પણ કવીશ્વરની કવિતા ગાજી. ખાન બહાદુર જમશેદજીને અંગલે સભા મળી હતી. કવીશ્વરને રૂ. ૧૨૫ ન્યોછાવર કીધા, દલપતવાછડીને રૂ. ૧૦ની રૂપારેણ બક્ષી.

પૂનામાં સૂરતનિવાસી શ્રી જોગજીવરામ મીઠારામનો સર્જનસમાગમ થયો. તેઓ પંઢરપુર જતા હતા. નિજ સંગાથે કવીશ્વરને પંઢરપુર તેડી ગયા ને વિઠોળાનાં દર્શન કરાવ્યાં. વિઠોળાનગરનિવાસી ગુજ્જરપુત્રોની સભા મળી, દલપતકવિતા સાંભળી. એ પૂર્વે કૃષ્ણાનો કાંઠો ગુજ્જરકવિતાપઠનદે કેટલીએક વેળા ગાજ્યો હશે ?

‘પટમાં ફારબસ ખાનદેશની ઘાટીઓમાં હતો, પણ ગમતું નહિ. પછી જૂનાગઢમાં સિખન્ધીઓનું તોફાન ઉઠ્યું, દ્રારકામાં વાઘેર વિક્ર્યાં ને બળવો બગ્યો, ગોંડળમાં ચે ઓવામાં કાંઈક અટપટો પ્રસંગ હતો. ઉછાળે ચઢેલા કાઠિયાવાડને થાળે પાડવાને દિલસોઝ અમલદાર લેખે સરકારે થોડાક માસ ફારબસને મુખ્ય અધિકારીપદે મોકલ્યો. પણ ફારબસ સંગાથે દલપતરામ ન હતા; શુજરાતને બીજી રાસમાળા ન સાંપડી.

સારાના સો ઘરાક. સોસો રૂપિયાની બે સાહિત્ય-નોકરીઓ કવીશ્વરને મુંબઈમાં શોધતી આવી, બન્નેયને કવીશ્વરે સાભાર નકારી. ઉદ્દતર આશકારાવાળા શેઠ બહેરામજી ફરફુનજીએ કહ્યું કે અમારી કંપનીમાં રહો તો કંપની સોનો પગાર આપશે. સર મંગળદાસ નથુ-ભાઈએ કહ્યું કે અંહી રહો, કવિતા સંભળાવો, એકસો આપીશું. કવીશ્વરે કહ્યું શુજરાતમાં હજી ચઢાઈ કામ છે. સોસાયટીનાં મૂળ ઉંડાં રોપાયાં નથી. મહારાષ્ટ્રી ન તબય. દલપતનો સાહિત્યસંન્યાસ કંચનકામિનીથી પર હતો.

પછી મંગળદાસે કહ્યું: જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે આવજો, અમારે ત્યાં ઉતરજો, કવિતા સંભળાવજો. થશે તે સેવાચક્રી કરીશું. (‘૬૬નું બુદ્ધિમંકાશ, પા, ૧૦૬).

એક વેળા બુદ્ધિવધંક સભા મળી હતી. ભાષણો થયાં, નિત્યનિયમાવલિ સમેટાઈ ગઈ. પછી સભા રસે ચઢી. પ્રમુખશ્રી શૂરે ચઢકયા ને બોલ્યા: છે કેઈ વિરલો ? વિલા-યત બય, કાળાં પાણી ઓળંગે, દરિયાના દરવાજા ઉઘાટે ? અમારી સભા ખર્ચ આપશે.

સભા સાંભળી રહી. ગસ્સેં નેત્રો દલપતરામ ભણી દબ્યાં. કવીશ્વર સ્હમબ્યા, ઘૂંટડો પી ગયા. પછી નિત્યના નિજ નિશ્ચયાત્મક પગલે ઉઠ્યા. કવિતાનાં કે પ્રશ્નોત્તરીનાં તાત્કાલિક આસ્વાન ઝીલવાં એમને અસાધારણ ન હતાં. આરંભ્યું: ખુશીની વાત છે કે દેશ પરદેશગમનનો પોઠાર પાડતો થયો છે. હું તો વસોથી કહું છું કે આગબોટનો રવૈયો કરો ને સમુદ્રમન્યન માંડો. જે રાણીનું અંહી રાજ છે તેનું ત્યાં રાજ છે. ઈંગ્રેજના ઘરમાં જવું ને વિલાયત જવું બન્ને બરાબર. ન વટલનારને કોઈ ત્યાં પરાણે વટલાવતું નથી. શાંતે કહેવું પ્રાયાશ્ચત્ત તો લેવું પડશે. મહાકમંકાંડીને સંગાયે લેશું કે જેનો સ્નાનસન્ધ્યા વિના દિવસ ઉગે નહિ. એક ઇંગ્રેજ ભણેલો લોભિયો આપજો. હું વિલાયત જવા ખુશી છું.

આશાં નહોતી એવો ઉત્તર મળ્યે સભા સ્તબ્ધ થઈ. કસોટી કરવા જતાં સભાની કસોટી થઈ ગઈ. પછી મન્ત્રણા મંડાણી કે ચો ઉત્તર દેવો ? કંઈક મિનિટોના માંહોમાંહોના શુંબરવ પછી પ્રમુખશ્રી ઉચ્ચર્યા: ધન્ય છે કવીશ્વરની બહોર હિંમતને. પણ દિલ્લીગીરીની વાત છે કે એમને ઇંગ્રેજ આવડતું નથી, એટલે લેમના વિલાયતગમનથી ઝાઝો દેશ લાભ થાય નહિ.

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निर्घपणै स्तेदनक्षापताडनैः,
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा.

મુંબઈએ સોનાને ઘસી તપાવી કાપી તાવી જોયું. ત્યાગે શીલે શુભે કર્મે સોનું તે સોનું નીવડ્યું.

કવીશ્વરે નખશિખ કારણસને નિરખ્યો હતો; ને તેથી ઇંગ્રેજની સુજનતામાં દલપતરામને શ્રદ્ધા હતી. પણ અંહી બધા દલપતરામ નથી, તેમ ત્હાં બધા કારણસ નથી.

દરિયાનાં દ્વાર ઉઘડતાં ત્હારે તો અટકી પડ્યાં.

કાળની ઘડિયાળ વરધો ગણતી હતી. રાજગરોજ વિઠાયતિથિ દલપતરામને કને ને કને આવતી હતી.

૨૪મી નવેમ્બરે પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના મન્ત્રીજી શેઠ અરદેશર ફરામજીની કવીશ્વરને ચીઠ્ઠી આવી કે 'આપને અમદાવાદ જલ્દીથી જવું છે. માટે તા. ૨૭મી ને રવિવારે બપોરના ત્રણ વાગતાં કોઠમાં શેઠ બહેરામજી જીજીભાઈના દિવાનખાનામાં સભા ભરાશે ત્હાં પધારશો. આપને માનપત્ર આપવાનું છે.' મુંઘઈનગરીનાં નામાંકિત નરનારનો એ સાહિત્યસમારંભ હતો. કવીશ્વરે કવિતાઓ સંભળાવી; સભાએ સન્માનપત્ર આપ્યું.

મુંઘઈમાં કવીશ્વર પધારે ને વૈષ્ણવ મહારાજોની સાત હવેલીઓ પ્રહમોન ધારી રહે એ બને કેમ ? કચ્છાંક તો કીર્તન ગાજે ને ? વિનાયકરાવની મારફત ગોસ્વામી શ્રી જીવજીલાલજી મહારાજે કવીશ્વરને આમન્ત્રણ મોકલાવ્યું. કવીશ્વરે કહાવ્યું કે ધર્મશુરનાં દર્શને આનન્દ જ હોય. પણ હું છું સ્વામીપત્ની ને તિલકધારી. કાંઈ અજૂગતુ તો નહિ લાગે ? મહારાજ શ્રીએ કહાવ્યું કે મતપત્ય ગમે તે હોય; હું તો વિદ્વાનની વિદ્વત્તાને ચાહું છું.

એવા ચે ઉદારમતવાદી વિદ્યાપૂજક ગોસ્વામી મહારાજ ત્હારે હતા.

વિનાયકરાવની સંગાથે કવીશ્વર મહારાજ શ્રીની હવે-લીએ ગયા, કવિતા સાંભળાવી, રંજન કીધા. મહારાજ શ્રીએ રૂ. ૫૦ સિરપાવના આપ્યા.

શેઠિયાઓ, મંડળીઓ, સલાઓ, સન્નારીઓએ કવીશ્વરને ન્હોતરી ન્હોતરી કવિતા સાંભળી. કેાઈકે શાલપાઘ આપ્યાં, કેાઈકે માનપત્ર અર્પ્યા, કેાઈકે ચેલીઓ બક્ષી, સૌએ પ્રસંશા ઉચ્ચારી. નમંદ કહે છે તેમ દલપતપગલે કામઠામ મુંબઈમાં કવિતા કવિતા મધમધી રહી. મુંબઈમાં દેશભાળી દલપત આવ્યો હતો. આરેક માસમાં બારેક સમારંભો ઉજવાયા.

વિદાયની વેળા આવતી હતી.

ફઠી ડિસેમ્બરે બેરોનેટ શેઠ સર ખુરશેદજી જમશેદજી જીજીભાઈએ આમન્વયાથી વિદાયમુલાકાતે કવીશ્વર જઈ આવ્યા. આશાઓ પૂરી કરી, મનોરથો સિદ્ધ કરી, ૧૩મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદ જવાને નીકળ્યા. આંખે અપંગ થઈ મુંબઈ આવ્યા હતા તે દુનિયાંને દેખતા થઈને દલપતરામ અમદાવાદ ગયા. બંદર ઉપર મુંબઈની સુજનતાનો મેળો ભરાયો. જતી વેળા માતા સમી બહાલસહોયો લાડની વાંડીને કવીશ્વરે આશિષ દીધી:

વાસ કરી ખટ માસ વસ્યો તુજ પાસ અને મુજ આય પમાડી,
સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા, સુજ નેત્ર તણી પછુ પીડ મટાડી;
કામદુધા કહું? કે તુજને કહું કલ્પતરૂ તણું કુંડ કે ઝાડી?
આશિષ દે તુજને દલપત, થજે વડિ લાયક લાડની વાડી.

મુંબઈનગરીની શ્લોકાવલિ પણ આ વિદાયવેળાની કાવ્યમાળા છે.

અમદાવાદ ગયા પછીં એ થેઠ પુરથેદલ કામાલને ત્હાંથી રૂ. ૫૦૦ બક્ષિસના આબ્યા હતા. સંગાથે વિનતિ-પ્રશસ્તિ હતી કે કરો છો એવી કવિતા કરજો.

કરતિસે ને રણછોડભાઈ ઉદયરામે છાપાંઓમાં વાંચ્યું હતું, કાગળોથી બણ્યું હતું. જોડ્યા કે દલપતરામ ! દિગ્-વિજય કરી આબ્યા.

પછી વળી મુંબઈમાં કેાક છાપુ ઉકળ્યું કે ‘એ! ગરબીભટ્ટ આબ્યો હતો તે ગરબીઓ ગાઈ ગયો.’ સાચું સાવ સાચું. ભટ્ટ તો શુજ્ઞ કવિશિરોમણિઓનાં બિરા છે, સામળભટ્ટ ને ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ, અને ગરબી તો શુજ્ઞ તણુ ને કવિવર દયારામભાઈનું જગત્પ્રદિતીય ગૌરવ છે. ગરબીભટ્ટ કહેનારા તો દલપતરામને પ્રેમાનન્દ સામળ ને દયારામની સંગાથે કાવ્યસિંહાસને સ્થાપતા હતા.

ઈંગ્રેજીમાં એક અલંકાર છે Irony. મસ્કરી કરતાં એ સાચું જોણી જવાય તે Irony. સુદામાચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દનાં એવાં કાવ્યચરણો છે:

ભદ્રવસી તાળી દેઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
દ્વીપાં હશે વ્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરધાર.
એ ભદ્રવસીઓની ચેઠે, કવીન્ધરની વ્યાજસ્તુતિ કરતાં કરતાં એ, કેઈકકેઈકથી કચ્છારેક કચ્છારેક સાચી સ્તુતિ ઉચ્ચારાઈ જતી.

દલપતવાયાં ન વળ્યા તે પછી મુંબઈના પૂરે ચહુટે.

લાઓ મહારાજ લાયબલ કેસ ખેડ્યા; ને પછી ચાક્યા; ને પછી વેરાઈવિખેરાઈ ગયા. પણ એ મહારાજ લાયબલ કેસ તે દલપતજીવનકયા નથી.

આશ્ચર્યવાતાં તો એ ભાસે છે કે એ સાખપાડાશીઓ મજમૂ કરાને માટે લહુડે એવો લાડની વાડીમાંના સાખપાડાશીઓનો કવિતાકલાને કાજે દલપતનર્મદનો અઘડો હતો.

પાંડવકૌરવનો અઘડો મૂળ મુદ્દે દ્રોણઅખાડામાંથી જ રેનો હતો ? તેજેદેખનો.

બન્નેયના બાળક મૂંઢે તો આટઆટલે વર્ષે લાગે છે કે પાંડવકૌરવના અઘડાના જેવો દલપતનર્મદનો અઘડો ચે પરસ્પરના તેજેદેખનો હતો: વિદ્યતાનો તેજેદેખ, કવિતા-શૈલી ને કવિતાકીર્તિનો તેજેદેખ, સુધારાપદ્ધતિનો તેજેદેખ, નીતિઅનીતિનો તેજેદેખ, સમસ્ત જીવનદેશનો તેજેદેખ. એક ફૂલનો નહિ; પછી તો કિયા દેશમાળીની વાડી અધિદ્રી સૂવાસવન્તી એ પ્રજાપ્રજ્ઞ થઈ પડ્યો.

માત્ર આપણે ત્હાં નહિ, કે એક દલપતનર્મદયુગમાં જ નહિ. સદા અને સર્વત્ર સંસારનોકાએ કાન્તિવાદના ઉછળાટો અંજાવાતો તોફાનોમાં થઈ સ્થિતપ્રજ્ઞભાવે કાળસાગર ખેડવાનો છે.

સાહસને ને શાણપણને બન્યું છે કે વીર નર્મદને ને ધીર દલપતને બને? સંસારશાસ્ત્ર (Sociology) ની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં બોલિયે તો દલપત વિકાસવાદી હતો, નર્મદ કાન્તિવાદી હતો. એ જમાનાના શબ્દો હતા સંસ્થાપક ને ઉચ્છેદક.

દલપત ને નર્મદ બન્ને ય સુધારકો હતા. બન્ને કહેતા March-આગે કદમ. નવયુગનાં નવઅજવાળાંઓનો બન્નેયને આદર હતો. દલપતનર્મદનો ધ્યેયલેદ ન હતો, શૈલી-લેદ હતો.

આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યચાર્યે કવિતાનાં ત્રણ પ્રધાન લક્ષણો ગણાવ્યાં છે: માધુર્ય, પ્રસાદ, અને ઓજસ્. હો-માંથી માધુર્ય ને પ્રસાદ દલપતનાં હતાં, ઓજસ્ નર્મદનું હતું. ચન્દની અને તડકા સમા દલપતનર્મદના કવિતારંગો નિરનિરાળા હતા.

પણ ત્યારે તો પક્ષવાદ પ્રશ્ન પૂછતો હતો કે ગંગાનાં પુણ્ય મ્હોટાં કે જમનાનાં?

દલપતનર્મદ છૂટા પડ્યા; ડીડીમ વગાડીને છૂટા પડ્યા. બન્નેની જીવનકેડીઓ પછી નિરનિરાળી નિમોઈ.

'પદ્મમાં સુંબઈમાં દલપતનર્મદ જૂદા પડ્યા તે '૭૪માં પછી સૂરતમાં મળ્યા.

ઘટમાં જે ઘૂંટાય, છાત્ર છેક રહે નહી;

જે બાકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણુ ટાચનાં.

મુંબઈની જનતાએ બન્ને કવિવરોનાં જીવન કવન અને જીવનમાર્ગો પારખી લીધાં. પછી દેશમાં કવિતાની શાળાના જે પક્ષ પડ્યા; પછી દેશમાં દેશસુધારાની દિશાના જે બે લાગલા પડ્યા. ધીરે ધીરે અને યા હોમની બે સુધારક શૈલીઓ દેશપ્રખ્યાત થઈ. નર્મદપક્ષ યા હોમની લાવણી ગાતો; દલપતપક્ષ ધીરે ધીરે સુધારાનું ગીત ગાતો. બન્નેયને નવસુધારાના બહેણનાં પાણી પીવાં હતાં, પણ નદીની બે

લેખકો નિરનિરાળી ઉભી. ને પછી તો નર્મદની કોરે નમી.

નવલરામભાઈ કહે છે કે ‘ફળ એ થયું કે બંને કવિ-
ઓનાં મન એકબીજાથી ઉઘાં થયાં.’ ‘બંને કવિ બંને પછુ
સરસાસરસી પર આવેલા ખરા જ.’ ‘પારસી પંથે તો....
બંનેને એકબીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ દહડાવ્યા છે,’
અને જનતાને હસાવી છે.

મુંબઈની આ પ્રસંગપરપરામાં એક વાત ભૂલવાની
નથી કે નર્મદ ત્હારે રણની ભરજીવાન વયમાં હતો ને
દલપતરામ ત્હારે આંખે માવ અપંગ હતા; વરસદોડવરસના
નેત્રદરદી હતા, બાહ્યેજની આંખે દેખતા ને વાંચતા.

‘હવેથી તેઓ એકબીજા પર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષ
જ દેંદતા રહ્યા.’ નવલરામ. ગરબીભટ્ટના ઉપહાસના ઉત્તર-
રૂપે ‘૬૦માં દલપતરામે ધીરે ધીરે સુધારાના સારની ને
દુરાચારી/બ્યભિચારી/એ વિચારીની ગરબીઓ બુદ્ધિપ્રકાશમાં
છાપી, ને પછી ગંગાજમનાની વાર્તા લખી. મર્મઅધિંથી
શુભરાતની એ પ્રથમ નવલિકા. પછી દલપતે જ્વાસાની
ગરબી ગાઈ. આજે એ દલપતકાવ્યદીર્ઘિતિએ દેટદેટલા સાક્ષર-
જ્વાસાઓ સૂકાઈ જતા હશે ?

નર્મદે નર્મકવિતામાં છબી મૂકી હતી. દલપતકાવ્ય
છપાયું ત્હારે દલપતે સુખપૃષ્ઠ ઉપર દૂહો છાપ્યો કે
શું લેયો તનની છત્રી ? એમાં નથી નવાઈ;
નિરખે સુજ મનની છબિ, બતા પરીક્ષક બાકી
દલપતની આ દોર હતી, પણ સાક્ષરી ને સુધઃ
દોર હતી; સર્જનની, શુદ્ધ, સાહિત્યસ્વામીની દોર હતી.

પ્રાસાદિક વાણીમાં--પણ ટકોર હતી, નિત્યસત્ય ન હતું. આજે તો બંને ચ કવિવરોની છબિઓ ગુજરાતભણીતી છે. નર્મદછબિના અનાવરણઅર્થે દલપતપુત્ર સૂરત ગયો હતો.

દાલિદાસ અને દિડગનાગથી માંડીને દેશદેશમાં ને યુગયુગમાં આવા સાહિત્યઝગડાઓ નથી થયા ? કે એક મુંબઈમાં જ થયો છે ? બંને કવિવરો પ્રકૃતિએ જ બૂદ્ધા બૂદ્ધા હતા, જીવનઆચારે ભિન્ન ભિન્ન હતા, નવલરામભાઈ કહે છે તેમ 'અપ્રમેય' હતા. સંભ્રામકોડીલો નર્મદ વીર હતો, ઉપનિષદભાખેલો દલપત ધીર હતો. ખરી ભૂલ તો એ અપ્રમેયોને સરખામણીએ ચૂડાવનારાઓની હતી.

સાફ મેહોલું ફેંડ કરવાનો ને તહેમાંથી દલપતઆરસ-પ્રતિમા મુંબઈમાં સ્થાપવાનો જીદ્દિવધક સલાને મનોરથ બાળ્યો. આત્મકથામાં નર્મદ કહે છે કે 'એ વાત મારે કાને પડી ત્યારે હું મનમાં ખિન્ન થયો.....એ ખિન્નતા એક મારા મિત્રે દીડી ને તેણે સમશેરમાં લાંબો આરટીકલ લખી ડા. ભાઉ, ગંગાદાસ કિશોરદાસ, અને બીજાઓ વિશે કેટલુંએક લખ્યું; ને એ આરટીકલથી ખડાવલાની ને રેકૉલર-શિપની વાતો બંધ પડી.' 'મનમાં ભાઉ ઉપર ચીડાયો હતો ખરો.'

દલપતપક્ષે સમાધાનનો માર્ગ કહાડ્યો ને કહાવ્યું કે બંને કવિવરોનાં બાવલાં મૂકિયે. નર્મદપક્ષે ના પાડી. પરિણામે કાળનો બોલ આજ એ છે કે મુંબઈનગરીમાં નથી દલપતઆરસમૂર્તિ કે નથી નર્મદઆરસમૂર્તિ.

'૫૬ ની નાતાલમાં દલપતરામ અમદાવાદ ગયા તે હારીને કે મુંબઈનગરીને જીતીને ?

હારેલાની આરસમૂર્તિ માંડવાના મનોરથ ઠેઠ એ ઘડયા છે ખરા ? મુંબઈમાંનો જ પ્રજાખોલ સાંભળિયે; પ્રજાખોલ પરમેશ્વરી બોલ છે.

ખાનગી મેળાવડાઓમાં ને જાહેર સભાસમારંભોમાં, શેઠશાહુકારોને જંગલે ને પારસી સન્નારીઓની મિજલસોમાં દલપતરામ સન્માનાયા, કાવ્યપ્રવચનો થયાં, માનપત્રો અપાયાં, ધનની ઢગલીઓ ધરાવાઈ. દલપતનું બાવલું મૂકવાના બુદ્ધિવર્ધકે મનોરથ ઘડયા. મુંબઈનગરીની એ સૌ દલપતપૂજા હારેલા દલપતરામની હતી ? ચાલપાઘડીઓ, થેલીઓ, સન્માનપત્રો, સન્મેત્રીઓ, સજીવન થએલી આંખો લેઈને, ને બેએક હજારની બક્ષિસો ઝોળીમાં ભરીને, આઠેક માસ નર્મદપાડોશમાં રહીને, લાડની વાડીને મુંબઈનગરીને દાક્તરને પ્રાદ્યુષાવે આશીર્વાદ આપીને, આવ્યા હતા એથી સોગણા મુંબઈપ્રખ્યાત થઈને, 'પદ ઉતરતાં દલપતરામ અમદાવાદ ગયા; અને રટમી ડિસેમ્બરે પાછી સોસાયટીને પાંખમાં લીધી. એમ વિરોધભાવે પણ નર્મદે દલપતને મુંબઈજાણીતા કીધા. મુંબઈની જનતાએ જાણ્યું કે નર્મદ કવિવરની દુક્કર ઝીલે એવો દેશમાં એક બીલો દલપત કવીશ્વર પણ છે.

પક્ષવાદના પાસા અવળા પડયા.

દલપતનર્મદનાં જીવનકવન મુંબઈએ પારખી લીધાં. એમની આંખોનાં તેજમાંથી એમના અન્તરમાં ઘૂંટાતું હતું તે વાંચી લીધું.

દલપતરામના ગયા પછી મુંબઈનો ઇતિહાસ શું બોલે છે ? 'પદમાં ગગન ભરી ગાજતા હતા તે' દેશમાં ફરગસ-

સભા સ્થપાઈ ત્યહારે શોધ્યા જડતા હતા ખરા ?

પૂરે ચઢેલું મુંબઈનું ઉચ્છેદક સુધારકમંડળ પછી મહારાજ હાથબલ કેસ ખેલ્યું. '૬૨માં એ ઐતિહાસિક કેસ સમાપ્ત થયો. અને પછી ?

પછી લક્ષ્મીમાં ભોળ પડે એમ એ મંડળ વેરણુછેરણુ થઈ ગયું. '૬૨માં કરસનદાસ વિલાંચત ગયા, તે આવીને સરકારી નોકરીમાં જોડાયા. ડરની વયે '૬૫માં નર્મદ મુંબઈ છોડી સૂરત જઈ બેઠો. તારલાઓ પછી વિખેરાઈ ગયા. પેલી પરમકંઠ સભા પણ '૬૫માં અસ્ત પામી. '૫૫ થી '૬૫નો નર્મદનો મુંબઈ નો હાથકો પૂરો થયો.

અને બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા ?

દોડી, દસ વર્ષ સભા બહુ દોડી. પછી દોડી દોડીને થાકી અને ઉઘી ગઈ. '૫૨ થી '૬૨નો બુદ્ધિવર્ધકનો હાથકો ઉતરી ગયો. એ નિદ્રાશય્યામાંથી ત્રીશેક વર્ષે એકઠા સભાએ આજસ મરડી, પણ ઉઠી નહિ. 'સને ૧૮૯૪માં સભાનું પુનરુદ્ધાન કરતાં શ. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ સભાનું નામ બદલી, 'હિન્દુ' શબ્દ કહાડી નાંખી, બુદ્ધિવર્ધક સભા એટલું જ નામ રાખ્યું.' એ દરમિયાન અનુભવગ્રાહી ને ઇતિહાસઅવળોકાયેલો નર્મદ દેશભરમાં 'સાવધાન' 'સાવધાન' નાં હુંડલિ વગાડતો વગાડતો દેવ થયો હતો. '૧૮૯૪ માં પુનરુદ્ધાર પામેલી સભાના મનઃસુખરામભાઈ પ્રમુખ અને શ્રી ઇચ્છારામભાઈ મન્ત્રી હતા.' ૩૫ વર્ષ પૂર્વેના સભાના અતિથિવર કવીન્દર દલપતરામને,

પટમાં ગંગદાસે સંભાર્યા હતા તેમ, ફરી વળી સભાએ સંભાર્યા ને સાથ માગ્યો. જીવનભરના ઉદારદિલ વૃદ્ધ દલપતરામે પૂર્વપરિચિત સભા કાઢે વ્યાખ્યાનનિબંધ લખી મોકલાવ્યો હતો. પણ બુદ્ધિવર્ધકનું એ પુનરુત્થાન નામનું જ નીવડ્યું, અને સભા નિદ્રાઅવસ્થામાંથી મૃત્યુઅવસ્થામાં ઢળી પડી. અંતે ચાલીસે વર્ષે, ૧૯૩૪માં, બુદ્ધિવર્ધકનું મંડોળ એની ન્હાની જ્ઞેન ને દલપતમિત્ર કારખસસ્થાપી મુંબઈની કારખમ મળાને સોંપાયું; અને સંસારમાં અનેક વેળા જને છે એમ ન્હાની જ્ઞેનને સંસારભાર સોંપીભળા-નીને ઝોટી જ્ઞેન અન્તર્ધાન થઈ.

દલપતરામ કહેતા કે દોડ્યો તે થાક્યો. જરની વયે નમંદે કહેવા માંડ્યું કે રૂઝ થી રૂઝ-પોતાના સાહસયુગમાં-દલપતરામ સાથે અથડામણ થઈ એ જમાનામાં પોતે જૂઠ્ઠા પડ્યો હતો. રૂઝડયાં પૂર પછી ઉતરી ગયાં. કુદરતની એ કળા છે. અસાડનાં પૂર આસોમાં ઉતરે.

બાદશાહતની છેલ્લી ભ્યોત ઝફર ગાઈ ગયો છે કે અન્દ રોઝ. પતંગો ચગે, ચાંદણોઝોમાં ચગે; પણ અન્દ રોઝ.

વસ્તુતઃ બુદ્ધિવર્ધક સભાનો દાયકો હતો: ૧૮૫૨થી ૧૮૬૨. પણ તે યશસ્વી દાયકો હતો. એ દાયકો હતો વીર નમંદનો ને સત્યવક્તા કરસનદાસનો. મુંબઈમાં બેસતા નવયુગના ઇતિહાસનું બુદ્ધિવર્ધક સુલુગોરવવન્તુ ઇતિહાસસંભારણું છે.

૧૮૫૬ નો, તે પૂર્વનો, ને તે પછીનો મુંબઈનગરીમાંનો સંસારમુધારાનો ઇતિહાસ દલપતસંસારમંત્રની વિશ્વ

સાક્ષી પૂરે છે ને કહે છે કે દલપતભોલ સાચો હતો; જીંદગીભર ચલાય ખર્ચ, દોડાય નહિ. દલપતમંત્રનો જય-વાદ મુંબઈનગરીનો ઇતિહાસ ઉગ્રચારે છે.

‘પદ્મ’માં દલપતે Theory of Social Evolution ઉગ્રચારી, અને ‘૬૦’માં બુદ્ધિપ્રકાશના મેખાંકમાં છાપી. એ જ વર્ષે-‘૬૦માં ડાવિંને ઇંગ્લાંડમાં સર્વવ્યાપી Theory of the World Evolution ઉગ્રચારી ને Origin of the Species of Man નો મહાગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો. ઇતિહાસ-સંશોધક ને ઇતિહાસઅભ્યાસી દલપતરામને ઇતિહાસના યુગપલટાઓમાંથી સાંપડ્યો હતો એ જ વિકાસવાદનો વિશ્વ-સિદ્ધાન્ત કુદરતરસિયા ને કુદરતઅભ્યાસી ડાવિંનને જાતિઓનાં વિકાસપગથિયાંઓમાંથી સાંપડ્યો. વાંચે છે ને વિચારે છે ને શુદ્ધ બુદ્ધિએ શોધે છે તેમને જડ છે.

વિકાસવાદ હજી તો ફિલસુફીદેશમાં સિંહાસનસ્થ છે.

રાસમાળાને કાળે ૧૮૪૮થી ‘પડ સૂધી દલપતરામે શુજરાતભરમાં ધૂમીધૂમીને રાસાઓ દન્તકથાઓ વહીવંચાઓની વહીઓ શોધ્યાં સંગ્રહ્યાં વિચાર્યાં ભણ્યાં ભણાવ્યાં હતાં. એ પછી બે દાયકે રાજ્યરંગ લખવાને અવસરે નર્મદે ખસ્સેંક ઇતિહાસગ્રન્થો વાંચ્યા, અને એ વાંચ્યે નર્મદેને ઇતિહાસશાયી કાળગ્રહણનો વિકાસવાદ સ્હમ-જાયો. દલપતે બેગલી દાયકા પૂર્વે ઇતિહાસો શોધ્યા હતા; નર્મદે બેગલી દાયકા પછી ઇતિહાસો ખોળ્યા. દલપતે ‘પદ્મ’માં મુંબઈને આરે ઉગ્રચાર્યું કે સંસારશાસ્ત્રે વિકાસવાદ ચક્રવર્તી છે; વીચેક વર્ષ પછી ‘૮૦ની આસ-

પાસ નર્મદે તાપીઆરે ઉચ્ચાર્યું કે યા હોમવાદ એ પોતાની ભૂલ હતી.

દલપતના વિકાસવાદની પછી આપણે દેશે વીશેક વર્ષે ધર્મવિચારમાં નર્મદે, ત્રીશેક વર્ષે નર્મદજીવનકથામાં નવલે, અને પાંત્રીશેક વર્ષે નવંજીવનકથામાં ગોવર્ધને એ દલપતમહામન્ત્રની સાક્ષીઓ પૂરી છે.

ઇતિહાસનો શાશ્વત સિદ્ધાન્ત કયો? વિપ્લવવાદ કે વિકાસવાદ? 'પણ નું નિત્યજીવન્ત સત્ય કયું? બળવો કે શારદાપીઠો?

Revolution ક્ષણિક છે, Evolution ચિરંજીવ છે. જગત્પ્રતિહાસનો અજરામર મહાસિદ્ધાન્ત છે વિકાસવાદ—Evolution.

વાલુકેશ્વરની ધારે ગાયેલો કાળવિકાસનો સંસાર-સિદ્ધાન્ત પછી '૬૭ માં નિજ 'સુધારાનું પુરણ' વેનચરિત્ર રચ્યું ત્હારે રાજનીતિના મહામન્ત્ર લેખે દલપતસંસાર-શાસ્ત્રીએ એ નિજ સુધારાની ક્રમૃતિમાં મૂક્યો છે.

દલપતે ત્હારે મુંબઈનગરીમાં ઉચ્ચાર્યું કે Society is not an eruption; Society is fruition of Evolution; સંસાર આગરમોજનો ઉછાળો નથી, પણ કાળવિકાસનો પરિપાક છે.

પ્રકૃતિએ જ ગુજરાત સમશીતોષ્ણ કટિબન્ધ દેશ છે; ઉષ્ણકટિબન્ધ દેશ નથી, કે શીતકટિબન્ધ દેશ નથી. જગત્પ્રતિહાસના સારોદ્ધાર સમો અને મંસારશાસ્ત્રના પરમ મન્ત્ર જેવો સંસારવિકાસવાદ ગુર્જર કવીશ્વરને સાંપડ્યો ને ગુર્જર કવીશ્વરે ગાયો એ તો જાણે સુગયુગનાં

ગુજરાતનાં ઇતિહાસભૂગોળ બોલી ઉઠ્યાં હતાં. એ દલપત-
ગીત તો ગુજરાતનો સ્વભાવજન્ય આતમબોલ છે. અતિશીત
કે અતિઉષ્ણ એ ગુજરાતનું નથી, ગુજરાતમાં એ પરદેશી છે. એ
દલપતગીતના ચરણે ચરણે ગુજરાત બોલે છે, સંસારશાસ્ત્ર
બોલે છે; ઇતિહાસનો ચિરંજીવ ને ચક્રવર્તી, વિશ્વતોમુખ ને
સર્વતોભદ્ર મહાસિદ્ધાન્ત બોલે છે. આર્ષદેહ દલપત
મહર્ષિનું એ છે ગાયત્રીસૂક્ત. આ રહ્યું સમશીતોષ્ણ કટિ-
બન્ધનું એ દલપતગીત.

સજન ! સંભળાવજો

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર;

સજન ! રનેહ સહિત સંભળાવજો.

છોટી અકલવાળા આગળે મુખે વહિયે ન મોટી વાત;
પાશેર કેરા પાત્રમાં કેમ ચેર સમાશે સાત ?
સજન ! સંભળાવજો.

લાખો કીડી પર લાઠવો આખો મેલિયે તો મરી જાય;
ભૂદો કરી ભભરાવિયે તો તે ખાસી રીતેથી ખાય;
સજન ! સંભળાવજો.

માંકડા લઈને માનવો બેઠો નાવમાં હઈને નૂર;
બડકાવે તો તે અશાગિયાં પડે કૂદી પાણીને પૂર;
સજન ! સંભળાવજો.

જે સમજે જેવી રીતથી તેને પણ સમજાવિયે તેમ;
બહેરો તો સમજે સાનમાં, ત્યારે કરિયે લવારો કેમ ?
સજન ! સંભળાવજો.

બાળક આગળ બેલિયે ત્યારે બનિયે બાળકરૂપ;

ભૂ બાઈ તાતા ભાખિયે, બલે હોઈએ ભણેલા ભૂપ:
સજન ! સંભળાવજો.

પલક ટકે નહિ પેટમાં એ ખાય બિલાડી ખીર;
ખામુખાં ચિદ ખવરાવિયે તે વિચારોને, મારા વીર !
સજન ! સંભળાવજો.

જંગલ દેરાં જનાવરો આપે પાળવા કરિયે એ આશ,
એવું આદરિયે કે આપણી પાસે વમે કરી વિદ્યાસ;
સજન ! સંભળાવજો.

ધીરે ધીરે નિત્ય ધીરવી એને અકલ શિખવિયે અનેક;
હળીમળી હેત વધારિયે, પણ છૂટા ન પડિયે છેક;
સજન ! સંભળાવજો.

નિશાળિયા ને ગમે નહિ આપે શિક્ષક એ એવું જ્ઞાન,
નાશીને લય નિશાળિયા, મળે શિક્ષકને દેવું માન !
સજન ! સંભળાવજો.

છલ્છલ્લતે તેલે છાંટિયે લઈને નિમંજ કંડુ એ નીર,
સજગી ઉઠે એ તો આમદું, વળી સામાનું બાળે યરીર;
સજન ! સંભળાવજો.

અર્જુનને મન શુદ્ધ છે, પણ વિશ્વવિરુદ્ધ વિચાર
અદૃ જલમાં નહિ ભેલિયે, જેથી ઉપરે ઉપાધિ અપાર;
સજન ! સંભળાવજો.

અંસારી જનને સુધારયો રૂઢી રાખીને એવી નિ રીત,
દલપતરામના દેવની તમે પામયો પૂરી પ્રીત;
સજન ! સંભળાવજો

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.

પ્રકરણ ૧૩ મું, ગાયકવાડ મહારાજના દરબારમાં મહારાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ

પછી '૬૩ ના એપ્રિલની અધવચાળ મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ થઈને દલપતરામ મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડના દરબારમાં ગયા.

પ્રેમાનન્દના વીરશેત્ર વડોદરાને કાવ્યરસિક સાહેબ ગુજરાત યિછાને છે. વડોદરા એટલે ગુજરાત કવિત્રંગાણું મહાતીથ. ત્યાં માંડવી નીચે પ્રેમાનન્દની માણુ ગાજતી; ત્યાં મહેરાણની હવેલીએ દયારામનો તાંબૂર રણુકતો. ત્યાં નરસિંહજીની પાળે ગોરીઓ ગરબા ગાતી તે સાંભળવાને સૂરતઅમદાવાદ ઉભરાતાં. એ વડોદરાને ગુજરાતીઓ સહુ જાણે છે. કવિતાની કુંજ સમું એ પ્રેમાનન્દનું વડોદરા.

આજના-૧૯૩૮ના વડોદરાને પણ સહુ ઓળખે છે. રાજ્યમાં ગામડે ગામડે શાળા છે, કસ્ત્રો કસ્ત્રો પુસ્તકથાળા છે; સડકો છે, દવાખાનાં છે, મુસફરીખંડલા છે. વિશ્વમિત્રીની લીલીકુંજર કુંજનિકુંજોમાંથી રાજમહેલના શિખરાઓ ડોકિયાં કરે છે. સુરસાગરની પાળે પાળે હવેલીઓ ઝળાંમળાં ધાય છે. વડોદરાની વચ્ચે મહોટો ને મહામૂલો ગ્રન્થસંગ્રહ છે, જેમાંથી દશે દિશાઓમાં વિશ્વજ્ઞાનની સરવાણીઓ વહે છે. વડોદરાને પાદર મહાગુજળવન્તું મહેલવિશાળું સરસ્વતી મંદિર છે, જે આવતી કાલે સારદાપીઠ થશે. વિદ્યાની

વાડી મંત્રુ' એ મહારાજ સયાજીરાવનું વડોદરા. સયાજીરાવના વડોદરાને વિધારત્રિક ગુજરાત ઓળખે છે.

'૬૩નું' વડોદરા પ્રેમાનન્દનું વડોદરાં ચે ન્હોતું કે સયાજીરાવનું વડોદરા ચે ન્હોતું. કવિતાની કુંજે ન્હોતું કે વિદ્યાની વાડી ચે ન્હોતું. ત્હારે વડોદરામાં પર્વતશિખરે સમા મેગળો ડાલતા, મેગળખચ્ચાંએ સમા મલ્લરાજે મહાલતા, ધરતીની ઢાલ સમાં જેડાજેડીએ ધૂમતાં. એ વડોદરામાં અગડનો મહિમા હતો, હંગલનો મહિમા હતો. એ વડોદરામાં હાથીઓની ને જેડાઓની સાહમારી થતી. એ વડોદરામાં મલ્લરાજે મલ્લકળામાં મહાલતા. એ વડોદરામાં ડાલન્તા હાથીલંધરની દસરાસવારી મહડતી તે જાણે વનના વડલાઓ નગરધૂમણે નીકળ્યા. એ મહારાજ ખડેરાવનું વડોદરા. નવયુગની નિશાળનું નામ ન્હોતું તો પુસ્તકથાળા તો ત્હાં શાની હોય? ખડેરાવ મહારાજના વડોદરાને આજ કોઈ ઓળખે છે. વડોદરામાં ત્હારે હજી નવયુગ ઉગ્યો ન હતો.

ખડેરાવ મહારાજનું વડોદરા મહાકાવ્ય હતું; પણ ત્હાંના મલ્લરાજે સમું અબણ હતું, નવશિક્ષણસત્તું હતું. પ્રભાપુરોહિત દલપતરામ ખડેરાવ મહારાજના વડોદરામાં નવયુગની વેલીએ વવરાવવાને ગયા.

શાખા સોસૈટી તણી સ્થિર સ્થાપવા વિશાળ કરટિસે ઈચ્છા કરી, જ્યાં મોટો મહીપાળ.

સન અદાર ઉનસાહમાં નિજ કવિને તે કામ માને દઈને મોકલ્યો ભાવનગર નૃપધામ.

X X X

સન અઢારસે ત્રેસઠે વળી વિચારી વાત,
સ્થિર શાખા જઈ સ્થાપવી વડોદરે સાક્ષાત.
કરતિસે કવિને કહ્યું: હૈયે રાખી હામ
વિચરો તમે વડોદરે, કરો જઈ શુભ કામ.

X X X

ગુજરાતી ભાષા વિશે ગ્રન્થો બહુ ગૂંથાય,
તો ગુજરાતી વાણીનો સઘ સુધારો થાય.

X X X

શેઠાણી હરઠોરને, નગરશેઠને જેમ,
કવિતા રસથી રીઝવી કામ કરાવ્યાં તેમ.
ભાવનગરના ભૂપને રિઝવીને રસરીત
પુસ્તકશાળા સ્થાપવા લીધું વચન નિશ્ચિત.
તેમ જ ગાયકવાડના કરનો લાવો કોલ;
સમજવો વિદ્યા તણો ઉત્તમ લાલ અતોલ.

X X X

સુષ્ટિને કવિજન સંચર્યો કરવા ઉત્તમ કામ;
ઉતારો જઈને કયો સામળ બેચર ધામ.

ગુજરાતેશમાં દલપતરામ નવવિદ્યાનાં વાવેતર વાવતા હતા. કચ્છાંક શાળા, કચ્છાંક પુસ્તકશાળા, કચ્છાંક કન્યા-શાળા, કચ્છાંક વિદ્યાખાતું સ્થાપતા-સ્થાપતા હતા. અને એ જ મહદય હૈયે ધારીને '૬૩ના એપ્રિલમાં કવીશ્વર ખંડેરાવ મહારાજના રાજદરબારે ગયા.

વસ્તુતાએ એ મુસાફરીની પ્રેરણા કરતિસની હતી એટલી કારણસની હતી.

ત્રેસઠમાં મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષા માટે લાગ્યે કારણસ સૂબો ચિત્તમાં વિચારવા.

હાંડનમાં ગુજરાતગૌરવમહિમા છપાવીને ત્રણે વર્ષે કારણસ ગુજરાતે પાછો ફર્યો ને 'પણમાં સૂરતનો જડજ નિમાયો. સ્થિરકામ થાય ત્યાં તો 'પટના માર્ગમાં ખાન-દેશમાં બહલી થઈ, 'પદ ઉતરતાં રાજકોટ ગયો. રૂકાડા ચારેક માસ માંડ ત્યાં પગ વાળ્યો કે '૬૦ના માર્ગમાં વળી સૂરત જવાનું થયું. સરકારી નોકરી એટલે ઘણુંખૂંદ અસ્થિરતા અને દેશજનમણુ; અને બહલીનાં બાણુ ચોખૂટમાં લેઈ જાય. અન્તે '૬૧ના ડિસેમ્બરની રડમીએ કારણસ મુંબઈ હાઈકોર્ટનો જડજ નિમાયો ને મુંબઈનગરીમાં સ્થિર થયો. એની વિદ્વત્તાને વન્દી ત્યાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈશાખાએ પ્રમુખપદ નિવાળ્યું. વિનયવિનમ્ર કારણસે એ નકાર્યું, ત્હો યે સલાસદમડળે ઉપપ્રમુખ સ્થાપ્યો. સર જમસેદજી જીજીભાઈના કલામ-નિદરનો કારણસ પ્રમુખ હતો. '૬૪માં ત્રણ માસ વિલાયત રત્નએ જઈ આવ્યે ડિસેમ્બરમાં એના વિદ્યાપ્રેમથી પ્રેરાઈ મુંબઈ સરકારે એને મુંબઈની ચારદાપીઠનો ઉપકુલપતિ કીધો. '૬૫ના માર્ગમાં એણે મુંબઈમાં કારણસસલા સ્થાપી, પણ એ ઉગતી કળીને જન્મસંવત્સરમાં જ બે મહાઆઘાત વાગ્યા: એક તો જૂલાઈનો વાયદો અને બીજું એગસ્ટમાં કારણસઅવસાન. ૪૪ની ભરજીવાન વયમાં અકાળે કારણસે

સ્વર્ગની વાટ ન લીધી હોત તો બુદ્ધિવર્ધક પછીના કાર-
ખસસલાના સાહિત્યરંગો મુંબઈમાં કાંઈક અવનવા જ લાગત.

‘૬૧માં કારખસનો મુંબઈમાં સ્થાયીવાસ થયો ને
‘૬૨માં અમેરિકાની મહાપ્રજામાં આન્તરકલહ જાગ્યો. અમે-
રિકાના કૃષિસ્વામીઓ રણસંઘ્રામે ચૂકડવે ત્હાંની જગત્-
વિશાળી ખેતી ભાગી પડી. જોટલે હિન્દી રૂના લાવ રૂપિયા
મટી પાઉન્ડ થયા. પરિણામે મુંબઈમાં લક્ષ્મીની સરતી ચૂકડી.

ગુજરાતહિતેષ્ટ કારખસને ગુજરાત હેયે હતું. રાસા
અભ્યાસી કારખસને ગુજરાતી કવિતા નવનોમાં રમતી
ચૂકડતી ધનભરતીમાંથી પરમારથ કાળે એક કુંડ ભરી લેવો
વર્નાકમુલર મોસાયટી સમી શારદમંડળી મુંબઈમાં સ્થાપવી
ગુજરાતી જૂના ગ્રન્થો સંવરવા ને ગ્રંથોધવા, ને નવ
ગ્રન્થો ગૂંથાવવા, અને એમ ગુર્જરગિરાને લાડકોડે નવ
અવતારે આણુવાના ‘૪૮ના અમદાવાદમાંના મહામનોર
કોડીલા કારખસઉરમાં મુંબઈમાં જાગ્યા. પણ મુંબઈમ
કારખસને એ શારદપાંખ ન હતી જે અમદાવાદમાં સાંપડ
હતી. કારખસને થયું કે સરસ્વતીનો હંસલો પેલો દલપત
કવેશર ક્યાં ?

ત્રેસઠમાં મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષા માટે
લાગ્યો કારખસ સૂણો ચિત્તમાં વિચારવા.

‘૬૩ના માર્ચમાં કારખસે અમદાવાદ કરતિસને કાગળ
લખ્યો કે ‘ઘણાં વર્ષોથી દલપતરામ ને હું ભેળા રહ્યા નથી
—’પરથી ‘૬૩નો મિત્રજુદાઈનો દસકો વીત્યો હતો.—
‘માટે ભેજેક માસની રબાજે કવીન્ધરને મુંબઈ મોકલો.

ત્યાં આવેલમાં આગિસ્ટન્ટ રાખી લેજો. દલપતરામને પગાર હું આપીશ.’

ફરી વળી દલપતરામને એમ ફારબસતેડું આવ્યું. કવીન્દરને ઉમંગના ફૂવારા ફૂટ્યા કે વર્ષો વીત્યે મિત્રને મળાશે. દેશનાં ભાગ્ય નહિ હોય, કે ગમેતેમ; પણ આ વેળાનાં અહયોગ બળવન્તો ન હતો. સાબરતીરે યથે એવો દલપતફારબસયોગ સાગરકાંઠે યથે હોત તો મુંબઈમાં સાહિત્યવાડીઓ ચારી જ ખીલી હોત.

કવીન્દરને ફારબસઘેર મુંબઈ જવાનું નિર્ધારાયું એટલે કરદિસે ઠહું કે ‘પદમાં મુંબઈ ગયા હતા તે ભાવનગર માર્ગે. અને ત્યાંરે મારગમાં વિદ્યાવૃદ્ધિનાં વાવેતર ભાવનગરે વાવતા ગયા હતા. વડોદરે રેસિડેન્ટ કન’બ બાર છે અને એ આપણી સોસાયટીના સલાસદ છે. રાજદ્વારના દરવાજા ઉઘાડવાને રેસિડેન્ટ ઉપર ભલામણપત્ર આપીશ. ગાયકવાડ સરકારને આપણે કાગળ લખ્યો હતો, ઉત્તર આવ્યો નથી. આજ ’૬૩માં મુંબઈ જાઓ છો તે વડોદરાવાટે થઈને જાવ ને વાટમાં વડોદરે વિદ્યાનાં વાવેતર વાવતા જાવ. શુભરાત્રે નવવિદ્યાના વાવેતરિયા તહમે છો.’

કવીન્દરે બીડું ઝડપ્યું. સોસાયટીનું ઉપમન્ત્રીપદ કપડવણજનિવાસી ને જીવિવધકના પૂર્વમન્ત્રી શ્રી હરિલાલ દામોદરદાસને સોંપ્યું. પુત્રી વીજકોર સાથે રેવાબાને પીયર ધોળકે વળાવ્યાં. મુસાફરીમાં સાથે જીલાખી કાલિદાસને લીધા અને એમિલની ૧૩મી તારીખે ફારબસતેડે મુંબઈ જતા કવીન્દર કરદિસપ્રેરણાએ વડોદરે જવા નીકળ્યા.

વાતકનાં વાંઘાં, શેઠીનાં ઉંઝણુ, મહીસાગરનાં ઠોતરો અગનગાડીની પાંખે ઓળંગીને વિશ્વામિત્રીને તીરે પ્રેમાનન્દનગરીમાં જઈ અમદાવાદવાળા વૈષ્ણવશેઠ સામળ પહેચરની હુવેલીએ ઉતારો કીધો.

પણ જરા પૂર્વખંડો જોઈ ચે. દલપતજીવનની કંઈક કથનીઓ ત્યાં છે.

હુનિયાં દેખતા થઈ, મુંઝઈથી આવી, 'પદની નાતાલમાં મોસાચટીને સંભાળી લીધા પછીની પંચવર્ષીમાં અમદાવાદમાં તેમ જ કવિજીવનમાં વર્ષોના પડઘા પાડતા પ્રસંગો ઉગતા હતા.

'૬૦માં કટિંસ રજા ઉપર વિલાયત ગયો ને '૬૧ના માર્ચની ૧૨મીએ પાછો આવ્યો એ વર્ષસર દલપતરામ મોસાચટીના સેક્રેટરી થયા હતા. '૫૬માં શ્રી રણછોડલાલ છોટાલાલે હુન્નરખાનની ચૂડાઈમાં કહેલા યન્ત્રખાનને આમન્યે, કાપડવણાટની મીલ સ્થાપી, પોતે લોકોકિતમાં રૂઢેંટિયાવાળા કહેવાયા, અને નવઅમદાવાદનો પાયો નાંખ્યો. '૫૭માં પુરુષશિક્ષણશાળા—Male Training College ફરતી ફરતી અમદાવાદમાં આવી હતી. પછી સરકારને થયું કે વિલાયતના નોર્મલ વર્ગો નિરખેલો નવશિક્ષણશાસ્ત્ર-નિપુણ કે શાળાપતિ એ કોલેજમાં હોય તો દેશલાલકારી નીવડે. સરકારે નન્દશંકરલાઈને પૂછાવ્યું. નન્દશંકરલાઈએ ના પાડ્યે હોપ ગાહેળે ખેડા જીલ્લાના દીપોટી મહીપતરામને પૂછાવ્યું કે સરકાર વિલાયત મોકલે છે; જશે ? નન્દશંકરે નકારેલું સરકારનીહું મહીપતરામને ઝડપ્યું. સર

મંગળદામે પણ કઈકે સહાયતા કરી. '૬૦ના માથ'માં મહીપતરામ વિલાયત ગયા ને દલપતગમે ગાયુ' કે

નાગ- ! આગરમારગે મહામુસાકરિ કામ
તેમા હિંમત તે ઘણી ગણી, મહીપતગમ !

x

x

x

નાજેશીની રીત તે' રાખી, મહીપતગમ !

x

x

x

નાગરનર હારે નહી, હાટે હોય હલમ,
કહેવત તે સાચી ઠગી ગખી, મહીપતરામ !

'૬૧ના મેમા મહીપતરામ પાછા આવ્યા, હેમાભાઈ
ઈન્સિટ્યૂટમા સભા મળી, ને દલપતકવિના બોલી ઉઠી.

મોઢુ એણે કીધુ કામ, માટે દેશે મોઢુ માન
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતનામને

ટોપે નહાટે વિલાયત જવાનો નિબંધ લખા-યો હતો
ને કવીશ્વરને રૂ. ૫૦ નિબંધલેખનના ઇનામના આપ્યા
હતા એ નિબંધનો મુખમન્ત્ર હતો' કે

વાકા ચાલે વાટમા, દહે પાથરા યાય,
નાગગણીના બાળકો લગથગવાટે ભાય.

હુન્નગખાનની—'૫૧ની નાવચી કવીશ્વર આગરસફરના
હિમાચની હતા '૫૩મા કાગ્જસ મગાવે વિલાયત જવાના
કોડ લગ્યા હતા '૫૬મા બુદ્ધિવર્ધક સલાતુ' આપવાન
ગી-યુ હતું. આગરમન્યન માડવાના કવીશ્વર કોડીલા હતા,
અને નાગગણીની ગુજી મહાપ્રાનને સદા એ મદ્રબોધતા-
દ્રબોધતા.

મહીપતરામ આવ્યા ને દેશમાં પરદેશગમનનો ઝઘડો
 વાગ્યો. નાતે નાતજહાર મૂક્યા કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે
 નહિ સૂરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજી ને નન્દશંકર, અમદા-
 વાદમાં લોળાનાથ, કાઠિયાવાડમાં મણિશંકર કીકાણી ને
 નૃસિંહપ્રમાદભાઈ, અને સરકારમાં હોપ સાહેબ પડખે
 પાળ થઈ ઉભા પરનાતીલાના ચે પ્રાયશ્ચિત્ત શોધાયા,
 પણ બધું બ્યથા પછી હોપે દલપતરામને બોલાવ્યા ને
 કહ્યું કે તમે સુધારના સાથી છો, દલપતરામ ! શ્રીમાળી
 બ્રાહ્મણો મહીપતરામને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે એટલું ન કરે ?
 નિજ ડાબ્યશિષ્ય લોળાનાથને ઘેર જઈતો હાથે રાધી જન્મ-
 નાં દલપતરામને કહ્યું કે શ્રીમાળીઓને ને નાગને પાડી
 છાશ ને નધાણાનો પરસ્પર વ્યવહાર છે, જમવાવ્યવહાર
 નથી એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા પછી ચે શ્રીમાળીઓ
 મહીપતરામભાઈ ને પાણિયારેથી પાણી પીશે, મગાથે
 જમશે નહિ હોપ કહે એટલું ચે થોડું નથી શ્રીમાળીઓની
 કાશીપુરી છે ધોળડા. દલપતરામ ધોળડે ગયા ધોળડાની
 નાતે દલપતભોલ સન્માન્યો. મહીપતરામને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા
 અને પ્રાયશ્ચિત્તશુદ્ધ મહીપતરામને પાણિયારેથી પાણી લઈ
 રાધી જમવાને ધોળડાની શ્રીમાળીનાત દલપતભોલે તત્પર
 થઈ વિગતો ત્હારના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં અને લાનુસુખ
 રામરત્નના મહીપતરામના જીવનચરિત્રમાં છપાવેલી છે દેવીશ્વર
 અમદાવાદ આવે એટલામાં અમદાવાદ મનાયું હતું ને
 પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું હતું. પણ મહીપતરામને એ બધો
 શ્રમ ધૂળ ઉપર લીપણ નીવડ્યો મહીપતરામને પ્રાયશ્ચિત્ત

લીધું એટલે નર્મદે દલપતરામને ને મહીપતરામને મમ-
ગોલ માર્યો કે

નાગર નર હારે નહી, હારે હોય હજમ;
ફેલેવત એ ફેરવ હવે, ડાહ્યા દલપતરામ !

સુધારાવાળાઓનાં એવાં વાળાણુ મહીપતરામથી
ખમાયાં નહિ. સૂરતી પ્રકૃતિના મહીપતરામ બટકબોલા
હતા તે બોલ્યા કે પ્રાયશ્ચિત્તને હું માનતો નથી; દિલથી
પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું નથી; આ તો ન માન્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત
હતું. એ-એ હા; થયું. પૂર્વશ્રમ સૌનો મિથ્યા થયો. નાતે
ફરી મહીપતરામભાઈને નાતળહાર મૂક્યા. પરદેશગમનના
ઝઘડો નાગરી નાતમાં ફરીથી જાગ્યો તે લંગાઈ, લંગાઈને
છ-સાત વર્ષે અન્તે પત્યો.

ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં એ વર્ષોમાં પરદેશગમનના ઝઘ-
ડાનાં ઢોલત્રાંસાં વાગતાં હતાં.

દરમિયાન મહીપતરામ સૂરત ગયા હતા. સૂરતમાં
દુર્ગારામે જમવાને ન્હોતયાં, એટલે નાતે મહેતાજીને નાત-
બહાર કર્યા. દુર્ગારામે નાતને કહ્યું કે અમદાવાદમાં પ્રાય-
શ્ચિત્ત અપાયું છે, અને ચોર્યાસી બ્રાહ્મણનાતો બ્યવહાર રાખે
છે. નાતે શાક્ષી માગ્યા. મહેતાજીએ મહીપતરામને લખ્યું.
મહીપતરામે દલપતરામને નાત સમક્ષ સાક્ષી આપવા
સૂરત મોકલ્યા. દલપતસાક્ષી સાંભળીને સૂરતની નાગરી
નાતે મહેતાજીને નાતમાં લીધા. દલપતરામની સત્યનિષ્ઠા
અને સુધારાસિલી ત્હારે સૂરતમાં પણ એવાં લોકપ્ર-
તિષ્ઠિત હતાં.

'૬૦ના માર્ચથી અમદાવાદની હાઈસ્કુલમાં ને '૬૧ના સપ્ટેમ્બરથી મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ડવીશ્વર કવિતાશિક્ષક નિર્માયા હતા. બન્ને શાળાઓમાં રોજ કલાકકલાક ભણાવવા જવાનું હતું કવીશ્વરને કાજે હાઈસ્કુલે સોસાયટીને ઠરે પછી બહારી મૂકાવી ને પગથિયા મંડાવ્યા બુદ્ધિપ્રકાશ ડહે છે કે હાઈસ્કુલમાં પીવાનું પાણી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાજે નિજનિજની ખતક ભરી ઘેરથી લઈ જતા. કવિતારસથી ડવીશ્વર શિષ્ય વર્ગને રીઝવતા શ્રી કેશવ દ્રુવ ને શ્રી નન્સિહરાવ દીબેટિય ડવીશ્વરના શિષ્યવર્ગમાં હતા એ એમના જ બોલો. આજ બોલે છે ટ્રેનીંગ કોલેજમાંના શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ કવિગુરુને આજે ચે સભારે છે. ઈઈકઈના હેયામ કવીશ્વરે કવિતાખીજ વાવ્યા ને કઈકઈને કાવ્યરમિક કીધા

'૬૧ના જૂલાઈની ૧૩મી તારીખે ગુજરાતી પ્રબળી પ્રથમ કોલેજ અમદાવાદમાં ઉઘડી ને હોપનો મનોરથ ફૂલ્યો

'૬૨ના ફેબ્રુઆરીમાં ચિ. મોહનલાલનો ઉપનયન સંસ્કાર ઉજવવાને કાગીળાને લઈ ને ડવીશ્વર સન્નેડવે વત નમા ગયા હતા. પછી ૧૧મી એપ્રિલે વીજકુવરને જન્મ આપીને ૧૫મીએ કાગીળા દેવ થયાં. બેબે લગ્ને દવપતગમ ઝરની વયે ઘરભગ હતા, ને ચાર વાસાની બાળકીનો ઉછેર ધર્મ દૈવે માથે નાખ્યો. પ્રથમ તો પાડોશી એડ ગોમતી-વાળની ખત્તીને ધાવ રાખી પછી તરવાડી બાગેશ્વર વગી ભાઈના પુત્રી રેવાળા સગાથે ધોળકે ત્રીજી વારકુ દવપતગમે લગ્ન કીધુ રેવાળાએ આવીને વીજકુવરને ઉછેરો, દલપત રામનું ધર ભર્યું, કવીશ્વરનો સસાર સુખિયો કીધો રેવા

બાને પગલે અમદાવાદમાં દસપતળગલો બન્ધાયો અને સંભારવાડી પ્રકુલી ઉઠી

કવીશ્વર પુરોગામીઓના પૂજક હતા 'દરથી ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ વિશે લેખમાળા આદરી તે '૬૩ ભરીને '૬૪ના 'બુદ્ધિપ્રકાશન' નવેમ્બરગ્રંથક સૂધી તે આલતી હતી કાવ્યદોહનના ખડોઅંતે એ ઈતિહાસદોહન હતું.

'૬૦ના જૂલાઈથી શાળાપત્ર નીકળ્યું

'૬૧માં ને '૬૩માં કાવ્યદોહનના ભાગો સરકારે કવીશ્વર પાસે રચાવ્યાં એ યથા પ્રાચીન કવિતાના પ્રકરણમાં આવશે

અમદાવાદમાં સગ્રહસ્થાન થાય તો સાર, કાકરિયે બાગ થાય તો ગોભા વધે-એવી એવી નગરશણુગારની વિચારણાઓ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોના કળેવા-કુળવિવાહ, ને લગ્નઅવમરે ૧૦૮ દીવડા હોલવવાનો વિધિ-એવા લોકરિવાજોના મર્મરહસ્ય ઉઠેલતા જ સારશાસ્ત્રના અભ્યાસપ્રકરણો, ગુજરાતી કવિઓ, વડવાણ શહેરનો ઇતિહાસ, ગુજરાતના હિન્દુઓની સ્થિતિ (બુદ્ધિવધક સલાનો ઈનામી નિગન્ધ) -એવી એવી ઐતિહાસિક લેખમાળા '૪૬ ને '૬૩નું વડોદરા, '૫૬ ને '૬૭નું મુબઈ-એવી નિજ દેશસફરોમાંની નગરનિરીક્ષણો, કાવ્યદોહનોમાંના પ્રાચીન કવિતાના કાવ્યમંત્રોષન ને કાવ્યસંગ્રહ, વિશ્વાનુભવ સ્વપ્ન, વશપાળ ને ચમરાજ જેવી મર્મભરી કંપનાપ્રધાન વાર્તાવલિ, વચન વિવેકબાવની, લાયળવ કેમની કવિતા, જસવન્તરાજનીતિ (ભાવનગરનો ઈનામી કાવ્યગ્રન્થ), ગુજરીવાણીવિલાપઃ એ સહુ એ કાગળની વિધવિધની દવપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ

હતી, ને દલપતમાનસની સ્ફુરતી કિરણાવલિની વિધવિધની વિશાળી દિશાઓ દાખવતી.

‘દરના બનેવારીમાં અમદાવાદમાં અગનગાડી આવી.
આશ્ચર્યભાવે લોકગીતે ગાયું કે

ગાડી આવી ગુજરાત, અગન ડેરી ગાડી રે આવી.

પણ હજી બેત્રણ મહોટા પૂલો બન્ધાતા હતા, એટલે અમદાવાદથી મુંબઈ સિધ્ધુ જવાતું નહિ. ‘દરમાં દલપતરામ અમદાવાદથી વડોદરે, ને વડોદરથી સૂરત આગગાડીમાં ને સૂરતથી મુંબઈ આગબોટમાં, ગયા હતા. ‘દરથી અગ્નિર્ન પાંખે લોક મુંબઈ જતું આવતું થયું.

એ અગનગાડીની પાંખે ગાયકવાડ મહારાજની રાજ ધાનીએ કવીશ્વર ગયા.

મધ્યાહ્ને દલપતરામે વડોદરામાં પગ મૂક્યો ને નમતે પહોંચે રેસિડેન્ટને મળ્યા. સોસાયટીના કવિને કનૈદ બાદે સત્કાર્યો ને કહ્યું: હેતુ શુભ છે, શ્રમ કરી જૂઓ અને અનુભવ ઉચ્ચાર્યો કે

કહ્યું અમે કંઈ કંઈ સમે, કયન ધર્યું નહિ કાન.
કારણ કે મહારાજ ગંભીરપ્રુદ્ધ છે; પણ

છે રાજના સોજતી ઝાઝા જણ અભણેલ.
તહો પણ રેસિડેન્ટનું ન માને એ રાજવી કદાચ કવિબો-
લને કાન દાળે. તમ વેણને હું ચે અનુમતિ આપીશ. અને
આ ઓળખાણપત્ર લેતા જાવ; દિવાન સાહેબને આપજો.

પ્રધાન પાસે. પત્ર લઈ લઈ ધીરે મેજાપ;

શુભિજન ગોવિંદરાવ તે અટક રાદિયા આપ.

કહે કવિ: ભારતસમે પાંડવ કેરી પાસ
પ્રધાન ગોવિંદરાવ ગુણ કરતા નીતિપ્રકાશ.

તેથી જશ પાંડવ તણો થયો જગત મોઝાગ.

x

x

x

જે કણ-શીઘ્ર સરખા ભડ ભૂપ ભેળા
કીધા કશેડ રથિ ભારત કેરિ વેળા;
શોભા સમસ્ત ન મળે પણ તે સમાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

x

x

x

તેજસ્વિ તેજ નૃપતિ ભુમિ મધ્ય ભામે,
પ્રોઢા પ્રતાપ પૃથિવીપડમાં પ્રકાશે;
તે ભૂપશ્ચિદિ મરવોપરિ શક્તિમાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.
કવીશ્વરની કવિતાથી દિવાનજી પ્રસન્ન થયા ને બોલ્યા:
શાણો છે સેનાપતિ ભાઉ સીંધિયા નામ;
તમે જઈ તેને મળો, ધાય તમારું કામ.
હું પણ ભૂપ હજારમાં ઉચરિશ સુખથી એમ,
વિદ્યાખાતું સ્થાપલું, જન સૌ સુધરે જેમ.

ત્રેવીસસોઠ વર્ષ પૂર્વે શ્રીસમાં એક દિલસુદ હતા,
અને એમને એકદા રાજવીને કંઈક અરજ કરવાની આવી.
રાજવી હતા મહાન સિકન્દરના પિતા બળબહાદુર દિલિપ
સમ્રાટ. દિલસુદે દિલિપના ચરણોમાં પંડીને અરજ આપી.
લોકસમુદાય નિરખી રહ્યો કે આવા ધુરન્ધર દિલસુદ આમ
અરજ આપે છે ! કેકે દિલસુદને પૂછ્યું ત્હમે ચ તે આમ ?

ફિલસુફે ઉત્તર વાળ્યો કે સમ્રાટ ફિલિપના કાન એના પગમાં છે. ખંડેરાવદરબારમાં એવો અતિવિનય જોઈતો ન હતો, પણ દલપતશૈલી એ હતી. સ્વાર્થ કાંઈ હતો નહિ. જનસુધારાને અર્થે કવીશ્વરને વડોદરામાં વિદ્યાખાતું સ્થપાવવું હતું. સુધારાની વેલીઓને કવિતારસનાં પાણી પાઈ ઉછેરવાનો એ દેશમાળી કવિધર્મ પાળતા. એટલે વિચરતા ત્યાં ત્યાં સમયાનુકૂળ કવિતારસનાં સીંચન સીંચતા.

કવીશ્વર સેનાપતિ કને ગયા, ને સેનાસ્વામીને હિન્દી કવિતથી ગિરદાવ્યા.

વંચલ ચતુર શૂરવીર ધીર શત્રુધર
x x x

ફહં દલપતિ, સરહેરાવ ક્ષિતિનાથ પાસ
પસો સેનાપતિ ખાડ સીંધિયા લુજાન હૈ.
કારભારિઓએ કહ્યું; કાલ આવજો આપ
મહારાજના મહેલમાં, થશે ભૂપમેળાપ.
રાજસભામાં કવિ ગયો; તે અવસર તે સ્થાન
નાટારંભ થતો હતો, કરે ગાયકા ગાન.

ગાન સમેટાયે પ્રધાનશ્રીએ સમસ્યા કરી, ને પ્રત્ન
શાહુદેવિકીડિતની સૂરાવલિએ કવીશ્વરે ગાયકવાડના
મહેલને ગળવ્યો.

કલ્યાણી કમળાક્ષિ દેવિ કમળા કલ્યાણુ તે તો કરે,
ભંડારી ભવદેવનો ભવનમાં ભંડાર ભારે ભરે;
સિદ્ધિ શુદ્ધિ સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ મુખ ચો સોંપે સદા સ્થામળ;
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં રાખે રૂડા રામળ.

નવયુગના પ્રદાપિંએ આશીર્વાદથી આરંભ દીધો.
જ્ઞાતા છે પરમારબ જન તણા એ અત્તદાતા ! તમે.

માટે

પ્રીતે પ્રોદ પ્રતાપ પૂર્ણપ્રભુતા પામે, પ્રબળતા પતિ !

ગુજરાતી કવિતાના પદ્મન્દવાથી ગાયકવાડનો રાજ-
મહેલ ગાણ ઉઠયો. કવીશ્વરે આશીર્વાચનથી મંડાણ કરી
મહારાજને પોરણાબ્યા.

સુભિને ભૂપે પૂછિયું, ધરી પ્રેમ ભરપૂરઃ
કેણુ તમે છો ? ને વળી શી ઇચ્છા છે ઉર ?

દલપતરામને હેયે હામ પ્રગટી કે રાજવી કવિતાર-
સિયા છે. ગાયકવાડ મહારાજના રાજદરબારમાં પછી
ગુજર કવીશ્વરે દિલમાં છલુછલુવી હેયાહાકલ પાડી. એ જ-
વેલો આંદાસૂરજના મહેલમાંનો ફારબસરીઝામણો મેઘવેરો
કંઠ હતો. કવિશબ્દોનું ઘટામંડળ બમી ગયું.

ગિરા ગુજરાતી તણા પીયરની ગાદી પામી
સુખ્ય તો મરાડી માની, કેખી દુઃખી દિલ છું.
અરણ તો આપી—

અમદાવાદથી સોસાયટીએ શારદવિનતિનો પત્ર લખ્યો હતો,
પણ ઉત્તર નહોતો.

અરણ તો આપી, દીડી મરણ તથાપિ નહી;
આવ્યો આપ આગળે ઉચ્ચારવા અપીલ છું.

- માંડતાં મુકર્દમો, ને ચાર જણા ચૂંધશે, તો
- શું થયે તે ચોચનાથી સાહેબ ! શિથિલ છું.

દાખે દત્તપતરામ, ખુદાવિંદ ખડેરાવ !
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

વકીલે ખાંગ પાડી: મહારાજ ! ગજબ થયો છે, લર-
મળરે ભેળ પડી છે.

ચૌટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
લૂંટી અલંકાર, ફૂટી કીધી ગુનેગાર શી.
પગેર ચલાવ્યું તે તો ચાલતાં સુઘેમાં પેડું,
પછી ત્યાં તપાસતાં તો પકડાયા પારસી.
આજ ધર્મરાજ મહારાજનું બિરાજમાન,
સાચજૂઠ મધ શોધી આપે જેમ આરસી.
માફ માગી આપ પામે સાફ ઈનસાફ માગે,
એ બિચારી નારી છે કુવારી ને નવારસી.

ગુજરાતી વાણીના વકીલે ગાયકવાડ મહારાજના
મહેલમાં કાબ્યપોકાર પાડ્યો. રાજમહેલની લીંતોએ
ચોમેર શખ્તોમિંચો અથડાઈ. વાતાવરણ ડોલી ઉઠ્યું.
કવીશ્વર બોલ્યા:

મહારાજ ! મેં સ્વપ્નમાં દીઠો એક બનાવ;
તે હકીકત તમ આગળે કહેવાનો છે ભાવ.
કહ્યું નૃપે, બહેર કરે જે કહેવાનું હોય.

રાજઅનુજ્ઞા મળ્યે કવીશ્વરે સ્વપ્નવાર્તા માંડી. કવિવરોનાં
સ્વપ્નનાં ચે સાચનાં સ્વપ્નનાં હોય.

એક સુંદર ભૂમિ હતી, ને મંહી એક સુશોભિત
ભાગ હતો. કોઈ અવસરને સમે કવિ એ જાગમાં ફરવાને

ગયો. બાગ રચાળ હતો; પણ એ હસતી હરિયાળીમાં વૈદ-
ભીંના જેવી વલવલતી ડેા વિલપતી વનિતાને દીઠી. એને
અંગે અલંકાર નહોતા; વેશ વરવો હતો; આકન્દ ક્રીધે
ચક્ષુ ગતાં ચોગ્ન હતાં. કલ્પાન્ત માંભળીને કવિજન કને
ગયો ને પૂછ્યું: દેવી જેવાં દીવ્યો છો? આપ ઠાણુ છો?
અને આ કરુણ કલ્પાન્તનું કારણ શું? મુન્દરી બોલી;
વિશ્વવિખ્યાત ગિર્વાણ વાણીની હું કુંવરી, ને ગુજરાત મહારાજ
વતન. મહારા ખીયરનો પ્રતાપ માલુ છે તે રાજને મહને
તરછોડી છે ને શોકને સન્માની છે. મહારે ધા કપ્ડાં
જઈને નાંખવો? કવિએ આશ્વાસન દીધું કે હે માતા!
તું શોચીશ મા, ને મહારી સંગાથે રાજદરબારમાં ચાલ.

દ્વારકાનો નરદેવ તાપ તારા ટાળશે.

ત્મારે મુન્દરીએ કહ્યું: એક આ અવગણના ને અપમાન
શિવાય એનામાં

પણ કળિયુગના રાયનાં લક્ષણ નવ દેખાય;
તો કળિયુગમાં તેહને ભૂપ કેમ કહેવાય?

કવિએ કહ્યું: માયુ. એ કળભુગિયો રાજવી નથી;
શુણ્વન્તી ગુજરાતે શુણ ગાવા જેવો છે.

ખંડ ઉઠ્યુ આ દેશ બધે, તે દિવસ બચાવ્યો. ગુર્જરદેશ,
હિંમત રહી અંગ્રેજ તણી તે ગાયકવાડની મદદ વિશેષ;
જો મહારાજ ન લે મનમાં તો, બાણ, જરૂર પ્રલય ધર્ષ બાત:
ખડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું શુણ ગા, શુણ્વન્તી ગુજરાત!

અમદાવાદ રહું આજાદ, રહું સુખમાં વળિ સૂરત શહેર;
કોઈ લખેશરીની લક્ષ્મી ન હુંટાઈ, કુટાઈ થયો નહિ કેર;
ગાયકવાડ તણા ગુણથી જ થયો એ તો, ઉપકાર અઘાત:
ખડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત !

વળી પાથને પરાજય પાનારા 'વાઘેર-કાળાઓને
એમણે હમણાં જ-’પદમાં વશ કીધા છે.

કાળા મળિ પારથના રથને વળગ્યા, તનનો તણને ત્રાસ,
ભારત છતિ શક્યો, પણ પારથ ત્યાં ન છત્યો પડમાં તે પાસ;
તે કાળા કહિ કળજ થવા સ્વપ્ને પણ સંભવતી નહિ વાત:
ખડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત !

x

x

x

એ મહારાજ તણા જ પ્રતાપથી તું સૌભાગ્યવતી દર્શાય,
ધર્મવતી પણ એ જ ઘણી થકિ, એ જ થકી ગુણવંતિ ગણાય;
તેનિ જ ઉજ્જવળતા થકિ તું વળિ વિશ્વ વિશે થઈ છે વિખ્યાત:
ખડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત !

સુણિને બોલી મુંદરી, કહું તને, કવિરાજ !

તું તો રાજ દહ્યા તણો, નૃપ તે સમર્થ આજ.

તેને તારી શી ગરજ જે માને તુજ વેળ ?

આરતી વાગે ને સન્ત બાગે; એમ એ રાખેાએ
કવિજન જાગી ગયા, આંખોમાં તેજ ઉગ્યાં, છાતી પ્રકુલ્લી
ઉઠી, ને બોલ્યા: કવિઓ કને કવિતાનો અમરકૂપો છે, ને
મ્હોટા માન્ધાતાને એ અમરકૂપાની ગરજ છે.

નામ અમર નિજ રાખવા ચિત્તમાં જે જન રહાય,
તે તો રાખે છે ઘણી કવિની ગરજ સદાય.

‘પછી કવીશ્વરે પ્રલંગધ્વનિ મિન્દુડો લલકાર્યો.

થઈ ગયા ઘેષ્ટ શ્રીમંત કંઈ ગ્રેહિયા,

વેઠિયાની પઠે વહિ ગયા તે;

નામ ને ઠામ જન કોઈ જાતે નહિ,

કોણ જાણે જ ક્યાં થઈ ગયા તે ?

ભાળવા ભવન, ભંડાર સંભાળવા,

પાળવા વંશ પાછા ન વળિયા;

ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં બળિ ગયા,

મહદ કવિ કોઈ જેને ન મળિયા.

અને પેલા સીંહજના કણ્ઠીનો કવિજને ‘રખિયલ
કૂડો રાજવી’ કીધો.

કણ્ઠિ રખિદાસ તે કવણ હીસાળમાં ?

સામળે પૂણું પ્રખ્યાત કીધો;

સોજ જેવો થયો અમર તે ભૂમિમાં,

જગતમાં જીવિતનો લાવ લીધો.

x

x

x

શું થયું સૈન્ય સંપૂર્ણ સજવા થઈ ?

શું થયું કનકના ચક્રેલ કીધે ?

શું થયું હાથિ ને ભાથિ ભેળા કર્યે ?

શું થયું દ્રવ્ય ગહુ દાન દીધે ?

અન્નમાં ત્રિય ગુણ નો ગવાયા નહી,

ચાર દિન માંહિ અચળાથી ચળિયા:

ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં બળિ ગયા,

મહદ કવિ કોઈ જેને ન મળિયા.

x

x

x

લોજ જેવો જ સિંધરાજ જશ જોડવા
કવિ તણો શોધ બહુ ઠામ કીધો,
શોધ કરતાં નહીં સરસ કવિ સાંપડ્યો,
બાંધિ બહુ ઘાટ જશ લેખિ લીધો;
ઘાટના ઠાઠ તો વાટમાં વહિ ગયા,
ગરદમાં પ્રોઠ પાપાણુ ભળિયા:
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઈ જેને ન ભળિયા.

કવિજન ન જડ્યો તો શિષ્યી શોધ્યો; અને સિદ્ધ-
રાજ મહારાજે સરસ્વતીતીરે મહારોનકદાર, શિષ્યનાં
તોરણો, સાત માળનો રૂદ્રમહાલય બંધાવ્યો.

વડો સિદ્ધપુર વાળો
રૂડો જોને રૂદ્રમાળો;
રહ્યો નહિ તે રૂપાળો રે,
ઓ છવ ! જોને.

જય છે જગત ચાલ્યું રે, ઓ છવ ! જોને.

વળી ફિરદોસ્તી ને મહામહા ગીઝનીની કથા સંભારી જોજો.

કવિજનો સાથ કંઠાસ જેણે કર્યો,
દેવ પણ દૈત્યની પંક્તિ ભળિયા:
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઈ જેને ન ભળિયા.

અને સાંભળો કલારવામી શું કરે છે તે.

ધૂળ બેળું ભણ્યું હોય છે હેમ તે
કારિગર કાઢિ પ્રખ્યાત કરશે.

x x x
 પૃથિવ ઉપાડતા, પર્વતો પાડતા,
 બાહુ જેના હતા બહુ જ બળિયા:
 ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
 મહદ દવિ કોઈ જેને ન મળિયા.

આ નાશવન્ત જગતમાં અમરદૂષો કવીશ્વરોની
કવિતા છે.

દે હ આયુષ્ય જગદીશના હાથમાં,
 કીર્તિ આયુષ્ય કવિલોક હાથે.

x x x
 કવિવાણી અમૃત ભરી, મૃતક સજીવન થાય.
 માટે

ચાલ બાઈ ! મુજ સાથ તું, ચર્મશ હુ તુજ વકીલ.
 અને પછી

બને આલો આવિયાં વટપત્તન મોઝાળ.

x x x
 વારિપ્રવાહ વિશેષ તે સાગર માંહિ સમાય,
 તેમ વિશેષ કળા તણા નર વટનગર વસાય.

ત્હાં તો વાદળાં સ્હામેથી સ્હડી આવ્યાં, વીજળીઓ
 ઝળકી, મેઘ ગાન્ધે. સખિજનો સખિજનો શુ ગોષ્ઠિ
 કરી રહી.

ગાળે છે જગન ઘટા ? કિવા નાદ મોખતનો ?
 ઝળકે વીજ ? કે ખૂળી ગચ્ચના દેખાવની ?
 મોટાં મોટાં વાદળાં ? કે મોટા મોટા મેગળ છે ?

આશા ઈન્દ્રધનુની ? કે ધનુષ્ય ચઢાવની ?
ચિત્ત તણે ચોર આ તે ચોર તણે ચોર હશે ?
કિંવા નૃપતિના ગુણગાન કરે ગાવની ?
સુણી ગખી, સખી પ્રત્યે ઠહે, દલપતરામ,
નહી મેઘમાળા, એ અસ્વારી ખડેરાવની

પછી ખડેરાવ મહારાજના રાજદગ્ગારમાં જઈને
મહારાણી ગુજગતી વાણીના વકીલે અપીલ નોંધાવી. કવિની
કવિતામાં મીઠાશ હતી એટલા જ મર્મભાણુ હતા. પણ તે
ઝેરપાયેલા મર્મભાણુ નહોતા, અમૃતપાયેલા મર્મભાણુ હતા.
સ્વપ્નવાતીને માથતું રૂપ આપીને કવીશ્વર બોલ્યા.

ઢોઈ કરે અન્યાય, તો ઠહિયે જ્યાં ગુલ રાય,
પણ ઠહિયે એ કયા જઈ, રાય કરે અન્યાય ?

‘ સાહેબ ! એક અરજ સુણો ’ ‘ ગીસ મ ધગ્યો હૃદયામાં. ’

હિલગિર રહે છે ગુર્જરી, સગે નહીં ગણગાર,
એતુ હુન્ન હચારવા આવ્યો છુ આ વાર.
છો રાજ ગુજગતના, લઈ તેતુ ધનધાન,
ભાપા માનિ મગાઠિને ઘો છો મોઢુ માન.

વટપુરના મહારાજ ! ગુજરાતના નાય ! વિચાર કરો,
વિચાર કરો. પછી જહેબાકળા કૃષ્ણપરાયણુ નરમિહે હૈયા-
વરાળે કૃષ્ણચન્દ્રને વધાવ્યા હતા એમ ગુર્જરીપરાયણુ
કવીશ્વરે તીર્થાં તમતમતાં વાગ્યાણે મહારાજને વધાવ્યા.
દલપતકવિતાની મધુગ્ધ જ એ બોલે, ને ખડેરાવ મહારા-
જની મહાનુભાવિતા જ એ સાલળે

છળીલિ છે ને પતિ છેડ છાડી,
ગણે જ લોડો ગુણહીતા ગાડી,
દળેવ એવા અસલી જ દાળા
વિચાર, રાત્ર વપૂરવાળા !

ગાદીપતી ગુજંગનાથ આપ,
પાઘ્યા પુઝે ગુજરિનો પ્રતાપ,
બની ગિચારી દુષ્ટિ એ જ બાળા
વિચાર, રાત્ર વપૂરવાળા !

x x x
જે નાગ્નિ સર્વમ લભ્ય લીધું,
તે પ્યારિનું પોપણ ભે ન કીધું,
તો કેમ તેને કિયે કૃપાળા ?
વિચાર, રાત્ર વપૂરવાળા !

x x x
અનાથ ભે આશ્રય આપિ ભાગે,
ભૂતાગ તેનો બચ સર્વ ભાગે,
એવા જ છે આપ ઉદાગતાળા
વિચાર, રાત્ર વટપૂરવાળા !

+ x x
ધેન તણ લાયક દૂધ લેને
પાળે ન તેને તૃણપાણિ દેને,
અયોગ્ય એ તો મણથે ગુણાળા
વિચાર, રાત્ર વપૂરવાળા !

હે રાજવી ! ત્યાગેલું મોતી, કે ત્યાગેલો હાથી, કે ત્યાગેલી નાર સૌ સરખાં.

મોતી, તણું નીર એ તો ઉતર્યું તે ઉતર્યું.
એમનાં પાણી ઉતરી જ જાય. માટે ગુર્જરપતિ ! વિચારો.

રસાળ જ્યાંની અતિથે રસાળા,
બ્યાપારિ બ્યાપાર વિચિત્રવાળા;
રસાળ વાણી, વિપર્યે રૂપાળા:
પ્રખ્યાત તે યાચ ભુમી, ભુપાળા !

માટે મહારાજ ! વિદ્યાખાતું સ્થાપો, મ્હોટા મ્હોટા ગ્રન્થો રચાવો.

ગુર્જરિના માલીક હો, માટે ધરી ઉમંગ,
કોશ રચાવી આપિને કરો મુશોલિત અંગ.

ગાયકવાડ મહારાજે ન કરાવ્યો એ કોશ પછી ગુર્જરીના સપૂત નમંદે કીધો.

અને અમદાવાદમાં નગરચેઠ હેમાલાઈએ નામ કીધું છે એમ

રચાવિને આપો રૂડું ધરણી ઉપર ધામ,
પ્રીતે તેનું પાડવું પુસ્તકશાળા નામ.

ખંડેરાવ મહારાજે ત્યારે પુસ્તકશાળા ન સ્થાપી તે ખંડેરાવના સપૂત સયાજીરાવે, વસન્ત ઋતુમાં ફૂલડાં ફૂલે એટલેટલી, પુસ્તકશાળાઓ આજ સ્થાપી છે.

મહારાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ અપીલ ઉચ્ચાર રહ્યા. બીજા કે કાવ્યકુળદીપકે, સાહિત્યના અન્ય કે

ફિરોઝશાહે કે એનસ્ટીએ, રાજદરબારે જઈને ગુજરાતીની અરજી દેણે દેણે ઉચ્ચારી છે ? એક ને અન્યેક છે ઇતિહાસે મહારાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ.

મોતીબાગનાં મોતીઓ કવિશબ્દે ત્હારે ઝોલાં ખાતાં હતા; પણ ગજસિંહામન ત્હારે ન્યાયમિંહાસન સમુ હંતું અટોલ ને અવિકર્ય.

સુણી બોલ્યા શ્રીમન્ત નૃપ
પ્રથમ નિશાળો આપવી છે મુજ ચિત્ત વિચાર,
પછી સ્થપાયે પુર વિશે પુસ્તકનો ભંડાર.
ફળિ તમને તેડાવશુ સલાહ લેવા કાજ,
વિદ્યાખાતું સ્થાપણુ નિશ્ચય દીધો આજ.
વકીલની અપીલ એટલી બહાલ રહી.

તે સુણિને કવિએ પછી દીધો આશીર્વાદ, કે
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવખટ ખડેગવની.

x

x

x

જસ પામો, જીવો ઘણું, સુખ પામો દિનનીશ,
પ્રજા તણું પાલન કરો, દેવ દ્વાંદ્વાધીશ !

ગુજરાતીવાણીવિલાપ માંલજીને ખડેગવ મહારાજ પ્રસન્ન થયા. રાજગીતે કવીશ્વરને સિરપાવ બક્ષ્યો. વળતા કવિસિરપાવ લેજે આટલી ચે અમરતા શ્રીમન્ત મહારાજ ખડેરાવને કવીશ્વર બક્ષી ગયા છે

પછી વટપુરમા મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે વિશ્વા-
મિત્રીને તીરે ગાયકવાડવંશનું કીર્તિમંદિર ગ્યાંચુ છે,
અનેમહી ગાયકવાડવંશની ઇતિહાસપ્રખ્યાત મહાપ્રસંગોનાં

રંગચિત્રો ચીતરાવવાનાં નિર્ધાર્યાં છે. સાંભળ્યું છે કે એ ગાયકવાડવંશના કીર્તિમંદિરમાંની ઐતિહાસિક ચિત્રમાળા-માંનું એક રંગચિત્ર છે ગાયકવાડના રાજદરબારે મહારાણી શુભસાતી વાણીના વકીલની પધરામણીનું, ખંડેરાવ મહારાજ ને કવીશ્વર દલપતરામના ઐતિહાસિક સાહિત્યસમાગમનું.

પછી રાખીને પાંચ દિન શુભ કીધું સન્માન;
વિદાય કીધો શુભ વિધે, કવિ વિચર્યો સ્વસ્થાન.

અમદાવાદ કરટિસને કાગળ લખી, હોડીમાં નર્મદાજી ઉતરી, અગનગાડીની પાંખે તાપી જોળંગી, પછી દલપતરામ સૂરતથી આગખોટમાં હોલિયાં ખાતા ખાતા ને એપ્રિલ આખરની સુમધુર સાગરલહરીઓ ઝીલતા ઝીલતા મુંબઈને કિનારે ઉતર્યા. નાગરગ્રેઠ પ્રેમાભાઈ ત્હારે ચીનાળાગમાં રહેતા હતા. ત્હાં અમદાવાદના નાગરગ્રેઠની વાડીએ અમદાવાદના કવીશ્વરનો ઉતારો થયો. હાથી મહાવનમાં શોભે છે રાજદરબારે શોભે.

કવીશ્વરને મુંબઈ હવે અબણી નગરી ન્હોતી.

આ વેળાનો દલપતરામનો મુંબઈવાસ ટૂંકો હતો—ચારેક અઠવાડિયાનો. ને એ ચારમાંથી એક અઠવાડિયુ ગાળ્યુ હતું ખંડાળાને ઘાટે, ત્રિહાદ્રિનાં ચિખરોમાં.

(મુંબઈમાં કારખસનો જંગલો હતો વાલુકેશ્વરની સમીપમાં. દલપતરામ ત્હાં મજવાને ગયા. દ્વરથી આવતા દીકા એટલે, વિરહવિહ્વળી કે નાર-ઉત્કંઠ ઉઠે ને બોલી ઉઠે કે આબ્યા ? એ ભાવે,

હરખથેલો ફારખમ ઉઠ્યો ને બોલી ઉઠ્યો ‘આ દલપતરામ
 આ યા’ નહીંથી મડમ સાહેબ પધાર્યા કવીશ્વરે જન્મેયને
 વન્ન કીધા દાનસે વારો પધાર્યો મહુ બેઠા પરખ
 કુશળ પૂગયા દુહાવાર્તા ઘડ ઘણે વર્ષે હજ્યામળ્યા
 આનન્ડ વત્યો. મધકિર્તિ સમાચાર આખ્યાનોધા મધકિર્તિ
 જૂનીનવી વાતો ઘડ સાહેબે હજુ વાડ થયુ આવ્યા સહુને
 વહને જન દિવનો ઝગકતા દલપતરામે વટોદરાની વાત
 કહી ફારખ ને હરખની સેગે પૂટી જ નિજ હવેશર રમ્તે
 ચે નવવિધાના વાવેતર વાવતા આવે છે સાહેબે ઉર ઉધા
 ડયુ ને મુખર્ધમા સ્થાપવાની ગુજરાતી સલાની મન્ત્રણાઓ
 કહી સાહેબનો ઉમળકો માતોમમાતો નહોતો થયુ કે
 મનોરથ દગરે, અમદાવાદથી અધિકા પૂર સ્હડશે
 વેધાતા બેઠેલેધને હસતો હતો

વળતે દિવે ગયા ત્હારે ફારખસે દલપતરામને એક
 જન ગ્રન્થ આપ્યો ને કહ્યુ આનો ગુજરાતી સારતાવજો
 સ્હાગે સ્હાગે આવજો, ગગાથે રગ્વા જશુ પછી દિવસે
 કવીશ્વર એ ગ્રન્થસાર સારવતા, સ્હાગે સ્હાગે વાલુકેશ્વર
 જતા મહીકાઠામા તારખસ અમદાવાદી ઘોડાશીઘરામ જેવુ
 શીઘરામ રાખતો, મડમ માહેબ ત્હેમા બેમતા ને પોતે
 ઘોડેવાર થતો મુખર્ધમા દાનસે ભેડીની ચારઠ રાખી હતી
 ને એ પોતે ધરતો હાથ ઝાલી-વઢવાળુથી આવ્યા ત્હારથી
 હાથ તો આવેલો જ હતો —ચાગે સ્હડવતો, નિજ પાળે
 બેસાવતો, ને ફારખસ કવીશ્વરનો મારથી ચતો મુખર્ધનગરી
 દલપતફારખસની મિત્રબેલડીને નિરખી રહેતી ઢોક વેળા

દીવાદાંડીએ લઈ જતો, તો ઠોક વેળા ટાઉનહોલનો ડુંગર ઉઘો ને અગાસીવિશાળો પાયરીપગથાર દાખવતો. ઠોક વેળા માહિમના વનજુ'ઠોમાં થઈને જાડીકિનારે ગિત્રબેલડી જતી. મુંબઈની શારદાપીઠ ને રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી એ વિદ્વદ્વરેએ વારંવાર જોયાં. માર્ગે મુંબઈમાંના નવમનોરથીની મંત્રણાઓ થતી ને શારદમહેલાતો રચાતી. શ્રી કૃષ્ણ સુદા-માજીને, એમ કારણસ દલપતને લાડલડાવતો. કવીશ્વર કે કારણસ જાણતા નહોતા કે આ લાડલેડ છેલ્લી વારકા હતા. બહાલાનુ એ બહાલપ સંભારી સંભારીને પછી કાર-ણસવિરહમાં દલપતરામે ગાયું છે કે

ફેરવિયો પુરમાં-પુર બાહર, ચારઠ ઉપર આહિ ચડાવ્યો;
અને

જે જે જગા તારી જોડે જોતાં જીવ રાજ થતો,
એ જ જગા આજ અતિથે ઉઠાસી આપે છે.
સ્નેહે સ્નેહે મુખ છે એટએટલા દુઃખના ડંખ છે.

કવીશ્વર આવ્યે પાછી મુંબઈમાં કવિતાની રેલમહેલ જામી. રાત્રે રાત્રે દિન્દુ ને પારસી મહાજનો ગાડીઓ મોકલાવી કવીશ્વરને તેડાવતા, કુટુંબમેળો ભરતા, કવિતાઓ સાંભળતા. કવીશ્વર હોય ત્યાં લોકમેળાવડા પણ કવિતા-જોલે ગાજે. ૧લી મેએ મુંબઈમાં મહારાણીના પાટવી કુંવરનો લગ્નોત્સવ ઉજવાયો. દલપતકવિતાના પડછન્દવા એ લગ્નોત્સવમાં ચે પડ્યા.

અર જમસેદજીના એક નળીરા હતા રહોરાખજી શેઠ.
રહોરાખજી શેઠે કવીશ્વરને નિજ હવેલીએ નહોતયાં ને

કુટુંબમેળાવડો કીધો. મ્હોરાબજી શેઠના ભાઈ હતા. રૂસ્તમજી શેઠ. હુનાળો ગાળવાને તે ખંડાળાના ઘાટમાથે ગયા હતા. મુંબઈથી ખંડાળે લખાયું કે કવીન્દર આવ્યા છે, કવિતાની રમઝટ જામી છે, આવો; નહિ તો કવિતારસ પીવો રહી જશે. રૂસ્તમજી શેઠે લખ્યું કે કવીન્દરને ખંડાળે મોકલો; અહિયાં કુદરતખોળે રહેશે.

કવીન્દરે ફારબસને વાત કરી કે જીજ્ઞાસુવાળા ખંડાળે બોલાવે છે; એટલે ફારબસે મનની મુરાદ ખોલી. જૂવો, દલપતરામ ! મુંબઈ તહમને ઝોળખે છે, મુંબઈને તહમે ઝોળખો છો. મુંબઈમાં મ્હોટો નજ, અમદાવાદમાં ન્હાનો નજ. મુંબઈના નજમાં પાણી ભરિયે તે સારો મુંબઈ ઈલાકો પીએ. મુંબઈમાં-કરતાં આવડે તો-અમદાવાદથી અધિકાં કામ થાય. તહમે મુંબઈમાં મ્હારી પાસે ન રહો ?

દલપતરામને પાછાં 'જટનાં આમન્ત્રણ આવ્યાં; માંડેલાં પગરણની પુરાણી પગલીઓ સંભળાઈ. કીર્તિના કોટ રચાતા દીઠા પણ ચમદમ ચોગીના અભિનામધારી સંયમની સમતુલાએ મૂંઝવાતા મૂંઝવાતા બોધ્યા: મ્હારી ના હોય જ નહિ. આપે મ્હને સાદરેથી અમદાવાદ મોકલ્યો છે, કર્તિસને મોંખ્યો છે. કર્તિસ કનેથી આપ માગી લ્યો.

ક્ષણેક ફારબસ અન્તરમાં ઉતરી ગયો. કાળના અક્ષરો વાંગ્યા, વિચાર્યો, વાગોળ્યા. અને પછી દલપતખોલના ઘૂંટ પીતો પીતો, ન્યાયાસનેથી ન્યાય ઉચ્ચરતો હોય એવા

ગંભીર શબ્દે બોલ્યો: ત્હારે ત્હમે ખંડાળે જઈ આવો; ત્હાં હું અમદાવાદ પૂછાવું છું. મુંબઈમાં આપણે ગુજરાતી સભા સ્થાપવી છે.

વિધાત્રીની એ સ્હામે થઈ ને કારણસે પછી એ ગુજરાતી સભા સ્થાપી હતી.

દલપતરામ ખંડાળાની ઘાટધારે ગયા. દક્ષિણના ગિરિશૃંગોમાં ગુજરાતી કવિતા ગાળ હડી. રસ્તમણ શેઠની કુટુંબમંડળી ને મિત્રમંડળી રસતરંગોળ થઈ. દલપતરામે પણ ફરી પેશ્વાઈનાં ખંડેરા ફરથી ઈતિહાસની આંખે ફીકાં. વિદાયગિરિમાં રસ્તમણ શેઠે પાંચસોની હુંડી આપી. હિન્દુ કવિ એમ પારસીઓમાં ત્હારે ગુજરાતીનો કાવ્યપ્રેમ બહુલાવતા અને પારસીઓ એમ ત્હારે હિન્દુ કવિને સન્માનતા.

ઉત્તુંગ શિખરમંડળમાં અઠવાડિયુંક ગાળો કવીશ્વર મુંબઈ આવ્યા ને કારણસને મળ્યા. આંખે આંખ મળ્યે કારણસ તો હસી જ પડ્યો. એ હાસ્ય તે હૈયાબાળનો ભલકાર હતો, નિરાશાનો ઉછળતો ઉલારો હતો. 'કવેશ્વર!' કરટિસ તો કહે છે કે દલપતરામને મુંબઈમાં રાખો તો હું અંહી રાણનામું આપું. બાવ, બાઈ! ત્હમે ત્હમારે ગામ સારા. એ ચે લોકકામ છે ને ત્હાં ચે દેશસેવા કરો છો.'

રામ ને ભરતના પુત્રભાવો વચ્ચે હિન્ડોળા ખાતા દશરથરાય મૃત્યુવશ ચલા હતા. અમદાવાદ ને મુંબઈના પુત્રીભાવો વચ્ચે હીંચકતો કારણસ પણ પછી મૃત્યુ પીને પોઢ્યો.

ઈતિહાસના ગર્ભને, વિધાતાની ગહનતાને એક પ્રશ્ન પૂછાતો હશે ખરો કે '૬૩માં દલપતરામ મુંબઈમાં રહ્યા હોત તો ? તો કદાચ '૬૫ને બદલે કારખમ સભા '૬૩માં સ્થપાઈ હોત. અર્થશાસ્ત્રી મનઃસુખરામભાઈએ કારખમ-સભાનો સ્થાપકો અર્થમંત્રી હવળધિકાં જતને ત્રણેક વાર આરખાવ વખે' જમણો કરીકરીને ખોળામાથી કથરોટ ભરી તો કારખમસભા આજે જીવે છે. એવા દ્રષ્ટી બોકને જ સાંપડતા હશે. મનઃસુખરામની નરસુણનિપુણતાએ કારખમ-સભાને ઉઘતી ઉઘતી ચે જીવાડી. દલપતરામ રહ્યા હોત તો અન્યમંત્રી કદાચ દસગણો થયો હોત, અને સાહિત્યનેજે કદાચ કારખમસભાની ઝગહળ ન્યોત એર ઝળહળતી હોત પણ-એને-કદાચ કારખમસભાના પાંગળા દલપતરામે ઠેટલુક ઉડયા હોત ? પણ 'કદાચ' અને 'હોત' એ ઇતિહાસો નથી, ઇતિહાસની કલ્પનાઓ છે

મિત્રબેલડી વિખૂટી પડી તે પડી. બીજી વારકા દલ-પનકારખમયોગની વિશ્વવિધાતા ના પાડતો હતો.

'જલ, કન્ટિસને રીઝવો. સળગ સલેપાટ નખાયે હુ ચે અમદાવાદ આવી જઈશ ને ત્હમારી પાયેલી કચા-રીઓ ભેઈ જઈશ'

કારખમસની એ મનની વિદાય નહોતી, મુંબની વિદાય હતી

કારખમસ કવિતારમિયો હતો, ઇતિહાસરસિયો હતો. કારખમસ ગુણપારખ હતો, ગુણસંભારક હતો. દલપતગુણ-ભંડાર વીસર્યો નહોતો માટે તો મુંબઈ આમન્યતા હતા.

પણ '૬૩માં કાળયોગ અવળો હતો, '૪૮ના જેવો માનુ-
કૃણ નહોતો.

મેની આખરનો દરિયો મુંબઈ ફરતો ઉછળતો હતો;
બૂનના આદિની વાદળપગલોઓ પ્રગટતી હતી. મિત્રની ને
મુંબઈની કવીશ્વરે વિદાય લીધી.

પેખન્દાને મુંબઈયાત્રા એટલે કંઈક નવું લેવાનું હતું.
વાનું. દુનિયાની નવાબૂની મુંબઈમાં આવે. દલપતરામ
મુંબઈમાં વરસી આવ્યા તેમ મુંબઈમાંથી ભરી પણ લાવ્યા
હતા. અમદાવાદમાં શિલાછાપનાં છાપખાનાં ૧૪-૧૫
વર્ષથી હતાં, પણ ખીખાનું છાપખાનું ન હતું. લલિયો
લખે, ચીપી ચીપીને ચોક્ષે અક્ષરે લખે, તે પછી એ
લલિયાની અક્ષરાવલિએ પુસ્તક છપાય છેનું નામ શિલાછાપ.
શ્રમ ને સમય બન્નેયનો વ્યય એમાં વિશેષ થતો. ખીખાનાં
છાપખાનાં મુંબઈમાં દલપતરામે હીઠાં. ઓછી મહેનતે ને
ઓછા વખતમાં પ્રબળોલ ખીખાના છાપખાનામાંથી ઓલતા.
નવયુગની વિદ્યાવૃદ્ધિનું એક મુચિદ્ન ત્કારે એ હતું કે
છાપવાનું સાહિત્ય કૂદકે ને બૂસકે વધતું જતું. શિલાછાપ
એને પહોંચી વળવાને મથતી. પણ આગગાડી આવ્યા પછી
ગાડાંઓની દેશમાં દશા દર્શાતી એવી ખીખાના છાપખાના
સમીપે શિલાછાપ રગશિયા ગાડા જેવી દેખાતી. મુંબઈથી
આવીને અમદાવાદમાં ખીખાના છાપખાનાની અગત્યત્ત
દલપતરામે સ્ક્રમબળવી. ચાર ભાગીદારો થયા; કવીશ્વ
રજીછોડલાલ હીરાચંદ, કેવળદાસ દેવકરજીદાસ, ને છવ્વ
લાલ માણેકલાલ. ઈસવી ૧૮૬૩ માં એ ભાગીદારોના ચો

બીજાંદ છાપખાતું અમદાવાદમાં આવ્યું. પછી એ છાપખાતુ વિકાસ પામીને પાછળથી યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ કંપની થઈ. '૬૪થી બુદ્ધિપ્રકાશ એ બીજાંપ્રેસમાં છપાવા માંડ્યું, અને વર્ષો પૂર્વે પછી હોપવાંચનમાળા એ છાપખાતામાં છપાતી, એટલે ભામાનો હવેલી ને યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનાં નામે મુજબતને ખૂલે ખૂલે ગાજતાં થયાં. આજ અમદાવાદમાં શિક્ષાપ્રત વિરલાં હશે; પણ એગીક બીજાંછાપખાતાં તો અકલે અકલે છે. બીજાંછાપખાતાં એ તો આજે પ્રજનાટીનો ધબકાર છે. અમદાવાદમાં એ ધબકાગ પ્રથમ દલપતરામે પાડ્યા.

હજારેક રૂપિયા ને ફારગસનો ભાવ લાતામાં ભરીને કવીશ્વર એમાયુ બેમતા પહેલાં અમદાવાદ આવ્યા, ને ભૂનની ૧૨મીએ એમાયટીને પાંખમાં મંલાળી લીધી

અને વળને જ દિવસે કરમનદામ વિલાયત ગયા

એ જ માલમાં કવીશ્વરનિમિત્તે ફોટોગ્રાફીની કળા પ્રથમ અમદાવાદમાં આવી. અને ફોટોગ્રાફી તો સત્યવાદી છે, અનૃતવાદી નથી, એટલે સત્યવાદી રાજ હરિશ્ચન્દ્રના નામેરી કે હરિશ્ચન્દ્ર ફોટોગ્રાફ દલપતછાણિ પાડવાને મુબઈથી અમદાવાદ આવ્યા. હકીકત આવી છે.

મુબઈનગરીમાંના ફારગમમિત્રમંડળમાં દલપતકીર્તિ સુવામ પ્રમરી હતી ત્હેવી વિલાયતવાસી ફારગમમિત્રમંડળ માં પણ દલપતકીર્તિસુવાસ પ્રસરેલી હતી. ફારગસ દલપતગુણપૂર્વક હતો એટલો જ દલપતગુણપ્રસારક હતો. દલપતગુણપ્રમારણનો અન્તર્ગત ફારગસઆશય એ હતો કે ભાર-

તવાસી સજ્જનો આવા હોય છે એ ઈર્ષિજ પ્રબલને ઓળખાવવું. સહુ સતશિષ્યોના સદ્ગુરુઓ પ્રત્યે એવા ભાવ હોય છે. કારણસર જેવો જેનો સુણપ્રથસ્તિ ગાય છે એ ભારતવાસી મહાજન દેહમૃતિએ કેવાક હશે એ જોવાનલણવાનું વિલાયતમાં એક કારણસમિત્રને કુતૂહલ થયું. એ કારણસમિત્રે મુંબઈ કારણસને લખ્યું કે તમ મિત્ર કવીશ્વરની છબિ મ્હને મોકલાવશે. એ મિત્રવિનતિ કારણસે દલપતરામને અમદાવાદ પાઠવી. મનની છબિ દર્શાવવાના ભાવોત્સુક કવીશ્વર દેહછબિઓ બહુ સંઘરનારા ન હતા. દલપતરામે ઉત્તર વાળ્યો કે ડો. ભાઉ દાણએ મ્હારી છબિ મુંબઈમાં પડાવરાવી હતી, ને ત્હારે મ્હને પાંચ નકલો આપી હતી. એ બધી બહેંચાઈ ગઈ છે. મ્હારી કને છબિ નથી. પછી કારણસે નિજ આત્મોપમ મિત્રની છબિ પાડવાને શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર ચિન્તામણિ નામના દક્ષિણી ફોટોગ્રાફરને મુંબઈથી અમદાવાદ મોકલાવ્યા. એક કલારસિક શેઠ ત્હારે અમદાવાદમાં વસતા. નૃત્ય વાદ્ય મંગીતના રસિયા હતા, મદલવિદ્યાના મોજલા હતા, ખંડેરાવ મહારાજના મિત્ર હતા. જેશીંગભાઈ શેઠની હવેલીએ ફૂલ અત્તર મુરમા મિજલસોની ફારમો ફારતી, મંગીતના સરોદા ગાજતા. જેશીંગભાઈ શેઠની હતી એવી અશ્વજોડલી ત્હારે અમદાવાદમાં ખીજી ન હતી. અને એ અશ્વજોડલીને હાંકવાનો શેઠને શોખ હતો. ચારઠે મ્હડી, રેન હાથે ધરી, એ તેજસ્વી અશ્વજોડલીને હાંકતા તેજપ્રતાપી સુખકાન્તિવન્તા જેશીંગભાઈ શેઠ અમદાવાદના રાજમાર્ગોમાં નીકળતા ત્હારે એ રાજમાર્ગ પણ જાણે બળાંબળાં થતા. છેલ્લા પોણાસો વર્ષમાં

જેશીંગલાઈ શેઠ જેવો કલારસિયો બીજો શેઠિયો અમદાવાદને ઉછંગે પાક્યો નથી. ધનસંપત્તિએ શેઠને ધણી ઝાંખપ આવી હતી, પણ લક્ષ્મીની સંગાથે એમની ખાનદાની ઝાંખવાઈ નહોતી. કલાવન્ત કે જેશીંગલાઈ શેઠની હવેલીએથી નિર્મુખ પાછું ન વળતું. એ કલારસિક શેઠિયાએ કલાપ્રવિણ હરિશ્ચન્દ્રને કંઈક તિથિઓ પોતા કને રાખ્યા, અને એ કલાશુર કનેથી એ કલારસિક મહાજને ફોટોગ્રાફીની કલા શીખી લીધી. ગુજરાતની પાટનગરીમાં એમ હલપતનિમિત્તે ને કારણસપાડવી ફોટોગ્રાફીની નવકલાએ પગલાં કીધાં.)

‘૬૩માં કલકત્તામાં મદ્રાસમાં મુંબઈમાં ઈલાકાની લેજિસ્લેટિવ કોસિલો સ્થપાઈ, અને અમદાવાદના નગર-શેઠને સરકારે મુંબઈ કોસિલના સભાસદ નીમ્યા. હિન્દી પાર્લમેન્ટનાં એ પ્રથમ પ્રગરણ.

હુકાળમાં અન્નદાતા, દાનેશ્વરી, મહાજનના મહોડવી પ્રેમાભાઈ નગરશેઠની નામના મુંબઈ સરકારમંડળમાં જોજસ્વી ને તેજસ્વી હતી. એટલે કોસિલમાં નીમી એટલું સન્માન્યે સરકારને ધરવ ન થયો. અમદાવાદના નગરકોર્ટમાં ત્હારે પૂર્વાભિમુખે એક નવો દરવાજો સરકારે પાડ્યો હતો. પરદેશી સરકારને થયું કે નગરશેઠના નામે એ દરવાજાનું નામ પાડ્યે નગરને ને નગરશેઠને ચિરંજીવ શોભાસ્પદ થયે; એટલે દરવાજાનું નામ પ્રેમદરવાજો પાડ્યું. રાજનગરીના નગરશેઠને ત્હારે વિદેશી સરકાર એમ સન્માનતી. ડિસેમ્બરની ૨૧મીએ શહેરીઓની સભા કલેક્-

ટરે ખોલાવી. ગુજરાતના નગરશેઠના બહુમાનનો સરકાર-સમારંભ હતો, કવીન્દર એ સમારંભમાં સલાશોભતું રત્ન હતા. એ સલાસમારંભમાં કલેક્ટરની વિનિતિથી કવીન્દરે ‘મહાજન-ઘોડવીની પ્રસંગકવિતા’ કહી. ગુજરાતનગરીના નગરશેઠની પ્રથમ તો દલપતરામ વસાવળી બોલ્યા:

શાન્તી લલિત ખુશાલ વળિ વખત હેમ ને પ્રેમ,
નગરશેઠની ગાદિએ ઉપજ્યા પુરુષો એમ.

નગરશેઠ પ્રેમાભાઈની પરોપકારિતા વર્ણવી.

વળિ જેણે આ વર્ષમાં આપી સસ્તું બજાર,
ગરીબ જે આ ગામના જીવાડ્યા બહુ જાન.

રાજદરબારમાંનાં નગરશેઠનાં માનપ્રતિષ્ઠા ભાખ્યાં.

સરકારે સર્વોપરી એ જ ગણ્યો આ વાર;
કોસિલનો મેળબર કર્યો, આપી કીર્તિ અપાર.

અને પછી અમદાવાદ નગરીનો ઇતિહાસ એક સૂક્તમાં ઉચ્ચાર્યો.

પશ્ચિમ દિશ આ પુર તણું માંડેલું નિજ મુખ;
પણ પૂર્વ દિશ આજથી સ્થાપ્યું સમજ મુખ.

દલપતરામનાં નોંધમાં દલપતરામ લખે છે કે ‘અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે મુઢૂતમાં ગણેશજારી, માણેક-ખૂંજ, અને રાજમહેલનું ભદ્ર શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં સ્થાપ્યાં, તેથી શહેરનું મુખ પશ્ચિમ તરફ ગણાતું હતું.’ પ્રેમદરવાજો શહેરને પૂર્વોક્તિએ છે; એટલે પ્રેમદરવાજાની સ્થાપનાથી અહમદશાહની નગરી પૂર્વોક્તિએ થઈ.

‘દેવના હિમેશ્વરમાં કવીશ્વરે પ્રેમદરવાજાને આશીર્વાદ
દીધો છે કે

ગણાએ ગુણગંભીર અતીશે;
દોલતનાં ગાડાં દિનનીશે
ભારે તેની બીડ ભરાએ;
એ રસ્તો ને એ દરવાજો.

ગુનગંદેશના પ્રભુપુરોહિત કવીશ્વરના એ પોણાસો
વર્ષ પૂર્વેના આશીર્વાદ આજ-૧૯૩૮માં અક્ષરશઃ દ્રવ્યા
છે. અમદાવાદની કેટલીક પ્રધાન મીલો પ્રેમદરવાજો હોવાને
કારણે ‘એ રસ્તો ને એ દરવાજો’ ‘દિનનિશે’ ‘દોલતનાં
ગાડાં’ ને ધૂળમાંથી સોતું સરજતા ઉલમપંખાળા શ્રમજી-
વીઓનાં ધાડાં નિત્ય નિત્ય ધડબડી રહ્યાં છે, ને ‘ભારે
બીડ ભરાય’ છે. આપણા નવયુગના પ્રાણજીવનના એ
આશીર્વાદ હતા. વેદઋચા બોલે છે કે રાષ્ટ્રગોપ્તા પુરોહિત

‘દેવની માલ બેસતાં સૂરતમાં નર્મદપિતા સંસારની
રહોડ વાળીને અશ્વનીકુમારને અક્ષરચરણે સૂતા. અશ્વની
કુમારના ઘાટે દેહોત્સર્ગના કોડીલા પિતાના કો
પૂરવાને પિતૃવત્સલ નર્મદે પિતાને મુંબઈથી સૂરત મ્યાનામ
આપ્યા હતા, અને એમના દેહાવસાન પછી પિતૃસ્માર
નિગિરે દક્ષિણાનિબંધની યોજના ઘડી હતી. લાલશકે
હવે હલપતરામના પરિચિત ને સન્માનનીય હતા. ‘પલ
પાટોશવાસ સંભારી પ્રતિસ્પર્ધીના પિતૃઅવસાનને -
રાગે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લેખ લખ્યો, ને નર્મદપિતૃસ્મારક
સ્તુતિવેણ ઉચ્ચાર્યા.

‘ દેવે લાલશંકર ઠરેલ સ્વભાવના ઘણા સારા માણસ હતા. આ કવિરાજે (પોતાના વડિલનું નામ રાખવાનો) આ રસ્તો ઘણા સારો શોધી દહાડ્યો છે.....અમે દેશી-ઓના કલ્યાણનું કામ કરવા આહિયે છીએ. એ કામને તે ભાઈ (નર્મદ) તરફથી ઘણી વખતે મદદ મળે છે; માટે અમે તેનું બહુ આહિયે છીએ. ’

અને એક દાયકા પછી, ૧૮૭૪માં, સમસ્ત ગુજરાતે જાણ્યું. એ નર્મદનો ખેસતો જીવનપટ્ટો, એક દાયકાપૂર્વે, ૧૮૬૪માં, કાન્તદાસ કવીશ્વરે દીઠો, અને ચાદગાર શબ્દે આવતો ઇતિહાસ આલેખ્યો કે

‘ એ ભાઈ (નર્મદ) ના જીવાનીના તરંગ ઠંડા પડીને ગંભીરતાનો પ્રવેશ થતો હોય એવું હાલ તેનો મેળાપ થવાથી અમારા જોવામાં આવ્યું. ’ ૧૯૪ના બુદ્ધિમંત્રીશનો એપ્રિલઅંક.

કવીશ્વરની કાન્તદાસને દીઠું તે ૧૯૪માં જાણ્યું. અને પછીના બે દાયકાના નર્મદઈતિહાસે એ દલપતકાન્તદાસને માચી ભાખી.

ઉત્તરક્રિયામાં કાંઈક વિષ્ણુ ને વિલાંબ થયે પિતૃઅવસાન પછી નર્મદે દયારામતીચે ચાંદોદની ને દલપતરામતીચે અમદાવાદની માહિત્યયાત્રાઓ દીધી. ચાંદોદમાં દયારામ-શિષ્ય રણછોડ કનેથી નર્મદે ઇતિહાસો આંલખ્યા હતા; અમદાવાદમાં હેમાચાર્ય ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં-અમદાવાદના નગરસંચાલકમાં કવિતવ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

‘દેવના કિએખરમાં કવીશ્વરે પ્રેમદરવાજાને આશીર્વાદ
દીધો છે કે

ગણાએ ગુણગંધીર અતીશે;
દોલતનાં ગાડાં દિનનીએ
ભારે તેની બીડ ભરાએ;
એ રસ્તો ને એ દરવાજો.

ગુજરાદેશના પ્રભુપુરોદિત કવીશ્વરના એ પોણાસો
વર્ષ પૂર્વેના આશીર્વાદ આજ-૧૯૩૮માં અક્ષરશઃ ફળ્યા
છે. અમદાવાદની કેટલીક પ્રધાન મીસો પ્રેમદરવાજો હોવાને
કારણે ‘ એ રસ્તે ને એ દરવાજો ’ ‘ દિનનિયે ’ ‘ દોલતનાં
ગાડાં ’ ને ધૂળમાંથી મોતું સરજતા ઉદયમયંજાળા શ્રમજી-
વીઓનાં ધાડાં નિત્ય નિત્ય ધડબડી રહ્યાં છે, ને ‘ ભારે
બીડ ભરાય ’ છે. આપણા નવયુગના પ્રાક્ષણવરના એ
આશીર્વાદ હતા. વેદઋચા બોલે છે કે રાષ્ટ્રગોપ્તા પુરોદિત:

‘દેવની સાલ બેસતાં સૂરતમાં નમંદપિતા સંસારની
રહોડ વાળીને અશ્વનીકુમારને અક્ષરચરણે સૂતા. અશ્વની-
કુમારના ઘાટે દેહોત્સર્ગના કોડીલા ચિતાના કોડ
પૂરવાને પિતૃવત્સલ નમંદે પિતાને મુંબઈથી સૂરત મ્યાનામાં
આણ્યા હતા, અને એમના દેહાવસાન પછી પિતૃસ્મારક-
નિમિત્તે દક્ષિણાનિબંધની યોજના ઘડી હતી. લાલશંકર
દવે દલપતરામના પરિચિત ને સન્માનનીય હતા. ‘પદ્મે
પાટોશવાસ સંભારી પ્રતિસ્પર્ધીના પિતૃઅવસાનનો દલપત-
રામે શુદ્ધિપ્રકાશમાં લેખ લખ્યો, ને નમંદપિતૃસ્મારકનાં
સ્તુતિવેણુ ઉચ્ચાર્યા.

‘ હવે લાલશંકર ઠરેલ સ્વભાવના ઘણા સારા માણસ હતા. આ કવિરાજે (પોતાના વડિલનું નામ રાખવાનો) આ રસ્તો ઘણો સારો ચોધી દેહાડ્યો છે.....અમો દેશી-જોના કદયાણુનું કામ કરવા ચાહિયે છીએ. એ કામને તે ભાઈ (નર્મદ) તરફથી ઘણી વખતે મદદ મળે છે; માટે અમે તેનું લાલું ચાહિયે છીએ. ’

અને એક દાયકા પછી, ૧૮૭૪માં, સમસ્ત ગુર્જરદેશે જાણ્યો એ નર્મદનો બેસતો જીવનપણ્ટો, એક દાયકાપૂર્વે, ૧૮૬૪માં, કાન્તદષ્ટા કવીન્દ્રે દીઠો, અને ચાદગાર શબ્દે આવતો ઇતિહાસ આલેખ્યો કે

‘ એ ભાઈ (નર્મદ) ના જીવાનીના તરંગ ઠંડા પડીને ગંભીરતાનો પ્રવેશ થતો હોય એવું હાલ તેનો મેળાપ થવાથી અમારા જોવામાં આવ્યું. ’ ‘૬૪ના બુદ્ધિપ્રકાશનો એપ્રિલઅંક.

કવીન્દ્રની કાન્તદષ્ટિએ દીઠું તે ‘૬૪માં લાખ્યું. અને પછીના બે દાયકાના નર્મદઈતિહાસે એ દલપતકાન્ત-દષ્ટિને માચી લાખી.

ઉત્તરક્રિયામાં કાંઈક વિદ્ય ને વિલંબ થયે પિતૃઅવસાન પછી નર્મદે દયારામતીથે ચાંદોદની ને દલપતરામતીથે અમદાવાદની ગાહિત્યયાત્રાઓ કીધી. ચાંદોદમાં દયારામ-શિષ્ય રણછોડ કનેથી નર્મદે ઇતિહાસો માંભળ્યા હતા; અમદાવાદમાં હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં-ત્હારના અમદા-વાદના નગરસંચાગારમાં કવિતબ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાતનગરીમાની નર્મદા કવિવરની એ પહેલી ને છેલ્લી પધરામણી.

‘દૃઢના મે માનમા દલપતરામ આપૂ ગયા હતા. કવિકુળ પગશગ્ગોત્રી છે, વસિષ્ઠ શક્તિ ને પરાશર એ એમનાં ત્રિપવર છે. અર્જુદાચળ ઉપર નિજ કુળપ્રવરના વસિષ્ઠશિખરની યાત્રા કરી, કૃતું વિસ્તરી પહેલુ પરાશર-અરણ્ય ત્હાંથી નિહાળ્યુ, આથે આથે ક્ષિતિજપાળે બેઠેલી શ્રીમાળનગરીની ઝીણી ઝીણી ઝાખી કરી, ‘દિઠો આજ આપૂ ગિરીરાજ એવો’ ગુજરાતના ઉન્નતોન્નત ગિરિવરની એ કવિતા રચી એક પડખે સૂચું ને બીજે પડખે ચન્દ્ર-રૂપી બે ઘંટ ને વચ્ચે હાથીવણી પર્વતરાજ—નિજ પૂર્વજ મહાકવિ માધકીધા પૂર્ણિમાની તિથિના ગિરનારવણું નમાંથી એ રૂપક લઈ ગિરનારનું તિલક દલપતરામે અર્જુદાચળને જાહેર મહાગાયુ.

‘પપમા સોસાયટીની ગાદીએ આવ્યા ત્હારથી પ્રધાન દલપતધર્મ’ હતા બેઃ દેશનો સાહિત્યભંડાર ભરવો ને સોમાયટીનો ધનભંડાર ભરવો. મહન્તને મઠ નભાવવાનો હોય નિજ ઓળખાણપિછાન, સબધપરિચય, કાવ્યકલાઃ સહુનો સદુપયોગ દલપતરામ સોસાયટી કાજે કરતા સોસાયટી ત્હારે સહુ ગુજરાતીઓની મન્થા હતી, સહુ ગુજરાતીઓ ઉપર સોસાયટીનો હુક હતો. દલપતરામ સમસ્ત ગુજરાતીઓના કવીશ્વર હતા, નહુ ગુજરાતીઓને સદ્બોધુ એ દલપતધર્મ’ હતો.

‘દૃઢના ઓગ્રિલમા સર જમશેદજી જીજ્ઞાસુ—પ્રથમ

બેરોનેટના પુત્ર સ્હોરાબજી શેઠ કામગ્રસંગે અમદાવાદ આવ્યા હતા. કરટિસે બાણ્યું ને દલપતરામને કહ્યું કે સ્હોરાબજી શેઠ આવ્યા છે, હડીલાઈની વાડીએ ઉતર્યા છે. મુંબઈમાં ત્હારે લક્ષ્મીનાં ઝાડ વેડાતાં હતાં. અંહી કરટિસના હાથ પગ ને જીભ દલપતરામ હતા. સ્હોરાબજી શેઠ મુંબઈમાંથી દલપતપરિચિત હતા. કવીન્દર વાડીએ ગયા, શેઠને મળ્યા. કેટલીક બૂની વાતો થઈ, પરસ્પર કુશળ પૂછાયા. પોતા કાજે નહિ, લોકોપકાર કાજે ગુજરાતનો પ્રજાપુરોહિત ગુજરાતના લક્ષ્મીનન્દન સન્મુખે જઈ ઉભો હતો. મિત્રસમાજ વચ્ચે શેઠ વાડીને મેડે દરબાર-હોલમાં બેઠા હતા. વિવેકવિધિ થઈ રહ્યો કવીન્દરે કરુણરસનો પરજિયો છેડયો.

નરનારી જેના નામને રાશે પૂરો સંભારીને પાડ;
જેને છાંયે જમશેદ ગયા હશે, ઝાઝાં રાશે ઝાડ.

x x x

મહાજનનો બે તો મોડવી હતો, દેશકિલ્લાનું કમાડ.

x x x

પારસિઓ નિજ પરમ પુરુષનાં નામ લેશે જે હામ,
સ્નેહ સહિત સદા ય સંભારશે નિર્મળ જેનું નામ.

સર જમશેદજીનો રાસડો દલપતરામે જમશેદજીસુ-
તને સંભળાવ્યો, અને અન્તે નિજ શોકોદ્ગાર ઉચ્ચાર્યો કે
એ મહાપુરુષને મળવાની મોટી હૈયામાં રહી ગઈ હામ.

દલપતરામની Sing-કવિતા ગાવાની નહિ, પણ
Recite-કવિતા લલકારવાની કાવ્યછટા જીલ-દબોલની,

ભાવવાહિની, ને દેવીપુત્રની હતી. કવીન્દર કવિતા બોલતા ત્હારે અન્નરિક્ષમાં ગળદઘટા જામી રહેતી. રાત્રડાનાં ચરણો, નદીની લહરીઓ સમાં, આવતાં ને જન્મસેદળ સપૂતને ભીંજવતાં. હઠીલાઈની વાડીના માળનો દરબારખંડ કાવ્યપડઘાઓથી ગાળ ઉઠયો, એનાં હ્રુમ્મરનાં લોલકો ખુલ્લખુલ્લ જેવાં બોલતાં ડોલી રહ્યાં પિતાના શુભગાને ક્રિયો પુત્ર પીંગળતો નથી ?

દલપતરામે કહ્યું કે સર જન્મસેદળમાં ત્રણ પ્રધાન શુભો હતા; દોલત ને બેરોનેટપદ, વિદ્યાનો વિનોદ, ને વ્યાપારની કળા. સર જન્મસેદળનં ત્રણ પુત્રો છે, ખુરશેદળ, રૂસ્તમળ, ને રહોરાબળ. સ્વર્ગસ્થ મહાનામ પિતા એક-એક પુત્રને અતુકમે એકએક શુભ પિતૃવારસામાં અર્પતા ગયા છે.

સુધિ રૂઢયે રંજન થયો સઘળો મિત્રસમાજ,
પછિ કવિએ માગી મદદ સોસૈટીને કાજ.

રહોરાબળ શેઠ સફરી વ્યાપારી હતા. ચૂડતી ભરતી બધી પેતે એકલા પીતા નહિ. બોળલો બોળલો પરમા-રથને પણ છાંટતા. દલપતરામને એ ઉદાર જીભ બોલી કે સોસાયટીને અઢી હજાર રૂપિયા આપીશ. સો રૂપિયા વ્યાજ આવશે. વર્ષેવર્ષે ધનામી નિબન્ધ લખાવજો.

દલપતરામ ધન લઈ આવ્યા અને એક અન્યમાળા લઈ આવ્યા. ગુજરાતની સાહિત્યધરતીને દલપતકવિતાજળ એમ કળક્રુષ કરતાં.

દલપતકવિતાવાળી ફળદ્રુપતાનો એવો બીજો પ્રસંગ પછી '૬૫માં સાંપડ્યો.

'૬૫ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઈના ચેરબબ્લરના બેતાબ રાબ પ્રેમચંદ રાયચંદ અમદાવાદ આવ્યા હતા, પ્રેમાભાઈ નગરશેઠના મહેમાન હતા. પ્રેમચંદભાઈને પગલે અમદાવાદ ધણકી ઉઠ્યું હતું. નગરશેઠની હવેલી દલપતરામને કાંઈ પરમૂલક ન હતી. હેમાભાઈના વારાથી નગરશેઠનાં દ્વાર દલપતરામને સદા સત્કારતાં. પ્રેમચંદભાઈ પણ મુંબઈના દલપતપરિચિત હતા. કવીન્દર નગરશેઠને વડે ગયા.

કવિએ મેળાપ પ્રેમાભાઈની સમક્ષ કર્યો,
રસિક કવિતા ઠહી એએને રિઝાવવા.

દલપતસાહિત્યસેવા લોકસેવાને સદા પાણી પાનારી હતી. પછી નવસુધારો ને વિધાવૃદ્ધિનાં અજવાળાં દેશમાં સોસાયટી પાડે છે એ સહુ સ્હમજાવ્યું. અને પછી મદદ કાજે વેણ નાંખ્યું. પ્રેમચંદ શેઠ ત્હારે મુંબઈની હવેલી-એનાં સોનાનાં નળિયાં સરજતા હતા. મુંબઈના એ શાહ-સોહાગરે દલપતવિનતિને કાન હાળ્યા. સાચી કવિતા સર્જનને સહુને રીઝવે છે.

કવીન્દરે જઈને કરટિસને વાત કરી. કરટિસને આનંદનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં. ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ સોસાયટીનો વાર્ષિકસમારણ યોજાયો. નગરશેઠને અને નગરશેઠના મહેમાનમહેડવીને કવીન્દર જઈ આમન્ત્રણ આપી આવ્યા. અમદાવાદનો મહાજનમેળાવડો થયો. સાહિત્યસંગીતકલા-એના રસિયા જેથીંગભાઈ શેઠ આવ્યા હતા; હરકુંવર

શેઠાણીની હવેલીએથી ઉમાભાઈ શેઠ આવ્યા હતા. વૈશ્ય-
વરોથી દીપતી એ લોકસભામાં ધવીશ્વરે કવિતા લલકારી.
રાજસભામાંના રાજકવિની પેઠે દેશકવિસિદ્ધિ વાત ઉચ્ચારી,
ગુજરાતી વાણીનું સમયસોબતું સ્તોત્ર ગાયું.

વિદ્યા વાણિ વધારવા ગરથ તણી યકી ગજ્જ;

આજ સભાસદ સર્વની એ માટે કહી અજ્જ.

→ વાણિથી છવક જડે, વણિ છે અતી ઉપયોગની,
આ દેશિજનને દિનદિને ભરનારિ છે સુખલોગની.

x

x

x

વેપાર પાર વિના કરે એ વાણિથી વેપારિઓ,
અભિલાખ લાખ ઉચારવામાં વાપરે નરનારિઓ.

x

x

x

વાણી યકી ઉપદેશકો ઉપદેશ આપે ધર્મનો,
વણિ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તે સમજાય સઘળા મર્મનો;
વાણી યકી વિદ્યા વિશેષ ભણાય છે ભલિ ભાતની.
ઉધરે રકમ મન માનિ તો સુધરે ગિરા ગુજરાતની.
દેશભાષા તો

દેવળ સરસ છે દેવનું, જે માંહિ દેવચરિત્ર છે;
તનમન તણે મળ ટાળનાર પ્રસિદ્ધ તીર્થ પવિત્ર છે.

x

x

x

ઉપકારિનો ઉપકાર માનવજાતિએ તો જાણવો.

x

x

x

માતાપિતાને, વૃદ્ધ યાતાં, પાળવાં પુત્રે સહી;
તેવી જ રીતે દેશની ભાષા વિશે જાણવું નહી.

પછી કવીન્દ્રે સભામાં વિરાજમાન નગરશેઠને ને નગરશેઠના અતિથિરાજને નિહાળીને સોસાયટીને ખિરદાવી, અને સોસાયટીને ખિરદાવતાં એ દાનવીરાને પણ ખિરદાવ્યા.

અવનીને એક ચંદ ઈશ્વરે ઉભસ માટે આપ્યો, એથી અડચણો પડે ઘણા ઠેરાવા. જ્યારે હોય જોડ ચંદ કસુર ન કરી રહે, ક્યાંથી આવે ક્યાંઈ ખરી અડચણો ખોસવા? પ્રેમચંદ રાયચંદ, પ્રેમચંદ હેમચંદ, જોડ ચંદ મળ્યા તને પ્રેમ કરી પોષવા; થયું તારું સિદ્ધ કામ, કહે દલપતરામ, હવે તું સોસાયટી ! ન લાગ અફસોસવા.

અને છેલ્લે છેલ્લે કવીન્દ્રે વક્તાની વક્તૃત્વછટાથી ઉપસંહાર ઉચ્ચાર્યો. લોક ખોલતા ને સારો દેશ સાંભળતો કે મુંબઈમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ દહારો ઉગે ને રંકના રાય સરજે છે; રાજરાજ સોનાના મહેલ થણે છે કે પાડે છે. એ લોકવાયકા પછી કવીન્દ્રે નિજ સુંદર કવિત્વાતુરીથી કહી સંભળાવી.

રાવ ખાવાને વિધાત્રિ વૈકુંઠ ગઈ,
અધિપતિ પાસ અરજી ઉચારી;
રાયચંદસૂત જુઝવી વિશે પ્રેમચંદ,
મારિ મગરૂરિ એણે ઉતારી.
કંઈક લાચારને તો કર્યા લખપતી,
ભૂપ જેવા કર્યા કંઈ લિખારી;
કરમ લખતાં હવે શરમ આવે મને,
કરમની રેખ પર મેખ મારી.

પછી ટીપ ત્યાં ફેરવી ભરી સભા મોઝાર;
પ્રેમચંદ થોઠે લખ્યા દેવા દશક હજાર.

ગુજરાતના ઉદારની મિહાત્ર દેહિના એ ધાળમાં
નગરથોઠે એ હજાર, જેથીંગણાઈએ અઢાર સો, અને
ઉમાભાઈએ પાંચ સો રૂપીઆ પીરસ્યા. ઉપરાંત પરચૂરણ
પાંચસોક આપ્યા. એમ દલપતકવિતાથી સોસાયટીને એકી
કલમે પંદર હજારની ટંકશાળ પડી. રૂપાનાં બાદ બંખે-
રાયાં. ગુજરાતના લક્ષ્મીપુત્રો ત્હારે સાહિત્યને ને સાહિત્ય-
કારને ઉદાર હાથે પોષતા.

દલપતકવિતાનો ડંકો વાગ્યો. મુંબઈમાં ત્હારે
લક્ષ્મીની ભરતીની છોજો ઉછળતી હતી, અને ગુજરાતના
ઉદારાર્થે કારબસ અર્ધાક લાખનું ટાંકું ભરી લેતો હતો.
એ જ લક્ષ્મીછોળમાંથી અમદાવાદમાં કારબસમિત્ર દલપત
પાણિયાકં ભરી લેતા હતા. દેવયોગે સમયપલટો થયે ભરતાં
ભરતાં ગત્તેયનું કેટલુંક ઢોળાઈ ગયું ખરું. પણ બન્નેયના
શ્રમ ઉચ્ચારે છે કે દલપતકારબસ બન્ને મિત્રો પરોપકારી,
લોકહિતસ્વી, ગુજરાતના દોડીલા ને લાડીલા સપૂત હતા.

રાજદરબારોમાં અને મહાજનોના સમારંભોમાં
કવીશ્વર દલપતરામ મહારાણી ગુજરાતી વાણીના સાચા
સપૂત હતા.

પછી દલપતરામ અમદાવાદનિવાસી થયા.

વઢવાણથી અમદાવાદ આવ્યે પંદર વર્ષનું લાંબું
પખવાડિયું વીતી ગયું હતું. 'પપમાં સાહિત્યસંન્યાસ લીધો
ને સોસાયટીના કવીશ્વરની ગાદીએ બેઠા, હેમાલાઈ ઇન્સ્ટિ-

ટ્યૂટ ને હરકુંવરકન્યાશાળા સરજીવ્યાં; ત્કાર પછી નગરશેઠબન્ધાવી અમદાવાદી પાઘડી પહેરી હતી. હવે અમદાવાદને વતન કીધું. પંદર વર્ષની તિથિઓ લાટે રહીને આયુષ્યને ૪૪મે વર્ષે પછી કવીશ્વરે અમદાવાદમાં કવિનિવાસ બન્ધાવવાનું નિધાર્યું. સાહેબો અને શેઠિયાઓએ તનમન ધનથી બનતી સહાયતા કીધી. સ્વામીમંદિરની છાયામાં હલપતરામને આયુષ્ય ગાળવું હતું ને સંસાર ખેડવો હતો. મંદિરથી માત્ર ખેત્રણ મિનિટને દખણાદે હાજ પટેલની પોળમાં લાંબી શેરી-લાંબેશરને મંદિરછેડે એક સોનીનું ન્હાનકડું ઘર હતું. એ ઘરનો બંગલો કીધો. ઘરદખણાદે પીપળો હતો. પીપળા નીચે પોળનું ચોગડું છે. 'દેવ છાયામાં રહે તો મારો કુટુંબવસ્તાર ધર્મનિષ ઉછરે' ધારીને હલપતરામે એ સોનીનું ઘર ખરીદી લીધું. જુલ્લા ઈજનેર ન્હાતા બાડિંને ઘર ને બંગલાની બૂનીતવી શૈક્ષીના સંગમ સમો હલપતનિવાસનો નકશો કીધો. કવીશ્વરના બંગલાની શૈક્ષીમાં પણ સંસ્કૃતિઓ સંગમ પામી છે. બન્ધાતા કવિનિવાસની કરટિસ દેખરેખ રાખવાને આવતો. સારંગપુર તળિયાની પોળેથી હલપતરામ ને રેવાબા આવતાં, રૂક્મિણી માશી ને મૂળજી માસા આવતાં. કીકાલાઈની પેઠે પ્રેમાલાઈ નગરશેઠે હલપતનામથી દસ શેરોનો બેડપાર કીધો ને નફાના ૧૧૮૦ રૂપિયા હલપતરામને ઘરખર્ચમાં બક્ષિસ મોકલ્યા. ગુજર પાટનગરીને કવીશ્વર વતન કરતા હતા, પાટનગરીના નગરશેઠ એને નિજ ગૌરવ ને બહુમાન માનતા. સમાસ કરવાને સાહેબલોકોએ દખણાદે પીપળો કપાળ્યો. પોળલોકે વિરોધ કીધો; એક જડાવમા નામનાં

જવામદં પાઠોશી બાઈ પડજે ઉભા પછી તો પોગપજે
 એ તાવસ મહાપુરુષને જોગળ્યા, ને બણ્યુ ડે વીશ્વને
 પગલે પોળ દેશનામીચી ને ઈતિહામજાતીતી ઘશે
 તેજવણો કેમગે ગગનો કવિનિવાસનો દેહગ હતો
 અગામીમાથી નવામીમન્દિગની હવેલીઓ ને શિખરધરના
 દર્શન વતા પ્રભાત મવ્યાપ્ત નાયસર્યા ને મધરાતના
 મન્દિરબોધડિયા ઘેર સભગાતા, ને દેવઆરતીની મન્દિર
 ઘટાઓ ગવ્યશુજન ભેગી ધનમા શુભગ્વ કવ્તી.
 મન્મુખના જોગલ ઉપગ્ન જાલ નેતા ભેતા કવીશ્વર એ
 કવિનિવાસમા પછી ૩૪ વર્ષ રહ્યા '૬૪ થી '૮૮ અને
 ત્યાંથી જ કવીશ્વરે લોકાન્તરયાના આદરી, ને સસારવાડી-
 ઓમાથી પગલા મઢેવી લીધા જતુ આવતું લોક એને
 કવેશ્વરનો જગલો કહેતુ રેવાળા એ જગવાના મહાગણી
 હતા દાન માન ને કવિતાતુ એ ધામ હતુ

વિ સ ૧૮૨૦ ના આસો મુહ ર, તા ૧૪ મી
 જોન્ટોળર ૧૮૬૪ ની તિથિએ એ કવિનિવાસતુ વાસ્તુ
 બજવાયુ તે પૂર્વે '૬૩ના નવેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે
 દલપતરામતુ ત્રીજુ વ્રમ અમારા માતૃશ્રી રેવાળાની નગાથે
 ઘોળકે થયુ હતુ. રેવાળાનો સીમન્તસસ્કાર પછુ એ
 વાસ્તુતિથિએ જ ઉજવાયો એ દિવસનો મમાગલ કીધો હતો
 નાતીલા ભતીલા શેઠ નગરશેઠ ૪૬૪ કલેકટર દેશીપરદેશી
 દલપનહિતચિન્તકોની કવેશ્વરને જગલે મિજલમે મળી
 કવીશ્વરને સોજે હરખના અભિનન્દન આપ્યા પ્રતિસના
 ને ભડિંનના હેયાભાવના ઉભરા માયા મમાતા નહિ.
 શરખસના અનુજ લેજે કરતિસ કવીશ્વરના ઝોડ પૂતો

હતો. વડવાણમાં ‘મહાલક્ષ્મી પ્રસન્ન’ના આશીર્વાદ ઉચ્ચરતા
દલપતરામને કુળદેવી : મહાલક્ષ્મી પ્રસન્ન થયાં ભાસતાં.

પૂર્વાશ્રમના સભારણાડપે વડવાણથી આણેલો ઝોળો
દલપતરામ એ બંગલાના નિજખંડમાં સદા લટકતો રાખતા
કે ધોળિયાવેશનો પૂર્વાશ્રમ ભૂલી જવાય નહિ.

કવીશ્વર દલપતરામ એમ અમદાવાદનિવાસી થયા.

પછી ‘દુષના બનેવારીની રંભી તારીએ, સં. ૧૬૨૧
ની કાર્તિક વદ છઠ ને રવિવારે ધોળકે મોસાળમાં રેવાળાને
પુત્ર પ્રસન્ન્યો. દલપતનિવાસ ભરાવા માંડ્યો. દલપતરામના
એ દ્વિતીય પુત્ર મગનલાલ.

રેવાળાને કુંકુમપગલે કવીશ્વરનાં સંસારતેજ પૂર્ણકળાએ
પ્રકાશી રહ્યાં. કવિને કવિનિવાસ સાંપડ્યો, પુત્રરત્ન સાંપડ્યો.
કવીશ્વરનો ગૃહસ્થાશ્રમ ગુણગૌરવી થયો. પછી રેવાળાએ
દલપતવંશના આંખાનું આંખાવાડિયું ક્ષીધું.

વિધાત્રી એ સો ભેતી હતી ને હસતી હતી. અનાહત
શબ્દે ઢોલક વગાડીને ગાતી હતી કે

બંગલા બેશ બન્યા, મહારાજ ! વામે નારાયન બોલે.

પ્રકરણ ૧૪ મું, ઘડીક જ્યોત ડાલી ગઈ

ભગિયો વાયદો જીવાઈ નો,
રે જૂવો! ભગિયો વાયદો જીવાઈ નો.

આયુષ્યના છઠ્ઠા દાયકાને આપણા અનુભવશાસ્ત્રે વનપ્રવેશ કહ્યો છે. તેમ આયુષ્યના પાંચમા દાયકાને આપણું સંસારશાસ્ત્ર અનુભવપત્રટો કહે તો ખોટું નથી. એ ઠાળે ભલભલાના આયુષ્યપત્રટા યયા છે. આપણા ધણાખરા દીર્ઘાયુધીઓનાં આયુષ્યનું કેન્દ્ર ૪૦-૪૫મે વર્ષે આવી જાય છે, અને પછી તો શિખરેથી ઉતરતા હોય એમ આયુષ્યગિરિએથી ઉતરાણું મંડાય છે. સારી કે નરસી આયુષ્યમંકાન્તિ-ભલભલા નેપોલિયનની પણ ૪૫મા વર્ષના અરસામાં આવે છે. સંઘમશાળી બળવન્તાઓ ઢાળાણે પડતા જીવનરથને ઘડીકમાં આત્મવશ કરે છે; અસંયમી અનાત્મજીતોનો ચતુર્મુખ વિનિષાત થાય છે. સુરગંગાનું એમ થયું હતું. તો માનવજન્તુ તે કોણ માત્ર ?

જગતમાંના જીવનપત્રટા આત્માની કસોટીના અવસરો છે. કસોટીના અવસરયોગ આવે છે એનો સાચો મર્મઅર્થ એ છે કે મહાપુરુષો જે મનુષ્ય છે, દેવ નથી. સંસારક સોપાને ચઢીને પાસ થાય છે ત્હમને પછી લોક કુંદન કહે છે.

ઈસ્વી ૧૮૬૫માં સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતરામનો આત્મદીપ ઘડીક ડાલી ગયો. દેશભરમાં ધરતીકમ્પ થતો હતો; ભલભલા પહાડ ધરતા હતા. દલપતદીવડાની જે જ્યોત ફાલેક

ડગમગી ગઇ. સર્વવ્યાપી ઝંઝાવાતમાં એ ધીરગમ્ભીર મહાપુરુષની પાંખો સપડાઈ ગઈ, પણ પછી પાછી તત્કાળ આત્મનિષ્ઠ થઈ.

એ મહાપુરુષની મહત્તા એમાં છે કે ક્ષણમાં પાછા સ્થિતપ્રજ્ઞ થયા.

દલપતજીવનની આ એકજ ને અએક ભૂલ હતી. એ ભૂલની કથની વિસ્તારે કહેવાવી જોઈ શે.

દેશમાં લક્ષ્મીની આંધી ચઢી હતી. એ અન્ધકારમાં દલપતઆંખ ભૂલાવે પડી, પણ અન્તઃજ્યોત જુઝાઈ ન હતી. જીંદગીની ભૂલનો આ પ્રસંગ દલપતરામને મહાપુરુષ ઉચ્ચારે છે.

નદીની લહરીની પેરે ગૃહસ્થને ઘેર લક્ષ્મી તો આવે છે ને જાય છે. ધનની પાછળ ઘડીક દલપતરામ ધાયા, ને ધનને ષઢલે રંકતા એમને આવરી પડી. રંકતા દલપતરામને કાંઈ અજાણી પરદેશજી ન હતી. પૂર્વોશ્વમની રંકતા પાછી આવી એ વાત મ્હોટી ન્હોતી. દલપતજીવનમાં રંકતા ઘડીક ઘોડાપૂરે આવી અને એવી જ ઘોડાપૂરે ઉતરી ગઈ. મ્હોટી વાત તો એ હતી કે લોકસેવામતના પ્રતિયા કૂટસ્થ દલપતરામ ઘોડાક માસ ડોલી ગયા.

‘લક્ષ્મી દેખી મુનિવર ચળે.’ દેશભરમાં ત્હારે ઘડીક લક્ષ્મીનો છેળો ઉછળતી, સોનાની નદીઓ વહતી. દલપતરામ લોભાયા કે આંગળુક ભરી લઈ. તોફાની લક્ષ્મીતરંગોમાં દલપતરામનું જહાજ ક્ષણેક ડામાડોળ

થયું, પણ તત્કાલ જાણે ખડક સમું અડોલ થઈ પછી સીદી સફરે પડ્યું.

* પ્રસંગના જોલ સાચા છે. પ્રસંગ કહે છે કે એમ ડોલી જુલું એ દલપતઆત્માની વિકૃતિ હતી, અડોલપણું એ દલપતઆત્માની પ્રકૃતિ હતી. અવસરના ઉચ્ચાર સાચા છે.

કુંદનની ચતુર્થા પરીક્ષા કરે છે; મહાપુરુષોને એ સંસાર ચતુર્થા પારજે છે. દલપત ને કારખસ બન્નેયનો પરીક્ષાયોગ આવ્યો હતો. સંસારપરીક્ષા કહે છે કે દલપત ને કારખસ દેવ ન હતા, મનુષ્ય હતા. પણ મનુષ્યમંડળે વિરલા હતા, મહાપુરુષો હતા.

એ સંસારપરીક્ષા ચે હતી ને દેવપરીક્ષા ચે હતી. અને આમ થઈ.

પૂર્વગોળાધ' એટલે ત્રણ ખંડો—એશિયા આફ્રિકા અને યુરોપ; અને પશ્ચિમગોળાધ' એટલે એક ખંડ—અમેરિકા. અને અમેરિકા ખંડ એટલે અનેક દેશોનો સમુદાય, પણ પ્રધાનતઃ એક મંડળમહારાજ્ય—યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સ. લોક ભાષામાં તેમ વિદ્વજ્ઞભાષામાં યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સ અને અમેરિકા પર્થોય શબ્દો પેઠમ જોજ્ઞાયલખાય છે.

એ સ્વતન્ત્ર રાજ્ય ઇસ્વી ૧૭૭૫માં અસ્તિત્વે આવ્યું. એના આયુષ્યની પ્રથમ સદી પૂરી થતાં પૂર્વે ઇસ્વી ૧૮૬૨માં ઝોંઘીની ઘાત અમેરિકાને માથે પડી. મહાતોક્ષાનમાં એ મંડળમહારાજ્ય સપડાયું, ને ઘડીક તો એ મહારાજ્યનું અસ્તિત્વે જોખમાયાનું સાસતું.

ન્હાનાં મ્હોટાં ચાલીથેક (મૂળે તેર) સંસ્થાનો ગૂંથાઈને યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સનું મંડળમહારાજ્ય બનેલું છે. એનાં ઉત્તરસંસ્થાનો શીતકટિબન્ધમાં છે ને વ્યાપારપ્રધાન છે; એનાં દક્ષિણસંસ્થાનો ઉષ્ણકટિબન્ધમાં છે ને કૃષિપ્રધાન છે. ૩ અને ઘઉં એના પાક. અમેરિકાનું ૩ દુનિયાભરમાં સર્વોત્તમ. દુનિયાના બજારોમાં નિત્યનિત્યના રૂના લાભ એ નિર્માણ કરે.

આપણે ત્યાં આજ ચહાના બગીચાઓમાં પ્રથા છે એની પેઠમ દક્ષિણ અમેરિકાવાસીઓ તો ત્યાંરે ખેતરોની દેખરેખ રાખતા, ખેતરમાંની મજૂરી હાથસીઓ કરતા. આપણે ત્યાં ગિરમિટિયા મજૂરો વન બાળે છે, બગીચા વાવે છે, પાણી પાચે છે, પાક વીણે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના રૂના ખેતરોમાં પણ ત્યાંરે એ બધું હાથસી ચલાવે કરતા.

અમેરિકાનો ઈતિહાસ કહે છે કે અમેરિકાની પ્રમુખ માળામાં ત્રણ મહાયુરોપે પ્રમુખપ્રવર અર્ધ ગયા છે, અને અમેરિકાને પ્રબળવનના મહામન્ત્રો પઢાવી ગયા છે. પ્રથમ પ્રમુખપ્રવર હતો ત્યાંનો પ્રબલસર્જક ને ગોત્રસંસ્થાપક પુણ્યશ્લોક વોશિંગ્ટન. વિધિલેખ સભા વણલખ્યો રાજમન્ત્ર સત્તાભાગી વોશિંગ્ટને પ્રવર્તાવ્યો છે કે પ્રમુખ તે શ્લોક પ્રતિનિધિ છે, રાજપણાની શંકાછાયા ચે પ્રમુખપદમાં ન હોય. દીર્ઘ કાળ રાજસત્તા માણે તહેનામાં રાજછાયા આવવાનો સંભવ; એટલે કે મહાસદગુણી પણ ત્રીણ વારકો પ્રમુખ અમેરિકામાં ન થાય. વોશિંગ્ટનપઢાવેલો અમેરિકાનો એ સત્તાવિતરાગમન્ત્ર.

અમેરિકાના બીજા પ્રમુખપ્રવર થયા મનરો. મનરો અમેરિકાને કવચ સૂઝવી ગયા. Foreign policy—પરદેશ-નીતિનો મહામન્ત્ર અમેરિકાને મનરો શિખવી ગયા છે કે અન્ય કો વિદેશી પ્રબળે અમેરિકા ખંડમાં બળવત્તર થવા દેવી નહિ. આજે પણ એ મહામન્ત્રને અમેરિકાવાસીઓ મનરોમન્ત્ર લાખે છે. મનરોએ અમેરિકાને પઢાવેલો એ સંરક્ષણમન્ત્ર.

અમેરિકાના ત્રીજા પ્રમુખપ્રવર થયા અબ્રાહમ લીંકન. એમણે અમેરિકાની Home Policy—સ્વદેશનીતિનો મહામન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો કે મંડળમહારાજ્ય પ્રકૃતિએ ખરું, કરભાય નહિ. નવાંનવાં સંસ્થાનો મંડળમહારાજ્યમાં જોડાય ખરાં, પણ જોડાયેલા કો સંસ્થાનથી મંડળમહારાજ્ય તબદ્ય નહિ. No State has a right to secede, લીંકને અમેરિકાને પઢાવેલો એ અખંડિતતાનો મન્ત્ર.

આપણી આ જીવનકથાનો ચાલતો પ્રસંગ લીંકનના જમાનાનો છે.

ઇસવી ૧૮૩૦માં ઇંગ્લાંડમાં કાયદો ઘડાયો કે ઇંગ્લાંડની ભૂમિને અડકે તે ગુલામની ગુલામી જોડીઓ સહસા વછુટે. ઇંગ્લાંડ સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ ૧૮૩૦માં જાહેર થયો. ઇંગ્લાંડવાસી કો ગુલામ ન હોય.

પછી બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં એવો કાયદો ઘડાયો, અને એમ બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય ગુલામગિરિમાંથી છૂટયુઃ જો કે ગિરમિટિયા ગુલામગિરિ તો હજી ચે રહી છે.

આદિથી અમેરિકા તો સ્વતન્ત્રતાની ભૂમિ. એને સાગરકાંઠે હુંગરમ્હોટી સ્વાતન્ત્ર્ય દેવી બિરાજે છે. અમેરિકાને કંઈક શરમાવા જેવું થયું. એ પછી અમેરિકામાં એ વાયુ વાયેા કે અમેરિકામાંથી પણ શુભામીને દેશવટો દેવો, અમેરિકાને પણ સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ જગત્થોકમાં બહાર કરવો. Uncle Tom's Cabin નામની શુભામયુગ-દર્શનની નવલકથા લખાઈ. એ નવલકથાએ જનતાને જગાડી દોઢ ચગડોળે રહડ્યું.

ઉત્તરસંસ્થાનોએ ઉચ્ચાર્યું કે અમેરિકા સંસ્કૃતિને શિખરે છે, દુનિયાની પ્રથમ ને સંસ્કારશિરોમણિ પ્રજા છે, અમેરિકામાં શુભામ ન હોય. દક્ષિણસંસ્થાનોને એ પાલવતું નહોતું. દક્ષિણસંસ્થાનવાસીઓને મજૂરી કરાવવી હતી, મજૂરી કરવી નહોતી.

વાત રસે રહી. ઉત્તરસંસ્થાનોએ કહ્યું મંડળમહારાજ્ય કાયદો ધડમે. દક્ષિણસંસ્થાનો ઉચ્ચાર્યા કે તો અમે મંડળ મહારાજ્યને છાંડી જઈશું.

શુભામી રદ કરવાનો પ્રશ્ન આમ ગોણુ થઈ ગયો, મંડળમહારાજ્યની અખંડિતતાનો—હરિતનાસ્તિનો પ્રશ્ન પ્રધાન થયો. કુસંધે ઘર ઘાલ્યું. કેા સૂકાની મહાપુરુષ વિના વણદૂખ્યા તરી ઉતરવું ફલેલ થયું.

પ્રજાસૂકાની કેા મહાનુભાવ જોઈયે, મહાપ્રતાપી જોઈયે. અવસર એ માગતો હતો.

સદ્ગુણ્યે અમેરિકાને એવો મહાપુરુષ સાંપડ્યો.

અમેરિકાના બીજા પ્રમુખપ્રવર થયા મનરો. મનરો અમેરિકાને કવચ પ્રબલી ગયા. Foreign policy-પરદેશ-નીતિનો મહામન્ત્ર અમેરિકાને મનરો શિખવી ગયા છે કે અન્ય કો વિદેશી પ્રબલને અમેરિકા ખંડમાં બળવત્તર થવા દેવી નહિ. આજે પણ એ મહામન્ત્રને અમેરિકાવાસીઓ મનરોમન્ત્ર ભાષે છે. મનરોએ અમેરિકાને પઠાવેલો એ સંરક્ષણમન્ત્ર.

અમેરિકાના ત્રીજા પ્રમુખપ્રવર થયા અબ્રાહમ લીંકન. એમણે અમેરિકાની Home Policy-સ્વદેશનીતિનો મહામન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો કે મંડળમહારાજ્ય પ્રકુલ્લે ખરું, કરમાય નહિ. નવાંનવાં સંસ્થાનો મંડળમહારાજ્યમાં જોડાય ખરાં, પણ જોડાયેલા કો સંસ્થાનથી મંડળમહારાજ્ય તબાય નહિ. No State has a right to secede, લીંકને અમેરિકાને પઠાવેલો એ અખંડિતતાનો મન્ત્ર.

આપણી આ જીવનકથાનો ચાલતો પ્રસંગ લીંકનના જમાનાનો છે.

ઈસ્વી ૧૮૩૦માં ઈંગ્લાંડમાં કાયદો ઘડાયો કે ઈંગ્લાંડની જમીને અડકે તે ગુલામની ગુલામી બેડીઓ સહસા વછૂટે. ઈંગ્લાંડ સ્વતંત્ર જનતાનો દેશ ૧૮૩૦માં ભહેર થયો. ઈંગ્લાંડવાસી કો ગુલામ ન હોય.

પછી બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં એવો કાયદો ઘડાયો, અને એમ બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય ગુલામગિરિમાંથી છૂટયું: જો કે ગિરમિટિયા ગુલામગિરિ તો હજી એ રહી છે.

આદિથી અમેરિકા તો સ્વતન્ત્રતાની જૂમિ. એને સાગરકાંઠે ડુંગરમ્હોટી સ્વાતન્ત્ર્ય દેવી બિરાજે છે. અમેરિકાને કંઈક શરમાવા જેવું થયું. એ પછી અમેરિકામાં એ વાયુ વાયો કે અમેરિકામાંથી પણ ગુલામીને દેશવટો દેવો, અમેરિકાને પણ સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ જગત્ચોકમાં જાહેર કરવો. Uncle Tom's Cabin નામની ગુલામયુગ-દર્શનની નવલકથા લખાઇ. એ નવલકથાએ જનતાને જગાડી: લોક અગડોળે રહ્યું.

ઉત્તરસંસ્થાનોએ ઉચ્ચાર્યું કે અમેરિકા સંસ્કૃતિને શિખરે છે, દુનિયાની પ્રથમ ને સંસ્કારશિરોમણિ પ્રજા છે, અમેરિકામાં ગુલામ ન હોય. દક્ષિણસંસ્થાનોને એ પાલવતું નહોતું. દક્ષિણસંસ્થાનવાસીઓને મજૂરી કરાવવી હતી, મજૂરી કરવી નહોતી.

વાત રસે રહી. ઉત્તરસંસ્થાનોએ કહ્યું મંડળમહારાજ્ય કાયદો ઘડ્યો. દક્ષિણસંસ્થાનો ઉચ્ચાર્યા કે તો અમે મંડળ મહારાજ્યને છાંડી જઈશું.

ગુલામી રદ કરવાનો પ્રશ્ન આમ ગોણ થઈ ગયો, મંડળમહારાજ્યની અખંડિતતાનો—હસ્તિનાસ્તિનો પ્રશ્ન પ્રધાન થયો. કુસંપે ઘર ઘાલ્યું. કેા સૂકાની મહાપુરુષ વિના વણદૂખ્યા તરી ઉતરવું હુલ્લ થયું.

પ્રજાસૂકાની કેા મહાનુભાવ જોઈયે, મહાપ્રતાપી જોઈયે. અવસર એ માગતો હતો.

સદ્સાગ્યે અમેરિકાને એવો મહાપુરુષ સાંપડ્યો.

મૂંઝાળધાર વરસાદ વરસે ને રેલ આવે એમ મુંઝાળમાં ધનની નદીઓ વહી રહી. ધડીક તો દેશનેતાઓને થયું કે લક્ષ્મીની નહેર દેશ ગહાર વહી જતી તે દેશ લણી વહવા માંડી.

પણ એ લક્ષ્મીનાં પૂર ને ધનના ઢગલા મુંઝાળને ભરવતાં આવડ્યાં નહિ.

એક આપશ્રીમન્ત કહેતા કે ત્રણ વાનાં કપરાં છે. પહેલું તો ધન કમાવું જ કપરું છે. બીજું એ કમાયેલો ધનભંડાર સાચવવો તે એથી થે કપરું છે. ને ત્રીજું ધનનું સરોવર ભરાય ત્યારે તહેમાંથી ખોળલો થે સઢથે વાપરવું એ તો સૌથી કપરું છે.

આપણે ત્યાં લક્ષ્મીનાં પૂર ચહડ્યાં. પણ, મીસરમાં નાઈલનાં ચહડ્યાં પૂરનો પ્રભાઉપયોગ થાય છે એમ, પૂર આડા પાળા બાંધી, નહેરો વાળી, દેશને ફળદ્રુપ કરવાનું કોઈને આવડ્યું નહિ. એક વાવે ને ચાર લણે એવો સરજનહારો તો કો ન સાંપડ્યો, પણ ચહડ્યાં પૂરના સરોવરભંડાર ભરી લઈ જતન કરનારો ભંડારી થે ન નીકળ્યો. દેશની દૂરઅન્દેશ વૈશ્યબુદ્ધિનો ઝોટ થયો લાગતો હતો. તે નાણું ધંધે ક્યાં ધરવું? વેપાર વિશે કેમ વાપરવું? સૂઝે નહિ જે આ શું કરવું:

ઓ સહિયરો રે! ચેર તણા વેપારનું સ્વચ્છું સાંભળો.

યુગપુરુષ વૈશ્યવર કો ત્યારે ભગ્યો નહિ. હુન્નર-ઉદ્યોગો જમાવી દેશની આબાદી કરવી કોઈને સૂઝી નહિ, કોઈએ કીધી નહિ. આવેલી રેલ ચાર પાણી લઈને વળી

અમેરિકાનો એ ત્રીજો પ્રમુખપર અગ્રાહ્યમ લીકન. લીકન મહાનુભાવ હતો, લીકન મહાપ્રતાપી હતો.

લીકનની મહાનુભાવિતા બોલી દે અમેરિકા સ્વાતન્ત્ર્ય દેવીનો દેશ છે, દેશમાંથી ગુલામી રદ થશે જ. લીકનનો મહાપ્રતાપ બોલ્યો કે દક્ષિણમંસ્થાનો છૂટા પડે તો મંડળમહારાજ્ય જોખમાય. કેા સંસ્થાનથી મંડળમહારાજ્ય છંડાય નહિ. અમેરિકા છે અખંડિત દેશ.

ઉત્તરદક્ષિણ મંસ્થાનોએ ગુન્ન સભ્યાં, ને દેશમાં આન્તર્વિગ્રહ મંડાયો; એપ્રિલ ૧૮૬૧.

પરિણામે દુનિયામાં રૂનો ફુકાળ પડ્યો. એ આન્તર્વિગ્રહનાં ચાર વર્ષમાં અમેરિકામાં રૂનો પાક ઉતર્યો નહિ. વરાળયન્ત્રની શોધ પછી દુનિયાંલરમાં રૂની ખપત ઘણી બધી વધી ગઈ હતી અને દુનિયાંનો પાક અડધઝોછેદો હત્યો, એટલે રૂના ભાવ ઉછાળે ચઢ્યા; અતિશય ઉછળ્યા, અણકદમ્યા ઉછળ્યા. હિન્દી રૂનો ભાવ પૂછાયો. ગાદલાંગોદડાં ઉઠેલી લોકો રૂ વેચ્યુ. પરિણામે દેશમાં ઘડિક સોનાની શેલમહેલ થઈ રહી.

દશપતરામ કહે છે:

ત્યાં અમેરિકામાં જુદા લાગ્યો, ત્યાંના રૂનો ધંધો લાગ્યો;
આપણને લાભ ઘણો લાગ્યો;

ઓ મહિયરો રે! શેર તણા બહેપારનું સ્વખનું સાંભળો.
ઈસ્વી ત્રન અંઠારસેં થાતાં, વળિ તે ઉપર ત્રેંસઠ લાતાં,
બહુ મનુષ્ય થયાં ધનથી માતા:

ઓ મહિયરો રે! શેર તણા બહેપારનું સ્વખનું સાંભળો.

મૂનળધાર વરસાદ વરસે ને રેલ આવે એમ મુંગ-
ઈમાં ધનની નદીઓ વહી રહી. ધડીક તો દેશનેતાઓને
થયું કે લક્ષ્મીની નહેરુ દેશ ગહાર વહી જતી તે દેશ
લણી વહવા માંડી.

પણ એ લક્ષ્મીનાં પૂર ને ધનના ઢગલા મુંબઈને
જીરવતાં આવડ્યાં નહિ.

એક આપત્રીમન્ત કહેતા કે ત્રણ વાનાં કપરાં છે.
પહેલું તો ધન કમાવું જ કપરું છે બીજું એ કમાયેલો
ધનભંડાર સાચવવો તે એથી ચે કપરું છે. ને ત્રીજું ધનનું
સરોવર ભરાય ત્યારે તહેમાંથી ખોળલો ચે સહેલું વાપરવું
એ તો મોથી કપરું છે.

આપણે ત્યાં લક્ષ્મીના પૂર ચડ્યાં. પણ, મીસરમાં
નાઈલનાં ચડ્યાં પૂરનો પ્રભાવપ્રયોગ થાય છે એમ, પૂર
આડા પાળા ખાંધી, નહેરો વાળી, દેશને કુળદ્રુપ કરવાનું
કોઈને આવડ્યું નહિ. એક વાલે ને ચાર લણે એવો સર-
જનહારો તો કો ન સાંપડ્યો, પણ ચડ્યાં પૂરના સરોવ-
રભંડાર ભરી લઈ જતન કરનારો ભંડારી ચે ન નીકળ્યો.
દેશની દૂરઅ-દેશ વૈશ્યખુદિનો એટ થયો લાગતો હતો.
તે નાણુ ધંધે ક્યાં ધરવું? વેપાર વિશે કેમ વાપરવું?
સૂઝે નહિ જે આ શુ કરવું:

ઓ મહિયરો રે! ચેર તણા વેપારનું સ્વચ્છું સાંભળો.

યુગપુરુષ વૈશ્યવર કો ત્યારે જાગ્યો નહિ. હુન્નર-
ઉદ્યોગો જમાવી દેશની આબાદી કરવી કોઈને સૂઝી નહિ,
કોઈએ કીધી નહિ. આવેલી રેલ ચેર પાણી લઈ ને વળી

ગઈ. મર દિનશાહ વાચ્યા કહે છે કે ત્હારે ૧૩ કંગેડ આવ્યા, ને ૧૮ કંગેડ ગયા. દલપતગમ કહે છે કે જાહુને! જેલ જાણે જેલાઈ ગયો.

કયાથી આવ્યું નાહું, કયા ગયું? એમ થયું = અલોપ

x x x

સ્વપ્ને જે મમૃદ્ધિ માપડી, ગઈ સ્વપ્નાની નાથ

દેવઆવી લક્ષ્મીનું શું કરવું એ લક્ષ્મીપુત્રોને સૂઝવું
નહિ દેશ દરિયો પૂરવાને ઢોડયો.

પછિ ઉધમ પકડાયા આડા, ખાડીના પૂરાવ્યા ખાડા

x x x

નાહ નાખ્યું ખારા નીરમા, જાણ્યું ઉગશે ઝાડ,
લક્ષ્મી તણા કળ લાગશે, થાશે સોનાના ખંડાડ

ઢોલાળા ને વાહુકેશ્વરના અણિઅણોની વચ્ચેનો
ચન્દ્રાકાર બેઠે બેનો અખાત પૂરવાને સાહસે મુંબઈ-હડયું
'દુરના એપ્રિલમા કપની નીકળી એનું નામ બેઠે બે રિ-
લેમેશન કપની સાગર પાસે ધરતી પાછી માગવાને મુંબ
ધિરાઓ ગયા.

પણ બધા થ સાહસજેલ કાઈ પુરુષપગકેમો નથી

પુરાણોને ગપ્પા માન્યા ન હોત ને જાણ્યો માન્યા
હોત તો પુરાણો પણ કહેત કે વીર! થયો ને વિચારો.
લક્ષ્મી તો સાગરપુત્રી છે આવી લક્ષ્મીને પાછી પીધર
કા વળાવો છો ?

પણ ડહાપણ નહિ, મુંબઈમા ઘટોળ ત્હારે ચકવતી
હતો સાહસે ચઢેલાઓ ડહાપણને નિર્બળતા માને છે

એક એનો ખાડો પૂરવાનો નિર્ધાર મુંબઈના મહાજનને કીધો. સોનારૂપાથી દરિયો પૂરવો, જળને સ્થાને સ્થળ કરવું, માનવસરજી એ ધરતી વેચવી, એકના આઠ થશે: એમ ઈજનેરી અનુભવીઓએ કહ્યું. મુંબઈનું મહાજન દરિયો પૂરવા નીકળ્યું.

એ પછી સાઠે વર્ષે પાછી મુંબઈ સરકાર એક બે પૂરવાને નીકળી હતી; જાણે મહાજનના અનુભવ અધૂરા હતા ! કંગોડો પાણીમાં નાંખી, નિર્ધાર્યોનો અષ્ટમાંશ પૂરી, તળિયાઝાટક થઈ, અત્કારે તો વિરામી છે. શીતરેક વર્ષ ઉપર ત્કારે મહાજન તળિયાઝાટક થયું હતું મહાજનના ને સરકારના અનુભવો નિરનિરાળા નથી.

સાગર મન્યીને લક્ષ્મી પામવાની ? કે પામી લક્ષ્મીથી સાગર પૂરવાનો ? પણ ત્કારે તો ડાઘાઓ સાગર પૂરવાને દોડતા હતા.

લલા રે લલાને ભૂલાવિયા, ભૂલ્યા ડાઘા દિવાન,
હાણુ અને હસવું થયું.

પછી તો જનતાને જાણે કંપનિયો ચેપ લાગ્યો, અને અનેક પરપોટાકંપનીઓ ફૂટી નીકળી. મુંબઈએ પહેલ કરી; ને મુંબઈને પગલે ઘણા નગરો આલ્યાં. 'દેશ આખે દવ લાગિયો.'

એ પરપોટાકંપનીઓના ચેરોના પછી ચેરખતરોમાં સદા મંડાણા. સહમણુ સદોખેલન્દાઓ કહે છે કે સદો લક્ષ્મીઉત્પાદક હુન્નરઉદ્યોગ નથી, કલાકારીગિરિ નથી, પણ એકના પડાવીને બીજાને અપાવવાનો ખેલ છે એ વાત લોક

વીમર્થ કૂટબોલની પેઠમ એ પગ્ગોટા મહોળા ને મહોટા
રૂતા ગયા શેગ્ગનર હિલોળે રહડયુ શેગ્ગનરની ગાદીએ
શેગ્ગન-નો રાજ આવીને બેઠો

શેગ્ગનરની શોભા શી રહુ ? જહુ મહોટો મેળો રે,
નાણુ તો જેમ નીચ બગેલો વહિ જતો હોય બહેળો રે
ડરકિ પુરુષ તો અચરજ પામે, નીચ્ચુ જ્યાથી નાણુ રે !
દલપતગમ કહે, દુનિયાની નન્દ-થી હલરાણુ રે

વર્ષામા એક બેના હવેલીકયા નોત દિછળે છે એમ
શેગ્ગનમા લક્ષ્મીના મોજ દિછગતા

અને મુખર્ષના શેગ્ગનરના રાજ હતા પ્રેમચદ રાયચદ.

છે લા એશી વર્ષમા સૂરતની કૂબે જહુ મહાપુરુષો
અવતર્યા છે નાહિત્સમારના નર્મદ, વ્યાપારદેશે પ્રેમચદ,
વિજ્ઞાનશિખામા પ્રો ગર્જિત ત્રણેયનું જીવનસૂત્ર એક સાહસ,
આગળપાછળ ન બેલુ, ' યા હોમ કરીને પડો ' ત્રણેય
નિર્જનિર્જના દિશાદેશના માહમુખેલ-દાઓ એ પ્રધાન સૂરતી
પ્રકૃતિ

અને ત્રણેયે યથાવક્તિ પ્રજાબક્ષીમો દીધી છે
નર્મદે નર્મદવિતા, નર્મંગદ, નર્મકાશ, ગલ્યંગ, ધર્મ
વિદ્યા આપ્યા ગર્જિતે દેશજીવન, ટેકનોલોજીકલ લેબોરેટરી,
એલેક્ષિય આપ્યા, અને જમશેદજી તાતાએ એમને ખાતું
સોંપ્યું હોત તો સાચન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ આપત પ્રેમચદ
શેઠમા એ મહામદ્દુરુષ હતો કે ભાવનો જગદ વરને
ત્યાગે ખાલો ચગમૂ કૂડી કે કચગેટ લગીને પગ્મારથ
ગતા કલકત્તાથી મુંબઈ પર્વત તારો દેશ એની સાખી

પૂરે છે. કચ્છાંક ધર્મશાળા, કચ્છાંક કન્યાશાળા, કચ્છાંક દેવમન્દિર, કચ્છાંક ટ્રેનિંગ કૉલેજ, કચ્છાંક સ્કોલરશિપ, કચ્છાંક પ્રોફેસરશિપ, કચ્છાંક ચારદાપીઠનું શિખર: દેશભરમાં પ્રેમચંદ રાયચંદનાં પુણ્યનાં એ સ્મરણાક્ષરો છે.

મુંબઈના ચેરખાનરમાં ત્યારે બોલાતું કે કાલનો ભાવ કોણ જાણે? તો કહે પ્રેમચંદ રાયચંદ. પ્રેમચંદશાહ બોલે તો આજનો શુભાસ્તો કાલે શેઠિયો ચાય. ફલપતરામે ગાયેલું આપણે વાંચ્યું છે કે

રાવ ખાવાને વિધાત્રિ વૈકુંઠ ગઈ,
અધિપતિ પાસ અરજી ઉચારી;
રાયચંદસૂત પૃથ્વી વિશે પ્રેમચંદ,
મારી મગરૂરિ એણે ઉતારી.
કંઈક લાચારને તો કયાં લખપતી,
જૂપ જેવા કયાં કંઈ ભિખારી;
કરમ લખતાં હવે શરમ આવે મને,
કરમની રેખ પર મેખ મારી.

પ્રેમચંદશાહની ચાંચવાળી મુગલાઈ સપાટો, ચિનાઈ છત્રી, પારસીશાયી કપોળી પાઘડી: અઢીહથ્થા પ્રેમચંદશાહ વ્યાપારલોકના ત્યારે જાણે વિધાતા હતા. એમની આંખોમાં ચમક હતી, તરવરિયા તોખાર જેવી એમના અંગમાં ચંચળતા હતી. પ્રેમચંદભાઈ ચાલતા તે જાણે વીજળી ચમકી.

અણહિલપુર પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથને મન્દિરે વનરાજ મહારાજને માથે પત્યરનું છે એવું પ્રેમચંદશાહને

માથે ચિનાઈ છત્રીનું છત્ર હતું; અને એ છત્રને માથે જાણે
ત્હારે હતો સારા મુંબઈનો ભાર.

પ્રેમચંદલાઈનો સાયબજાનો બંગલો તો જાણે અંચળ
લક્ષ્મીનું અંચળ દેવીમંદિર બન્યું હતું. ધનનું જાણે ત્હાં
સદાનત બન્ધાયું ન હોય ! ધનાથીઓની પ્રેમચંદલાઈને
બંગલે ઠઠ જામતી. એમની ગાડી ફરતી લક્ષ્મીકપાસકેની
ઘેર ધૂમતી. મુંબઈ ચકાવે ચઢાયું હતું. લક્ષ્મીનો કાગ
ખેલાતો હતો. પણ

કાગનકે દિન ચાર,

સખીરી ! કાગનકે દિન ચાર.

બાર-તેર વર્ષો પૂર્વે હુન્નરખાનની ચઢાઈમાં હુન્નર-
ખાનની રહામે જુલ્હે ચઢાવાને કવીશ્વરે વજીરાજને બિરદા-
વ્યો હતો. એ કાબચરખનું કવીશ્વરને સાચું પડતું દેખાયું.
એટલે '૬૪માં વળી પાછા વજીરાજબિરદાવલિના દૂહાઓ
લખ્યા કે

રંગ ત્હને, વજીરાજ !

સાઈનરમું કંઈ મુંબઈ બોલે ત્હેના દેશ ભરી મારા-
નરસા પડ્યા પડે. મુંબઈમાં થાય તે સૂરતઅમદાવાદમાં
થાય નિશાળ તો નિશાળ, છાપખાનું તો છાપખાનું,
છાપુ તો છાપુ, નાટકશાળા તો નાટકશાળા, આગગાડી
તો આગગાડી, પુનર્જીવ તો પુનર્જીવ, ચહાની હોટેલ તો
ચહાની હોટેલ, હેર કટીંગ સલૂન તો હેર કટીંગ સલૂન,
ચેરબજાર તો ચેરબજાર, પરપોટાકંપનીઓ તો પરપોટા-
કંપનીઓ.

પહેલા વરસાદે બિલાડીના ટોપ ખીલી નીકળે છે એવી અમદાવાદમાં પણ બેઠા ને કંપનીઓ ફૂટી નીકળી. બિલાડીના ટોપ બોલે છે કે એ ધરતી કળદ્રુપ છે. અમદાવાદના ત્હારના પ્રેમચંદ રાયચંદ હતા કીકાભાઈ હરનારાયણ. ધના સૂધારની પોળમાં અંબાજીને ખાંચે એમનું ઘર. મૂળરાજ-હોતરેલી અવદીચ સહજ જ્ઞાતિના એ અધિવંશજ. કીકાભાઈએ નવી શુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની કહાડી, ને તહેના પોતે ડાયરેક્ટર થયા ૭૦૦નો પગાર મળતો. એમના ઘરથી પોળના નાકા સૂધી કીકાભાઈને ઘેર ગાડીઓની ઠઠ બમતી. કીકાભાઈ કહે તે કાલ હજાર કમાય.

કીકાભાઈસ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના હતા, સદ્ગુણી સત્જન હતા, સારાના સુહૃદ હતા, અભિશુદ્ધ ધર્મનિષ્ઠ હતા, પ્રમાણિક શાહ બેઠપારી હતા. દલપતરામના ધર્મ-બન્ધુ ને મિત્ર હતા, મંદિરમાં નિત્ય મળતા.

ઈસ્વી ૧૮૬૪ના ઉત્તરાર્ધમાં કવીશ્વરનો બંગલો બન્ધાઈ રહ્યો હતો. બંગલાનું વાસ્તુ થઈ ગયું હતું, મિજલસો મળી ગઈ હતી. રેવાબાનો સીમંતસંસ્કાર ઉજવાઈ ગયો હતો, રેવાબાએ કવીશ્વરને પુત્રરત્નનો ભેટ ધરી હતી. મગનલાલના જન્મે દલપતરામ મગ્ન થયા હતા. પિતાને જ સ્વરૂપે મગનલાલ આરસબયોત કાન્તિવન્તા હતા. મંદિરસ્થળની છાયામાં કવીશ્વર આવીને કવિનિવાસમાં વસ્યા હતા. દલપતરામની સંસારવાડી સુખને

ફૂલડે પ્રફુલ્લતી હતી. એ કથાભાગ આગળના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે.

પણ સુખનો ચે છાક શ્રી હરિ ચહવા દેતા નથી; ને દલપતરામને સુખનો છાક હોયે નહિ. સફતનું પારખું ભગવાન લેતા હોય, કે લોકસમાજને ઉદ્બોધવાનો કોય; શ્રી હરિએ જાણે પછી એકઘડિયું સ્વપ્નું રચ્યું.

એક તિથિએ મુંબઈથી દલપતરામની ટપાલ આવી, અને એમાં એક લાંબો લખોટો આવ્યો. શેઠ જીજ્ઞાસુ-વાળાઓએ એ મોકલ્યો હતો. વિદ્યાવિલાસી ને દલપતરામ-વ્યવસાયક એ પારસી સર્જને મુંબઈમાં કંપની ઠહાડી હતી, ને એનો એ શેર હતો. પૂજ્યભાવે સાહિત્યસંન્યાસી દલપતરામને ભેટ મોકલ્યો હતો. સાથે કાગળ હતો કે આ શેરને હમણાં વેચશો તો પાંચ હજાર ઉપજશે, થોડાક માસ વાટ જોઈને વેચશો તો અતિથણું નફો આવશે. ચદ્દજા આવેલી લક્ષ્મીને દલપતરામ સંઘરી, નકારી નહિ. દલપતરામે વ્યાપાર કદી ખેડ્યો ન હતો. વ્યાપારીની એ લક્ષ્મીએ પછી ઘડીક દલપતરામને પણ વ્યાપારી બતાવ્યા.

એ શેર દલપતરામે ત્હારે ન વેચ્યો; લોકને મળતો નફો નજરે દીઠો, ત્હો ચે ન વેચ્યો અને પછી વેચવા-વેળાની વાટ જોતા જ રહ્યા શેરનો કાગળિયો થઈ ગયો.

ચકલે ચોટે માર્ગે જાગમાં કોટીમાં ઓફિસોમાં શાળાઓમાં દેવમંદિરોમાં શેરોની જ વાતો ત્હારે થતી.

એક દિવસે અમદાવાદના સ્વામીમંદિરમાં દલપતરામને દીકાભાઈ મળ્યા. સદ્ગુણે કીકાભાઈએ પૂછ્યું: દલ-

પતરામ ! દુનિયાં કમાય છે ને તહમારે કમાવું નથી ? શેરાબેરા કાંઈ લીધાદીધા કે નહિ ? લક્ષ્મી લૂંટાય છે; રહી જશે. દલપતરામે ના પાડી, ને ન લેવાનો નિજ નિર્ધાર કહ્યો. અમદાવાદમાંની કૃતા શાહની પોળના ને કીકાલાઈની જ નાતના હરિભાઈ કરીને કંકડધજ નર હતા; જે પાછળથી સ્વામીનારાયણ ગાદીના કારભારી થયા ને હરિભાઈ સ્વામીનારાયણ કહેવાયા. ખાંધે ખામણે વેઠા જેવા દેહગંભીર હતા; ચાલે ત્હારે જાણે હાથીનું ખચ્ચુ ચાલ્યું એમ ધરતીને ચાંપતા, ત્હારે હરિભાઈ કીકાલાઈના કારભારી હતા, ને કને ઉભા હતા. કીકાલાઈએ જોયું કે સાહિત્યનો સપૂત ને ધર્મખન્ધુ રહી જાય છે. કવીન્ધરની ઉપરવટ થઈને હિંતસ્વી કીકાલાઈએ હરિભાઈને કહ્યું કે એ લલે ના જાણે. એમને નામે આજ પચ્ચીસ શેર લેજો, પ્રીમિયમ આપણે આપજો. દલપતરામે બીજી વારસી ના પાડી, પણ કીકાલાઈ દહે નિષ્ઠાળા મહાજન હતા. બેત્રણેક દિવસે પછી હરિભાઈ કાકા ઘેર આવ્યા, ને દલપતરામને કહ્યું કે આ તહમારા પાંચસો રૂપિયા. કીકાલાઈએ મોઢસ્યા છે પચ્ચીસ શેર રાખ્યા હતા તહેના વેચાણનો નફો.

દલપતરામમાં શેરબજાર પેહું.

અનાયાસે આવતી લક્ષ્મી કેટલાકે પાછી વાળી છે ? દલપતરામ દેવ નહોતા, મનુષ્ય હતા. ને દેવાધિદેવને ચે લક્ષ્મી કમ્હાં નથી જોઈતી ? જગવાને તો સ્વયં લક્ષ્મીજીને રહોડમાં રાખ્યાં છે. કને હોય નહિ તો શ્રી હરિ ચે લક્ષ્મીને નિવાજે શું ?

દલપતરામે રૂપિયા રાખ્યા. એ બે-પાંચમે રૂપિયા પછી દલપરામના વીશેક હબર લઈને ગયા.

એમ દલપતરામ શેરને ચાળે રહ્યા. કર્મુખાની મીઠાઈના હુંગાએ કર્મુખાની લત લગાડી. વળી પાછી એ તો પેટી નજાણના ધક્કાવાળી વાત.

શેક છુછુભાઈવાળા દલપતરામના કાવ્યપ્રસંશક હતા; કીકાભાઈ દલપતરામના સમવયસ્ક સહસંપ્રદાયી મિત્ર હતા. બન્નેયના હતા દલપતરામ પ્રત્યેના સદ્ભાવના અન્તઃકેન્દ્રો. પણ સદ્ભાવ એકલે સંસાર તરાતો નથી. નહવરાવવાને આવન્તી સાગરછોળ કંહારત તાણી જઈ પૂબાડે છે. કાળયોગનાં આકર્ષણબળ કાંઠે લેલેલા દલપતરામને લોકપ્રવાહમાં તાણી ગયાં.

દલપતરામના મિત્ર હિતચિન્તક ને જાના સહાધ્યાયી નિશુર્ણદાસજી સ્વામીમંદિરમાં હતા; અને એમનાથી ચે મ્હોટોરા હતા વૃન્દાવનદાસજી. બન્ને મિત્રોને એ બન્ને મન્તો વારતા, થીખ દેતા. પણ સન્તમદુપદેશ કરતાં કાળપ્રવાહ ધડીક બળવત્તર બન્યો હતો. એકદા સહુ બેઠા હતા ત્યાં દુએ આંગળીઓ એકે એકે ગણાવી નિશુર્ણદાસજીએ કીકાભાઈને કહ્યું: કીકાભાઈ! આ એક, આ બે, આ ત્રણ-એમ આ દસ. અને પછી ?-પછી સ્વામીએ બન્ને હાથેનીઓ ધમી, ખંખેરી, ને તાળી પાડી. પછી ઉપસંહાર ઉચ્ચાર્ય કે અમે કહિયે છીએ કે ચેરસદાનું મૂંડી ઘો. કીકાભાઈએ કહ્યું: કવીશ્વરને પચ્યાસ હબર ધાય એટલે મૂકવું જ છે. આ દિવાળી સૂધીમાં થઈ જશે. મ્હારે તો ત્રણેક લાખ જ

કરવા છે, હસ લાખ નહિ. સોસાયટી કાળે ચે ચાંગળું ભરવું છે.

આવી કાંઈક પરમાર્થભાવના ઘણી વેળા દેખનાને ચે સ્વાર્થસાધનામાં પડળ થઈ આડે પડે છે, વાસ્તવ દુનિયાંને દેખવા દેતી નથી.

સન્તોના વાર્યા ન વાર્યા, ને મિત્રો શેર વેચનાં વેચાયા.

ક્રીકાભાઈએ એક નવી કંપની કહાડી ને છાપખાતું લાખ્યા. દલપતરામને કહ્યું કે સોસાયટીમાં તહમને પોણોસો મળે છે, દોઢસો આપીશું; આવો.

ફારબસ મુંબઈમાં હતો. ફારબસપ્રેરણાથી દલપતરામ સાહેરથી સોસાયટીમાં આવ્યા હતા. કવીશ્વરે મુંબઈ ફારબસને પૂછાવ્યું. ફારબસે ઉત્તર વાળ્યો કે શેરસફાના તોફાનને ચગડોળે ચહડરો મા.

ચતુર ઘણા ચે ચેતાવતા, બાખી લખતા ભવિષ્ય;
ચેતી શકે કેમ ચિત્તમાં? ફઠયા બેઠાં જગદીશ.

અંહી તો દિવસ ઉગે ને તડકો દળે કે સોનાની નદીઓ ઢોળાતી દેખાતો. લોક એમાંથી લક્ષ્મીની હેલ ભરી જાય છે ને હું જ રહી જાઉં છું એમ સદો ન ખેલનારને ચતુ. ક્રીકાભાઈનું દયાન્ત દષ્ટિ સમક્ષ હતું. ધનની લહરોમાં દુનિયાં હેલિયાં ખાતી તે ચેખતા. દલપતરામ ડોલી ગયા.

ફૂંકી ફૂંકીને પગ માંડતા, બીહતા માંખીથી મન,
ફાંદામાં આવી ફસઈ પડ્યા, તેનાં તરફડે તન.

મહીપતરામ પણ એક કંપની કહાડીને ડાયરેક્ટર થયા હતા, સરકારી નોકરી છોડીને મંહી પડવાના ઘાટ ઘડતા હતા. જગવાને ઉગારી લીધા.

નોકરિયાતે નોકરી છોડવા
કીધા રિપોર્ટ સરકારમાં:

રે ! જન સહુ જાય શેરબજારમાં.

૧૬૫માં દલપતરામે થોડાક માસ સોસાયટીની સાહિત્યસેવા છોડી ને શેરસદ્દાની લક્ષ્મીસેવા અંગિકારી. જીવનભરના સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતરામ ધડીક ડોલી ગયા. દલપતરામના સાહિત્યસંન્યાસમાં ક્ષણેકની ન્યૂનપ આવી ગઈ. કરટિસ સેક્રેટરી હતા. જૂના હિતસ્વી કરટિસે ના પાડી, દિલગીરી બતાવી. ધનને રમે ચુકેલા દલપતરામે અતિ આગ્રહ કીધે કચવાતે મને કરટિસે છૂટા કીધા, અને વજલાલ શાસ્ત્રીને આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી નીમ્યા. રંકતાના પીંજરમાંથી છૂટેલા પંખી જેવા દલપતરામ લક્ષ્મીના કંપનાઆલમાં જાણે ઉડવા માંડ્યા.

સોસાયટીની સેવાના વાધા દલપતરામે ઉતાર્યા, પણ સોસાયટીને દિલમાંથી દલપતરામે ઉતારી ન હતી. દલપતરામ ને કીકાલાઈ મનોરથ ઘડતા કે કમાયું તહેમાંથી સોસાયટીનો ભાગ સોસાયટીને આપીશું અને અજરામર કરીશું. મિત્રોના મનોરથો મ્હોટા હતા. પણ જહારવટિયા જહારવટે નીકળે ને માતાની માનતા રાખે એવા એ મનોરથો હતા.

ને મનોરથની જોડ કમાને કંઈ સંસારની ઘડિયાળ ચાલે છે ?

બાર વર્ષના બાળ દલપતરામે બાલના મૂર્યોદયમા મોનાની લદા ભાળી હતી, ને મામાને પૂછ્યું હતું કે ત્હા મોતુ લેવાને જઈ ? ૪૫ વર્ષના દલપતરામ સન્તોની, સુહૃદોની, ને શાણાઓની સવાહ ઉપરનટ ,વતી'ને મોતુ' શોધવાને ધાયા

ફારબસતુ વેણ દલપતરામ ડહી ઉથાપે નહિ. અન્ત-કાળે પણ છેલા આશીર્વાદ લેવાને દલપતરામે નિશુંણુદાસ છને ઘેર નહોતયા હતા ફારબસનો ન્હાનેરો ભાઈ હોય એવો કરટિન કવીશ્વર પ્રત્યે ભાવ રાખતો ફારબસ કરટિસ અને નિશુંણુદાસછના બોલ ઘડીક દલપતરામે ઉથાપ્યા એને તો પ્રહ્લાએ જ ભૂલ ખવડાવી એમ ઇતિહાસ કહેશે.

પરપોટાઓ ઉપર રમન્તા તેજરિશ્ણો ચમકે છે ત્હારે પરપોટાઓના ધુમ્મટ ઉપર રગરગના ઇન્દ્રધનુષ્યો બખકે છે ૬ પનીઓના પરપોટાઓની ઉપર લલમીના ટિરણો પડ્યે લોક ઇન્દ્રધનુષ્યો માનતા ને જાતવાને જતા

ઘડી ધણી એ પરપોટાઢ પનીઓ ચે કૂટી ગઇ, ને ઇન્દ્રધનુષ્યો ચે હડી ગયા

ખૂલે અમેરિકાના આન્તરવિગ્રહમા ઉત્તરસ-થાનો છૂટ્યા, અને 'દયના મેમા એ આન્તરવિગ્રહ સમાપ્ત થયો. અમેરિકાના મહામહારાજ્યની રાજવાત ઉતરી જગત્પ્રતિહાસને કામ હશે તે અમેરિકા અખડિત રહુ ગુલામી નિર્મીજ થઈ અમેરિકાને સાગરકાંઠે વિરાજતી

સ્વાતન્ત્ર્યદેવીની વિરાટપ્રતિમાએ ઉચ્ચાર્યું કે અમેરિકા સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ છે. પણ સંઘામયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિના ઉત્સવસમારંભમાં જ અમેરિકામાં નરમેઘ થયો, ને મંહી પ્રમુખપ્રવર હોમાણા. ઉત્સવરાત્રિએ કોક હત્યારાએ લીંકનનું ખૂન કર્યું. મુજનતાનો અમેરિકાનો વિજય ઉભયપક્ષે રક્તરંગી હતો જ; ઉપરાન્ત વિજયની એ આનન્દઋતુમાં શોકનો ચન્દરવો આચ્છાદાયો.

આશુધ્યનાં લોહી અપીને લીંકને અમેરિકાને અખંડિત રાખ્યું.

નવી દુનિયામાં ગાજ્યું એનો, જૂની દુનિયામાં પડયો પડયો. અમેરિકામાં મુજનતા છતી એટલે મુંબઈમાં સ્ટોરિયાઓ હાર્યા.

આજે ચે અમેરિકાના પાતાળવાસીઓ હિન્દના રૂના ભાવ નિર્માણ કરે છે. અમેરિકામાં આન્તરવિગ્રહ સમાપ્ત થયે કૃષિપ્રવૃત્તિ પાછી સજીવન થઈ અને મુંબઈમાં રૂના ભાવ બેઠા-જેવા ઉછાળે ચઢક્યા હતા તેવા જ બેઠા. અને રૂના ભાવ ગગડયે કંપનીઓ બેઠી, બેઠા બેઠી, શેરો બેઠા, શેરબજાર બેઠું. આપાદ માસે પાણી ઓસર્યા. ૫ મી જૂલાઈનો વળતરનો વાયદો હતો. તે તિથિએ ભરતીનો ઓટ થયો.

કવીશ્વર કહે છે કે ‘શેર તણા પાશેર ચયા.’ પાશેર તો શું, પૈસાભારે ન રહ્યા.

લખેશરી લા’ લેવા ચાલે, પેઢિ તુટે પ્રખ્યાત રે;
કોડપતી દેખાળાં કહાડે, કેની કહિયે વાત ?
શેરે શું કીધું ?

ઓ સજની ! જોને આજ શેરે શું કીધું ?
લોકોની લીધી લાજ.—

કંઈ કંઈએ દેવાળાં કહાડ્યાં. કંઈ કંઈ નવધનાઢયો
ધોવાઈને મૂળસ્વરૂપસ્થ થયા. પ્રમાણિકોએ ઘરેણાંમાં
ઉતાર્યા, બાગબંગલા વેચ્યા. કાયદાખંડારીમાંથી છટકતાં
આવડયું એમણે છટકવેડા માંડ્યા. ઠોઈકે જૂઠાં ખત કરી
ઘરબાર અન્યને નામે રહડાવ્યાં. રણસંગ્રામ પછી પાટનગરી
લૂંટાય, બળાય, ખંડેર થઈ રહેઃ મુંબઈની વ્યાપારી દુનિયાં
એવી ખંડેર સમી બની રહી. મોજા ઉછાળતો ને ગતો
ફેંકતો, ખડખડો બેઠો બેનો સાગર એવો, જળખંડેર
સમો, પથરાયેલો પડ્યો હતો. કામકામ દહાડના અવશેષો
ધૂંધવાતા, પણ બેઠો બેનાં પાણી ત્હાં હોલવવાને જતાં નહિ.

હલપતરામ ગાય છે કે

શેરે તો લૂટ્યાં રહેર, સહિયર ! શું કરિયે ?

દેશ આખે દવ લાગ્યો.

પોતાની બધી પૂંછ હલપતરામે શેરોમાં નાંખી હતી.
ઉપરાન્ત વીશેક હજાર બેંકોના કરજે કાઢી શેરોમાં હોમ્યા
હતા. સેંદ્રલ બેંકની અમદાવાદની શાખાના એજન્ટ પૂર્વ-
પરિચિત શ્રી લોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ હતા. તહેમની
બેંકમાંથી નવ હજાર ઉપાડ્યા હતા; અને કીકાલાઈની
બેંકમાંથી બીજા નવેક હજાર ઉપાડ્યા હતા. ઠંપનીયરમાં
વીશેક હજાર કવીશ્વરે ઝીક્યા હતા, ને જયાખંધ શેરો
ખરીદ્યા હતા. દિવાળી પહેલાં પચ્યાસ હજાર કમાવા હતા
ને ? અલી ગણે હોડનો પાસો તો ત્હારે ન્હાનો ગણાતો.

લીધેલા ચેરો જાને બે કોમાં ગીંગે મૂક્યા હતા. વાયદા પૂર્વે શેગની કીમત સોના જેટલી ગણાવી.

પછી આવી એ ભારેખમ તિથિ, પમી જુલાઈ. એ હતી વાયદાની તિથિ. મહુને ભારે પડી ગઈ. લોકોથી વળતર વળાયું નહિ. શેરખબર લાગ્યું.

ખાતાવહીમાં દેખાતો સરસ શૃંગાર ગમ,
જેતાં કરુણા ગમ હવે જુવો જણાય છે.

x

x

x

બેંક રૂપી તીરથના નીચે ચક્રી ન્હાઈ ન્હાઈ
વાસના વિસારી પૂરો વૈરાગ્ય પમાય છે.

x

x

x

દીગકંઠી હેમહાર તરુણીઓ તણ બેઠી,
તજ્યાં ઘરબાર વળી એવી વેળા આવી છે
મો-મો રૂપિયાની માઠી શરીરે ચોભાવતી, તે
અવા રૂપિયાની માઠી શરીરે ધરાવી છે.
શેર ને કપાત્ર જેવા બંધે અદ્ભુત મળ્યા,
તેણે દલપત પોથી જ્ઞાનની પદાવી છે
ઓગણીસો બાવી તણી બાવી રૂપે આવી આણ,
જેમંતોને બોધ કરી બાવીઓ બનાવી છે

દુઃખમાં સલાહકારો ઘણા હોય, સલાહકારો વિગ્ના.

દલપતગમને જૂરી જૂદી સલાહો મળી. કોઈકે કહ્યું
ઘરબાર બાઈને નામે ચડાવી ઘો. કોઈકે કહ્યું ધનાઢ્યો
કહાડે છે, દેવાગાની અરણ આપો. એવા સલાહકારોએ
દલપતગમનાં કે કીકાબાઈનાં કુન્દન પિછાવ્યાં ન હતાં.

શેરસદાની દલપતગરબીઓ સાથે ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે

સત્ય તત્ત્વો સત્યવાદીઓ, તત્ત્વો મોલેલા મોલ.

દલપતરામ ને કીકાભાઈ બહેપારવણને મહકયા હતા, ત્હો પછુ હાઠે પ્રાદાણ હતા. સાધુ સમા ધર્મિષ્ઠ હતા, સન્ત સમા પ્રમાણિક હતા. એમને તો બને તે આપણું હતું. કાયદાની છટકબહારીઓ એમને વળ્યું હતી. ધરનો ખૂણેખૂણે વાળીને કીકાભાઈએ દહેણિયાતોને અપાય એટલું આપ્યું. આત્માને વળાધાત થયો. આશુધ્ય એસરી ગયું. બાળકોએ પૂછ ને પિતા બન્ને ખોયાં. શેઠિયાઓની જમ્હ હાથીહાલરો બૂલતી, ત્હાં રંકતાની વાદળીઓ ઘેરી વળી ભારે વિટંબણાઓ વેઠી પછી ગમરૂ બાળકો મહાકથા ઉછર્યા. પછુ બાળકોની એ વિટંબણાઓ પિતાની સદ્ગતિ નિષ્ઠાની હતી, પ્રાદાણની શુદ્ધશુદ્ધિજન્ય એ રંકતા હતી રંકતામાં ઉછરેલા કીકાભાઈના બન્ને પુત્રો પછી ન્હાનકર રત્નો નીવડયા. મોટા મોહનલાલ માણસાના આવડ વંશના કારભારી થયા હતા; ન્હાના પુત્ર હરિલાલ થોડો કાળ દલપતવતન વઢવાણુના દિવાન થયા હતા. બૂલન ભાવ બૂલ ભજવે છે, પછુ બૂલમાં ચે શુદ્ધ નિષ્ઠા અને વિજયશાલિની નીવડે છે.

કવીશ્વરને ચે વાદળાયાઓ અટપકાળમાં વેરાઈ ગઈ પછુ ઘેરાવો રહ્યો ત્હાં સૂધી ઘેરો ઘનઘોર હતો.

બેંકોમાં ગીરવી મૂકેલા શેરો તો કાગળમૂલા થા રહ્યા, એટલે દલપતરામને બેંકોની ઉઘરાણી આવી. આઠે

માત્ર ઉપર વાસ્તુસુદૃત ઉજવેલો જંગલો ગુદનિઠ દલપ-
તરામે એંદ્રલ બેંકને લખી આપ્યો; બીજું કાંઈક હતું તે
કીકાભાઈને આપી મન મનાવ્યું; અને ‘વલવાણથી જેવા
હોરીલોટો લઈને આવ્યા હતા એવા ચોક્ખા’ ઘઈને બેઠા.
વર્ષોની કમાણીરૂપે હજારોનો કરજભાર માથે ઉભો હતો.
પોળના લોક કહેવા લાગ્યા કે હે! હે! એ તો પીપળે
ભાવ લજબ્યો; એ તો પીપળો કાખ્યાના શાપ નડયા. પેલો
દલપતખંડમાં લટકતો પૂવોગ્રમનો પ્રાણલિપ્યા ઝોળો ક્વી-
શ્વર નિરખી રહેતા ને વિમાસતા.

સોસાયટીની સાહિત્યગાદી ત્યાગી કીકાભાઈના છાપ-
ખાનામાં હોલસોના પગારે નોકર રહ્યા હતા. એ કંપની
પણ ભાગી પડ્યે નોકરી ચે ગર્ધ, ને જમણો પગારે ગયો.
ભરેલી ગોળી ફૂટી ગર્ધ, આવવી સરવાળી સૂકઈ ગર્ધ; હજારો
નો કરજભાર માથે ચંપાતો હતો. એવામાં ઘર ખાલી
કરી સોંપી દેવાની એંદ્રલ બેંકની તાકીદ આવી. દલપતરામને
દશે દિશાઓ ઘેરાણી.

એ કાળે મુંઝવણ અપાર અનુભવી. પૂછવું કેને જઈને?
પૂછ્યાકામની સલાહો અવમાની હતી. માનવીને પૂછ્યા-
કામ જ ન રહે એના જેવી નિરાધારિતા અન્ય કે નથી.

મુંઝર્મમાં કારજસ માંદો હતો. ઘડીક ચતુર કે મુંઝર્મ
જઈ ને કારજસને મળું. વળી ચતુર કે કારજસ માંદા છે,
એમની પીડામાં પીડા ક્યાં ટાળવી? વળી એમનું વેણ
ઉઘાપ્યું છે. હલકા નાખુશ થયે, કપડો આપ્યો. મુદામા-
લએ કૃષ્ણમૈત્રીની કીધી હતી એવી દલપતરામના ‘દુઃખી
અન્તઃકરણે કારજસમૈત્રીની પણ આશંકા કોધી.’

ખુણે બેઠની તાકીદ આવતી. હવું તે આપી કીકા-
સાઈનું સમાધાન કીધું હતું, પણ બીજી બેઠ દહેણિયાતે
ઉભી હતી. દલપતરામને દિશાઓ પડી ગયેલી લાસતી.
નાંખી નજર પહોંચતી નહિ, એક્ટે ઉપાય સૂઝતો નહિ.
પાય તીચેની ધરતી ચે સરી જતી લાગતી.

આખરે મનની ગાંઠ વાળી. બૂલ થઈ છે, બારે બૂલ
થઈ છે, ઠપકો દેશે તો બૂલનો દેશે; ખમી લેવો. રંકનો
વિસામો માળવો છેલ્લા ઉપાય લેખે આખરે મુંબઈ ફાર-
બસ કને જવાનું નિર્ધાર્યું. વાંકાનેરથી ભાણેજ નારાયણને
તોડાવીને 'દયનો ઓગસ્ટ બેસતાં દલપતરામ મુંબઈ ગયા.
દલપતરામનો સંચારવિસામો હતો એક ફારબસ.

મુંબઈમાં ચે ફારબસના આયુષ્યનો એ છેલ્લો માસ
હતો. દલપતરામનું દૂખનું જહાજ પાછું તારવાને નાણે
જવતો ન હોય.

આમ

ગયા શિકારે શેરને શિકારના કરનાર,
ત્યાં સામે શેરે કયો શિકારિનો શીકાર.
મુંબઈ ઉપર વાદળાં ચહક્યાં દિસે ચાપાસ;
બળે ચિતા બેઠો તણી, ધુમ્ર ચઢ્યો આકાશ.

હવે પછીની કયામાં પ્રસંગમહિમા છે, મૈત્રીમહિમા
છે, માનવમહિમા છે. દલપતફારબસનાં ને દલપતફારબસ-
મૈત્રીનાં દૈવ પારખાં લેતો હતો. દલપતરામે એક બૂલ કીધી,
આદર લેવડી બૂલ કીધી; પણ પછી બૂલોની બૂલબૂલામ-

છીએમાં ન પડ્યા. વીજળીને ઠેા અડકે, આંચકે વાગે,
 ને તત્કાળ એ લત તણ દેઃ એવું એક રાત્રિનું વિતકસ્વપ્ન
 દલપતરામને વીતી ગયું. ઈન્દ્રબાળનો ઘેરાવો ઉતર્યો, પણ
 થોડાક માસમાં જ ઉડી ગયો. વાદળ ઘેરાણાં, પણ ઘેરાણાં
 એવાં જ ઘેરાણાં; ને કાળના મેઘાડંબરમાંથી દલપતદ્વાર-
 ખસના જ્યોતિષો હતા તહેવા અગમગતા નીકળ્યા.

પ્રસંગો ક્ષણિક છે, પ્રસંગોના બોલ અમર છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું, મૈત્રીના ધર્મ

બહાલા ! તારાં વેણુ સ્વપ્નામાં પણ સાંભરે;
 નેહ ભરેલાં નેણુ ફરી ન હીંતે, કારણસ !
 પૂછો વાહિ ચઠારને, પૂછો જળચરકાપ,
 કાં તો પૂછો કમળને, સ્નેહિ ગયે શું થાય ?
 ઉચ્ચેઈ કદી ન એક ભુઠો દિલાસો ભલથી;
 છેલ્લી વારે છેક ફાગર બોલ્યો ! કારણસ !
 દિલ ન થયો દિલગીર, બહેલેરા મળશું વળી;
 વહિને એવું, વીર ! ફરી ન મળિયો, કારણસ !

જગત તડકોછાંયડીની ગૂંથણી છે. આયુષ્યે એવું
 આનન્દયોગની ગૂંથણી છે. સોના એ અનુભવ છે, દલપત-
 રામના પણ એ અનુભવ હતા.

ગુજરાતે ત્રણ મિત્રબેલડીઓ ઇતિહાસપ્રખ્યાત છે.
 એક દલપતયુગ પૂર્વે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં ધર્મ ગર્ધ
 તે કૃષ્ણસુદામાની. એ મિત્રબેલડીને સારો ભારતવર્ષ બોળખે
 છે. બીજી દલપતકારણસની. એ મિત્રબેલડીને સારો ગુજરા-
 ત્વેશ બોળખે છે. અને ત્રીજી કલાપીમસ્ત કવિની. એ
 મિત્રબેલડીને સોરાષ્ટ્રનાં સાહિત્યરસિકો બોળખે છે.

એ મિત્રબેલડીઓની કથાકવિતાઓથી ગુજરાતનાં
 સંસ્કાર, સાહિત્ય, ને ઇતિહાસ સદ્ભાવવર્જના છે.

કારણસ એટલે ગુજરાતનો પુત્ર નહિ, દત્તક પુત્ર.
 ગુજરાતના એ દત્તક પુત્રે ગુજરાત કાળે કીધું છે એવું ને
 એટલું થોડાક ઓરસ પુત્રોએ કીધું હશે.

મુંબઈમાં પણ કારણસ નિરાંતે બેઠો ન હતો. શુજરાતી ભાષા સુધારવાવધારવાના કારણસઠેડ હજી પૂરા થયા ન હતા. '૬૩માં કેટલાંક અઠવાડિયાં કારણસતેડાવ્યા દલપતરામ મુંબઈ આવી ગયા હતા; અને એ સાહિત્યસત્સંગનાં પાણી છંટાયે ને ભવિષ્યમન્ત્રણાઓ થયે ૧૮૪૮માં થયા હતા એવા જોળનભાવ પાછા કારણસમાં જાગૃત થયા હતા, નવપદ્ધતિ પાંગર્યા હતાં. દલપતકારણસનો ઇતિહાસયોગ દેવયોગ હતો, શુજરાતના સુભાષ્યનું વિધિનિર્માણ હતું, એની આ અધિકી સાક્ષી હતી. ફરી વળી દલપતકવિતા કારણસે માંભળી; ફરી વળી દલપતહાસ્યરસની મામિંકતાએ કારણસ હસ્યો; હાથ ઝાલી આરંભ ઉપર ચહડાવી દલપતરામને મુંબઈમાં 'પુરમાં-પુર બાહર' ફેરવ્યા; અમલદારોને ધનાઢ્યોને જનતાને જણાવ્યું કે આ મહારા રાસમાળાના શુરુ, આ મહારા પૂર્વોશ્રમના મિત્ર. એ બધું આપણે વાંચ્યું છે.

એકાદ માસ રહી દલપતરામ તો પાછા અમદાવાદ ગયા, પણ કવિતાજળ છાંટીને કારણસહેયાના ભાવ પ્રકુલાવતા ગયા હતા.

મુંબઈમાં ત્હારે ધનના ઢગલા ઢળતા. '૬૪માં અમદાવાદની સળંગ રેલ્વે ગાડી થઈ, ને નિજ વાવેલાંને ને મ્હોરેલાંને અગોપવેશે ત્રણ તિથિઓ અમદાવાદ જઈને કારણસ જોઈ આવ્યો. મુંબઈમાં સંસ્થા સ્થપાય તો અમદાવાદથી અધિકું લોકકાય થાય એ કારણસભાવ વજ્રદઢ થયો. દોડી દોડીને યાકી બુદ્ધિવધક નિદ્રામાં પડી હતી.

વળી નર્મદશૈલી તે દલપતમિત્ર કારણસની કાર્યશૈલી ન હતી. ધન તો ઢાળાઈ જતું હતું. મુંબઈમાં નવું એક ગુજરાતી મંડળ સ્થાપવાનો ને પૂરવેગે વહતાં લક્ષ્મીબેંદ્ર- માંથી એક જળકુંડ ગુજરાત કાજે આંતરી લેવાના બાવ ઉંડા ઉતરતા ગયા. શ્રીચુત્ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ સહયોગી થયા. પ્રેમાભાઈ નગરશેઠ, દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, અને બીજાં ચોટુક અમદાવાદનું પૂર્વપરિચિત મંડળ પડખે આવી ઉભું. મુંબઈ પણ અળગું રહ્યું નહિ. કેટલાક સાહિત્યરસિકો અને મહાજનોને કારણસે મંચલે નહોતયાં. પ્રાથમિક સભા ભરી. ગુજરાતીઓને માટે ગુજરાતી સભા મુંબઈમાં સ્થાપવાનાં ત્હાં પૂર્વવિચારણા ને અન્તિમ નિર્ધાર થયાં. પછી 'દયના માય'ની રપમી તારીખે મુંબઈના નગરમન્દિરમાં સાહિત્યકારો લક્ષ્મીપુત્રો પ્રબનેતાઓ યુગ- અગ્રણી ગુજરાતી નાગરિકોની મુંબઈનગરીની જાહોજલાલીને ચોખતી જાહેરસભા મળી. ભાષણો થયાં, આશયો સ્ફુર્ત્તવાયા, ગુજરાતનું ગોરવ સ્વયં ગુજરાતીઓને ફરી એક વેળા સ્કોટલાન્ડના સૂપ્રતે કહ્યું. નર્મદ મુંબઈનિવૃત્ત થવાની તૈયારીમાં પડ્યો હતો. બુદ્ધિવર્ધકતા ઉચ્છેદકવાદીઓ આ સભામાં ઠોક હસે. ઉત્સાહ જાગ્યો, સાહિત્યકારો અગ્રેસર થયા, ધનપતિઓ ધન વરસ્યા, ગુજરાતી સભા સ્થપાઈ. બેએ વર્ષે કારણસનાં સ્વપ્નાં ફળ્યાં. પણ મુંબઈમાં કારણસને પડખે દલપત ન હતો; અને ઉત્તરાવસ્થામ દલપત સમે અઠંગ ઇતિહાસઉપાસક નર્મદ અળગો રહ્યો એટલે સોસાયટીના જેવા કારણસ સભાના સાહિત્યરંગ ગળકયા નહિ. વળી નવવાંચ્યા છોડને જૂલાઈના વાયદાન

૧ કારભસઅવગ્ર નના જે મહાદુ ખડાગી આઘાત વાળ્યા.
 ગણસના અવમાનઅવસરે કારભસનું પત્રી નામ જેડી તે
 કારભસ ગુજરાતી સભા, મુખર્ધ ધર્મ. ધન્ય છે મન મુખગમ-
 ૧ કે આજે ૧૯૩૮મા, લગભગ ૭૩ વર્ષોએ મલા નિજ સ્વતન્ત્ર
 નેવામસ્થાનમા વસે છે. ગુજરાતની સાહિત્યસેવા કે
 િતિહાસમેવા તો હવે એ ઠરે તે ખરી ત્હાડે મુખર્ધમાં
 ઇગતી લક્ષ્મીની લહેરોને અને કાળમધીતિને શોભતુ
 સાસઠેડ હજારનું કેક થયુ હતું, ૩૮૦૦૦ મુખર્ધના મહા-
 નોએ ભર્થા, ૨૮૦૦૦ ગુજરાતના ગજમથાનોએ આપ્યા
 એ જ વર્ષ ઉત્તતા—આડેક માસમા ૪ મુખર્ધમા લક્ષ્મીનો
 છોટ થયે મુખર્ધના ભરાયેલા નાણા વણાખરા બાળ્યા નહિ
 ૧૬પનો રાહુ દેશને નડયો, હલપતરામને નડયો, કારભસ
 ગુજરાતી મલાને પણ નડયો એ અરસામા કાળગસન અવમાન
 થયુ રાજસ્થાનોએ વચન પાળ્યા ને લગભગ પૂર્ણ નાણા
 આપ્યા. મુખર્ધ કાળગમ ગુજરાતી મલાનો સાહિત્યમેવાનોયુગ
 હવે જેમે છે આજ મૂધીના ૭૩ વર્ષો તે વમળોમા ઘેરાણી
 હતી, ને હેન આયુષ્ય ાચે તાતણે લટકતું હતું વ્યવહાર
 કુશળ સૂકાનીઓની કાર્યદક્ષતાથી સભા નિજ વિટબણાયુગ
 તરીકેતરી છે, અને આજ પોણીકે મદી પછી પણ
 ગુજરાતના એ દત્તક પુત્રગ્તનનું યશનામ ત્હાડેડ ક્હારેડ
 મુખર્ધમાં ગાજે છે

મુખર્ધ જવાનો કવીશ્વરે નિર્ધાર દીધો ત્હાડે મુખર્ધ
 નગરીની આ પન્નિયતિ હતી. ૧૬પના બૂલાઈમા ખર્ચ
 ૩૬૦૫૫૦૦ નર્મદે પણ મુખર્ધ તજ સૂરતવામ દીધો હતો

નર્મદે મુંબઈ છોડ્યું એ અરસામાં દલપતે મુંબઈનાં પરિચાણ કીધાં.

ભારે હૈયે ને લડયકતા પગલે કવીશ્વર મુંબઈ ગયા; અને એથી ચે દુઃખભારે હૈયે ને શ્વાભચ્ચિત્તર પગલે વાલુકેશ્વર સમીપના કારભસખંડલે ગયા. બેએક વર્ષે મિત્રો મળ્યા. કારભસ સાહેબ માંદા હતા, ઝીંદગીનો છેલ્લો મન્દવાઠ લોગવતા હતા; બાણે મિત્રના વિદાયમેળા-પની જ વાટ જોતા હોયને. કારભસે કુશળવાર્તા પૂછી. દલપતરામથી એકેકે શબ્દ ઉચ્ચારાયો નહિ. એ વાગીશ્વરની જીહ્વેન્દ્રિય બાણે ધડીક મૂછાં પામી ગઈ હતી. મિત્રના મુખ શુ મુખ ન મંડાયું, આંખ શુ આંખ ન જોડાઈ. ઠંઠ અવરોધાયો, હૈયે ડૂમો ચઢકયો. નમેલા કમળ સમું મસ્તક ઢાળી દલપતરામ જોઠા તે જોઠા. મિત્રવેણુ ઉચાચુ હંતું લેનાં સ્મરણો મુખડે બાંખપછાયા પાયરતાં. દિલ ડખતું હતું, સ્મૃતિઓ ચળો લોકતી હતી. 'ચતુર મિત્ર થેતી ગયો, અને તરત જોલી ઉઠયોઃ સ્વપકાર્થ ગયા લાગો છો.' સ્નેહનાં શ્રવણો વણુબોલ્યા બોલ આંખજે છે, સ્નેહની આંખડલી વણુલખ્યા અક્ષર વાંચે છે. કારભસે વણુબોલ્યું સાંભળ્યું ને વણુલખ્યું વાંચ્યું.

કારભસને પણ પરોપકારાયે તળાવડી ભરવા જતાં પાણી ઢોળાઈ ગયાં હતાં.

દલપતરામને લોક ડહાપણના દરિયાવ કહે છે; કારભસ મનીષાનો મહેરામણ હતો. નિપુણ હૃદયશાસ્ત્રીની પેઠે આશ્વાસનની ઝોપધિઓ એણે યોજવા માંડી. 'પ્રથમ

તો બીજી વાતો કહાડી ત્હમારા પત્રો વિલાયતમાં આવતા તે તથા બીજા બધા મહે સઘરી મૂક્યા છે. ત્હેમાના ત્હમારા વાકયો તથા કવિતાઓ મ્હને ખાસ યાદ છે, અને તે હું હમેશાં સભારું છું ત્હમાગ અત્હાગ સૂધીના બનાવેલા બધા પુસ્તકો મ્હાગી પામે છે ને ત્હેમને હું વાચુ છું ' એવી એવી જૂની વાતો માડી, જૂના મસાગ્ણા સભાર્યાં, જૂના લાવ જમાડ્યા. વર્તમાનને ક્ષણેક એમ વિસાડે પાડ્યો, બીડાયેલા ને ઢળી પડેલા હૃદયકમળને સહજ ઉન્મુખ મીધું ' ચારક ઉપર ચાહિ ચઢાવ્યો '— મુબઈમાં છે લા મળ્યા ત્હારે હતો એથી ચે અધિકો ઉર લાવ ઠાખવ્યો હેયુ હળવું કરવાને, ક્ષણિક પક્ષાઘાતમાં પડેલી જીભને છૂટી કરવાને, મ્હડેલો રૂમે ઉતરાવવાને, ફાગળને આડકથાઓ ને સ્નેહકથાઓ માડી અને પછી અન્તે વજમાગ્યુ અભયવચન ઉચ્ચર્યો કે ' કાઈ ક્રિકર નહિ ત્હમને શું કહેવું ? મ્હોટા મ્હોટા જડો તથા બાગીચરો સપડાયા છે જેવી હોય ત્હેવી વાત કરો '

મિત્રના આશ્વાસનખોલે દલપતરામનો અડધેરોક હૈયાભાર ઉતરી ગયો. જીભ ગ્લાઈ હતી તે છૂટી થઈ ઈન્દ્રિયોને આપતા દૈવભાર ઉઠતા—ઉપડતા લાગ્યા દિલના વિસામાં ફુનિયામાં ઢોલલા છે, લાગ્યવન્તને સાપડે છે

પછી કવીન્દ્રે ' વીતેવી બધી વાત અથઈતિ કહી, અને મિત્ર પાસે કરેલી વાતથી તરત જ અન્નકરણ હળવું થયાનું અનુભવ્યું ' ફારબને વાતનો ઘૂટ લયો અને કહ્યું - કાલે આવજો

એ તિથિઓમાં ફારણસ મુત્યુમન્દવાડમાં હતો. મગ-જનું દરદ હતું, લેશે અવાજ માત્ર સંજાતો નહિ. ધળકારો થાય કે પંખી બોલે તો મસ્તકમાં બાણ વાગતાં. અખંડ આરામની દાક્તરી આજ્ઞા હતી.

પણ એ હજાર વર્ષો ઉપર કાલિદાસ કહી ગયા છે ને કે
મન્દાયન્તે ન સહ્યુ સુદદામમ્યુપેતાર્યકૃત્યાઃ
માથે લે કે પ્રિયનું ભલું તે ના ખરે! મન્દ થાયે.

મેઘફલ

દલપતરામ તો ઉતારે જઈ બેઠા, પણ ફારણસથી નિરાંત વાળી બેસાયું નહિ. મૈત્રીના આદેશ સન્મુખે દાક્તરી આદેશ તરછોડીને ફારણસે ઉશેટી દીધો. મિત્રધર્મને ઉલ્લસે ફારણસ વળગ્યો. દલપતરામનો હાથ ઝાલ્યો ત્હારે કેલ દીધો હતો ને કે ત્હમરી છાંદગીનો બાર મ્હારે માથે છે! કેલઉદારો! કેલ આપતાં સાત વાર વિચારજો; પણ આખ્ય કેલ પાળજો.

‘સાહેબે સેંદ્રલ બેંકના ડાયરેક્ટર ખરસેદછ નસર વાનછ કામા તથા પ્રેમચંદ રાયચંદને કવિરાજની ગેરહાજરીમાં બોલાવીને કવિરાજને ખબર પણ નહિ એવી રીતે કરાવ્યું કે રૂ. ૩૦૦૦ કવિરાજ પાસેથી લેવા, કરજમાંથી એમને મુક્ત કરવા, અને ઘર એમને પાછું સોંપવું. અને રૂ. ૧૦૦૦ પોતા તરફથી પરભારા એ બેંકવાળાઓને પોતાના ચાલતા પગારમાંથી ફારણસે આપ્યા.’

કચ્છિત્સૌમ્ય! વ્યવસિતમિદં ધન્યુકૃત્યં ત્વયા મે?

પ્રત્યાદેશાત સહ્યુ મવતો ધીરતાં કલ્પયામિ

નિઃશબ્દોપિ પ્રવિશસિ જલં યાચિતશ્ચાતકેભ્યઃ;
પ્રત્યુક્તં હિ પ્રણયિષુ સતામીપ્સિતાર્થક્રિયેવ.

કાં ? કરશે ને સજન ! તું હવે મ્હારૂં આ બન્ધુકૃત્ય ?
નાકારો ચે નહિ તુજ ખરે ! મીનને તો હું માનું;
વણુબોદ્યો ચે જળ તું વરસે માચતા ચાતકોને;
પ્રણયી કેસ પ્રણય પૂરવા—સુસના ઉત્તરો એ. મેઘદ્રત

બે હબાર મર્ચે એ શ્લોકના શબ્દેશબ્દને દલપતરામે
મૂર્તસ્વરૂપ ધરી પ્રત્યક્ષ થતા પેખ્યા. કાલિદાસયુગમાં ચે
હતા અને દલપતયુગમાં ચે સ્નેહીઓ આજે છે. સૂર્યપ્રભા
ને ચન્દ્રપ્રભાની પેઠે સ્નેહ ને મુજતતા સૌ દેશમાં ને સૌ
કાળમાં જેવાં ને ત્હેવાં વિરાજમાન છે. પણ સાચાં મોતી
તો સદા ચ મોંધાં.

સાંગોપાંગ કારબસે બધું સમાધાન કીધું. અધૂરું મૂકવું
કે લાહરિયાપણું કારબસના સ્વભાવમાં નહોતાં.

‘કવિરાજને પછી બોલાવીને એ વાત કહી, અને કહ્યું
કે બીજા બે હબાર હવે આપવાના છે. કવિરાજે કહ્યું મારી
માસે તો એકે રૂપિયો નથી, તો બે હબાર કયાં ? કહો
તેટલું કરજમાંથી આપું.’ હીર્ષદ્રષ્ટા કારબસને દૃષ્ટિમયીદા
બધી આંખમાં આવીને ઉભી. રૂબવાની કંઈ ધરાધારે દલ-
પતરામ જઈને ઉભા હતા તે પ્રત્યક્ષ થયું.

‘પછી કારબસ સાહેબની ભક્તમણુથી રૂ. ૬૦૦ શેઠ
પ્રેમચંદ રાયચંદે આપ્યા; તથા રૂ. ૪૦૦ મંગલદાસ નચ્યુ-
ભાઈએ આપ્યા. તથા ચંકર શેઠવાળા શેઠ વિનાયક
જગન્નાથે રૂ. ૧૫૦ આપ્યા. ‘નમંદના મોજ’ શેઠ

કરસનદાસ માધવદાસે સો રૂપિયા આપ્યા. ઠંકર કરસનજી ! નારણજી તથા રતનજી શામજી અંબારવાળાએ રૂ. ૧૫૦ આપ્યા. તથા રૂ. ૧૦૦, પેલા નર્મદમિત્ર, ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર, ને ગ૦હર્નરના દફતરદાર, વિનાયકરાવ વાસુદેવે આપ્યા. તથા હંસકાવ્યશતક નામનું સો કવિતનું એ પુસ્તક જનાવીને લૂણાણા ઠંકર હંસરાજ કરમશીને લે. કર્તું તેના એક કવિતના પાંચ રૂપિયા એમ ગણીને રૂ. ૫૦૦ તેમણે આપ્યા.' કવીશ્વરની ઝોળી ભરાઈ ગઈ. પરઝોળીએ સદા ભરતા એમની ઝોળી અધૂરી કેમ રહે? કારણસત્ત પરમ ગુણાનુરાગે ને કવીશ્વરની પરમ સરસ્વતીએ—અને ન ગુણાનુરાગ પણ સરસ્વતીપ્રસાદને કારણે જ હતો ને?—દલ પતરામને ઋણમુક્ત કીધા. હૂબતા દલપતરામ તરતા થય મરતાં મરતાં ચે ગુજરાતના દરેક પુત્રે ગુજરાતના દર્વ શ્વરને તાર્યાં.

‘એ વખતે મોટા મોટા શાહુકારોએ લ્હાય લીધે હતી અને ઘણાં માણસોએ આપઘાત કીધા હતા. તે લહેણદારો એમ સમજતા હતા કે જે આપે તે લેવું. પ્રમાણિક દિલના આપનારને સર્જનો મહુ સત્કારે છે. દુનિયામાં દલ લાગે ત્હારે સહુ રહમતે છે કે દલમાંથી ઉગે એટલું આપણું. પુરુષાર્થનું પુણ્ય ન પ્રકુલે ત્હારે પ્રાપ્તની પાંખડી કેટકેટલાક ઉથેટી દે છે ?

‘હંસકાવ્યશતક મુંબઈમાં પંદરેક દિવસ રહ્યા. અરસામાં એવા ગભરાટના વખતમાં જ લખ્યું હતું.’ કવીશ્વરની ચિરંજીવ સ્વસ્થતા એ કાવ્યમાં નથી એનું એ કારણ

કારણસને બાંગલે દલપતરામ જતા ત્હારે કારણસને મનગમતી બૂની ને નવી કવિતાઓ પોતે સંલગાવતા. એક દિવસે દલપતરામ કારણસબાંગલે ગયા ત્હારે નોકરોએ કહ્યું કે ‘આજ સાહેબની પ્રકૃતિ ઠીક નથી. પક્ષીનો અવાજ પણ સહન થતો નથી. આ અમે ગલોલથી પક્ષીઓને ઉડાડીએ છીએ. દાક્તરી હુકમ છે કે કોઈની સાથે વાત કરવા દેવી નહિ. આજે ત્હમને મળી શકશે નહિ.’ કવીશ્વરે કહ્યું કે ત્હારે મડમ સાહેબને કહો કે હું આંખેા છું. નોકરે જઈને મડમ સાહેબને કહ્યું, ને મડમ સાહેબે જઈને સાહેબને કહ્યું. સાહેબ બોલ્યા, એમને શાને રોકો છે ? આવવા દ્યો. કવીશ્વર કારણસ કને ગયા. કારણસનાં બાર દલપતરામને માટે બન્ધ હોય જ નહિ. કારણમે કહ્યું ત્હમારી મધુર કવિતા સંલગાવો; તેથી મ્હારા મગજને આરામ મળે છે. પછી ઘણી વાર સૂધી કવિતા સંલગાવી. વચમાં દલપતરામે ‘પૂછ્યું હવે બન્ધ કઈ ? કારણસ બોલ્યા; બન્ધ ? -કવિતા બન્ધ ? મ્હારા મગજને ત્હમારી કવિતાથી બહુ સાઈ લાગે છે, માટે બોલો. દલપતરામને પણ કારણસને કવિતા સંલગાવ્યે દિલને આરામ થતો. કારણસના આખરી મન્દવાડમાં દલપતકવિતા કારણસને હેયાઓપધિ હતી, દલપતરામને યે હેયાઓપધિ હતી. દિલ ઠારે છે ત્હમનાં દિલ ઠારે છે.

‘પછી કારણસ સાહેબે કરટિસ સાહેબને લખ્યું કે મજલાલ શાસ્ત્રીને પણ રાખજો ને દલપતરામને પણ રાખજો. ચગાર હું આપીશ. વળી એથી કામ વધારે થશે.’

કારણસે દલપતરામને વર્તમાન થાયો ને ભવિષ્ય માગે પાડ્યું. બન્નેયનો ભૂતકાળ એ વર્તમાનને ને એ ભવિષ્યને ઘડતો હતો.

એમ મિત્રગોષ્ઠિમાં દિવસો નિર્ગમતા હતા. કારણસને સ્વપ્ન ન હતું કે દલપતકવિતા પોતે છેલ્લી વારકી સાંભળતો હતો; દલપતરામને ચે સ્વપ્ન નહોતું કે કારણસને પોતે છેલ્લી કવિતાઓ સંભળાવતા હતા. બન્ને ય મિત્રો ત્યારે ૪૪-૪૫ની લાર ભેળનવયમાં હતા. મિત્રબેલડી કાવ્યાનન્દ માણતી હતી ત્યારે અદૃશ્યે ઉભો ઉભો વિધાતા હસતો હતો.

કારણસનો મન્દવાડ વધતો જતો હતો. માથે કાળસાગર ધૂધવતો હતો. દલપતકારણસની જગત્મૈત્રીનો એ છેલ્લો પ્રહર હતો.

કારણસ ત્યારે દલપતરામને કહેતો કે કવિપ્રિયા વગેરે કાવ્યગ્રન્થો પ્રજાભાષામાં છે એવી શુજરાતી કવિતા રચાવવાની મ્હારે ઇચ્છા છે કેાક સમે પ્રભુ પૂરી કરશે. ઇંગ્લેન્ડમાંથી તરજૂમે કરનારાઓ ઘણા ઘશે; પણ આવા ગ્રન્થો ઘણા જરૂરના છે, ને તે થવા ભેઈયે. એમ કહીને પ્રવીણસાગરનું પુસ્તક પોતાની સહી કરીને કવીન્ધરને બક્ષિસ આપ્યું અને બોલ્યાઃ આવો ગ્રન્થ મ્હારે રચાવવો છે.

કારણસનો મન્દવાડ વ્યાપકરૂપ લેતો હતો. દલપતરામનું ને શુજરાતનું કારણસ કનેનું પૂર્વજન્મનું લહેલું લરપાઈ યત્ન લાસતું હતું. રબ હપર તો કારણસ હતો જ. હવે મુંબઈ છોડવાનો, સ્થાનફેરનો દાક્તરી આદેશ છૂટ્યો.

છેલ્લે દિવસે રાસમાળાનાં અસલ દલપતલખ્યાં
 ગુજરાતી પ્રકરણોના બે ચોપડા, બાણે જગતકુંભરે ઉભી
 દલપતલખાવ્યું દલપતરામને પાછું સોંપતો હોય તેમ,
 દલપતરામને પાછા આપીને કારણએ કહ્યું કે આ પ્રકરણો
 ગોઠવીને યથાસ્થિત છપાવાય તો મહારાં બધાં કામ પૂરાં
 પ્રયાં હું લેખીશ. એ ચોપડા તે દલપતરાસમાળા; જેના
 ઉપરથી કારબસરાસમાળા લખાઈ ને છપાઈ. ફરતા ફરતા
 એ ચોપડા કારબસસભામાં ગયા ને કારબસસભાએ અધૂરાં-
 પધૂરાં—એમાંનાં કેટલાંક પ્રકરણો ‘ગુજરાતના કેટલાંક
 ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાતોઓ’ના નામે હમણાં છપાવ્યાં
 ડે. વળી કહ્યું કે કરડિસને લખીશ કે તેઓ આ પુસ્તક
 હમારી મારફત રચાવે ને છપાવે. પછી—અને પછી છેવટે
 આખરબોલ બોલ્યો કે હવાબદલો કરવાને કાલે હું પૂને
 જવાનો છું, અને તહમે અમદાવાદ બાંચો.

છવનુસ્નેહીઓના સમાગમની મિનિટોનો છેલ્લો ટ-
 કારો વાગ્યો.

ઘેરાતો મન્દવાડ, અને તહેમાં મૂંઝીને જવાનું વેણ !
 આટઆટલાં લાલનપાલન, અને અન્તે એક ઉત્તરધ્રુવદિશે
 ને ખીન્તે દક્ષિણધ્રુવદિશેના બોલ ! પાણીપોચા હેયાના
 ઠવીશ્વરની આંખોમાં પાણી અબ્યાં. પછી ગંગા ઉલટી વહી,
 નેવનાં પાણી મોભે ચૂડ્યાં, ને મરણુમાંદાએ સાજાને
 દિલાસાશબ્દ કહ્યા કે દિલગીર શાને યાઓ છો ? વળી
 બહેલા મળીશું. હું તહમને તેડવીશ.

માનવસન્તાન મહુએ અનુભવેલો એ પ્રસંગ છે. કાળ

અને અવકાશ એટલે જ વિરહ, કાળ અને અવકાશવન્તુ જગત એટલે જ વિયોગ. પોકારતા હૃદયે, પાણી નીતરતાં નયણે, આંખડી ભરી ભરી પરસ્પરને પીતાં પીતાં, દલપત-કારણસની મિત્રબેલડી છૂટી પડી-સદાની વિખૂટી પડી. દલપતકારણસનો એ છેલ્લો મેળાવો હતો, પરસ્પરનાં એ છેલ્લાં દર્શન હતાં.

‘ છેલ્લો મેળાવો ’ એ શબ્દયુગલનો જીવન જેટલો ગહન અને આયુધ્યના પોકાર સમો કરણ અર્ધસંદર્ભ સહુએ સાંભળ્યો ને અનુભવ્યો છે. દેશ ને કાળ છે ત્યાં સૂધી સ્નેહીઓના વિરહ છે, અને સહુ મનુષ્યાળોકોએ માણવાના છે.

હિલનીતરતા દલપતરામે પછી સ્વર્ગવાસી મિત્રને કવિતલાડીલો ને હેયાઉંડો ઠપકો દીધો છે કે ફટ, બૂઝા !

ઉચ્ચેઈ કહી ન એક જુઠો દિલાસો જીભથી;
છેલ્લી વારે છેક ફાગટ બોલ્યો, કારણસ !

‘ દિલ ન થયો દિલગીર, બહેલેરા મળશું વળી; ’
વહિને એલું, વીર ! ફરી ન મળિયો, કારણસ !

મુંબઈ જઈ દલપતરામ કારણસને મળ્યા ત્યારે આંસુ ટપકતાં હતાં; મુંબઈમાંથી કારણસખંડોથી છેલ્લી વિદાય લીધી ત્યારે એ ક્ષીન્નરને આંસુ ટપકતાં હતાં પણ આંસુની ઝરણીઓ વહાવવાનો દૈવયોગ દલપતરામને પખવાડિયા પછી આવવાનો હતો. પહેલાં તે દલપતરામન ધરનાર લૂંટાયાં, અને જીવનમિત્રે એ યાછાં અપાવ્યાં

હવે દલપતરામનો હેયાહીરો લૂંટાવાનો હતો, અને એ પાછો આપવો વિધાત્રીને ચે અચકચ લાસતું.

વિરહાગ્નિદ્વમાં લડલડતા દલપતરામે વિરહી મિત્રને શુણ્ણસંભારણે વળી સંબોધ્યું છે કે

સાદરાથી સ્વારીમાં સિધાવતા ન્યાં સાથે સાથે,
 ‘આવજો પછીથી’ એવું ભાવે મુખ ભાખતો;
 આગળ સિધાવી આપ કરીને મુકામ સારો
 મારે કાજે સરસ મુકામ શોધી રાખતો;
 પરદોઢ પન્થે પણ પ્રયમથી પોતે ગયો,
 એ પણ ગયો હશે શું એવું અભિલાખતો ?
 કહે દલપતરામ, શોધીને સારો મુકામ
 રાખજે સંભારીને, રણે વિસારી નાંખતો.

‘હું ત્હમને તેડાવીશ’ કહેનારને તેડાવતાં તેડાવતાં
 પછી તેત્રીસ વર્ષ લાગ્યાં.

ઑગરટના ત્રીજા અઠવાડિયામાં દલપતરામ અમદા-
 વાદ આવ્યા. કરટિસ ત્હારે પૂને હતો. કરટિસને ઢાગળ
 લખી દલપતરામે બધી હકીકત જણાવી, ને લખ્યું કે
 ફારબસ પણ પૂનામાં છે, મળી વિશેષ બાલશે. કરટિસનો
 ઉત્તર આવ્યો કે ફારબસ ગંભીર માંડગીને બિછાને છે,
 મળવાની દાહતરી મના છે. ફારબસને જંગલે મુંગધમાં
 દાહતરી આદેશ દલપતસન્મુખે પડેલા કોટ જેવા પીગળી
 જતા; અન્યને તો દુર્ગની દિવાલ જેવા વચ્ચાટ ચર્ધ ઉભતા.

‘ગંભીર મન્દવાડ’ શબ્દો વાંચી દલપતહેયું ભગ્નાશ
 થયું. ચ્હડતા પૂર જેવો મન્દવાડ વધતો તો નજરે નિહા-

બીને આવ્યા હતા. મિત્રને મળવાને અને પ્રકૃતિસમાચાર જાતે જોઈ જાણવાની દલપતરામને તાલાવેલી થઈ. પૂને જવાનું વિચારવા લાગ્યા. પણ વિચાર એટલે વાર. 'એવામાં પૂનેથી કરટિસનો કાગળ આવ્યો. તેના પરબીડિયાની ફેરો કાળી હતી. ઘણી જ દિલગીરી ખતાવીને તેમાં લખ્યું હતું કે તા. ૩૧મી ઓગસ્ટે કારણસે દેહ છોડ્યો છે. તા. ૧લી સપ્ટેમ્બરને રોજ તેના શરીરને ભૂમિદાહ કર્યો છે. તે ક્રિયામાં મુંઝાઈના ના. ગબ્ડનર સર પાર્ટલ ફીચર તથા મુંઝાઈના કમાન્ડર ઈન ચીફ સૌ આવ્યા હતા. હું પણ ગયો હતો.' વિગેરે વિગેરે. મંહી દિલાસાના શબ્દો હતા તે ખાણે થઈ ડાંખતા.

વિધિનો વજ્રધાત દલપતરામને વાગ્યો. માનવજીવનમાં એવો વિધિધાવ એક જ વાર વાગે છે. માતવીમાતવીને એક ઈશ્વર દેવ હોય છે. એ હરાય છે ત્હારે હૈયાની વાડી વેડાય છે. દલપતદેયાની વાડી વેડાઈ ગઈ.

એ મૃત્યુયોગનો ને ભૂમિદાહનો મર્મલાવ પછી શુણ્ણ શાહક દલપતરામે કાળદ્રષ્ટાની આંખે વાંચ્યો છે ને વાળી-શ્વરની વાણે ઉચ્ચાર્યો છે.

જન્મ જીવી જમિમાં ધરિને પણ તું મુજ જન્મણુ તર્ક તણાયો; એક થયું મળિને મન આપણું, જીવ મળી વળિ એક જણાયો; પીડજીવો પડવો ન ગમ્યો, પ્રિય! અંતસમે શુણ્ણ એ જ ગણાયો; દેહ રહે એક દેશ વિશે ગણિ તું મુજ દેશ વિશે દક્ષણાયો.

તે તિથિએ દલપતરામમાથે બાણે આભ તૂટી પડ્યો; તે તિથિએ દલપતરામનાં જાણે ખારે વહાણુ દરિયામાં

રૂપ્યાં. પાંખ કપાયે સરસ્વતીનો હંસલો એકપંખાળો થઈ રહ્યો.

૧૮૬૬ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવીશ્વર લખે છે: ‘એ પત્ર વાંચીને મારા માનમાં જેવી દિલગીરી ઉપજી એવી દિલગીરી મારી ઉમરભરમાં કથા ચે કારણથી થઈ નથી. હરેક તરેહની દિલગીરી વખતે હું વિચાર કરીને ધીરજ રાખું છું, અને બીજાને ધીરજ આપું છું. પણ એ સમે ધીરજ રાખી શક્યો નહિ, અને કોઈ વિચાર મને અટકાવી શક્યો નહિ. મારા વિશે તે સાહેબને લાંબા વિચાર હતા, અને તેમને વિશે મારા લાંબા વિચાર હતા. તેનો બધાનો છેડો આંચો.’

કવીશ્વરનો મુખઈમાંનો માળવો ભાગી પડ્યો. અવાંચીન ગુજરાતની ઐતિહાસિક મિત્રબેલડી વિખેરાઈ.

દલપતરામના ત્હારના હુઃખવ્યાકુળા દિલનું દર્પણ તે કારખસવિરહનું અજરામર કાવ્ય.

સોસાયટીની ઓફિસમાંથી ઘેર જઈને કવીશ્વરે પોતાના પરમ મિત્રનું, જેમ કોઈ સ્વગૌત્રી સગો શુભરી બાપ તેમ, સ્નાન કર્યું ને બાર માસ શોક પાળ્યો.

દૂર દેશાવસ્થાથી સગાંનાં સ્નાનસૂતક લાગે છે, પણ હૈયામિત્રનાં સ્નાનસૂતક લાગવાનું સંસાર કેમ માનતો નથી? જીવનશબ્દે દલપતરામે ભાખ્યું કે સંસાર ત્હાં ભૂલે છે. સુગ્રીવને વાળીનાં સ્નાનસૂતક, ને સમનાં દાં નહિ? સંતપ્ત દેહને શીતળ જળે ઠારી અન્તર્ધોષી આત્માને ઠારવાનો દોષ તો રાવણમૃત્યુએ વિશીષણને એની અત્યતા

ખરી ને રામમૃત્યુએ કેમ નહિ ? લોકાચાર જ્ઞહારે લોક આત્માની સાક્ષી પૂરતા નથી ત્જહારે સમર્થ Psychologists — માનસશાસ્ત્રીઓ સંસારે નવલોકાચારની ટેડીઓ પાડે છે. લોકાચારનાં મૂળ લોકમાનસમાં છે. સંસારના સમર્થો નવલોકાચાર સરજે છે. આપણા સંસારે હેયામિત્રનું જ્ઞાન કરવાનો નવલોકાચાર દલપતરામે સ્થાપ્યો.

૧૭ વર્ષે દલપતરામનું મૈત્રીનું સ્વપ્નું પૂર્ણ થયું. સાળરમતીની તટવેળુમાં, નગરકોટના નાકરૂપે બહાર નીકળેલા, બાદશાહી જમાનાના અવશેષરૂપ, ચાંદાસૂરજના મહેલમાં દલપતદારણસ મળ્યા; ચાંદાસૂરજ જેવા રાત્રિને ને દિનને અજવાળતા ને પૂર્ણિમાના સોળકળાવન્તા તેજ ઝિંબ સમા પરસ્પરને તેજઅંજલિઓ છાંટતા સંગાયે ને સ્વયંભાવે દેશજરમાં દીપ્યા ને દેશને દીપાવ્યો; અને ચાંદાસૂરજ સમા પછી વિખેરાણા—એક આ આલમાં ને એક પેલા આલમાં. એક પાછળ દુનિયામાં તપતો રહ્યો, બીજો આલ પાછળ આચમી ગયો. એક દુનિયાં અજવાળતો ઉભો, બીજો બીજી દુનિયાં અજવાળવાને ગયો. પૂર્ણિમાની સાયં ને પ્રાતઃ સન્ધ્યાએ સૂર્યચન્દ્ર ઉદયાચળે ને અસ્તાચળે વિરાજે છે ને ? ભવના યોગ ને વિયોગ દેવ એવા સરજે છે. આજે નહિ તો કાલે, પણ મળે છે તે સહુ છૂટા પડવાને.

દારણસનો એ કાળરોગ હતો શો ? દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે ‘ જહુ વિચાર કરવાથી અને ઘણાં કામ માથે લેવાથી મગજમાં રોગ થયો; અને તેથી x x દેહ મૂક્યો.’

સાક્ષર શ્રી મન સુખરામ સૂર્યરામ કારણસંબંધનકથામાં લખે છે કે ‘ જહુ વિચારો કરવાથી મનક્રમા રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડા દિવસ તેની પીડા લોગવી x x x પૂનામાં ધ ઝોનગેબલ એલિસના જગલામાં કારણમનો દેહ પડ્યો ’

અને વળી ઉમેરે છે ‘ સુખર્ષમાં ખન મદાના સમયમાં ઘણા યૂરોપીઓએ હન્ટે-પરહન્ટે સક્રિયા ભાગ લીધો હતો, પણ કારણસ સાહેબે તેનું નામ પણ નહોતું લીધું પરંતુ કુમગામગદોપ જેવી એક મહાબેદનારિણી વાતો બની છે પોતાના સર્વ ધનના કારણસે સુખર્ષ બેકના શેર લઈ રાખ્યા હતા કારણમની સફળિતિ પછી શેરમદાનો ઉભરો થમી જઈ જે ધનનો વિનાશ થયો તેમાં સુખર્ષ બેકનું પણ નર્વંશ ગયું. એથી એના શેરનું મૂલ્ય ઠંડું નહિ, તેથી મૂલ્યવાન ગણી સારહેવા તે શેર ઉપર કારણસના કુટુંબના નિર્વાહનો જે આધાર હતો, તેમાંથી ‘ મોનાનો સર્પ થઈ જાય ’ તેમ થયું તેથી તેના કુટુંબને એ હાનિ પડે અકસ્માત દુ મહં થઈ પડી ’

કારણસને ચાર પુત્રો ને બે પુત્રીઓ હતા કારણને પૈનાભાઈ સદો ખેત્રો નહોતો ત્હો પણ કારણસને જમાનાના છાટા ઉડ્યા લાગે છે જમદાવાદમાં કીકાભાઈ દલપતરામના પરિચિત હતા, તેમ સુખર્ષમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ને કંસનદાસ માધવદાસ કારણસના પરિચિત હતા દલપતરામ મળ્યા ત્હારે કારણસે પ્રથમ ઉચ્ચારવા શબ્દો કે ‘ ભવભવા જડજબાગીરદો અપડાયા છે ’ એ બોલ સદાખેલનદાના નહિ, પણ જમાનાની છાટો બીજાએ-

લાના ગૂઢાર્થવન્તાં મર્મવેણુ ન હોય ? દલપતબન્ધુકૃત્યમાં
યે સમદુઃખિયાનો સમભાવ લખ્યે પુરાણો મૈત્રીભાવ ઓર
સતેજ થયે હોય.

પોતાની પૂંછનો પ્રધાન ભાગ કારણસે જૂની મુંબઈ
ખેંકના શેરોમાં રોકયો હતો; અને તે ખેંક પણ, સૂકા
લેણું લીલું બળે એમ, ખીણ ખેંકે ભાગ્યે ગગડી ગઈ.
શેરો કાગળમૂલા થઈ રહ્યા. એક તો ઘેરાતો મન્દવાડ, ને
ખીજે ઉતર્યો દેવકોપા કારણસને, શેષનાગને માથે પૃથ્વી
સમો, સ્વયં ચિન્તાભાર ભારે હતો. ત્હો ય તે સ્વપ્નદ્રષ્ટા
નવસ્વપ્નાઓને પેખતો, ને દલપતરામ કને એ સ્વપ્નાં
સાચાં પકાવવાના કોડ સેવતો. કારણસ નૃલોકમાં હોત તો
કદાચ '૬૫થી '૮૦નો દલપતપન્દરવર્ષી' મુંબઈનગરીમાં વીતી
હોત. પણ સંસારચક્રે વિધાતા વ્યકવર્તી છે. કારણસનાં
સ્વપ્નાંને સાચાં પાકનાર કવીશ્વરની કવિતા સાંભળવી એ
કારણસના મસ્તકરોગની સાચી ઓપધિ હતી. કારણસને
કદાચ વ્યાધિ કરતાં આધિઉપાધિ અધિકાં હતાં. દલપત
કવિતાશ્રવણે એને શાન્તિ વળતી. પણ યહી દાખી વાળેલી
કમાન બમણા બળથી છટકે, એમ મસ્તકરોગ બમણું
ઉછાળે ઉછળ્યો હોય.

દલપતરામને ડૂબતા તારીઉગારી લેનારો ભવતારો
સ્વયંસ્થિતિ એવી ડૂબતી મૂકીને ગયો હતો. કવીશ્વરને
ચોક્ખા કરીને કારણસ ગયો; હવે કારણસને ચોક્ખા
કરવાવારો દલપતરામને આવ્યો. ને યથાશક્તિ દલપતરામે
એ મિત્રપ્રસંગ પાર પાડ્યો.

ફારણસે કાંઈ ઓછાનાં હિત નહોતાં ચિન્તવ્યાં કે પોતે મિત્રસૂનો કે હિતચિન્તકવિહોણો હોય. તેમ દેશીઓ કાંઈ પરદેશીઓથી ઓછાઉતરતા ગુણબળ નથી. ને ફારબસ સમા ગુણમાગરના તો અનેક ગુણઓશિંગણો હોય. સહુએ નિજનિજથી થાય તે કર્યું.

આ તો નવસ્વરૂપે પેલી સિંહ તે ઉઠવાળી વાત બની. સૂરતમાં રા. બ. મુકુન્દગાય મણિરાય કરીને સજ્જન હતા. ફારબસના ગુણપરિમલ એમના જીવનમાં વરસ્યા હતા. ૧૮૫૧માં સૂરતમાં ફારબસે છાપખાનું આણ્યુ ને છાપું કહાડ્યુ તહેમના ત્હારે તન્ત્રવાકકે હતા મુકુન્દરાય. પછી પાયરીઓ વ્હડતાં વ્હડતાં સોરાષ્ટ્રમાં ડેપ્યુટી પોલિટિકલ એજન્ટ થયા હતા, ને ત્હાં ફારબસ ગુજરાતી સભાનું ફંડ ઉઘરાવવામાં અગ્રેસર હતા. ફારબસકુટુંબને મને તે સહાયતા કરવાનું ફારબસગુણસંભારતા મુકુન્દરાયે બીડું ઝડપ્યું. દલપતરામ ને મનઃમુખરામ તો પડખે ઉભા જ હતા. દલપતરામે નિજ હસ્તલેખોનો સારસ્વતભંડાર કાલબ્યો, મનઃમુખરામ ટંકશાળી થયા. માનમજરી, અનેકાથી, અને અન્ય હસ્તલેખોની બધી નિજ અન્ધપ્રતો દલપતરામે ફારબસસભાને સોંપી. છેલ્લા મિત્રમેળાવાને અવસરે ફારબસે જતન કરવાને એંપેલા રાસમાળાનાં અસલ ગુજરાતી પ્રકરણોના હસ્તલેખના ચોપડા, દલપતરાસમાળા (આજ ૧૯૩૪માં એ દલપતરાસમાળાના હસ્તલેખનો અધ્યાત્મોરો અન્ય ફારબસસભાએ છપાવ્યો છે.)—એ છેલ્લુવેલ્લું મિત્રસંભારણું—એને ચે હેયેથી ઉખાડીને કરડિસ

મારફત દલપતરામે કારભસસલાને સોંપ્યું, રાસમાળાના સાધાન્તરનો હકક પણ કારભસ ગુજરાતી સલાએ વેચાતી લીધો. એ સહુની કીંમતના પન્દરસોળ હજાર રૂપિયા કારભસસલાએ કારભસકુટુંબને આપ્યા, ને પછી કારભસ-કુટુંબ વિલાયત ગયું.

વર્ષો વીત્યે-એ પછી ત્રણેક દાયકે-ઈસ્વી ૧૮૬૩માં નિજ ધર્મમહાચન્દ્ર લખતા દલપતરામ સૂરતમાં સ્વામી-મંદિરમાં વિશ્રામતા હતા. ત્યારે એ રા. બ. મહુન્દરાય-ભાઈની સંગાથે કારભસપુત્ર હેનરી કારભસ દલપતરામને નિવાસસ્થાને મળવાને ગયા હતા. બૂનાં મૈત્રીસંબંધે સંભારી સંભારીને કવીશ્વરે ત્યારે હેનરી કારભસને કહ્યું હતું કે હું તો તમારો કાકો થાઉં. પછી કલેક્ટરને ખંગલે ફરીથી મેળાપ થયો ત્યારે હેનરી કારભસે દલપતરામને કાક કહીને બોલાવ્યા હતા. ઈસ્વી ૧૮૫૦થી દલપતભાળકો કારભસને સાહેબકાકા ને મિસિસ કારભસને મડમ કાકી કહેત હતાં. ઈસ્વી ૧૮૬૩માં કારભસસન્તાન દલપતરામને કાક કહી સમ્બોધી ગયો. અધીંઅધીં સદ્વીભારની દેશીપરદેશીન ત્યારે સન્મૈત્રીઓ બન્ધાતી.

નિજ જીવનનોંધોમાં દલપતરામ નોંધાવી ગયા છે :
કારભસ ને દલપત તો બે ભાઈઓ હતા.

કોણ હવે કરયે પ્રતિપાલન સંકટના પડતાં શિર શાકા
કોણ દિવાળિદિને દિલપ્યારથિ મોકલયે ફૂલખંડિકાકા
મિષ્ટ મિઠાઈ, નવાઈની ચીજ, અને વળી ઉત્તમ અંચળતાકા
મિત્ર ! હવે સુજ બાળકડાં કહેયે જઈ કોણને સાહેબકાકા

પેલી વાતમાં છે ને કે એક સિંહે ઉંદરને જીવતદાન દીધું. ને પછી એ ગુણુઓશિંગણુ ઉંદરે સિંહરાજની બાળદોરી કરડીકાપી સિંહને મુક્તિદાન દીધું. કારણસદ્વત્તાની મૈત્રીકથા એવી છે. સહુ સાચી મિત્રબેલડીઓની મૈત્રીકથા એવી જ હોય. એનું નામ મૈત્રીના ધર્મ.

અને એટલેથી કવીશ્વરના કવિદિલને સન્તોષ ન વળ્યો. અથાગ ક્રીધે એ કવીશ્વરને ઉણપ ભાસતી. કવીશ્વરે નિર્ધાર્યું કે મ્હારી કવિતા પ્રાણુવાન હોય, સાચુકહુ અમૃત પાનરી હોય, તો કારણસને અમરપદ અપાવવું. કારણસઅવસાન અવસરે દલપતરામે બે પણુ લીધાં. એક તે. એ કે

મહામહાનું મરણ થતાં તેના મુરીદોએ
જાંઘળી લગી કળરણંદગી કરાઈ'તી;
હાજી ને હુસેન સેન સહિત જ્યાં સંહારાયા,
તેના વડલીઓએ તે જ જૂમિને લખાઈ'તી;
કળીરની કાયા પડ્યે સંસારની માયા મેલી
સાચા મેવકોએ એની મેલીને સેવાઈ'તી;
કહે દલપત તેમ હું કિન્હાક સાહેબની
સેવું છું કળર વનોકમ્પલર સોસાયટી.

જીવન ચાલ્યાં ત્યાં સૂધી કારણસના એ મકળરાની સેવા દલપતરામે કીધી. દેહે કહ્યું કર્યું ત્યાં સૂધી કારણસ-મકળરાના કવીશ્વર મુળવર રહ્યા. કવીશ્વર કહેતા કે મોમાયટી કારણસની કમ્પગાહ છે, હું એ કમ્પગાહનો મુળવર છું. ને અવસર આવ્યે પછી પોતાનો સાહિત્યવારસો કારણસની

એ કબ્રગાહને દલપતરામે સમજ્યો. દલપતકાવ્ય ને દલપ-
તપિંગળ દલપતરામ સોસાયટીને સોંપી ગયા છે.

અને બીજું પણ લીધું ને પૂરું કીધું કવીશ્વરે તે કારભસ-
વિરહતું સ્મારકકાવ્ય. વઢવાણથી તેડાવી દલપતરામને કારભસે
અમરતા બક્ષી હતી; દલપતરામે કારભસને નિજ કવિતાસંજીવ-
ની છાંટી અમર કીધો. આંસુ નીતરતું ને નીતરાવતું, કરુણારસનું
એ સ્મરણકાવ્ય શુન્દરાતી બાપામાં અનન્ય છે. કારભસવિરહ
વાંચી વાંચીને આ જીવનકથાઆલેખકે દલપતકારભસનાં
અપરિચિતોની આંખોમાંથી જેને કલાક અઘધારાઓ
વહાવરાવી છે.

મિસિસ કારભસને દલપતરામે દિલાસાપત્ર લખ્યો;
અને દલપતકારભસની હેધાગાંઠનાં બાણજીહાર એ શાણાં
ખાનૂએ ઉત્તરમાં દલપતરામને સ્કામો દિલાસાપત્ર લખાવ્યો
હતો. આ તો એ વાળી વાત થઈ કે કેણુ કેને દિલાસો
દે ? સુવર્ણદારકાની પટરાણીઓએ મુદામાજની સેવાસુશ્રૂષા
કીધાં હતાં; મિસિસ કારભસે કવીશ્વરનાં બાળકોને રમાડેલાં
હતાં, લાડ લડાવેલાં હતાં, દલપતસન્માન દેવ પેરે સાચવેલાં
હતાં. જગત્સુંદર દામ્યત્યજાવનાતાં મર્મરહસ્યનાં ઉદ્ઘાટન
કરતાં જગતના કવિવરોએ મનમોહક રૂપકો બાખ્યાં છે.
કાલિદાસે દંપતીને વાણી ને અર્થ સમાં કહ્યાં છે; ટેનીસને
ગીત ને શબ્દ સમાં વર્ણવ્યાં છે; જ્યા-જ્યન્તમાં આપ ને
બાણ સમોવડ દાખ્યાં છે. કારભસવિરહમાં કારભસદંપતીને
વર્ણવતાં કવીશ્વર દ્વૈતાદ્વૈતનું મનોહર પરમ સત્ય ઉચરે છે કે

બહાર બે. રૂપ, પણ અન્દર જણાય એક;
શુભે સ્તીરિયોસકોપ .પ્રતિમા પ્રકારનાં.

પતિ ને પત્નીનું દૈત આંખ પ્રત્યક્ષ પેળે છે; પણ
એ દૈતદર્શનને અવગરે પણ પતિપત્નીનું જીવનગૂંથાયેલું એક
દામ્પત્યદર્શન અન્તર્ગાંખડીને દર્શાય છે. દામ્પત્યનો પરમ
ભાવ દૈત નથી, અદૈત નથી, દૈતાદૈત છે. દલપતકવિતા
ઉચ્ચરે છે કે દામ્પત્ય એટલે, સ્તીરિયોસકોપના છબિમંડળ
સમી, દૈતાદૈતની રચ્ચીલા.

ન્હાનકડો કારણસવિરહ મ્હોડું કાઠ્ય છે. માક્ષર
શ્રી મનાઃસુખરામભાઈ કારણસજીવનકથામાં કહે છે કે 'તેના
અન્તાઃકરણ જેવું તેનું મુખ પણ સદા મલ્લ પ્રસન્ન અને
આકર્ષક રહેતું.' કારણમના વદન મુખોવડું કારણસવિરહનું
કાઠ્ય છે. એ કાઠ્યમાં રમરણો છે, ઇતિહાસ છે, કુદરત છે,
વર્ણનો છે, Pathos-ઉડી લાગણીના પડછન્દવા છે. કાળનાં
વર્ણરખાણુ જેવા પ્રલંબસૂર દોહા દલપતરામે એમાં છેડયા છે.

જ્ઞાતલા ! ત્હારાં વેણુ સ્વપ્નામાં પણ સાંભરે;
નેહબરેલાં નેણુ ફરી ન દીઠાં, કારણસ !

અને વિરહાગ્નિની ચિતાઆરૂઢ કવીશ્વરનો અધીરો આત્મા
પોકારી ઉઠ્યો છે કે જગત રસાતળ જવાનું હોય તો
ભલે આજ બાય, ભલે આજે જ ઉગો વિશ્વનો છેલ્લો દિવસ,
પણ મિત્રમેળાવો તો મળાય.

કઈક કહે મહારાજ મૂવાં મનુષ્ય જગાડશે;
એ દિન કપ્હાંથી આજ ? મળિયે કારણસ મિત્રને.
કારણસવિરહમાં દલપતરામે દેશઅનુભવ પાનું ગાયો છે કે

એક તો સાહેબલોક તણે દેશી સાથે એક,
 બીજું દૈયતને લાખો લાડ જે લડાવિયાં;
 ત્રીજું દેશી રાજાઓનો માનમરતબો, તથા
 ચોથું વાહ વાહ રાજવેણુ ઉચ્ચરાવિયાં;
 પાંચમું પ્રબને ગમતા જ કાયદા કર્યાનું,
 છઠું કવિઓનાં માન ચઢતાં કરાવિયાં;
 હાથે દલપતરામ, સ્વર્ગમાં નિવાસી યશ
 દ્વારણમ માથે વાનાં એટલાં સિધાવિયાં.
 બુલન્દ આવાઝે પછી એ સોજના કાલિદાસ ગાજી ઉડયા કે
 કરેલ કીર્તીએર દુનિયામાં તે દેખવા
 દ્વારણસ રૂપે ફેર બોજ પધાર્યો જૂમિમાં.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે Imperial Servicesની સહુ
 પરીક્ષાઓમાં દ્વારણસવિરહ વર્ષોવર્ષનો અભ્યાસગ્રન્થ હજી
 કેમ નિર્માયો નથી ?

દ્વારણસવિરહના કાવ્યગુણો અનેક છે, મહોટા છે.
 ગેઘફત સરિખડા એ ન્હાનકડા ગ્રન્થના એ સદ્ગુણો મુખત-
 ઢલગી સમા ફરફરે છે.

એક તો એ કે દ્વારણસવિરહ એટલે કવીન્ધર દલપત-
 રામના આંસુના અક્ષરો. દ્વારણસવિરહ એટલે ગુર્જરગિ-
 રાનું કરુણારસનું સર્વોત્તમ કાવ્ય; એક ગુણુર દેશીનું એક
 મહાનુભાવ પરદેશી કાજેનું હૈયાફન.

અને દ્વારણસવિરહનું બીજું પરમ લક્ષણ એ છે કે
 હિન્દપ્રીટનગી મૈત્રીના મહામન્ત્રોનું એ છે ઉપનિષદ. આ
 દલપતજીવનકથામાંની સર્વવ્યાપી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

નિહાળતાં કારણસવિરહ એટલે મંસ્કૃતિઓના સંગમયુગનું ન્હાનકડું મહાકાવ્ય. પ્રીટન અને હિન્દ કારણસવિરહમાંના મન્ત્રરહસ્યો ઉકેલે, વાળોળે, જીવનમાં ઉતારે, તે જગત્-કૃતિહામે હિન્દપ્રીટનની સન્મૈત્રીનું નવું પ્રકરણ ઉઘડે

કારણસે એ મન્મૈત્રી સ્થાપી હતી. હિન્દમાંના નિજ મહાપુરુષોને પ્રીટન ઓછા ઓળખે છે.

આજ્ઞા શ્રી મનઃસુખરામભાઈ એમની કારણસજીવન-કથામાં માનેક દાયકા પૂર્વેના ધ બોમ્બે સેટરડે રિવ્યૂ નામના વિદ્વન્મંડળના વર્તમાનપત્રમાંના કારણસઅવસાનના અશ્વલેખમાંથી જે અવતરણો ઉતારે છે.

He (the Hon Mr. Justice Forbes) recognized fully that, come what might, England could rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up

અને બીજું: Federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take.

The Bombay Saturday Review; 9th Sept. 1865.

મંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટેથી ઉચ્ચારેલા પ્રજામૈત્રીના આ કારણમલાખ્યા ગજમન્ત્રો હતા. ૧૯૩૮નાં અજવાળાંઓમાં કારણસની આ અજળ રાજકીય દીર્ઘદષ્ટિ નથી ભામતી? કારણસ ને દલપત દાર્શનિકો હતા, હિન્દથી ટનની સન્મૈત્રીના હિમાયતીઓ હતા. સાત દાયકે આજ

દલપતનું યન્ત્રમાન પ્રધાનનું દર્શન ને કારણસનું હિન્દ-
મંડળનું દર્શન સાચાં પડે છે.

એ ખરૂં છે કે વઢવાણથી ન્હોતરી દલપતરામને કાર-
ણસે ગુજરાતભરમાં ઝાળખાવ્યા. એ તો ગુજરાતનો
ઇતિહાસ છે કે વઢવાણવાચી દલપત વેદિયાના ઠવીશ્વર
દલપતરામ કારણસે કીધા. તેમ એ પણ એટલું જ ને એવું
ઇતિહાસસત્ય છે કે રામમાળાનાં હાડગામ આણી આપીને,
કારણસની કબ્રગાહ સોસાયટીની સુબવરી કરીને, મૃત
કારણસને કારણસવિરહની સંજીવની છાંતીને દલપતરામે
કારણસને અમર કીધો છે. શ્રી કૃષ્ણે સુદામાજીનો મહિમા
જગતને જણાવ્યો; સુદામાજીએ શ્રી કૃષ્ણમહિમા ત્રિકાળ
ભરીને બાખ્યો. કારણસે ને દલપતે પરસ્પરને અજર અમર
ગોરવવન્તા મહિમાવન્તા કીધા છે. કોણે કોને કાળે અધિકું
કીધું એ પ્રશ્ન વાંચક ! ત્હારા દિલમાં ઉદ્ભવે તો ત્હારા
સ્નેહીજનની ખાતાવહી ત્હારા અનુભવચોપડેથી ઉઠેળીને
વાંચી જોજે; ત્હાં ત્હને ત્હનો ઉત્તર જડશે.

કારણસવિરહમાં દલપતરામે એક ઐતિહાસિક સત્ય
ઉઘ્ઘાટ્યું છે કે

સિદ્ધાન્તજે સિદ્ધના દુહરામાં સારા શ્રાવકોનાં
પૂતળાં છે, પણ એને યાદ કોણ આણે છે ?
પાટણમાં પાટણના પાટવીનું પૂતળું છે,
પાટણના પુરુષ તે કોઇક પિછણે છે.
મળ્યાં હશે બીજાઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચીંધરાં થઈ જશે તે ચૂંધાઈ ચૂંધાઈને;

બનાવી બનાવીને બેસાર્યા હશે બાવલાં, તે
પાવલાંની કિંમતે કદી જશે વેચાઈને;
મસીદો, મિનારા, કે કરાવેલા કીરતિથંભ
ધણે દૂડાડે તે તો જશે સમૂળા ઘસાઈને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ, કહે દલપતરામ,
દારબસ તણા જસ રહેશે ફેલાઈને.

અને એ જ મહાઅધ'તુ' ઈશ્વાંડનો મહાકવિ શેક્ષ-
પીયર કહી ગયો છે કે

Not marble, not the gilded monuments
Of princes shall outlive this powerful rhyme.

દારબસદલપત આજે મળે ને પૂછ્યું હોય તો બન્ને ય
બોલે કે પરસ્પરને કાળે અમે ચત્કિંચિત કાંઈક કીધું હશે;
કીધા કરતાં કરવાની મુરાદો અમારા મનની અતિમદોટી
હતી. દિલના બધા બાવ કોઈના ચે જીવનમાં કે અક્ષરમાં
ઉતર્યા જણ્યા છે? પુષ્પના પરિભ્રમો પુષ્પમાં બ્રહ્માએ પણ
સંભર્યા નથી.

દલપતદારબસ ગુજરાતના દેશદીવડા હતા. એ જે
મળ્યે જે ને જે ચાર નહિ, જે ને જે બાવીસ થયા હતા.

દલપતદારબસ પરસ્પરના ગુણ પિછાનતા ને પૂજતા.
પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમયોગ યમો એમનો
મિત્રમેળાવો પણ દૈવયોગ હતો. પરસ્પરના ગુણ પિછાનતા
થાય તો ભારતવર્ષમાંના હિન્દીબ્રિટિશરના ગદ્યકા અડધા
હોલવાઈ જાય. સમન્વયનો પાયો પરસ્પરનાં ગુણપૂજનમાં છે.

નિજનિજની સંસ્કૃતિઓનાં પરમ માનવપુષ્પ સમા

દલપતકારણસ પરસ્પરના ગુણપૂજક હતા, એકબીજામાં નિજ આત્મપરિમળો ઢાળતા.

માનવધર્મતિહાસ ! દલપતકારણસની સન્મૈત્રીનો સનાતન ઓલ શો છે? માનવધર્મતિહાસ કહે છે કે દલપતકારણસમૈત્રીનો ત્હારે આજે ને સદાકાળ સંભળાતો સનાતન જોલ એ છે કે પ્રત્યેક બ્રિટિશર કારણસ થાય ને પ્રત્યેક હિન્દી દલપતરામ થાય તો હિન્દપ્રીટનનો ડેાયડો આકુડો ઉકલે.

પ્રકરણ ૧૬ મું, પ્રાચીન કવિતા

પૂર્વજને જે પૂજતો નથી તે નશુલો પિતૃદ્રોહી છે.
દલપતરામ મહા પૂર્વકવિવરોને પૂજતા.

દલપતકાવ્યમાં ઠવીશ્વર વિનયખોલ ખોલે છે કે
ક્યાં મણિમાણેક મૂલ, મૂલ ક્યાં ઠોડી ઠેક ?
ક્યાં ગરૂડ ગતિમાન, અને ક્યાં ધાન્યધનેડ ?
ક્યાં તૂતીનો નાદ, નાદ ક્યાં નોખત ઠેરો ?
ઝાઝળજળ શા માત્ર, જહાં ઘન ચઢે ઘણેરો ?

મતિમાન મહાન થયા કવિ, કવિતા કરી નવી નવી,
એવા કવિઓની આગળે ઠોણ માત્ર દલપત કવિ ?

શ્રવણાખ્યાનમાં એવા જ વિનમ્રભાવનું કવિત છે:

સાગરકે સમીપમેં છીહર સરોયર જ્યો,
સવિતાકે સમીપ સ્વપોતકો ડપોત જ્યો;
ફોસ્તુમકે આગે કહો કાચકો કોમલ કહા,
ગરૂડકે આગે કહા કહિયે કપોત જ્યો,
શારદાકે આગે શુકસારિકા સમાન કહા,
દિવાકર આગે કહા દોષકકી જ્યોત જ્યો;
ચઢેવઢે કવિરાજ રવિસે ચિરાજે જિહા,
તિહાં મેરે જેસે કવિ ચેચર સ્વપોત જ્યો.

પૂર્વજના ને પૂર્વજ કવિવરોના દલપતરામ ગુણપૂ-

જક હતા.

‘પદના માય’માં ખાનદેશ જીલ્લાથી કવીશ્વરને હોપ સાહેબનો કાગળ આવ્યો કે સરકારને ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતાઓનો સારસંગ્રહ કરાવવો છે. ત્યારે સૌ જાણતા કે દલપતરામ જૂની કવિતાના પરમ સંશોધક ને પરમ ગુણપૂર્ણ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતીકાવ્યસંશોધનના સર્વોત્ક્રાંતિ મહા પ્રયત્નો ગયા સો વર્ષમાં આપણે ત્યાં ત્રણ થયા છે: એક દલપતકાવ્યદોહનોમાંનો; બીજો વડોદરા સરકારની પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો; અને ત્રીજો ‘ગુજરાતી’નાં બૃહતકાવ્યદોહનોનો.

‘૪૮ના નવેમ્બરની ૧લી તારીખે સાબરપટમાં ચાંદા-સૂરજના મહેલમાં દલપતદ્વારજાનો ઇતિહાસયોગ થયો અને વળતે દિવસે જવેરીવાડે ખડતર ગચ્છના ઉપાશ્રયે જઈ કુમારપાળરાસો ખૂબચંદ્ર જોરજી કનેથી કવીશ્વર લઈ આવ્યા ત્યારથી દલપતપ્રાચીનકાવ્યસંશોધન મંડાલું. દ્વારજાનો એક ઇતિહાસપ્રમ હતો કે ખીટનના પ્રાન્તલાગની ગેલિક ખોલી જેવી પ્રાન્તીય ગુજરાતી ખોલીમાં તે સાહિત્યભંડાર કેવડેરોક હશે ? દલપતસંશોધને એ દ્વારજાસમ્રાજ્ય આવ્યો દલપતરામે દ્વારજાસમ્રાજ્ય કરાવી કે ‘ગુજરાત પ્રાન્ત નથી, દેશ છે; ગુજરાતી ભાષા પ્રાન્તીય ખોલી નથી, દેવભાષા છે. ‘૪૮ના છેલ્લા બે માસમાં વઢવાણ પ્રાંગમ્રા મૂળી વાંકાનેર દલપતરામ દ્વારજાસમ્રાજ્યના ધૂમી આવ્યા; ને એટલા અન્યો લાવ્યા કે ગુરુશિષ્યને પછી થયું કે એવરેરિક અન્યમાળા ઘરમાં પૂરી ન રખાય. સાર્વજનિક કો સોસાયટી સ્થાપીને એ પ્રાચીન કાવ્યમાળા

ત્હાં રાખી હોય તો લોકકલ્યાણક નીવડે. ગુજરાત વર્ના-
કથુલર સોસાયટીની એ એક સ્થાપનભાવના. અમદાવાદની
સોસાયટી ને પછી મુંબઈની કારણસસલામાંના પ્રાચીન
અન્ધોની પ્રસિદ્ધ નામાવલિના આઘાક્ષરે દલપતપાડેલા
છે. આપણા નવયુગના કવીશ્વર દલપતરામ હતા પ્રથમ
પ્રાચીનકાવ્યમંથોધક.

ચેશ્વાઈ જીતીને મુંબઈ ઈલાકેા સળંગેલો છે; અને
મુંબઈ મરકારતું એક રાજમથક છે ચેપ્રવાઈની પાટનગરી
પૂના. તેથી સરકારી નવમન્ત્રણાઓ પ્રથમ પૂનામાં ઘડાય,
અને પછી ઈલાકામાં પ્રવર્તે. વ્યાકરણ ને બાળમિત્ર પ્રથમ
મહારાષ્ટ્રમાં રચાયાં અને પછી ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં.
'૬૧માં પણ એમ બન્યું.

મરાઠી ભાષામાં નવનીત નામનો પ્રાચીન કવિતાની
લઘૂંચણીનો કાવ્યસંગ્રહ સરકારે રચાવ્યો હતો, અને તે
ભાગપ્રિય નીવડ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રને થયું કે નવી સરકાર
દૂના સાહિત્યની વિરોધિણી નથી, સત્કારિણી છે. ગુજરાતી
ભાષામાં એવો પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહ રચાવવાનો હોપને
નોરથ થયો. હોપ ત્હારે જ્ઞાનદેશનાં નદીપર્વતોમાં ફરતો
તો, અને કારણસ પણ ત્હાં હતો. કારણસે હોપના
જુખાને સંકોચો પણ હોય. ઇન્સ્પેક્ટરે હાયરેક્ટરને
ખ્યુ. હાયરેક્ટરે ૫૦૦ રૂપિયા મંજૂર કીધા. વાંચનમા-
ના વર્ષમાં હોપે પ્રધાન ગુજર વિદ્વદ્વરોને નિરખ્યાના-
રા હતા, સોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ઝાળખીપારખી હતી.
૧૫ બહુતો કે પ્રાચીન કાવ્યમંથોધક ને પ્રાચીન કાવ્ય-

અભ્યાસક શુભરાતે કવીશ્વર સમું કે નથી. તાપીનમંદાના ઉપરવાસેથી હોપે દલપતરામને સરકારનિર્ધાર જણાવ્યો ને લખ્યું કે બીબ્બો કરતાં ત્હમે આમાં વધુ માહિતગાર છો. સરકારમરણ કામ ત્હમને સોંપવાની છે.

કવીશ્વરને પ્રાચીન કાવ્યપૂજનનો અવસર ઉગ્યો.

પદના માચની અધવચાળ દલપતરામને હોપનો પત્ર મળ્યો. કવીશ્વર ત્હારે નેત્રરોગનિવારણાર્થે મુંબઈ જવાની તૈયારી કરતા હતા અને વિન્યક્ષમાની તરંગહવાઈઓ ભરતા હતા. એટલે એમણે સાભાર બે ઉત્તર લખ્યાઃ એક તો એ કે હાલમાં આંખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ જવાનું છે, એટલે મુંબઈથી આવ્યે એ કામ ઉપાડાય. અને બીજોઃ ૪૦૦ પાનાંના ગ્રન્થપૂરના હજારેક ખર્ચ થશે. પછી નિજ મનનો ભાવ બાખ્યો કે પ્રાચીન કવિતાનો ગ્રન્થસંગ્રહ કરાવવાનું સરકાર કામ આદરશે તો લોક પહોંચે માનશે.

નાંચનમાળામાંની કાવ્યરચનાને કાળે હોપે જ એ નયનઅપંગ કવીશ્વરને મુંબઈ જતા રોક્યા હતા એટલે હોપ હકીકતઅભણ ન હતો. હોપે ધીરજ ધારી; બીજી વારકા કવીશ્વરને મુંબઈ જતા અવરોધ્યા નહિ.

૧૭મી એપ્રિલ ને રવિવારે નરસિંહ મહેતાની પેલી બહેલવિમાનડીમાં કવીશ્વર મુંબઈ જવાને નીકળ્યા. ધોળકા અરણેજ કોઠ શિયાનગર થઈ ભાવનગર ગયા. ભાવનગરમાં પખવાડિયુક રોકાણા. જગનલાલ દેસાઈ ગગા એના સન્તોકરામ દેસાઈના કારભારીમંડળની સમક્ષે મહારાણી શુભરાતી

વાણીના એ વક્રીલે મહારાજ જસવન્તસિંહજીને વિજયક્ષમા સંભળાવી અને પુસ્તકશાળાસ્થાપનનો સૌનો દોલ લીધો. પછી ઘોઘે થઈ મછવામાં રહામે કાઠે સૂરત ઉતર્યા. સૂરતથી મુંબઈ જવાને આગળોટમાં બેઠા, પણ પાણીનો ઝોટ હતો એટલે બે તિથિઓ આગળોટ તાપી માતાને જળહૈયે પડી રહી; ને પછી રજમી મેએ મુંબઈ ને કિનારે જઈને નાંગરી. છસાત માસ મુંબઈમાં રહી, સન્માનપત્રો બેએક હજારની બક્ષિસો ગયેલાં નેત્રરત્નો લેઈ, નર્મદજઘડો ખેલી, અને ગયા ત્હારે હતી તેથી પચ્યાસગણી મુંબઈદીતિ ઉપાજીયાંધરીને ડિસેમ્બર આખરે અમદાવાદ આવી સોસાયટીને મંલાગી લીધી એ વાર્તાવિગતો વિસ્તારે આપણે વાંચી છે.

૧૬૦ બેસતાં હોપે કવીશ્વરને હાઈસ્કુલમાં કાવ્યગુરુ નીમ્યા. અને પછી પાછી પેલી પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહની વાત ઉપાડી. સન્કારમંજૂરી વધાવરાવાય એમ હતું નહિ. એટલે કરટિસદ્દારા કવીશ્વરને કહાવ્યું કે હોપ આહોળ વરસ દિવસથી વાટ જૂવે છે, તમ આધારે બેઠા છે, લોકોપયોગી કામ છે, ને ગુજરાતીની ભાષાસેવા છે. આ વેળા ૫૦૦માં કરો. સાહેબ આભારી થયો ને બીજો અવમરે વળી વિચાર્યો. સોસાયટીની ઓફિસમાં ઓફિસ ભર્યો. હસ્તલેખોમાંથી કાવ્યનકલો કરવાને કારકુન આપ્યો, ને એ તહમારા હાથપગ થયો.

વિષય બહાલો હતો. દેશની ભાષાસેવા હતી. કવિવરોની પૂજા હતી. સોસાયટીમાં ને સોસાયટીના ઓફિસ-

સમયમાં કામ કરવાનું હતું. એને સાહેબમિત્રોની વિનંતિઓ હતી. માગ્યા'તા એથી અડધે દામે કવીશ્વર દબૂલ થયા. દ્રવ્યલોભે કવીશ્વરની કવિપૂજા અવરોધાય નહિ.

પ્રાચીન કાવ્યોના એ સારસંગ્રહનું નામ કવીશ્વરે કાવ્યદોહન પાડ્યું, ને પછી હલપતકાવ્યદોહનને નામે દેશવિખ્યાત થયું. પછી તે એ જાણે સરકારી સીફ્ટો યઈ પડ્યો. ત્રીશોક વર્ષો પછી સ્વ. ઇચ્છારામભાઈના કાવ્ય-સંગ્રહના ભાગે છપાયા ત્યારે પણ ઇચ્છારામભાઈએ હલપતઘડ્યો. કાવ્યદોહન નામનો શબ્દસીફ્ટો પરિત્યાગ્યો ન હતો, અંગિકાર્યો હતો.

નવેક માસ કાવ્યદોહનનું કામ ચાલ્યું. સોસાયટીનાં, કર્તવ્યકર્મ કરાતા, હાઈસ્કૂલમાંનો કવિતાશિક્ષણકર્મ પજાતો, વચમાં વચમાં કાવ્યદોહન વીણાતું ને સંગ્રહાતું. '૬૦ ઉતરતાં સંગ્રહઅન્થ સંપૂર્ણ થયો. પ્રાચીન કવિવરો કામધેનુરૂપ હતા, ને રૂઢનું અમૃત ગુર્જરકવિતાનો કાવ્યરસ હતો. કવીશ્વરે ગુર્જરદેશને પ્રાચીન કવિતાની કામધેનુઓ દોહી આપી.

સરકારને તે કમાણી થઈ. '૬૧માં પ્રથમાવૃત્તિની હજાર નકલો સરકારે છપાવી હતી. હલપતકાવ્યદોહન એટલું લોકપ્રિય નીવડ્યું કે અલ્પ કાળમાં જ બીજી આવૃત્તિ છપાવવી પડી.

પછી '૬૧ની ૧લી સપ્ટેમ્બરથી હોપ સાહેબે કવીશ્વરને ટ્રેનીંગ ડેલેજમાં કાવ્યશુર નીમ્યા. મહીપતરામભાઈ પણ

વિલાયતથી આવી ગયા હતા. શિક્ષકોની વીણામણી હોપ એવી કરતો.

પારસસ્પર્શે કોઈ પારસ થતું નથી, પણ સોનું તો થાય છે. હસ્તલેખોમાંથી નકલો ઉતારવાને સરકારસોંપ્યા કારકુન હતા ભાઈ રણછોડ ગલૂરામ. હાઈસ્કૂલમાં શ્રી કેશવ હર્ષદ દુવને ને શ્રી નરસિંહરાવને દલપતસ્પર્શ થયો હતો. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં પ્રતાપ નાટકવાળા શ્રી ગણપતરામ રાજરામ ભટ્ટને શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળને શ્રી છોટાલાલ નરસેરામને કવીશ્વર સ્પર્શ્યા હતા. મોસાયટીમાં શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ, શ્રી હરજીવન કુબેરજી (ઋષિ-જીજી) ને શ્રી રણછોડ ગલૂરામને દલપતસ્પર્શ થયો હતો. ભાઈ રણછોડ ગલૂરામ પણ પછી કવિતા રચતા થયા. 'સરગમણિની' પરીક્ષા જ એ છે કે લોહનું મોનું મરજે. 'વે' દીવાને પ્રગટાવે, પ્રતિભાપ્રેરણા સુષુપ્ત પ્રતિભાપ્રેરણાને જગાડે.

સાવકા પુત્ર મોહનલાલનો ઉપનયન સંસ્કાર ઉજવીને 'દરમાં કાશીળા-દલપતરામનાં બીજાં પત્ની દેવ થયાં. પાછળ ચાર વાસાની બાગકીને મૂકતાં ગયાં. 'દુડતા બતને-વારીમાં કવીશ્વરે ત્રીજે સંસાર માંડયો, ને માર્ગમાં મુંબઈથી કારખસતેડું આવ્યું. એપ્રિલમાં વડોદરે ખડેરાવ મહારાજને ગુર્જરીવાણીવિદ્યાપ સંભળાવીને દલપતરામ મુંબઈ ગયા. ઘણાં વર્ષે મિત્રબેલડી પાછી મળી. કાવ્યાનન્દ માણ્યા, નવમન્ત્રણાઓ કીધી. મોસાયટી મગી બીજી સલા મુંબઈમાં સ્થાપવાનું નિર્ધારાયું. કવીશ્વરે કચ્છાં રહેલું—મુંબઈમાં દે

અમદાવાદમાં ? એની કારણસરદિસ વચ્ચે મિત્રસ્પર્ધા લગી. લત્રો દઈ અન્તે દરદિસ છુત્યો. અને જૂન બેસતાં વરસાદ પહેલાં કવીશ્વર અમદાવાદ આવી સોસાયટીની ગાદીએ બેઠા. આ કથાભાગ પણ આપણે વાંચ્યો છે.

કમાણી થયે સરકારને તો પછી ધંધો લગ્યો. દલપતકાવ્યદોહનથી સરકાર લોકપ્રિય થતી હતી, કવિતાપૂજક, કહેવાતી હતી. હોપ ને હાવડ સંમત હતા. 'દેડમાં કાવ્યદોહનનો ખીલો ભાગ રચી આપવાની કવીશ્વરને સરકારવિનિતિ થઈ. એક હજારનું માગ્યું મૂલ અપાયું. વળી પાછા બાર્ડ રજુછોડ ગલૂરામ નકલકારકુન થઈને આવ્યા. 'દેડનો સારો આતુર્ભાસ કાવ્યદોહનનો ખીલો ભાગ રચવામાં વીત્યો. વાદળીઓની ઝડીઓ ધરતી ઝીલતી હતી; પ્રાચીન કવિતાની ઝડીઓ કવીશ્વર ઝીલતા હતા.

કાવ્યદોહનના ખીલો ભાગના રચનાઅવસરે ત્રણ મહત્વના પ્રસંગો બન્યા હતા, અને ત્રણેય દલપતમાનસના ચિરંજીવ સાક્ષીરૂપ હતા. એક પ્રસંગ હતો અમદાવાદમાંનો, બીજો હતો ખેડામાંનો, ને ત્રીજો હતો ભોરસદમાંનો. પેલો પ્રાચીન પ્રેમાનન્દસામળનો સાહિત્યઝઘડો ત્હારે અમદાવાદમાં નવઅવતારે આવ્યો, અને વળી પાછું શુભરાતને પૂછાયું કે કિયો કવિ શ્રેષ્ઠ, પ્રેમાનન્દ કે સામળ ? એક પછે ઉભું તું શાળાપત્ર ને બીજે પછે ઉભું તું શુદ્ધિપ્રકાશ. મહીપતરામના સૂરતસંસ્કારો પ્રેમાનન્દના હતા; દલપતરામના વઢવાણસંસ્કારો સામળલદના હતા. મહીપતરામ કહેતા કે નવલણેલા પંડિતો સામળને ફેંકી દેશે; દલપતરામ

કહેતા કે વૈષ્ણવેતર ગુજરાતી જનતાએ પ્રેમાનન્દને કચ્છા રનો ફેંકી દીધો છે, જૈનોમાં પારસીઓમાં ઇસ્લામીઓમાં પ્રેમાનન્દ વચ્ચાતો જ નથી; ગુજરાતે પ્રેમાનન્દથી સામળ અધિકૃત વચ્ચા છે એ તો પેલો પુરાણો પુરાણો Connotation-ગુણગણના અને Denotation-સંજ્ઞાગણનાનો ન્યાય-શાસ્ત્રનો ઝઘડો ૧૯મી સદીમાં સાહિત્યદેશે પાછો અવતર્યો હતો. મહીપતબોલ હતો કે કાવ્યવિવેચકો કહે એ કવિતા શ્રેષ્ઠ, દલપતબોલ હતો કે સમસ્ત દેશ ઝીલે એ કવિતા શ્રેષ્ઠ પ્રેમાનન્દ અપૂજ્ય નથી, કે નવલણેલા પડિતવયં ગોવર્ધનગમે નિજના Classical Poets of Gujaratમાંથી સામળને ફેંકી દીધો નથી. પણ શાળાપત્રમાં મહીપતરામ ત્હારે લખતા કે 'લાંબો વિચાર કરવાથી અમારો નિશ્ચય થયો છે કે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાના જે જે ગ્રન્થો છે તે સર્વેમાં પ્રેમાનન્દકૃત ઓખાહરણ સર્વોપરી છે x x કેળવણીખાતાના પ્રમુખ મે લાવડ સાહેબ બીલું કાવ્યકોહન તૈયાર કરાવે છે તેમાં આપું ઓખાહરણ દાખલ કરવું જોઈએ, જો નહિ કરે તો નહિ માફ થાય તેવી મોટી એ ભૂલ ગણાયે ' એ શબ્દાવલિ દલપતરામને દખલગીરીની ભાસતી, બસાચીટ્ટી જેવી લાગતી મહીપતરામની એ મિથ્યા સાહિત્યજીવેશ હતી પ્રેમાનન્દનું સર્વોપરી કાવ્ય કિયું? ઓખાહરણ કે નળાખ્યાન? આજનો વિદ્વત્સમાજ આખા ઓખાહરણને પ્રેમાનન્દનું કહે છે? હરિને ને હરને, દલપતને ને નર્મદને ગુજરાત આજ વન્દે છે, તેમ સામળને ને પ્રેમાનન્દને પણ વન્દે છે કે

હુ તો ખન્નેને લાજુ પાય, નમો નમો (ઓખાહરણ)

શાળાખાતાના ગ્રન્થો ત્હારે પાદરી પાસ કરતા; અને પાદરીઓનું મથક હતું બોરસદમાં. કદાચ એ ત્હારની ખૂકકમિટિ હશે. વાંચનમાળા પાસ કરાવવાને હોય સૂરત મિ. ગ્લાસગો કને ગયા હતા; કાવ્યદોહન પાસ કરાવવાને કરટિસને બોરસદ મિ. ટેલર કને જવાનું હતું. ટેલરકૃત વ્યાકરણવાળા ગુર્જરભાષાવિચારક રેવરન્ડ ટેલર ત્હારે બોરસદમાં હતા. કરટિસે કવીશ્વરને ને શ્રી રણછોડ ગદ્દ-શમને સંગાથે લીધા ને કહ્યું કે જેડે આવીને મળાને. કવીશ્વર મેશ્વો ને વાતકના સંગમઘાટે ગયા; મધ્યાહ્નનાંતર સાહેબના ઉતારે મળવાને ગયા. કરટિસને ઉતારો હતો એક પાદરી અમલદારગન્ધુને બંગલે. સ્વભાવે જ પારસોગો સજ્જન વિવેકી નિખાલસ હોય છે. યજમાને કવીશ્વરને સત્કાયા, આસન દીધું. પછી સાહેબ લણી નેત્રપદ્મરી કરી સમસ્યાપ્રશ્ન પૂછ્યો કે કેમ ?-દલપતરામ ? કરટિસને આજે અંગે આશ્ચર્ય ઉઘ્યા; ને પવનઅપાટે નાળિયેર ડાલે એમ મસ્તકકુંભ ડાલાવી બોલી ઉઠ્યો: મહારા દલપતરામ ? કહી નહિ. કવીશ્વરને આ સમસ્યાવાર્તાથી કુતૂહલ ખગ્યું કે વાત મહારી થઈ, પણ હું કંઈ સહમત્યો નહિ. જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કરતાં આશંકાની અમૂઝણ સોને અધિકી હોય છે. કવીશ્વરે કરટિસને પૂછ્યું, શું છે ? આત્મસંતુષ્ટભાવે કરટિસે કહ્યું કાંઈ નહિ, કેવેશ્વર ! એ ઉત્તરે તો જાણે દલપતજિજ્ઞાસાને પંખો નાંખી પ્રોજ્જવળ કીધી. દલપતરામે હસતાં હસતાં કહ્યું કે મારું નામ બોલાયું ને મહારી વાત થઈ. મહારી વાત મહેને જ નહિ કહો ? પછી સાહેબે સમસ્યાવાર્તાને મર્મવિસ્તાર વિસ્તાર્યો, અને તે સૂરતમાંના ક્ષરણસના પેલા

તિલકપ્રસંગના અર્થમર્મ સમો હતો. ‘બૂવો; મહેમદાવા-
દનો એક વડાદરો છે. એ હમણાં મળવાને આવી ગયો;
હાહા-હીહીનો વાર્તાલાપ કરી આમનો રૂઢાપ્યાલો પી ગયો.
એ રૂઢમજે છે સાહેબને હું રીઝવું છું. સાહેબ રૂઢમજે છે
કે એ સાહેબને ઠગે છે. એ જુકડો જુકડાભોલો છે ને જઈને
હુનિયાંને જુકું કહેશે કે મહે રૂઢા પીધી નથી. દલપતરામ !
રહેજમાં છેતરાઈયે એવા છેક સોળાભટ્ટાક અમને ઢેટલાક
દેમ ધારી લેતા હશે ? પછી આ તહમ્મે આવ્યા. નમતા
પહોરની રૂઢાનાસ્તાની વેળા છે એટલે વિવેકી ધરધણીએ
વિવેકપ્રશ્ન પૂછ્યો કે કવીશ્વર રૂઢા પીયે ? મંગાણું ? મહે
કહ્યું મહારા દલપતરામ સાચાબોલા છે, કદી એવું ના કરે.’

અત્રેજ અમલદારવર્ગમાં દલપતપ્રતિષ્ઠા ત્હારે એવી
હતી. આયુધ્યભરમાં દલપતરામ મુધારાની સંતાકૂકડી રમ્યા
નથી. આવા ઠસોટીપ્રસંગો કવીશ્વરના સદાના જીવનમાર્ગ
હાખવતા.

કવીશ્વર સદા અજવાળામાં સંચરતા. સ્વયં અજવા-
ળામાં સંચરે એ દેશમાં અજવાળાં ઉતારે.

સોસાયટીના મન્ત્રી ને ઉપમન્ત્રી જેડેથી ગોરસદ
ગયા. ત્હાં પૂર્વપરિચિત રેવરન્ડ ટેલર ને મિમિસ ટેલર
રહેતાં. દરદિસનો ઉતારો એમને ત્હાં હતો. એકદા કવી-
શ્વર એમને જંગલે ગયા હતા. મહેમાનોને મળવાને
પાદરીને જંગલે મંડળી મળી હતી. ઘણા ખ્રીસ્તીઓ સાથે
કવીશ્વરને ત્હાં સહવાસ થયો. પડતી રાત્રિનો સમય હતો.
બહાર ચન્દ્રમા ચન્દની વરસતો. મંડળીને માટે રૂઢાપાણી

આવ્યાં. પ્રધાન મહેમાન કને ગૃહિણી સ્વયં પધાર્યા અને ગૃહિણીધર્મ પાળીને દલપતરામને રહાપ્યાલો ધર્યો. કવીશ્વરે પ્યાલો લીધો ને લેઈને ટેબલ ઉપર મૂક્યો. ખ્રીસ્તીમંડળ ખોલી ઉઠ્યું કે મઠમ સાહેબનો હાથ પાછો ઠેલાય નહિ. ટેલર સાહેબ બેઠા બેઠા જોતા હતા ને હસતા હતા. મઠમ સાહેબ ખોડ્યાં: આમાં કાંઈ પાપ છે? આ કાંઈ મદ્યમાંસ નથી. આ તો છે પરમેશ્વરનાં પાંદડાં ને પાણી. પાપશબ્દે પછી હસવાની વાતે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. ખ્રીસ્તમંડળ નિહાળતું બેઠું હતું. કવીશ્વર પ્રસંગને કળી ગયા ને ખોડ્યા: પ્યાલામાં પાપ હો વા ન હો. પણ નાતીલા પૂછે ને ઈશ્વરસાક્ષીએ કહું કે ના, પાદરી સાહેબની રહા રહે પીધી નથી; એ જીરૂકાવેડાનું તો પાપ ખરૂં છે નહિ? એવું જીરૂં બોલતાં શીખવવું છે?—ને એ જીરૂંજીવનું પાપ કેણુ માયે લે છે? સાહેબ કે મઠમ સાહેબ? ટેલર-ડેલરે પછી છેલ્લો નિર્ણય ઉચ્ચાર્યો કે ના, ના, કવીશ્વર! તો તો રહેવા દ્યો. આ ચે ખ્રીસ્તી પ્રાણજીવનું ઘર છે. જીરૂં બોલતાં શિખવાડવાનું અંહી ન હોય.

કવીશ્વર ને કવિશિખ્ય બોરસદમાં બેએક અઠવાડિયાં રહ્યા. ટેલર સાહેબે વાંચીને કાવ્યદોહન પાસ ફીધું. સરકારે કવીશ્વરને હજાર રૂપિયા આપ્યા.

નવયુગની ખેસતી વરધોમાં રહાપ્યાલાના આવા અટપટા પ્રસંગો અનેકને આવતા, ને સહુ નિજનિજની પ્રકૃતિઅનુસારે પ્રસંગબુદ્ધ ઉકેલતા. ઝોળખીતાઓ અને અણઝોળખીતાઓ કવીશ્વરની પરીક્ષા કરતા, અને સ્વલા-

વાનુમારે પછી મૂલ્ય આંકતા. ચ્હાના ખ્યાલામાં તો પાણી છે ને પાંદડાં છે, દૂધ છે ને સાકર છે. પણ દલપતસિદ્ધાન્ત એ હતો કે ઉજળે મુખડે ઉચ્ચારાય એટલું આવરવું. દલપતજીવનમાં ઠાંકવાછૂપાવવાનો અંશે નથી. કવીશ્વર નિર્મળો હીરો હતા, સંસારી સાધુપુરુષ હતા. સારો દેશ જાણતો કે દલપતરામ સો ટચનું સોનું છે. એ સત્યનિષ્ઠ સાધુતામાં દલપતજીવનનો દિગ્વિજય હતો.

સામળપ્રેમાનન્દનો સાહિત્યચર્ચામાંની દલપતસૂત્રાવલિ પછી દરેક વરે કંઈક આવી પડી. કચ્છાંકથી-પૃથ્વીના કે પેટાળમાંથી પડ્યો પડ્યો કે કાવ્યદોહનમાં તો ધાર્મિક કવિતા છે. એ પડછંદો સરકારમાં જઈ સંભળાયો. 'ઉપમાં દલપતરામને સરકારઆજ્ઞા થઈ કે ધાર્મિક કવિતા ન હોય એવો કાવ્યસંશ્લેષ કરી આપો. અને શાળાખાતાને સરકારઆજ્ઞા થઈ કે કાવ્યદોહનને સુધારીને ખાતાયોગ્ય કરો. કવીશ્વરને ડપો રૂપિયા મળ્યા ને કાવ્યસંશ્લેષ નામનો પ્રન્ય રચાયો. પણ ત્હારે ક્ષારણસે ન્હોતો કે હોપે ન્હોતો કે કરટિમે ન્હોતો. એ જાવનીતરતાં શુભ્રજાણુ સાહિત્યરસિક પંખીડાંઓ શુજંરદેશેઘી ઉડી પરવાર્યા હતાં. કવીશ્વર પણ ડીક ધાક ઉતારતા હતા. કાવ્યદોહન એટલો કાવ્યસંશ્લેષ શોકપ્રિય નીવડ્યો નહિ. રાજસેવા કે લોકસેવા કે સાહિત્યસેવા સરપન્ના પૂરા સદ્જલાવે થાય તે સફળ થાય.

શાળાખાતાએ નર્મદનું નર્મગદ્ય 'સુધાર્યું' છે ને દલપતનું દલપતકાવ્યદોહન 'સુધાર્યું' છે. પણ પ્રત્યેક ગનિ કંઈ પ્રગતિ થી હોતી, તેમ પ્રત્યેક 'સુધારો' કંઈ સુધારતો નથી.

‘સુધારેલું’ નર્મગદ્ય ને ‘સુધારેલું’ કાવ્યદોહન પછી વર્ષો પર્થન્ત શાળાઓમાં લખાવાતાં. પણ એ તો પેટી ‘હેમલેટ-સૂત્રું હેમલેટનું નાટક લખવા’ જેવી વાત હતી. ‘સુધારેલા’ નર્મગદ્યમાં નર્મદ ન હતો; ‘સુધારેલા’ દલપતકાવ્યદોહનમાં દલપત ન હતો.

પ્રાચીન કવિવરોની કાવ્યકુળેમાં કવીશ્વર રમભાણુ હતા એ વર્ષોવલિમાં ગુજરાતી કવિઓ વિશેની લેખમાળા બુદ્ધિપ્રકાશમાં એમણે આઠરી હતી. કાવ્યદોહનમાં પણ પૃથક પૃથક કવિજનના ભાગભાગને સિરોબાજે ગેથાર પંક્તિઓમાં કવિચરિત્રની રેખાવલિઓ આંદેલી છે. કવિ એટલે કાળનો બોલ કવીશ્વર કાળના બોલ સંભળતા ને ઝીલતા, અને ગુજરાતને સંભળાવતા ને ઝીલવતા.

પ્રેમાનન્દસામળની કાવ્યવ્યથાં દરદિસઅન્તણી ન હતી. કારણસવિરહ આંસુડાંની ધારે નિર્જરતો હતો એ અરસામાં દરદિસે કવીશ્વરને કહ્યું કે સામળ ત્હમને સુપરિચિત છે. સામળકવિતાનું કાવ્યદોહન ન કરો? સોસાયટી છપાવશે. કવીશ્વરે સામળની કવિતાકુળેમાં ધૂમવા માંડ્યું ને કળીઓ વીણવા માંડી. ૬૮ સામળ વાર્તાઓ વાંચી. સામળમનીષાની હીરાકણીઓના ૭૦૦ દૃષ્ટાન્તિક દોહરા ચૂંટી લીધા. એની થઈ સામળસતસઈ. સુખપૃષ્ઠ ઉપર કવીશ્વરે સામળપ્રશસ્તિનો સવૈયો મૂક્યો હતો:

તીયં હરે તનના મળને, મનના મળ સામળની સતસાઈ.

‘૬૫-’૬૬-’૬૭નો સોસાયટીનો ત્રિવાર્ષિક રિપોર્ટ છપાયો ત્હેમાં લખાયું કે કારણસવિરહ ને સામળસતસઈ ગુજરગ્રન્થાવલિમાં દલપતરમ્યા કીમતી ઉગેરા છે.

પ્રાચીન કવિતાના દલપતરામ ઇતિહાસજ્ઞાણીતા સંશોધક હતા, દેશજ્ઞાણીના સારસંગ્રાહક હતા. રાયાઓ શોધ્યા રાસમાળા લખનારને લખાવવાને. સાથે સાથે પ્રાચીન કાવ્યો યે સંશોધાયાં. એ કાવ્યમાળા કવીશ્વર પોતે લખ્યા, કારખસને લખાવી, દેશને લખાવી. દલપતરામે માત્ર દલપત-કવિતા ગુજરાતને લખાવી નથી; ભૂલાયેલા પ્રાચીન કવિવરોને પણ ગુજરાતપરિચિત પાછા કીધા છે. ‘પરકીર્તિ’ પ્રમસાવે એ વિરતા.

પૂર્વજોના કવીશ્વર ગુણપૂજક હતા. સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી-આપણી પ્રાચીન કવિતા પ્રત્યે એ દલપતપૂજ્ય-ભાવના કેવીક હતી? સ્વયં દલપતકવિતા એ પ્રશ્નને કલાકલ્પનારંગેલો ‘કવેતાઈ’ ઉત્તર આપે છે.

‘પરમાં કારખસ સાહેબે ઇરિયા ગઢની પર્વતછાયાઓમાં કવિઓનો મેળો ભર્યો હતો. એ આપણું પ્રથમ કવિમંમેલન. એ ઐતિહાસિક સાહિત્યસમારંભનો પાયો માંડી, એને ચિરંજીવ કરી, દલપતરામે નિજ કારખસવિલાસ ગ્રન્થની કાવ્યગૂંથણી અને રમજમાવટ કીધાં છે. કારખસવિલાસના છઠ્ઠા અંકમાં ભૂજની પોશાળના કાવ્યસન્તાન, કવિતાતરંગે ઉછળતા, જોખનજોધ ધીરજી કવિની કલ્પનાકથા છે. અવનવા યુદ્ધાઓની પ્રશ્નમાળા કવિને પૂછાય છે; કવિ એવા જ-કૂટતા ટેટાના જેવા ને કૂલઝરતી કૂલઝરતીઓના જેવા-તરંગી ઉત્તરો આપે છે. પણ એ કાવ્યતરંગોમાં યે હંડા અર્ધમર્મ છે. એકે પૂછ્યું કે આ ભૂવાઓનું ડાકલું આવો શબ્દબોલ કેમ બોલે છે? કવિએ કહ્યું: એ ડાકલું છે

જૂતભડકામણું. મુંબઈના લોકે જૂતપ્રેતનો વહેમ પરિત્યાગ્યો છે તેથી મુંબઈના નામે જૂત ભાગ્યે છે. માટે આ ડાકલું ‘જોમ્મે જોમ્મે’, ‘જોમ્મે જોમ્મે’ જોલે છે. બીજાએ પૂછ્યું કે આ ઘોડો પૃથ્વી ઉપર પાય કેમ ઠોકે છે ? કવિએ કાવ્યકલ્પનાનો ટેટો ફાડ્યો કે કંઈ કંઈ મહાન મનાતા સમારંભો જૂલાઈ ગયા. પણ પડખમ પેઠે પગ ઠોકી-ઠોકીને ઘોડો કહે છે કે આ કાવ્યસમારંભ અચળા જેટલો અવિચળ છે;

‘આ ઠેકાણું ને આ ટાણું સૌ લોકો સંભારશે.’

વળી બીજાએ પૂછ્યું કે મહારાણી વિફ્ટોરિયા અત્કારે શું કરે છે એ તહમરી આર્ષ દષ્ટિ દેખતી હોય તો કહો. બીજાણીએ કવિકીક્રીઓ જૂમંડળમાં ફરી વળી ને બોલી કે મહારાણીજી અંતરમાં ભારતકલ્યાણની મન્ત્રણાઓ ઘટે છે. એ કારણસવિલાસમાં ધીરજ કવિને એક પ્રશ્ન એ પૂછાયો છે કે જાહેર મેળાવડાઓમાં હિન્દુ જનતા પાઘડી ખેંચીને બેસે છે ને યૂરોપી જનતા ઉઘાડે માથે બેસે છે એમ કેમ ? પાઠક ! તહમને એ પૂછાયું હોય તો તહમે એ સંસાર-પ્રશ્નનો ઉત્તર શો આપો ? ધીરજ કવિનો-વસ્તુતઃ કવીશ્વર દલપતરામનો બીજવેગી કાવ્યઝળકાર ઝળૂકી ઉઠે છે કે એ તો અમરાપુરીના દેવાધિદેવ સ્વર્ગસ્વામી મહેન્દ્ર મહારાજની અણુક્રિયાપાતી દેવદ્રહાઈ છે.

જૂતળના લોકે એક સમે ઈન્દ્રભુવનમાં
જૈને જૂદી જૂદી ભેટ લાવથી ધરાવી છે;
ગ્રીકે તો ઈસપનીતિ, આરબે નાઈટ, ઈંગ-
લીશે શેક્ષપીયરની પોથી પરઠાવી છે.

હિંદુઓએ હોંશ ધરી પંચતંત્ર તણી પોથી
આપી, તે તો ઈંદ્રને અધિક લડી ભાવી છે.
દાખે દલપતરામ, ખીસ્તઓની બંધ કરી
હિંદુઓને હમેશાંની પાઘડી ગાંધવી છે.
ઈંદ્ર કહે, યૂરોપિયન ! હિંદુ કવિતતદષ્ટીર
બને ન, ત્યાં સુધિ બેસજો સભા ઉઘાટે શીર.

કૂલની પાંખડીઓ પોંખવાને નથી, મંહીની સુગન્ધ
માણવાને છે. પોંખશે એ પતિકા પામશે, સૂંઘશે એ પરિ-
મળ પામશે. ઉપમા અને અલંકારની રેખાઓ ગણવા કાળે
નથી, મંહીના અર્થમર્મ માણવાને કાળે છે. આ કાવ્યમાં
ભાખ્યો છે એવો આપણી પ્રાચીન કવિતા-સંસ્કૃત, હિન્દી,
ગુજરાતી-પ્રત્યેનો દલપતપૂજ્યભાવ હતો. કવીશ્વર દલપતરામ

પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, મુમુક્ષુ પરના હતા;
સારગ્રાહી સદા, તેથી સોમાંથી સાર ચોધતા.

પૂર્વાચાર્યોના મૂર્તિભંજકો નહિ; પૂર્વાચાર્યોના પ્રાણ-
પૂજકો નવમન્દિરો માંડે એ નવમન્દિરો લોકપૂજ્ય થાય.
દલપતકવિતામન્દિર લોકપૂજ્ય હતું એની દારણમાળામાંનું
એક દારણકિરણ એ હતું કે કવીશ્વર પુરોગામી કાવ્યકલા-
સ્વામીઓના ગુણપૂજક હતા. જગત્કૃતિહાસનો નિત્યોચ્ચાર
એ છે કે

પૂજશે તે પૂજશે.

પ્રકરણ ૧૭ મું, 'સુધારાનું' પુરાણ'

વેનચરિત્ર એટલે કવીશ્વર દલપતરામનું નજાખ્યાનઃ પ્રેમાનન્દશાયી દેશીઓ, પ્રેમાનન્દશાયી લાપાપ્રોડી, પ્રેમાનન્દશાયી પ્રાચીન રાજકથા, પ્રેમાનન્દશાયી હાસ્ય ને દરુણ રમનાં નિર્મળાં સરોવરો. ગુણગૌરવે, ચરણસંખ્યાએ, કાવ્ય-કલાની ગૂંથણીએ, યુગસન્દેશના ઉચ્ચારણે, વેનચરિત્ર એટલે કવીશ્વરનું મોટામાં મોટું કાવ્ય.

પિસ્તાળીસની માકટ વયને શિખરે દલપતરામ બેઠા હતા. '૪૮થી '૬૪ સૂધીનાં સોળ વર્ષ' દેશકીર્તિનાં, રાજ-સન્માનનાં, કુટુંબલક્ષ્મીનાં, ખીસ સમઘાત અળક મકુલ્લ-નનાં, લોકમોજાઓ ઉપર તરતાં ને યથતેજ માણતાં માણતાં કવીશ્વરે '૬૫માં કેટલાક માસ આપત્તિની અન્ધારઘડીઓ દીડી હતી. એ થોડાપૂર તરી હિતયે' પગ્મ હિતની શિષ્ય-મિત્રના મૃત્યુવિરહનું મહાદુઃખ અનુભવ્યું હતું. આંખોની પીડા, નર્મદનો ઝઘડો, કુટુંબફલેશ-એ સોને વિસરાવે એવો કારણસઅવસાનનો કલેઝાકટારીનો ગેળી ઘાવ દલપત-રામને વાગી ગયો. દલપતરામે દુનિયાં દીડી, ને દુનિયાપારનું ચે દીડું. મિત્રના જહાજમાં તરતા તહેમને હવે સ્વયં બાહુએ સંસારજળ તરવાનાં આવ્યાં. '૬૫મા દલપતજી-વનની એક કલા આથમી અને ખીજી કલા ઉગી.

સંસારનાં અવવાળાં ને અન્ધારાં-દુનિયાંની દોરંગી જાહોજલાલી નિરખી, અનુભવલંકાર ગંભરી, આત્માનાં

ઉંડાણ ઉઘાડી, સ્થિતપ્રજ્ઞ કવીશ્વર આધેડ વયે નવયુગનો સર્વતોલદ્ર સન્દેશ આપવાને વેનચરિત્ર લખવા બેઠા.

'દપથી 'જીની પંચવર્ષી' કવીશ્વરની કાવ્યપ્રકૃતિની ઋતુ હતી. કારણસરિરહના કર્ણગીતથી એતાં મંડાણ મંડાણું તે મિથ્યાભિમાન નાટકના હાસ્યરસમાં પર્યાવસાન પામ્યાં. કારણસરિરહ, કારણસરિલાસ, સામળસતસર્ધ, જમ્બવન્તરાજનીતિ, વેનચરિત્ર, ભરૂચસંઘડસ્થાન, શ્રવણાખ્યાન, અને મિથ્યાભિમાન નાટકઃ એ પંચવર્ષીની એ દલપતસાહિત્યઆઘાધાયી. અને તેમાં થ તે વેનચરિત્ર એટલે એ દલપતકાવ્યખંડેરખાનો મેર.

કારણસરિરહની અધુધારાઓથી ભીંભયેલી દલપત હેયાધરતી પછી એમ પદ્મવી ઉડી.

કારણસરિરહ અને સામળસતસર્ધની કાવ્યકથાઓ આપણે વાંચી ગયા છીએ. 'કવીશ્વર વર્તમાનને વન્દતા ને ભૂતને પૂજતા.

'દપમાં કમળાક્ષીની કથા છપાઈ, અને તાકિંક બોધનો વાર્તાસંઘડ છપાયો. પંચતન્ત્રમાંની વાર્તાની પેઠે એ દલપતવાર્તાઓ પણ અનેકને એક દોરે ગૂંથી લીધેલી છે. ઇસિપનીતિની પેઠે પ્રત્યેક વાર્તામાં જનબોધ છે ને વાર્તારસ છે. વર્ણવી એમાંની વાર્તાઓ શુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાવી હતી. આપણે એ પ્રથમ નવલિપ્રાસંઘડ.

કારણસર વિદેહ યયા પછી પણ મુંબઈનગરીમાં દલપતકવિતાના રસરસિયા ને ગુણુત્રો ન્હોતા એમ નહિ. 'દદના એપ્રિલમાં હંસકાવ્યચતકવાળા હંસરાજ શેઠનો

મુંબઈથી કવીશ્વરને આમન્ત્રણપત્ર મળ્યો કે 'ત્હમारी કવિતા સાંભળીને તૃપ્તિ થઈ નથી. ગયે વર્ષે થોડાક જ દિવસ ત્હમે અત્રે રહ્યા હતા. મ્હારાં માતૃશ્રીને ત્હમारी કવિતા-વાણી સાંભળવાની ઘણી યાહના છે. ત્હેમની આજ્ઞાથી લખું છું કે એક માસ અમારે ઘેર પધારો, સહકુટુંબ પધારો. બનતી સેવા કરીશું.'

મેં માસમાં પછી કવીશ્વર સહકુટુંબ મુંબઈ ગયા. પણ એ 'પદનું' મુંબઈ ચે ન હતું કે 'દડનું' મુંબઈ ચે ન હતું. નર્મદસૂત્રું, બુદ્ધિવર્ધકસૂત્રું, કારણસસૂત્રું '૬૬ના મેં માસનું મુંબઈ હતું. '૬૫ના ચેરસદ્દાની મહાબાળો ઝીલેલું, મહેલાતો બાળેલું, જવાંમઢોને દગાડેલું, '૬૬નું મુંબઈ તે જાણે પૂર્વના મુંબઈનું ખંડેર હતું. ધનના દગલા જ્યાં ખડકાતા ત્યાં આજ રંકતાની છાયાઓ પથરાતી.

હંસરાજ શેઠે કવીશ્વરની આદરલાવથી મહેમાની કીધી; કવીશ્વરે પણ કવિતાના મીઠા મેહુલા વરસાવ્યા. કવિકુટુંબને શેઠે વસાબૂધણે શણગાર્યું, કવીશ્વરને સોનાકંઠી ખેરાવી. હમી મેઝે મુંબઈના લાટિયા મહાજનોએ ને અન્ય કાવ્યકોડીલાઓએ સભા બરી ને દલપતરામને માત-પત્ર સમર્પ્યું. જૂનમાં મેઘગોરલો મંડાતાં પહેલાં કવીશ્વર અમદાવાદ ગયા.

સંસારબોધપ્રદિની ગંગાજમનાની વાતો એ સાલમાં છપાઈ.

કારણસવિરહનો ચમઘાવ રૂઝાય એવો હતો નહિ, પણ ધારાઓ વરસી રહ્યે '૬૭થી બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં કવીશ્વર

કવિતાવિદ્યાન પ્રગટવા માંડયો. કારણમનાં થોડાસંભારણાં રટતાં રટતાં સ્નેહસંભારણાં સાંભરી આવ્યાં. પૂર્વાવસ્થામાં કારણસે દલપતરામને લાડ લડાવ્યાં હતાં; હવે કવીશ્વર કાવ્યકોડીડાં કારણસમિત્રને લાડ લડાવવા લાગ્યા. વીજળી વધાંમાં ઝળકે છે; અને તે થ કાંઈ નિત્યનિત્યે નહિ. કવિ-ઓને પણ કાવ્યપ્રેરણાની ઋતુઓ હોય છે; અને એ ઋતુ-ઓમાં પણ કંઈ તિથિતિથિએ કવિતાવીજળી ઝળકતી નથી. દલપતહેયે કવિતાવાદળી ચૂડતી ને કાવ્યવીજળી ઝળકતી ત્હારે ત્હારે ત્હેને ઝડપી લેતા ને નિજ સુધકચખ્ખાવસિમાં સૂચી રાખતા. પછી સુદ્ધિપ્રકાશના અંકે અંકે કવિતાવિદ્યામના શીર્ષકે એ કાવ્યઝળકાર ઝળકતા. કવીશ્વરના એ કવિતાવિદ્યાસો પછી સંગ્રહાયા ને કારણસવિદ્યાસને નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

ભાવનગરના મહારાજ જસવન્તસિંહજી રાજ્યલિંગ બેઠાને સુંબઝથી પાછા ફરતાં 'દેવતા માર્યાંની અધવચાળમાં અમદાવાદ દેતર્યા હતા, અને રાજનગરમાંની નવી દેશહિ-તસ્વિની લોકપ્રવૃત્તિઓ કારભારીમંડળ સંગાથે નિરખી હતી. હાઇસ્કૂલ, શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, હેમાભાઈ ઇન્-સ્ટિટ્યૂટ ને પુસ્તકશાળા નવચુગના પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વરે સંગાથે ફરી ફરીને દાખવ્યાં. પ્રત્યેક મસ્થાને મહારાજે જસેં જસેં રૂપિયા જાક્કિસ આપ્યા. શહેરની બે કન્યા-શાળાઓ-હરકુંવર ચેદાણીની ને મગનભાઈ કરમચંદની-ને પણ સો સો રૂપિયા ભેટ મોકલ્યા. દલપતવિનતિથી મહારાજ સોસાયટીના આજીવન સભાસદ થયા. રાજવીઓમાં એમ કવીશ્વર નવચુગના અંકુરો રોપ્યે જતા હતા.

પછી જસવન્તરાજનીતિ રચીને કવીશ્વરે મહારાજને મોકલાવી હતી, અને મહારાજને પાંચસોનો સિરપાવ કવીશ્વરને બક્ષ્યો હતો.

એ પૂર્વે દલપતરામે ગુજરાતના હિન્દુઓની સ્થિતિ વિશે ઇતિહાસરંગેલો ને વિચરણાભરેલો નિબંધ બુદ્ધિવર્ધક માટે લખ્યો હતો, ને ત્રણસો રૂપિયા ધનામના અભ્યાસ કર્યા હતા.

'૬૭ના ઓગસ્ટમાં કવીશ્વરને વતનમાંનું રાજસન્માન સાંપડ્યું. રાજતામાં જ્યાં રીઠા થયેલ હતા એ વતનમાંનાં સન્માનો દલપતરામને સદાકાળ બહુ ગમતાં. મહારાણી રામસિંહજી રાજવી હતા, માછરાજ અભ્યાસનો કારભાર કરતા. ઓગસ્ટ માસથી રૂપિયા એકસોનું વર્ષાસન મહારાણીએ વઢવાણના સપૂતને ખાંધી આપ્યું. દલપતરામનો દેશખાંખો કૂલ્યેકૂલ્યે વઢવાણ આનન્દતું. વઢવાણ દલપતરામને સન્માનતું; ને કવીશ્વરની કીર્તિકલગી વઢવાણને ચઢકતી.

હિસેબરમાં નેત્રવૈધ ડા. વાચલીની અમદાવાદમાંથી બદલી થઈ. હેમાલાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં લોકવિદ્યાયસમારંભ ભરાયો. કવીશ્વરે કવિતા ગાઈને દાક્તરનાં ઝણુ વાજ્યાં.

રામદાસ શેઠની મુસાફરી અને જસવન્તરાજનીતિ એ બે '૬૭ની સાલની દલપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ.

કારીની ચે પેલી પાર બળરામપુર સૂધી દલપતકાવ્ય કીર્તિ પ્રસરી હતી. અને એ સાલમાં બળરામપુરનરેશે નિબંધિતનામના અર્જુનવિલાસ કાવ્યગ્રન્થની દેશવિખ્યાત કવિવરોમાં કાવ્યલહારી કીર્તી ત્હારે એ કાવ્યગ્રન્થ દલપતરામને પણ મોકલ્યો હતો. અર્જુનવિલાસ કાવ્યગ્રન્થે પછી દલપતકૈયામ

માતૃપિતૃભક્તિરસભરપૂર શ્રવણાખ્યાનની અન્ધરચનાનાં
ળીજ રોખાં.

આંખના પત્રકારે એમ દિવસો ઉગતા અને આથમતા,
જોતજોતામાં મિત્રવિરહને જોજો વર્ષો વીતી ગયાં. વડલાની
વરાળ જેવી પાને પાને પ્રજળતી કવીન્ધરની હૈયાવરાળ
અભૂકી ઉડી કે

આજકાલની વાત, જોડ વરસ જતાં રહ્યાં;
જેળા થઇને, બ્રાત ! ફરી ન જોડા, કારણસ !

'દુનના મહા માસમાં કવીન્ધરે જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોહનલા-
લનાં ઉત્કૃષ્ટેશ્વર મહાદેવની છાયામાં આંતરસૂએ લગ્ન કીધાં.
દલપતસંસારમાંડવે હવે વસન્તરંગો ચડુવા માંડયા.

શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદની સખાવતો દેશમશહૂર છે,
અને અમદાવાદ ખજા પ્રેમચંદશાહની પ્રેમચન્દનીસૂતું
નથી રહ્યું.

અઠારસો ઉપર જાત્રી સત્તાવનની સાલ,
હોયે સ્થાપી હોંશધી આ ટ્રેનીંગ નિશાળ.

સરકારમોકલ્યા વિજ્ઞાયત જઈ જાણી આવેલા મહીપતરામ-
ભાઈએ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં મુખ્યાધિક્ષતા હતા; અને ત્યાં
પ્રતિ દિવસ દલપતરામ કવિતાકવનની રીતી કવે.
અમદાવાદની એ એકલ ટ્રેનીંગ કોલેજના નવમહાલયને કાજે
પ્રેમચંદ શેઠે

સરકાર હસ્તક ચોતરીસ સહસ્ર નાણું સોંપિયું;
અને મુંબઈ સરકારે એમાં

ચોપન સહસ્ર ઉમેરિ રચનાં અધિક સ્થાનક આપિયું.

જીરણ અમદાવાદના પુનરુદ્ધારક બારોડેલ કલેક્ટરે ૨૪મી જુલાઈ સન ૧૮૬૮ની તિથિએ પ્રવેશઉત્સવ ઉજવ્યો, ને ગુજરાતના પ્રખ્યુરોહિતે શાળાને કવિતચરણોથી વધાવી. ત્યહારથી તે પ્રેમચંદ રાયચંદ મેઘલ ટ્રેનીંગ કોલેજ કહેવાઈ. સમસ્ત ગુજરાતના શિક્ષકવર્ગને પોણી સદીથી ઘડતી એ શાળાને કવીશ્વરે નવયુગની હેમાચાર્યની પોશાળ કહી છે:

પાડ્યું પ્રગટ પ્રતિજિમ્મ હેમાચાર્યની પોશાળનું.

'૬૮ની દિવાળી દલપતરામે રેવાળા સહપત્માન વતનમાં ગાળી હતી. રેવાળાનાં બહેન પૂરીળા કવીશ્વરના મૂળજી મામાના પુત્ર નથ્યુભાઈ સાથે વઢવાણમાં વસાવેલાં હતાં; અને કવિકુટુંબનો ઉતારો ત્યહારે લાખૂપોળે એ માશીકામીને ઘેર હતો. એવામાં બહેપારમાં જોડ ગયે નિરાધાર થયેલાં સગાંઓને ફૂલ નહીં તો ફૂલપાંખડીની કવીશ્વરે ત્યાં સહાયતા કીધી હતી. એકને હેડમાંથી છોડાવ્યો, બેને ઋણસુક્ત કરાવ્યા. લઈ જાણતા તેમ દલપતરામ આપી પણ જાણતા. કવીશ્વર બહાલસ્હોયા હતા; અંગમાંથી સગપણની શેડો ફૂટતી

વેતચરિત્ર, ભરૂચસંગ્રહસ્થાનનો કાવ્યખંડ, ને શ્રવણાખ્યાન એ '૬૮માં દલપતકવિતાને આંગે પાકેલાં કાવ્યફળો.

વ્યેતચરિત્ર ને શ્રવણાખ્યાન કવીશ્વર ગ્યતા હતા એવામાં '૬૮ના સપ્ટેમ્બરની ત્રેવીસમી તારીએ ભરૂચમાં સંગ્રહસ્થાન ઉઘડ્યું. વિદ્યાહુન્નરની દલપતધાત્રી સુધારાની દેશમાં દિવાળી પ્રગટી.

આજે સંગ્રહસ્થાન એટલે Museum, અને પ્રદર્શન

એટલે Exhibition, આજ આપણે પ્રદર્શન કહીએ છીએ
તેને તુલ્યે મંદિરસ્થાન કહેતા.

હિન્દમાં તેમ જ ઇંગ્લાંડમાં પ્રદર્શનો તૃહારે વિરલાં-
અપૂર્વભૂત હતાં. મહારાણી વિક્ટોરિયાના ભરથાર પ્રીન્સ
ફ્રાન્સીસે ૧૯મી મહીની અધવચાળમાં લંડનનગરીમાં જંગી
પ્રદર્શન ભર્યું હતું. એથી ઇંગ્લાંડના વિધાવહેણને ભરતી
ચહડી હતી, વ્યાપારહુન્નરઉદ્યોગો ઉછાળે ચહડયા હતા.
દેશદેશમાં પછી પ્રદર્શનના વાયગ વાયા.

ઈન્સ્પેક્ટરીમાંથી હોય કલેક્ટરીમાં પાછો ફર્યો હતો. જોણે ઇજ્જાદના પડધા સાંભળ્યા ને પ્રદર્શન ભરવાના કોડ લાગ્યા. ભરૂચમાં એક શ્રીજ સાહેબ હતો તોણે સાથ પૂર્યો. દાનતરજવાડાંઓને સરકારે પ્રદર્શન નિરખવા જવાની સલાહ આપી કે નવયુગની કીકીઓ પામે. મુંબઈના ગબ્હનર મર મેમોર ફિટ્ઝજેરોલ્ડે ઉદ્ઘાટનોત્સવ કીધો. નમંદાતીરે નવયુગનો મહામેળો ભરાયો. સરકારીદરબારી મહાજનોની બીડ જામી. દેશયત્ન થયો. હોય સાહેબ યજમાન હતા. પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વરની કાવ્યાશિષ વિના ચાલે કેમ ? દલપતરામને આમન્ત્રણ આંબુ. વડવાણથી સુવરાજ શ્રી દાણરાજજી ભરૂચ પ્રદર્શનદર્શને જતા હતા. અમદાવાદ-માંથી કવીશ્વરને ઝડપી લીધા.

પ્રદર્શનને ક્ષણેશ્વર 'વિદ્યારૂચીનો સ્વયંવર' કહે છે.
વિદ્યારૂચિ જનમી હતી ભરતખંડ મોઝાર;
અંહીથી અદર્શ થઈ ધર્મો સુરોપમાં અવતાર.

જનમન^x વિધાની^x રૂચી^x તે વિધારૂચિ જાણ.

લક્ષ્મિથી પણ લક્ષ ગણી, સુવિચક્ષણ નેં ગુલ લક્ષણવાળી;
સોગણિ શુદ્ધ સરસ્વતિથી, રતિથી અતિરંગ મુરંગ રૂપાળી.
એવી વિદ્યારૂચીનો ભરૂંચમાં સ્વયંવર રચાયો હતો. રાજ-
સ્વયંવરમાં ટોળે મળે એટલા ગુર્જરાજવીઓની નર્મદાકાંઠે
ઠકે જામી હતી.

કવીશ્વર કહે છે કે

પૃથ્વી પવન પાણી કણું, કણું શશિસૂર્યપ્રકાશ;
અન્ત ન પામું એવડો એક અકંગ આકાશ.

સર્વાશ્ચર્યમયં નમઃ તેમ સર્વાશ્ચર્ય પ્રવર્ણનમ્ કવીશ્વર પેખતા-
ગાયકવાડ મહારાજની હીરામોતીની આદર, જેમાં

શશીઓ સહીત રાજે નવે ગ્રહ તૂરમાં;

‘જીવતદાન તણા ગુણ જેમાં’ એવાં તરેહતરેહનાં આસદિયાં;
‘પુરપુર ફેરાં પ્રાણિઓ’. પારથનો? કે ભૂપ ભગીરથનો? કે
અમરેન્દ્ર તણો? એવો એક મહારથ; બીજો એક છેક
ન્હાનો રથ, જેમાં બેસી દશાશ્વમેધને આરે વામનજી
આવ્યા હતા, અને જેને

વૃષભ ભેતર્યો વામણો, વામણ રથઆકાર;

આ રથમાં આવ્યા હશે વામન બળિદરબાર;

જાણે હમણાં જોલશે એવાં પૂનાનાં માટીપૂતળાં; ‘અમ્
રામ્ વમ્ બહુ’; સુગલાઈ જમાનાની કાગળની ફૂલવેલીઓ;
ચન્દ્રો, ગ્રન્થો, ચિત્રો, રમકડાંની આગગાડી, ધખધખતી
આગબોટ, છબિ પાડવાના કેમેરા; અને છેલ્લે છેલ્લે
નર્મદાજીના વહેણ વચ્ચે જળજહાજોમાં ગાડો રોપી રોપી
મધરાતે ફેાડેલી આતચળાજી—‘સળગ્યા તે તે જાણિયે

જવાળામુખી પહાડ : ભવ્યતાની એ સદુ ભૂલભૂલામણીઓમાં વિદ્યાની વેલીઓ ચોધતું લોક ભૂલું પડતું. ગુજરાતના કેળવણીખાતાનો આઘ વડો કેળવણીના નવમાર્ગોમાં ગુર્જર-મહાપ્રજાને એમ કેળવતો હતો. અને સુધારાની વેલીઓ સાહેબલોક વાવતા હોમને કવીશ્વર દલિતાજી છાંટતા. એમ પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો સંગમ જામતો હતો.

પછી વેનચરિત્ર લખાયું. '૬૩માં પ્રેમાનંદ વિદ્વદ્ સામળપણના પક્ષવાદી દલપતરામે પછી '૬૮માં પોતાનું પ્રેમાનંદશાથી નળાખ્યાન રચ્યું.

સંસારસુધારાના એ લોકપ્રશ્નોની ત્હારે ગુજરાતે ઝુંબેશ જાગી હતી: એક પરદેશગમનની ને બીજી વિધવાવિવાહની. પરદેશગમનને માટે નાગરમંડળે મહીપતરામને પજવ્યા તે હોમના બટકબોલાપણના કારણે; અને કપોળમહાજને કરસનદાસને પજવ્યા તે હોમના લાયણલ કેસના કારણે. નર્મદ કહે છે કે મહીપતરામ કે કરસનદાસ સુધારો કરવાના આશયથી વિલાયત ગયા ન હતા. કરસનદાસની કે મહીપતરામની પૂર્વે ત્રણેક દાયકે નડિયાદના દેસાઈકુટુંબના નળીરા સામળદાસભાઈ વિલાયત સફરે જઈ આવ્યા હતા, પણ નાતે હોમને અક્ષરે પૂછ્યો ન હતો.—પણ તે તો પેલી કહેવતવાળી વાતે હોય કે 'કણુખી નાતખારો નહિ.'

બન્ને ય વધરાણા લોકવિષયોમાં દલપતમાનસ એમનાં ચિરંચાથી નિયતપ્રજ્ઞતા અને ધીરોદાત્તતાનું લાક્ષણિક હતું. '૫૬માં હુન્નરખાનની રહડાઈમાં સાગરમન્યન માંડવાનું કવીશ્વરે પ્રજાપ્રબોધન ગાયું છે; '૫૪માં દારબસ સંગાયે

વિલાયત જવાના કોઠ પોતાને બગ્યા હતા; પદમાં બુદ્ધિ-વધક સલાતું પરદેશગમનનું આસ્વાન મુંઝાઈના એ સલાખડમાં જ ઝીલ્યું હતું; પ્રાયશ્ચિત્તે કોઈ આપતું નહોતું ત્યારે 'દરમાં મહીપતરામલાઈને ધોળકાની શ્રીમાળી જ્ઞાતિ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે એમ નિર્ધારાવ્યું હતું. દલપતભોલ એ હતો કે જે રાણીનું અહીં રાજ્ય છે એનું જ ત્યાં રાજ્ય છે. ન વટલાતું હોય તોને કોઈ ત્યાં પડરાણે વટલાવતા નથી કે દારૂ પાતા નથી, - અને અંહી પીએ છે તોમને શું કરે છે ?

ધર્મવિચારને પાને ડરમે નર્મદ લખે છે કે 'વિધવા-વિવાહ એ સુધારાના ઈતિહાસનું એક ગોઠું પ્રકરણ છે; જે વિષયમાં ૨૭(૪૦) વર્ષ ધયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાય છે, જે વિષયમાં (દલપત ને નર્મદ) બન્ને કવિઓએ લખ્યું છે - દલપતરામે વધારે.'

વિધવાવિવાહના લોકપ્રશ્નપરત્વે દલપતનું કવન વધારે હશે તો નર્મદનું જીવન વધારે હશે. માણુભટ્ટ બ્યાસજીએના માણુરણકે પેલું ગીત રણકે છે એ વાળી આ વાત છે:

નમો રે ગણેશ ! નમો હનુમન્તા !

બન્નેય વીર છે બહુ બળવન્તા.

દલપત ગણેશ હતો, નર્મદ હનુમાન હતો.

શંભુસુત સમો લોકકલ્યાણક ધીર દલપત ને પવનસુત સમો છલંગો લરતો વીર નર્મદ: કોઈકોઈથી ગાંજ્યા બાય એવા છે ? ગુજરાતના ઈતિહાસે

બન્નેય વીર છે બહુ બળવન્તા.

વિધવાવિવાહ પ્રત્યેની દલપતભાવના મનીષી માનસની

હતી. વિરોધપક્ષની હિંમતવાનું પ્રધાન કાગળ એ હતું કે વિધવાવિવાહ આખ્યે પાછળ પૂંછડા રૂપે છૂટાછેડા સંસારે આવશે. અને કહેતા કે જીવાન વિધવાનાં દુઃખ ટાળ્યે જીવાન કુમાન્ધિકાઓનાં દુઃખ વધશે. છેલ્લા સાત દાયકાનો દેશગતિહાસઅભ્યાસી છાતી ઢોઢીને ઢોણ કહેશે કે વિરોધપક્ષ સાચો નહોતો ? પછીના ઇતિહાસોએ તે વિરોધપક્ષની સાક્ષી પૂરી છે.

→ દેશોમા વિધવાવિવાહ અને છૂટાછેડાના લોકચાલો મેકાઓથી પ્રચલિત છે ત્હાં પણ એ ઢેડીએ ન જનાગંઓ પ્રત્યક્ષપ્રતિષ્ઠિત નીવડતા નથી ? જે વાગ છૂટાછેડા લીધેલી બાઈ ઈન્કાડના મહારાણીપદે ન હોય એ ઇંગ્રેજપ્રજાનો પ્રજાપોદાર જનત્વપીતો નથી ? સંયમ મારો કે વિધવા વિવાહ ને છૂટાછેડા ? પણ કવીશ્વર ભાવનાવાદી હતા એટલા જ વાસ્તવવાદી હતા. અને દલપતભાનસની સર્વનિયામક ને ચક્રવર્તી ભાવનાઓ હતી ધર્મ ને સદાચારણુની કવિતા કલા વ્યક્તિશુવન સમાજવ્યવસ્થા રાજકાગલુઃ સદુનાં સિંહામનાધીય કવીશ્વર કહેતા ધર્મને ને સદાચારણુને. અને તેથી સરવાળે દલપતલોકમન્ત્ર એ હતો કે અનાચારથી વિધવાવિવાહ સારો.

બાળગડ સ્ત્રીપુરુષને બાળે જ્યારે કામ,
સુનીતિનું જળ સીચિને વિવેકિ લે વિશ્રામ.

x

x

x

કામાગની કળને કરે ઉત્તમ જન તે એ જ,
ગ્રાહ થાય એ નીતિએ લોગ લોગવે તે જ.

પૂર્વનર્મદના રંગ નિરાળા હતા. ઉત્તરનર્મદ તેા ઉચ્ચરતો કે 'હવે અમારો મત એ છે કે ઉંચી નાતોએ વિધવાવિવાહ કરવો ન ઘટે.'

શુજરાતે વિધવાવિવાહની ઝુંબેશ પ્રથમ ઉપાડવાનું માન છે દુર્ગોરામ મહેતાજીને: અને તે ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં. દલપત ધોળિયો ત્હારે સ્વામીનારાયણના મઠમાં લણતો, ને નર્મદ બાળકો ત્હારે કોક મુંબઈશાળામાં ઇસપનીતિ વાંચતો. વિધવાવિવાહની ઝુંબેશ એટલે ૧૮૪૦-૪૪ માં દુર્ગોરામ મહેતાજીએ શુજરાતે પાઠેલી પ્રજાપોકાર. તે પછી પંદરસત્તર વર્ષે નર્મદનાં વૈધવ્યચિત્રો છપાયાં; તે પછી પચ્ચીસેક વર્ષે દલપતનું વેનચરિત્ર લખાયું.

—વિધવાવિવાહની છત્રછાયા નીચે પછી ધર્મીશ્વરે આખો સંસારસુધારાનો પ્રજા પ્રશ્ન ગાયો, ને સર્વતોલદ્ર શુભસન્દેશ ઉચ્ચાર્યો.

વેનચરિત્રમાં ૧૪૪ પદો છે, વિધવિધની ૪૨ દેશીઓ છે, છએક હજાર ઉપર કાવ્યચરણો છે. મહાકાવ્ય દલપત-કાવ્યનો વેનચરિત્ર એટલે આક્રમે લાગ. ઉપોદ્ગાતરૂપ આદિનાં બેત્રણ પદો અને પ્રસ્તાવિક ઉપસંહારરૂપ અન્તનાં ચારપાંચ પદો શિવાયનાં ૧૩૫ પદોમાં પૌરાણિક વેનકથાનો દલપતવિસ્તાર છે.

આપણી સાહિત્યભાષાની ત્રણ પ્રધાન સરણીઓ પડેલી છે. એક છેડે છે દેવભાષાની સરણી: કપરી, શાસ્ત્રીય સંસ્કૃતમય. અસ્તોદયની અને કુસુમાવલિની એ સાહિત્યવાણ. બીજે છેડે છે લોકભાષાની સરણી: સાદી ગામડી તળપદી. બે બહેનો અને અંધેરી નગરીનો ગર્ધનસેનની એ સાહિત્ય-

વાળુ. એ જેની મધ્યમાં જે આપણી સર્જનભાષાની મરણીઃ સુધર સોદાગણની એ ગૃહસ્થાશ્રમી ભાષાઃ રસીકી, પ્રોઠા, ભયોભાદર્યા ઘરની ગૃહિણી સમી. નળાખ્યાન ને વેનચરિત્રની એ કાવ્યભાષા. એ ભાષા તે ગુજરાતનાં સર્જન અને સોદાગણની ભાષા, ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમની ભાષા.

વેનચરિત્ર ॥ ગુજરાદેશનો વિધવાપોષકાર. ત્કારે તે ઠહેવાતું'તું સુધારાનું પુરાણ.

વેનચરિત્ર કાવ્યમાંના પ્રધાન રસ છે કર્ણવરસ ને હાસ્યરસ. તડકાની તેજલભક ભૂકાવવાને જેમ ચિત્રકાર પડે છે ઇંચડીપટ ઢાળે છે, તેમ કર્ણવરસની અશ્રુભીની કુમાર આપાવવાને કલાધીરા કવિવર પડે છે હાસ્યરસની ઘટાઓ ડોલાવે છે. વેનચરિત્રમાં કવીશ્વરે કલાસ્વામીને ઇજા એવી હાસ્યરસની ને કર્ણવરસની ફૂલગૂંથણી ગૂંથી છે.

શીઠને આબ્યો ભારે આંગણે ? હો સલૂણા રે !

ઠગો દઈને ગયો ફર દેશ, પ્રવાસી પડેણા રે !

ગુરુપત્નીનો એ સોધાર વિલાપ; અને

અરેરે ! એ દુઃખ એવું રે, ભોયું નથી બીલું એ જેવું.

ધરણી ઉપર. પડી થરથર ધૂળે, ગઈ મુઘ મુઘ ને સાન;

બહુ દુઃખની મારી જળી જળી બોલે ત્રાહિ, ત્રાહિ, ભગવાન !

અરેરે ! એ દુઃખ એવું રે.

x

x

x

નાવમાં - જેસી જતાં જળધીમાં હાથમાંથી પડયું રત્ન;

દેવા-પોકાર્યાથી પાછું મળે નહિ, કોટિ કરે એ પ્રયત્ન:

અરેરે ! એ દુઃખ એવું રે.

કમળાવતીનું એ હેયાદ્રાટ આકન્દ; અને
હત્યાની કરનારી હું નથી,

૮ પણ વિધવાવિવાહનો નિષેધ બાળજલ્લાહ છે-ભયંકર
સંસારસત્યનો એ કાળગાજન્તો ભીષ્મોદ્દગાર; હૃદય
બહુલોવી નાંખતા એ કરણ પ્રસંગો પછી

તાંરી રાંઠ મરે ને તું પછી વાંઠો રહી એ વાડુ છ;
કેવું ઢાઝે કાળજડું તે તપાસ હુઝડું તારું છ;
એ મમ્ભોડું મહેણાખોડ; અને

આ શો ગજળ કયો ? ગોર ભુંડા;
કયો અન્તરના ઘા ઉંડા,
આ શો ગજળ કયો ? ગોર ભુંડા.

ઘેર અમે ઘરઘણીને કહેતાં એને દક્ષિણ આપો;
આજ તું અમને દેવા ભેઠો બળબળતો રંડાપો;
આ શો ગજળ કયો ? ગોર ભુંડા.

૯ એ હેયાજાળના લોકઅપાટા; અને પછી વસ્તીએ
ઉચ્ચારેલો ભૂદેવોનો અસહકાર: ૧૯૨૦માં નહિ, ૧૮૬૮માં
દલપતકવિતાને અસહકારનાં સ્વપ્નાં આવતાં.

વસ્તીના લોકે વિપ્ર સંગાથે પાડ્યો વાંધો,
કોઈએ વિપ્રનું કામ ન કરવું, બંધી એવી બાંધો રે,
વસ્તીના લોકે.

ધાંચી કહે, અમે નહિ દઈએ દિવેલ દીવા સારું;
દિવા વિના ઘર દેખાશે જેમ અપાશરે અંધારું રે,
વસ્તીના લોકે.

વણકર કહે કે વસ ન દેવાં, એટલે અડચણ મોટી;
અકલે-અકલે ચીંથરાં વીણી છો વાળે લંગોટી રે,
વસ્તીના લોકે.

x

x

x

મોચી કહે, અમે કોખ્યા તો ઉડશે એના આટા;
ખરે બપોરે જલું પડે તો પગે ગાંધશે પાટા રે,
વસ્તીના લોકે.

કહે હજમ, હવે બ્રાહ્મણના કઠિ ચે વાળ ન લેવા;
દાઢાં વધવાથી દેખાશે બધા ય બકરા લેવા રે,
વસ્તીના લોકે.

વેનચરિત્રમાંની કરુણરસ ને હાસ્યરસની સાહિત્યમશ-
હૂર પ્રસંગાવલિઓ તો ગંગાજમની ભાતની નૈસર્ગિક
કલાવન્તી દલપતરસગૂંથણીઓ છે.

અદ્ભુત રસને પણ કવીશ્વરે કાવ્યસેવામાં લીધો છે.
હરિની જૂવો અકળ માયા ! હરિની જૂવો અકળ માયા !
કળી ન શકે કોઈ ડાહ્યા,

હરિની જૂવો અકળ માયા !
ત્રણે જણાંએ ત્યાં નહીતટમાં દેહ ચિતામાં ધાર્યો;
તીરથ ફરતા ત્યાં તત્કાળ પરાશર ઋષી પધાર્યો;
હરિની જૂવો અકળ માયા !

વનવગડાના એકાન્ત સૂનકારમાં ઉડી વિકરાળ વના-
ટવિજોળે ચિતાપ્રવેશ કરતી કમળાવતીનું રોમાંચકારી,
કમકમાં ઉપજવતું, ભીષણ દરય-એની કવિકલ્પનાઓ વાંચી
સાતપૂડાઓની ગહન ગૂંવરગુફાઓ ભીતર ચિતાસ્નાન કાળે

સજા થયેલી, ભારતવર્ષના છેલ્લા સમ્રાટ મહારાજ હર્ષ-
વર્ધનની દુઃખભારનમેલી રાજભગિનિ રાજ્યશ્રીની કાળઘેરી
રેખાવસિઓ નથી સાંભરી આવતી ? હર્ષચરિત્રમાં ચક્રવર્તી
શ્રી હર્ષ વીરોને તારેઉગારે છે; અંહી વેનચરિત્રમાં રાજ-
યુવરાજ વેનકુમાર ધર્મભગિનિને તારેઉગારે છે.

વેનચરિત્રમાંનાં કાવ્યસુક્રતકો પણ હારમાંનાં હીરાજ-
હ્યાં હોતકો જેવાં છે. 'શુકનમદુરત સાચાં નથી' તું
વહેમખંડનાત્મક કાવ્ય; મોહમાયાના બાદ્ય પટાન્તરે ભેદતું
ને અન્તર્યામીના ગુણગૌરવ ઉઘાડતું કાવ્ય 'લલો ભાળી
ઉપરનો આભાસ રૂપે નવ રાચિયે;' જગત્યાં જગન્ એ
ઉપનિષદપદનો અર્થવિસ્તાર વિસ્તરતું વૈરાગ્યપદ 'નય છે
જગત ચાદ્યું' રે, ઓ જીવ ! જોને;' અને યુગયુગની કાળ-
ગૂંથણીના ડંકા વગાડતી પરાશર ઋષિબોલની મહાઅર્ધવાહિની
પેલી કાવ્યકહી

પાંચે ભૂત પરપરમાં પ્રતિભૂત વિશે ભાસે છે;
તેમ જ યુગ ચારે મધ્યે પ્રતિભુગમાં ભુગ વાસે છે.
વિશ્વનાં વિશ્વસત્યો ગાતાં દક્ષપત કવીશ્વરના એ ગીતમન્ત્રો છે.

અને પછી રત્નમંડળમાં સોહાતા મહામણિ જેવું
પેશું ૧૮૫૬માં સાંપડેલું, ઈતિહાસના અર્ધ સમું, સંસાર-
ઉત્કાન્તિનું ઐતિહાસિક દલપતમહાગીત

ધીરે ધીરે સુધારાનો માર

એ પણ કવીશ્વરે વેનચરિત્રમાં સુકતાવિધિએ ગૂંથી લીધેલું
છે. દક્ષપતરામનું વેનચરિત્ર કાવ્યરત્નોની રત્નમાળા છે.

પ્રસંગને છાજતાં ગીત અને વાણી એ આમ જોતાં

ન્હાની વાનો છે, કાવ્યકલાના વસન્તરંગો લેજે સ્ત્રીની વાતો છે. ઉપનાં કાવ્યઅવતરણોમાંની દલપતકાવ્યભાષા અને ગીતરંગીઓના હાથ જન નિદાણીવિચારો જોયાં? પ્રસંગના ભાવ અને ખિલાવને અનુરૂપ નથી એ? કાવ્યગિત્રો માંનાં તેજહાયાના અટાપટા ગાઠ ને ઘેર કરતા નથી એ? અપાશરૂં, અંધારૂં, છે વાળે લંગોટી, ઉડશે એના આટા, પગે ખાંધશે પાટા, ગજળ ઠયો-ગોર ભુંડાઃ ચાળખાના સમકાર મમા કટ કટ થતા એ ગજલોલ ને ટકોરા મારતા એ ગીતઢાળ હારચરસને પોપે અને ખિલાવે, કરણુરમને ન ભાવે. તેમ 'અરેરે! એ દુઃખ એવું રે' એ પદમાંનો અરંગટ અને 'પ્રવાસી પડણા રે!' દારમી દીકીયારી સમો એ વિલાપજોલ કરણુરમની કુમાશના છે, અદૃહાશ્યના ખડખડાટના નથી. 'હરિની ભુવો અકળ માયા, હરિની ભુવો અકળ માયા' એ ભેવડાતી ગજ્જાવલ્લિમાંનો શખ્દઉછળાટ જ ઠોક અદ્ભુતદશનને કાળે શ્રોતાજનને ઉતકંઠ કરે છે. 'જાય છે જગત આશ્ચુ રે, એા ભવ! જોને': મરિતોમિં સમો લહેકાતો એ પદનો પ્રવંજધ્વનિ પડછંદો વૈરામ્યભાવની વિષાદતાના પડધારૂપ નથી? ધીરગણીર ગજગતિએ વહતી માઠમેવાડાની સુરાવટ અને સંસારસૂત્રોની મહાભાવ દૃષ્ટાન્તમાળા સમાજઉત્કાન્તિના ઈતિહાસગણીને વિશ્વવિકાસગીરવી દલપતઉત્કાન્તિવાદના પ્રતિબિંબો છે. પ્રમંગપ્રસંગની વિધવિધતાની ભાવાનુસારિણી હાળપમંદગી એ તો સૌ કવિવરોની સચોટ કાવ્યકલાનુકલાઅંગ છે. વેતચરિત્ર અને નળાખ્યાન એ કાવ્યકલાનાં છે આપણાં સર્વોત્તમ કાવ્યદ્રષ્ટાન્તો.

કાવ્યવસ્તુની કથાકલા એટલે વાર્તાનો ઉઠાવ ખિલાવ ને પ્રસંગગૂંથણી; એક પછી એક ઉગી આવતી, ભરી ભરી અને રંગરંગીલી, વાદળીઓની પરંપરાના સમુદ્ર કથારક્ષેપન. શકુન્તલા નાટકમાંના અંકઅંકમાંના કથારક્ષેપનની પગલીઓ વિચારી જોજો; અને પછી નળાખ્યાનમાંનું ને વેનચરિત્ર-માંનું કથારક્ષેપન વિચારી જોજો. ઇલિયડની વિધવિધતામાં એ એકગોત્રી કુટુંબીજનની એકરૂપતા દર્શાશે.

નિજ કાવ્યશ્રન્ધના મધ્યવર્તી સંસારપ્રશ્ન પરત્વે વાંચક પ્રજાજનની હૈયાઅનુકમ્પા જગાડવાને અને જગાડીને આકર્ષવાને શ્રન્ધનો ઉપાડ ને વાર્તાનો ઉઠાવ બાળવિધવાના ફરજ ને દૈવાધીન પ્રસંગથી કવિએ કીધો છે. રાજગુરુની પુત્રીનાં રંગેશંગે ને ઉત્સાહઉત્થંગે લગ્ન લીધાં ને ક્રીધાં, પણ ' ગોવિન્દની ગતિ ન્યારી ' હતી. હજી તો ' જન વિદ્યા નથી કીધી ' ત્યાં જ ચોરીમાંથી ઉઠેલી બાળક નવવધૂ વિધવા થાય છે. એકાએક આવતી વાદળછાયા સમો કાવ્યચોક્કમાં ઘેરો ભાવપલટો થાય છે, મેઘકાટકો ગાજે એવો સારો નગરીમાં હાહાકાર થાય છે. બાળવિધવા પંખીદશને સિદ્ધાંતકુમારને હૈયાબાણ વાગ્યું હતું તેમ બાળહરિણી સમી કાળધવાયેલી ગુરુપુત્રીને નિરખ્યે વેનકુમારને પણ વિધિવેધ્યુ હૈયાબાણ વાગે છે. તે ક્ષણથી જ પ્રજાપુત્રીઓનાં વૈધવ્યનો ગેળી સંસારપ્રશ્ન યુવરાજનો જીવનપ્રશ્ન થાય છે, અને એમ વેનચરિત્રનું કાવ્યભાવિ ઘડાય છે. કવીશ્વરે કીધેલો કાવ્યઉઠાવ સાથે સાથેક ને કલાત્મક છે.

પછીની રાજદરબારમાંની શાસ્ત્રચર્ચાકથા, મેગાલન

જતાં રાજયુવરાજે કીધેલી રાખસા, પાછા વળતાં વનવગ્નમાંનો કમળાવતીપ્રસંગ, 'વિધવાને વર ક'હ્યાંથી લાવી આપુ ?' વેનકુમારનો વિધિ સ્કામે અચકાતો એ નિરાશા બોલે, હરિની અકળ માયાએ ત્હાં પરાશર ઋષિનું પધારતું, અને ઠળીકાળપ્રવર્તેલી પારાશરી સ્મૃતિમાંનું ઋષિવરનું શાસ્ત્રનિરુપણ: વેનકાવ્યમાંની એ સકળ પ્રસંગપરંપરાનાં પાણી પાઈ પાઈ ઠવીશ્વર વેનકુમારની સંકલ્પવેલનો વડલો સરજે છે.

હરણુરસની અશ્રુછાયાળી ગહરી જમાવટથી અન્તે કવિ સ્વયં થાકે છે અને પછી હાસ્યછેળો ઉછાળે છે. એ હાસ્યછેળો પણ છે રાજયુવરાજના સંકલ્પનો વજ્રસંકલ્પ ઘડનારીઓ. પ્રજાજનોએ શુરુદેવનો બહિષ્કાર પોકાયો એથી તો યુવરાજકુમારને વિધવાવિવાહના ઉછરંગઉમંગકાની ઓર ભરતી મ્હડી અને બોલી ઉઠ્યા કે કીધી છે મેં પ્રતિજ્ઞા એવી રે, વિપ્રવિધવાને પરણાવી દેવી રે.

પછી એ થનગનતા વછેરા સમા સાહસે મ્હડેલા ભેખતભેખવન્તા રાજયુવરાજને રાજમાતા થીરો પાડે છે કે વિધવાજગતના મનોરથકોડ તો જરા નિરખીપારખી લે અને પછી રાજસૂત્ર ઉચ્ચાર. સ્થિતપ્રજનું મહાવાચક ત્હાં બોલાયું છે કે વિધવાજગતમાં

સાચી મરણ જેની હોય જેવી, તેને તેમ જ ચાલવા દેવી.

વેનકુમારનો તેમ જ બ્રિટિશ સરકારનો Widow (Remarriage Act permissive છે, coerssive નથી.

પણ વિધવાજગતના મનના મનોરથો પારખવા શી

રીતે ? અનુભવવૃદ્ધ રાજમાતા મુનિયાએ દૃઢાન્ત રૂપ મમં કથા કહી.

મુનિયા કહે: તું સંશય છાંડી દે ને આ કાચનાં તપ્પોને છાંડી દે. એક જાતનાં જાણુ વિચારી દે, એક નર છે અને એક નારી દે. નરના અન્તરમાં જે સમાય દે, તે તો કેમથી કળી ન શકાય દે. પણ પ્રમદા તણા પેટમાંનું દે રજભાર રહે નહિ છાતું દે.

Parables-મર્મકથા એ એક મહાન દલપતકાવ્યગુણ હતો, અને વેનચરિત્રમાં પણ તે ઢાંકયો રહ્યો નથી.

પછી દલપતકાવ્યકલાનો પરમ કાવ્યપ્રસંગ આવે છે.

ચતુર રાજમાતાએ ત્રણ તિથિઓનો સ્ત્રીજગતનો નગરોત્સવ માંડયો. પ્રથમ દિવસે કુમારિકાઓનો, બીજે દિવસે સોહાગણીઓનો, ને ત્રીજે દિવસે વિધવાવૃન્દનો નગરઆગમાં ઉત્સવ ઉજવાયો.-બસ; હવે વધુ કથાવિસ્તાર અંહી નહિ કરિયે. કવીશ્વરની કાવ્યકલા પ્રસંગગૂંથણીમાં છે, વાતોવિકાસમાં છે, સ્વભાવોક્તિઓમાં છે, કાવ્યભાષામાં છે, કાવ્યદેશીઓમાં છે, કરુણુરસ ને હાસ્યરસની રંગમિલાવટમાં છે. આંખાનો આમ્રરસ સમસ્ત વૃક્ષરાજમાં છે એમ કવીશ્વરની કાવ્યકલાનાં રસામૃત સમગ્ર કાવ્યઆંખામાં છે. જિજ્ઞાસુઓ એ કાવ્યકુંજમાંથી કટોરા ભરી ભરી પી લેશે. માત્ર એક જ વધુ પ્રસંગનિર્દેશ અંહી કરીશું. એ કથા-પ્રસંગ વૈરાગ્યરસની જમાવટનો છે, વિધવા પ્રદાચારિણીઓના પ્રદાચર્યમહિમાનો છે, કવીશ્વરની પરમ કાવ્યકલાત્મકતાનો છે.

અમદાવાદની વિધવાવિવાહોત્તેજક સભાને કાજે વિધવાવિવાહોત્તેજક કાવ્ય કવીશ્વર રચતા હતા. પણ શાસ્ત્ર-

હાણુ દલપત બ્રહ્મર્ષિનો ધરથી સંસારચિદ્ધાન્ત એ હતો
કે વિધવાવિવાહ કરે તે નહિ, પણ

કામાગ્ની કળએ કરે, ઉત્તમ જન તો એ જ.
કવિતાની કાવ્યકલાશૈલીએ કવિવરે આ વિધવાવિવાહોત્તેજ
કાવ્યમાં એ નિજ વિધવાબ્રહ્મચર્યનો મહિમાસિદ્ધાન્ત ગાયો
છે; દેવમન્દિરમાંની દેવઘંટા વાગે એવા મંજુલ ઘંટાનાદે
ગાયો છે.

વિધવાવૃન્દના નગરોત્સવનો ત્રીજો દિવસે આદ્યમે
રાજકુંવર ને રાણીજી પછિ બાગ બહાર નિસરિયાં,
સન્ધ્યાટાણે શિવનાં દર્શન કરવાને સંચરિયાં.
ત્યાં વિધવાઓ પાંચ હતી, જાસે સુખદાં ભૂખાળ્યાં;
કોઈએ ધોળાં વજ્ર ધર્યાં, કોઈ કસળ વગરનાં કાળાં.

પવિત્રતાની એ પંચમૂર્તિઓને રાજગાતાએ પૂછ્યું
કે તહમે કેમ અપવાસિની, એકાકિની, અટૂલી હીસો છો ?
પંચમૂર્તિઓએ ઉત્તર હીધો કે લગવાને સરજી છે એવી
છીએ. વિધવાધર્મની ગુરુગાથા આજ અમે સાંભળી.

એ જ રીતે વિધવાનો ધર્મ ધરીશું અમે અનાથા.

x

x

x

સ્વર્ગ થકી કેા સુર આવીને લાગે જો લલચાવા,
તો પણ અમે ધરમ નહિ તજીયે, લાગે દૈત્યડરાવા.

રાજપ્રકરણમાં પાવરધા થતા સુવરાજકુમારે પછી
-રાજરમતની રીતે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તહમે દિવાન્દગરજી દીધું
છે, તો કહો કે બાગમાં આજે શાં શાં વાજીત્રો વાગ્યાં ?
એ કુમારપ્રશ્ન તો હતો રાજરમતનો, પણ પછી રાજકુમારને

અવંજો પડી ગયો. બ્રહ્મચારિણીઓએ રાજરમતને હરાવી. બાઈઓ કહે, અમે એના સ્વર સુણ્યા નથી, શું કહિયે ? એવે સમે ઉપદેશ તણાં પદ અમે ઉચરતાં રહિયે. અને પછી કવીશ્વરનાં ગુર્જરપ્રખ્યાત એ વૈરાગ્યપદો વિધવાબ્રહ્મચારિણી એ પવિત્ર પંચમૂર્તિઓએ રાજમાતાને ને રાજયુવરાજને સંભળાવ્યાં.

એ વૈરાગિણીઓનાં વૈરાગ્યગીતે વિધવાવિવાહોત્તેજ્યક વેનકુમાર પણ ઘડીક થંભી ગયો, મુધારાના ઉત્માહઉમગને મહામેળે ચ્હડેલો જ્ઞેષ્ઠનજ્ઞેધ અવિરામ વહતી જગત્મહાનવીતું કાળગીત સાંભળીને, માનવતાથી યે પર મહામાનવતાનો ગોલ સુણીને, અસ્તંગમિતમહિમા થઈ ગયો. 'આભના આધાર જેવા' 'રૂડા રૂડા રાણીજાયા' જગત્મહેલાતોમાં હતા. 'કાળે તેની પાડી કાયા,' અને સહુ એ મહામહિમાવન્તાઓ 'હયાં જઈ સમશાન ઠામે.' વેનકુમારને થયું કે માનવી ! ઓ કાળના કેળિયા ! વિરાટ વિશ્વયોજનામાં તું છે કેળુ ?

માંખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું—ન દાન લીધું;
લૂંટનારે લૂંટી લીધું રે,

પામર પ્રાણી !

માથેમહાકાળ ગાળે છે, ત્હારી પામરતા વિચારીને.
હજી હાયમાં છે બાણ, કર તું પ્રભુને રાણ,
તારી મૂઠી કર તાણ રે,

પામર પ્રાણી !

જ્ઞેષ્ઠનબ્રહ્મન્તા રાજયુવરાજનો અહંભાવ છરણ વચ્ચના જેવો

સરી પડ્યો. રાજકુમાર Cડ્યો, આગ્યો, ઢળી પડ્યો; અને એ વિધવાપ્રહાર્યાસ્થિઓની

પ્રદક્ષિણા પાંચેની કરીને પ્રેમે લાગ્યો પાય

વિધવાવિવાહોત્તેજક ગન્ધયુગળ એ વૈનચરિત્રીઓની પવિત્રતાને પ્રણમ્યો. વિધવાપ્રહાર્યે' વિધવાવિવાહને છત્યુ. માનવતાને મહામાનવતાએ હંગાવી દલપત ઋષિવરની દલપત-મૃતિ સમાગ્નિની નીવડી. દલપત કવીશ્વરની કાવ્યકલા ગુજરાતગીતી ગાજી. અને એમ નવકવિતાનું નવસંસાર-શાસ્ત્ર ચૂંચાયું.

દલપત કવીશ્વરનું એ વૈનચરિત્ર, દલપત ઋષિવરની એ મુગ્ધ-મૃતિ, નવયુગનું એ નળાખ્યાન.

વૈનચરિત્ર છપાયે ગુજરાતશાળાપત્ર (મહીપતરામ ? કે નવલગમ ?) બોલી ઉઠ્યું કે દલપતરામની 'કવિતામા મારો મ ને સારી કુશળતા છે...કવીશ્વર દલપતરામે જે ગ્રન્થો બનાવ્યા છે તેમાં આ કવિતા ઘણી રમિક અને પસંદ કરવા લાયક છે.'

મમકાલીનોને યે ત્હાં ધયું હતું કે વૈનચરિત્ર એટલે મર્વોત્તમ દલપતકાવ્ય. કવિતા ને કમ્પૂરીની મુગ્ધ નાક ન હોય એ જ ન પાળે

કરણી ત્હેવી બરણી. મદ્રશાવ, સદાચરણ, કે મદ્રક-વેતા કે બદલા વિનાનાં ગદ્યાં કે ? વૈનચરિત્રના પાતિોષિક કેએ ત્હાડા માતનો રૂપિયા કવીશ્વરને મળ્યા હતા. પ્રેમાનન્દશાસ્ત્રી માણસદૃષ્ટીએ વૈનચરિત્ર કાવ્યના કથાકાને પાળીપાળાના શેઠ ગિરધલાલ હવિલલદામની વતી કે ૫૦

ગણીસના મળશે એવી જાહેરાત પછી મોસાયટીએ કરી હતી. ૧૬મી સદીમાં પ્રેમાનન્દ એમ નવઅવતારે અવતર્યા.

નળાખ્યાનના સમીપને સિંહામ્રને બિરાજે એવું વેનચરિત્ર વિતાળીશું જૂનું કે નવું આપણું આખ્યાનકાવ્ય કિયું છે ?

વેનચરિત્ર છપાયું એ અરસામાં ગુણના કળેડાનું હાસ્ય ને કરુણરસપ્રધાન લલિતાદુઃખદશક નાટક છપાયું હતું. ગુજરાતને નવકવિતાના સદ્ગ્રન્થો મળતા હતા; આપણી સમાજવ્યવસ્થાના કોયડા નવયુગની દૃષ્ટિએ એમ ઉકેલાતા હતા.

વેનચરિત્રના શ્રુતિક્ષણમાં કવીન્ધર કાવ્યમહિમાઓનું એક નિત્યસત્ય ઉદ્ગાય છે કે

ઓખાહરણ કુંવારી મુણશે, રાસલીલા પરણેલી;
વિધવાઓ તો વેન તણું આખ્યાન મુણે મન મેલી.
અને રૂચીઅનુસાર મંડીથી પ્રહસ્યર્થ કે પુનર્વિવાહનો સાર સારવે.

એમ '૬૯ની સાલ બેઠી.

ન્હાનપણમાં કવીન્ધર જ્યોતિષશાસ્ત્રને અંગે ગણિતશાસ્ત્ર ભણેલા, અને ત્યહારથી મનોરંજક ગણિતના કોયડા ઉકેલવા એમને ગમતા. '૬૯ના જૂનમાં મહારાજ મૂળરાજ સોલંકી અને કચ્છાધિપતિ લાખા ફૂલાણીના ઐતિહાસિક રણસંગ્રામનું એક કવિત રચ્યું, અને મંડી એક ગણિતકોયડો ચૂંટ્યો. પછી તો દલપતધરનો એ પ્રખ્યાત બાળજેલ થઈ પડ્યો. હાસ્યરસની, આશ્ચર્યભાવની, કલ્પનાવિલાસની, નિર્મળા

આનન્દ ઝરતી બાળરમતોનાં કવીશ્વર પરમ હિમાયતી હતા. આ બાળખેલ એવો છે કે ચાર જણ હોય ને ચાર વસ્તુઓ હોય. ચારે જણ મનપસંદ એકએક વસ્તુ સન્ટાડે. પછી પાંચમો શાગીદ બહાર ગયો હોય તે સંદુ સમક્ષ પાછો આવે, સંદુને એકએક ફૂલનું નામ પૂછે, ને કોણે કોણે કંઈ કંઈ વસ્તુ સન્ટાડી છે તે કહી આપે. દલપતકુળનાં-કુળબાળકોને આનન્દપ્રદ આ બાળખેલ શીખવાડતો, અને આગતુક મહેમાનોના મનોરંજનને માટે ઘણી વેળા ઘરમાં એ બજવાતો. કવીશ્વરની કવિતાની વ્યાખ્યા જ એ છે: આત્માનો નિર્મળો આનન્દ;

કવિતા કહિયે કદપના, જનમન રંજન બાણ.

આત્માના નિર્મળા આનન્દથી અધિકો કાવ્યાશય અન્ય કિયો હોય ?

વળી પાછી એક હાથકે-૧૬ની સાલમાં ગુજરાતી લાવાની જોડણીનો કૂટ પ્રશ્ન ઉઠેલવાને સરકારનીમી વિદ્વત્ક્રમિટિ બેઠી. મિ. હોપ એમાં હતા, મિ. કરટિસ હતા; દલપત ને નર્મદ-ગુજરાતના બન્ને કવિવરો હતા; દુર્ગારામ મહેતાજી ને ત્રજલાલ શાસ્ત્રી હતા; મોહનલાલભાઈ, મણીપતરામભાઈ, નન્દચંદ્રભાઈ હતા. ગુજરાતી જોડણીની વિચારણાને અર્થે એવી વિદ્વત્ક્રમિટિ ફરી બેસશે ત્હારે ખરી. એ વિદ્વત્ક્રમિટિ મળ્યા પછી શીતર વર્ષે તે ગુજરાતી જોડણીનો કૂટકોયડો ઉઠેલો રહ્યો નથી.

વળતી સાલ '૭૦ના માર્ચમાં કચ્છનરેશ મહારાવ પ્રાંતમંદલ બાવા ગુંબઝ જતાં માર્ગે અમદાવાદમાં પધાયો

હતા. સંગાથે ચક્રાન્તલાના લાધાન્તરકાર ને નડિયાદના સુત્રસદીવર શ્રી ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક હતા. કવીશ્વરને અંગત સ્વાર્થની વાત નહોતી. ઝવેરીલાલભાઈ મારફત મહારાવને મળ્યા, કવિતા સંભળાવી, રાજરીતે રંજન કીધા, સોસાયટીની સદ્ પ્રવૃત્તિઓ રહમજમી. કચ્છનરેયે સોસાયટીના સત્કાર્યમાં પ્રસન્નતાથી પાંચસો રૂપિયા આપ્યા, અને પાછળથી બીજા બરસો મોકલાવ્યા. દલપતકવિતા એમ મોસાયટીના લાંડોળલાંડાર બચે જતી હતી.

'૬૬માં સાહિત્યરસિયા કચ્છી સત્જન શ્રી ગોવિન્દજી ધર્મસિંહની ઈનામી બહેરખબર કવીશ્વરે વાંચી હતી, અને તે ઉપરથી '૭૦માં હાસ્યરસપ્રધાન મિથ્યાભિમાન નાટક રચીને મોકલાવ્યું એ સાહિત્યરસિકને દલપતનાટક એટલું બધું રસબરું લાગ્યું કે ઈનામના એકસોને બદલે દોઢસો રૂપિયા બક્ષિય આપ્યા ને કવીશ્વરને પ્રશસ્તિપત્ર લખ્યો. મેં માસમાં નાટક છપાવું. પહેલા માસમાં બરસો નકલો ખપી ગઈ, ડાયરેક્ટર મિ. પીલે પાંચસો નકલો મંગાવી હતી.

દલપતરામનો હાસ્યરસ કાવકો મર્મોળો નિર્મળો ને બહુધા વણકંખીલો છે. વેનચરિત્રમાંના વાંઢાવિલાપ ને પ્રભસંધના ગોરબહિષ્કારના પ્રસંગો, કેટલાંક લોકમશહૂર પ્રસ્તાવિક કાવ્યો, અને મિથ્યાભિમાન નાટક: એ દલપત-હાસ્યરસનાં મીઠાં સરોવરો છે. દલપતહાસ્યબાણુ લક્ષ્ય-વેધી છે, પણ ઝેરપાયેલું નથી. વાગનારને વાગે છે ને તે પણ સહુ સંગાથે હસી સુજનવાથી શોભે છે. વણકંખીલા હાસ્યરસની સુઘડ મર્મોળી પરિશુદ્ધિ તો ગુજરાતે દલપત-રામની કે પ્રેમાનન્દની.

છેક આજ સૂધી, ૧૯૩૪ના જૂનમાં, મિથ્યાભિમાન નાટક છપાયા પછી ૬૫મે વર્ષે, એક અભણ્યા જ સદ્ગૃહસ્થ મુંબઈગી નિજ મુંબઈગરી ભાષામાં મિથ્યાભિમાન નાટકપ્રસંગના નિજ હેયાબોલ બોલી નકલ મંગાવે છે.

મુઝાટકવિ શ્રી ન્હાનાલાલભાઈ,

મારા છોકરાઓને હાલ હાસ્યરસનાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ લાગ્યો છે. અને ખંધેડીઆ મસ્તફદીર અને ભગીરદારની ચોપડીઓ વાંચે છે. વીશેક વરસ પહેલાં આપના પિતાશ્રીની લખેલી મિથ્યાભિમાન નાટકની છુક મેં વાંચેલી. તેમાં જે હયુમર હતું તે આ નવી છુકોમાં નથી. મુંબઈના મધળા છુકસેલરોને ત્યાં તપાસ કરી. તે પુસ્તક મળ્યું નહિ. એટલે આપને તસ્દી આપવી પડી. XX એકાદ નકલ હોય તો મોકલી આપશો.

— લ. લક્ષ્મીદાસ કેશવજીના પ્રણામ

સાદશીત્તેર વર્ષે ચે દલપતહાસ્યરસના રસિયા મુંબઈ-ગુજરાતે ભગે છે ખરા. ખરૂં છે; કવિતા કટાલી નથી.

પછી '૭૦ના મે માસમાં સર મંગળદાસ નથુભાઈની સંગાથે હૂનાળો ગાળવાને કવીશ્વર માયેરાનની શીતળ શિખરઝાડીઓમાં ગયા, ને ત્યાં કુંજલટાઓમાં જઈને છંદગીનો ચુડેલો થાક દિતાયો.

આત્માનાં અમૃતસરોવરો કુદરતનાં ઝરણાંઓમાંથી ભરાય છે

પ્રકરણ ૧૮ મું, સન્તાનો અને આત્મસન્તાનો

લામદ્ સદનં, સુતાશ્ચ સુધિયઃ, કાન્તા ન દુર્માપિણી,
લગ્નિન્નં, લગ્નનં, સ્વયોપિતિરતિઃ, ચાક્ષાપરા સેવકાઃ;
આતિથ્યં, શિવપૂજનં પ્રતિદિનં, મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે,
સાધોઃ સંગમુપાસતે દિ સતતં; ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ.

આ અરસામાં કવીશ્વર વિટપ ખીલી વડલો થતા હતા.
ઉપરના શ્લોકલાખી ઘણીખરી કુળવિભૂતિઓ દલપતવડલે
વડવાઈઓ થઈ લટકતી.

કવીશ્વરનાં કાવ્યકીર્તિ ને લોકપ્રતિષ્ઠા વિસ્તરતાં હતાં
તહેમને પગલે પગલે એમનો કુળમાંડવડો પણ ઘટાઘેરવન્તો
ફૂલતોફાલતો હતો.

આયુધ્યની અધીં સદી દલપતરામ ઉતર્યો હતા.
વસન્ત ઉતરી હતી, ગ્રીષ્મે ઉતરી હતી; શુદ્ધગીની શરદ
એસવાનો વારો હતો. નર્મદ સૂરત વર્ષ વિરામ્યે પ્રતિ-
રપધીંની ઘોષણા થે વિરમી હતી. કવીશ્વર અપ્રતિરથ હતા.

પણ અંસારમાં અપ્રતિરથદશા એટલી અને શાવ
અભિનન્દનીય છે ?

કવિઓનાં આયુધ્ય વર્ષોથી નહિ, આત્માના ઉત્સાહોથી
મપાય છે. દલપતઆયુધ્યની વસન્ત વીત્યા છતાં દલપત
આત્માની વસન્ત વીતી ન હતી. હજી તો દલપતઆંખે
દલપતકાવ્યની સાળ પાકવાને દાયકાની વાર હતી. દલપત-
આંખાને કાળોઓ ફૂટી હતી, કાળે કાળે નવપદ્મવ ને

નવમ્હોર ફૂટયાં હતાં. થોડાક વર્ષ પછી, આયુષ્યનાં ૬૦મા વર્ષમાં, કવીશ્વરની કવિતાસાજ પાકી, સારી ચે આમ્રધટાને પાક સમેટાયોસંગ્રહાયો, ને દલપતકાવ્યના મહિમાવન્તા કાવ્યગ્રન્થથી ગુજરાતને વધાવી દલપતરામ વાતપ્રસ્થ થયા.

પણ એને હજી દસકાની વાર હતી.

વઢવાણથી આવ્યા ત્હારે દલપતરામ પતિપત્ની અને દંપતીના અદ્વૈત મમી એક બાળકી હતાં પણ એકએક દંપતી તે એકએક કુટુંબ છે. દલપતદંપતી ખીલી હવે દલપતકુળ મ્હોર્યુપ્રકુલ્યુ હતું. પાંચ પુત્રો ને ચાર પુત્રીઓથી છલબલતી કવીશ્વરની કુટુંબવાડી આત્મ-મમૃદ્ધ ને મુખશીતળ હતી પચ્ચીચી પૂને દલપતદંપતી હતાં; હવે દલપતકુળ હતું.

ગુજરાવાડીઓમાં વિસ્તરતી દલપતસન્તાનોની ને આત્મસન્તાનોની કુટુંબવેલ વિશાળ પલ્લવવન્તી હતી.

સર્વજયેષ્ઠ પુત્રી રાયકુંવર દલપતપ્રવૃત્તિયુગ પૂર્વે વતનમાં જન્મી હતી કારબસ ને મિસિમ કાન્નમની રાયકુંવર લાડીલી હતી. કાલે કાલે બોલે માહેબકાકા ને મડમકાકી બોલતો એ બાલિકાને કારબસના બંગલાના ને તંજૂના બધાં બાર ઉધાડાં હતાં. દેવમન્દિરે ધરાચાય તે પૂજારીબાળ પામે, એમ રાજરજવાડાંઓમાંથી કારબસને આવતાં ફળફૂલ-મેવાનોહાઈમાં ગયકુંવરનો બાળલાગ પડતો. દમગઢિગળીને પર્વે માહેબકાકા દલપતબાળકીને ફટાકાફૂલખરણીઓ મોકલતા, વારતહેવારે અંચળતાકા મોકલતા. મત્યાસી

વર્ષના સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત બોધ, કલાં ને લોળાં, પ્રહાનાં, બાળ સમાં, રાયકુંવર આજે-૧૯૩૪ના સૂર્યોદય નિરખે છે. પછી 'ઉપના ઉત્તરાયન બોધ' એમણે અક્ષરવાસ કીધો.

હરિકુંવરનો જન્મ સૂરતમાં થયો હતો. હરિના મૂળીમાનો અવતાર હતાં. રાજસીતાપુરની સરોવરપાળે પાણીડાં ભરતાં હરિના એ બાળકોનાં માતા થઈ દૂધાયાં હતાં. શરદ્પૂર્ણિમાએ, મુજગચ્ચનાત્ ભગવાન હજી ઉઠ્યા ન હતા ત્હારે, હરિનાનો લગ્નવિધિ વઢવાણમાં થયો હતો. પિતાસંગાયે હરિના લોધીકે ગયાં હતાં, અને ઝાલાવાડની ઝાળનો દલપતવારસો વસ્તુતઃ હરિના સીધાવાસમાં ભોગવતાં. પિતાને ત્યાં તે મહેમાનીએ આવતાં. ધણુખઈ માતા મૂળીમાની છાંયડીમાં સહોદર વીરને ઘેર કચ્છના દરિયાકિનારે દેશમાં હરિના રહેતાં.

વીજકુંવર હતાં દલપતરામનાં લાડિલી પુત્રી. ચોથા વાસેધીજ માતાસૂની એ બાળકીને પિતૃવાત્સલ્યની હાથેળીઓએ પંપાળી પંપાળીને કવીશ્વરે ઉછરેલી હતી, ને તેથી સહજભાવે પિતાને હૈયાબ્હાલી હતી. તેજસ્વી જાજરમાન દલસંકલ્પ-શાલિની વીજકેાર દલપતપ્રતિષ્ઠા સરખિડાં પ્રેમલગ્ન હતાં. દામ્પત્યના પહેલા પહોરમાં દૂધાયેલાં વીજળા રેવાબાની છાયામાં દલપતઘેર રહેતાં, અને રેવાબા અક્ષરવાસી થયે દલપતકુળનાં કુળઅધિષ્ઠાત્રી થયાં હતાં. સગી માતા વાત્સલ્યભાવે રેવાબાએ વીજળાને ઉછેર્યો હતાં; ને પછી વીજળા રેવાબાનાં સન્તાનોને સગી ભગિનીના ભાવે ઉછેરતાં. ગૃહમન્ત્રી, કુલઅધિષ્ઠાત્રી, દલપતસંસારમન્ત્રણાઓનાં

વિધાત્રી-વીજકુંવર એટલે દલપતકુળમાંડવાનાં અલકંકિયોરી.

અને ચોથાં દલપતપુત્રી હતાં મણિબા. મણિબા હતાં દલપતકુળની ગવરી ગાયઃ ગાય જેવાં ગોરાં, ગાય જેવાં ગભરૂ, ગાય જેવાં ગરીબ. રેવાબાની એ એક જ પુત્રીની પાંખડી, ચાર વીરાઓની એ એક બહેન. દલપતઉત્તરાવસ્થાની જાહોજલાલી એમણે જોઈ હતી. દલપતઅવસાન પછીની અસ્તવ્યસ્તતા સાલસ્વભાવિણી મણિબાથી નહોતી સખાતી. એ અમેલીની પાંખડીને બેસતો હૂંનાળો ચે અગ્નિજાળ જેવો લાગતો. મણિબાની ત્રણ પાંખડીઓ સમી ત્રણ પુત્રીઓ હતી, અને એ ત્રણેય ગવરી ગાયની વાછડીઓ સમી ઝાંઝર ઝમકાવતી ગરીબ ને ગભરૂ હતી. સાલસપણું એ સંસારદષ્ટિએ શુભ છે કે અવશુભ? વીજબાએ ને મણિબાએ આ જીવનઆલેખકની પરસાળ નિજની છેલ્લી વત્સલપગલીઓએ પાવન કીધી હતી, અને સંસાર સંકેલી છેલ્લી રહોડ વાળી, ‘બાફેઈ’ ‘બાફેઈ’ બોલી મ્હોં સૂકાતાં બાળકોને આશિષ દઈ, માણેકબાને જોળે સૂતાં હતાં.

વીજબા ને મણિબા-દલપતકુળની એ પાંખડીઓ સંસારની છેલ્લી મહેમાનીએ અમારે ત્હાં પધારી, આખરી સેવાસુશ્રૂવાની માણેકબાના હેયાલાવમાં થકા ધારી, એ એમના બાવોચ્ચારણને અમે સદા અભિનન્દન ને આશીર્વાદ લેખિયે છીએ.

આપણી Social Economyમાં એવી શી અધૂરપ છે કે દીકરીઓની દૈવી વિભૂતિઓ સંસારકલ્યાણિની ઝોછી નીવડે છે? કે સહુ સંસારો એવા છે? ને આઠાશછત્ર પણ

એવું છે? સૂર્યતાપના બાર કલાકમાંથી દરેક કલાક એ તેજને સંસાર ભગતાં ઝીલે, ને ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના બાર કલાકમાંથી આઠેક કલાક ચંદાનાં અમૃત ઉઘતા સંસારે ઢોળાય.

કુંકુમરંમી શીંગડિયાળી, દૂધવર્ણી તેજ ને કુમાશવન્તી, ઝીણાં ઝીણાં ઝાંઝરે નિજનિજના ન્હાનકડા સંસારે ઝમઝમાવતી દલપતકુળની કુળવાડીઓ સૌ જગત છૂતી ગઈ છે.

અને દલપતકુળના કુળવાછરડાઓ પણ ધોરી થઈને નિજનિજની શક્તિભૂતિઅનુસારે દેશનાં ખેતરો ખેડતા.

સહુથી ન્હાના પુત્ર ચમનલાલ-એમનું જન્મતિથિનું નામ છે જેજન ગુણી-૬ । ૬ । ૮૦-કવીશ્વરના મંડાતા નિવૃત્તિઆશ્રમમાં જન્મ્યા હતા. દલપતરામનાં એ છેલ્લાં સન્તાન. બીજાં દલપતસન્તાનો દલપતપ્રવૃત્તિઆશ્રમમાં જન્મ્યાં હતાં. ઇસ્વી ૧૮૫૨માં મોહનલાલે, ૧૮૬૫માં મગનલાલે, ૧૮૭૧માં છોટાલાલે, ૧૮૭૭માં ન્હાનાલાલે, ને ૧૮૮૦માં ચમનલાલે દલપતઘેર પગલીઓ કીધી હતી. કવીશ્વરની કવિતા ને કાવ્યકીર્તિ દલપતઘેર ભણે વરસૂતાં હોય એવો દલપતકુળનો આંખલો મ્હોરતો ને ફાલતો. કવીશ્વરે આયુષ્યનું સીમોલંઘન કીધું ત્હારે પુત્રો ને પોત્રો, પુત્રીઓ ને દોહિત્રોનો ચાળીથેકનો વિશાળો વંશપરિવાર ગુજ્જકુંભેમાં પાથરીને પરવયો હતા. કવીશ્વરની ઉત્તરક્રિયાનો સમારંભ તો, દસરા સમો, દલપતકુળનો કુળમહોત્સવ હતો.

દલપતકુળ સીધોચુપી છે. સવ જ્ઞેન ૮૭ વર્ષની વરધો ભેઈ અક્ષરવાસી થયાં. મોહનલાલે ૭૦ વર્ષ દુનિયાં ભેઈ ને

આંખ મીચી. છોટાલાલને ૬૩મે વર્ષે વિધિનાં તેડાં આવ્યાં. અમનલાલ ૬૦ ચરદો ને ન્હાનાલાલ ૬૩ ચરદો તરી ઉતર્યા છે. એક મગનલાલ સ્વજનોનો મંસારસંગાથ પરિત્યાગી ૩૬ વર્ષની જરયુવાવસ્થામાં કાળના પડદાની પાછળ જતા રહ્યા. તેહા ય એમનાં બે સન્તાનો આજ પચ્ચાસ વર્ષની પટોશમાં છે. મૂળીમા પણ શીતરેકની વયે સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. સ્વયં કવીશ્વરે ૭૯મું વર્ષ બેઠા પછા દેહલીલા સંકેલી લીધી હતી.

કુળઅધિષ્ઠાતા લેખેની દલપતપ્રકૃતિ ડાહ્યાબાઈનાથી સાવ નિરાળી હતી. અગ્નિહોત્રો ડાહ્યા વેદિયા અગ્નિસ્વરૂપ હતા; કવીશ્વર દિલકુમળા, લાવર્નાંગળતા, લયી મગેવર મમા હતા. વાત્સલ્યજરતા પિતા, વ્યવહારનિપુણ વડિલ, કડક ન્યાય અને આર્દ્ર કરેણાથી અંકિત કુળઅધિષ્ઠાતા લેખે દલપતરામ પ્રાચીન યુગના આર્યકુળના જાણે Pater Familias હતા. કુળમાં કુળધર્મોનું પરિપાલન કાળમીઠની સખ્તાઈથી પણ જળની કુમાશથી કવીશ્વર કરાવતા. દલપત-કુટુંબ વહેતી નદી જેવું હતું; લેખડો શામળી પત્થરછાટોની હતી, વહેણ હંચાકુમળાં જળનું વહતું. કુટુંબીજનોને કવીશ્વર દેખાવતા, છવનમાર્ગ દાખાવતા, અને ઉદ્બોધતા કે 'જાવ, આ તહમારો દહ્યાણુમાર્ગ,' એમ કહી આયુષ્યપન્થે પ્રેરતા. સુકાનીની સદ્ગમંદહતાથી, સીદા નીતિચદાયરણને પન્થે, સંસારસાગર તરવાનું સન્તાનોને કવીશ્વર શીખાવતા. પૂરા લાલનપાલનથી દલપતરામ કુળપરિવારને પાળતાપોષતા-ઉછેરતા. પાંચે ય પુત્રો દલપતલાલનના લાલ હતા; પાંચેયનાં દલપતરામે લાડમાં લાલ નામ પાડ્યાં હતાં.

એક સૌથી ન્હાના શિવાય આરે પુત્રોને પિતાનો કવિતવારસો ઓછોવધતો મળ્યો છે. મોહનલાલે ઘણી કવિતા લખી છે, મોહનવાણી નામથી ત્હારે સંગ્રહાઈ હતી. મોહનવાણી પછીના ને પૂર્વેના ઘણા કાવ્યગ્રન્થો વિસ્મરણહારે સંગ્રહાયા છે તેમ મોહનવાણી પણ આજ વિસ્મરાઈ છે દલપતકવિતાના શુભો એમાં થોડા હતા. કચ્છમાં આયુધ્ય-અવધો ગાળી, છતાં ગજસ્થાનના એ અમલદારે પોશાળની પ્રેરણા પીધી નહોતી ગળુને કાઠે વાગડમા ને સિન્ધને કાઠે લખપતમાં મોહનલાલે વર્ષો વિતાવ્યા વીશેક વર્ષે ઉત્તરાવસ્થામાં એક વેળા મોહનલાલ પિતાયેર અમદાવાદ મહેમાન થયા હતા ત્હારે નવઅમદાવાદમા પોતે ભૂલા પડે તો માર્ગ દાખવવાને એક વયોવૃદ્ધ ઝઘી સંગાથીને કચ્છમાંથી લાવ્યા હતા. સંસ્કૃતિ ને સંસ્કાર રાજનગરામા છે, નગરે વસે તહેમના નગરભાવ ખીલે આઘે આઘે-શુજ્જર પ્રજાની પરવાડે પચાસપોણીસોના મોહનલાલ રાજસેવક હતા ને ગામડામા અમલદાર કહેવાતા. કચ્છના ગામડાની અમલદારીમા એમણે આયુધ્ય નિર્ગમ્યુ હતુ. મોહનલાલની કવિતાડાળે ટીશીઓ જેઠી હતી, પદલવપુષ્પો નહોતા ઉઘડ્યા.

છોટાલાલનુ જન્મતિથિનામ હતું દયાત્માલીમ-૨૫૧૧૭૧. છોટાલાલ કેહરંગે માતાના રગના સામળા હતા, યુવાવસ્થામાં ૧૩ જેવા લરાચરીરના હતા, જોળનપૂર્વમાં છોટાલાલ કવિતા લખતા, નાટકો રચતા. છોટાલાલરચ્યાં નાટકો અમદાવાદમાં ને ગુજરાતમાં ત્હારે લખવાતાં—રાઈનો પર્વત લખવાયો છે એવો અનેકઘણી વાર લખવાયા હતા. ચોમેર લટકણિયાંઓની ચતુરાવલિઓથી ચોલતુ હિંગળોકવર્ણુ

અમારે ત્યાં બાળપણ હતું. પારણાનું તળ નેતરપટનું હતું. એ નેતરપટ અળગો કરી, પારણાને ઊંચું મૂકી, એને અમે કટવનનો નાટકપડદો ઠંપતા, લટકણિયાંએને લટકતાં ડાળડાળખીઓનાં પલ્લવજૂમખાં માની લેતા, અને મહાવનમાંથી આવતા વનવીર સમા છોટાલાલરચ્યા નાટક-ગીત ગાતા ગાતા મંહીથી નીકળતા. ગીરનાં વનમાં બહારવટ ખેડતા, વનવગડાનાં ઝાડીજીંડામાં ભૂલા પડેલા, કિશોરપદ્મ સમા વનરાજ મહારાજના ગીતનાં આજે યે સાબરતા ઉપડતાં ચરણચુગલ આ હતા,

આ અઘોર વનમાં હે પ્રભુ! ભૂલો પડ્યો હું આમ,
કુહાએ મહારી બહાલી મા! તું ? કુહાંએ મહાર ધામ ?

આ અઘોર વનમાં હે પ્રભુ !

આ અઘોર વનમાં હે પ્રભુ! ભૂલો પડ્યો હું આમ.

ગીરના મહાવનની ભીષણ અઘોરતાને અનુરૂપ પ્રલં-
બધ્વનિ એ ભીમપલાસ રાગમાં અઘોર વનવગડામાં ભૂલા
પડેલા વનવીર વનરાજ મહારાજનું વનગીત લખાયેલું હતું.
બાળવનરાજનું એ વનગીત બાળપણમાં અમને બહુ ગમતું
વીરાસન વાળીને અમે બેસતા, ક્ષત્રિયશૈલીએ પીતાબરની
ફેડે લેટ બાંધતા, મંહી ગમશેરો લટકાવતા, ને એમ
છોટાલાલરચ્યા ગીત ગાઈ બાળવનરાજના બહારવટાના
બાળખેલ અમે બેલતા ખોટી, પણ આબેહૂબ દેખાવની,
સોનાકાગળની સોનવેલજડયા કાળાભમ્મર ધ્યાનભીડેલી,
સાચુકલા સરખી, ખોટા સોનાવરખ મ્હોડેલી મૂઠાની,
મ્હાનીમ્હોટી લાકડાની એ તરવારો લેટ આવેલી ધરમાં હતી.

એ ધારણ કરી, એવા બાળસરખ્યા ક્ષત્રિયસ્વાંગે છોટાલાલ-
રચ્યું ' ગુર્જરપતિ મહારાજધિરાજ વનરાજ ચાવડા ' નું
નાટક અને ઘરમાં ભજવતા. બાળદેના એ અમ બાળખેલ
હતા. પણ એ બાળખેલ છોટાલાલનાં નાટકોની રસિકતા
ને લોકપ્રિયતાના સાક્ષીરૂપ હતા.

છોટાલાલ પણ ભાવનગરનાં ગામડાંઓમાં અમલદાર
થઈને ગયા, અને એમની કવિતા પણ અમલદારીમાં પછી
ઉપડી ગઈ. અમલદાર લેખે છોટાલાલની કલંબનિપુણતા
ને આત્મકલ્પવળતાની રાજપ્રતિષ્ઠા તેમ જ પ્રજાપ્રતિષ્ઠા
દલપતપુત્રને શોભતાં હતાં. ડીપોટી વહીવટદાર હતા ત્હારે
પણ ' વહીવટદારે નહિ, ને ડીપોટી વહીવટદારે તપાસ કરી
રિપોર્ટ કરવો ' એવી ઉપરથી વારંવાર અમલદારી રાજસા
આવતી ઉત્તરાવસ્થામાં એમની કુટુંબવાડી કાળે ભેળી
નાંખી હતી. છતાં, જોખરા, ફિલદાએલા, સફરઉતથાં વહાણ
જેવા છોટાલાલ જરાવસ્થાની પાનખરવાડીમાં વિચરી પિતૃ-
મેવામાં સંવ્યર્થો છે.

દેહે ને પ્રાણે કવીશ્વરના તેજસ્વી પુત્ર તે તો મગન-
લાલ: દેવાળાના જ્યેષ્ઠ ને પ્રથમ સન્તાન; પ્રો. કાશીરામ
દેવેના મિત્ર, સહાધ્યાયી, ને સમાનશીલગુણુશાળી. દ્વધ શો
ઉજળો દેહ, કસરતશાળાની કસરતોથી મહારેલી સ્તાયુષે-
શીઓ, જોડા ઘાટનો બાંધી દડીનો ચરીસ્તાંલ, તેજસ્વી
લલાટદેશ, આત્મનિષ્ઠનાં દંઢ પગલાં: મગનલાલ ન્હાનકડા
દલપતરામ હતા. પ્રો. કાશીરામ દેવેના મગનલાલ મમવચસ્ક
ને ગાઢ મિત્ર હતા; દેવે આદેખ અમા ધર્મનિષ્ઠ

ને વ્યવહારપત્ર હતા. જ્યા-જ્યન્ત રચાયા પૂર્વેની, અને જ્યા-જ્યન્તમાંની પ્રદાયક સાવનાની પ્રેરણારૂપ, ૨૦મી સદીની આપણી આઘ પ્રદાયારિણી કુમારી યશલક્ષ્મીના મગનલાલ પિતાઃ નગળાં નેત્રોને કારણે દાશીરામભાઈની સંગાથે મગનલાલ દોલેજમાં લણી શક્યા નહિ, ને કાયદાનો અભ્યાસ કીધો. એજન્સી વડીલ યયા. મેઘજના ઇંડરિયા કુંગરાળ ભીલવાસોમાં ઘડીક જઈ આવી ભાવનગર રાજ્યમાં પછી દિવાની-ફૈજદારી ન્યાયાધીશ યયા. મગનલાલની કડક ન્યાયતુલા ભાવનગર રાજ્યમાં ત્હારે લોકપ્રચસ્ત હતી; પ્રજાજનો એમને ન્યાયના સાચા અધીશ પ્રમાણુતા. તરવારની ધાર જેવી એમની પ્રમાણિકતા તેજસ્વિની હતી, ધર્મના કાંટા જેવી એમની ન્યાયતુલા અમતોલ હતી. આવરકુંડલામાં એક સત્ત્રંગીનો કેસ હતો. સ્વામીસંપ્રદાયના આચાર્યજી મહારાજે મગનલાલને લલામણુચીઠ્ઠી લખી. મગનલાલે એ લલામણુચીઠ્ઠી અમદાવાદ પિતાશ્રીને પાઠવી, ને પૂછાવ્યું કે ત્હારે લલામણુ માનવી કે ન્યાય તોળવો? ભાવનગરમાં ત્હારે કૌંસિલવહીવટ ચાલતો, અને નાજસતા એટલે સમસ્ત રાજ્યકૌંસિલ. એક કૌંસિલરના આજ્ઞાઆદેશ તે નિજખાતાનાં ધારાધોરણ ખરાં, પણ રાજ્યકાયદા નહિ-એમ કહીને એ આસિસ્ટન્ટ ન્યાયાધીશે જ્યૂરિસ્પ્રૂડન્સમાંનો Sovereigntyની સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા ઉચ્ચારીને એક કૌંસિલરનો સરક્યૂલર તે રાજકાનૂન નથી એવો ફેંસલો આપ્યો હતો. મિ. સીમ્સ ત્હારે ભાવનગર સંસ્થાનમાં કઠેધડે હતા, પ્રાવિણ્યપ્રબળ કૌંસિલર ગણાતા. એકદા કવીંધર એમને જાંબલે મળવાને ગયા.

મિ. સીમ્સે હસતાં હસતાં દલપતરામને કહ્યું કે આપકા એક લડકા રાજ્યમેં આયા છે; ઉનકો ઠહેના હમારી સમાલ રખે. દલપતરામે વિવેક કીધો કે એની સંભાળ તો આપે રાખવાની છે. ભાવનગરજૂનાગઢના સીમાડા ઉપર એકદા મારામારી થઈ, જૂન થયું. સંસ્થાનોને સીમાડાની તકરાર પડી, રાજ્યાધિકારનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો. રાજહક કાળે રાજ્યો એજન્સીમાં ગયાં. શાણી એજન્સી એટલા માટે જૂનાગઢને માહું લગાડે કે ભાવનગરને? સીમાડો નિર્ધાર્યા વિના એજન્સીએ કહ્યું બન્ને ય રાજ્યો વારાફરતી કેસ ચલાવે. જૂનાગઢે કેસ ચલાવી જેતલ ભાવનગરવાસીઓને ટીપ ફરમાવો. પછી વાત રસ્તે ચડી. મહુવે મગનલાલ સન્મુખે કેસ આવ્યો. સંસ્થાનો મમતે હતાં, એજન્સીએ રાજહકમતનો ફેંસલો આપ્યો નહોતો, તે ફેંસલો ભાવનગરના નોકર ન્યાયાધીશે, જુનાહસ્થાનનો જાતનિષ્ઠ્ય કરી, પોતાની ને ભાવનગરની વિરૂદ્ધ ભાખ્યો કે ભાવનગરહકમાં જુનોહ બન્યો નથી, આ કોર્ટને કેસ ચલાવવાનો અધિકાર નથી. નિજ ન્યાયાધીશોની ન્યાયસ્વતન્ત્રતાથી ભાવાણના જુપાળો ફાલાતા નથી એ તો દેશવિદિત ઇતિહાસવાર્તા છે.

ત્રણ પાસાની ચોપાટ, ચેતરંજની રાજમત, ને ટેનિસ મગનલાલની ળહાલી રમતો હતી. સહુ રમતોમાં એ કસરતખાજનું કોશલ્ય સરસ હતું. કલાકોના કલાકો પર્યાન્ત તલ્લીન ને ધ્યાનગ્રસ્ત રહી તે ખેલતા. જીલ્લું પશ્ચ અડગ બુદ્ધિબાહુલ્ય એમનું ત્હાંયે પેખાતું.

થોડીક ને પ્રાસંગિક કવિતાઓ મગનલાલે રચેલી છે. એમના મંડળમાં મંડળપ્રિય હતી, રસથી ગવાતી. શ્વામી-

નારાયણ સંપ્રદાયના આચાર્ય શ્રી દેશવપ્રસાદજી મહારાજ ત્હારે અમદાવાદનું જૂવણ હતું. આચાર્યશ્રી છપૈયે વતનમાં પધાર્યા એ પ્રસંગની મગનલાલરચી લાવણી સંપ્રદાયનું મન્તમંડળ ત્હારે સહયોગ કર્યું. અન્ય પ્રસંગની મહારાજની નગરરવારી વળુંવતાં પ્રલંબવનિ ચાહ્નલવિકીડિતનો

અતોતો દિન એક છેક હું મયંહાં માણેકના ચોકમાં એમ ઉપાડ થતો. દેશબદ્ધ હાદાભાઈએ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનાં દ્વાર હિન્દીઓ કાળે ઉઘાડયાં. બ્રિટિશ રાજસભામાં હાદાભાઈ પ્રવેશ્યા ત્હારે લોડ' સોલ્સબરીએ એમને Black man કહ્યા. હાદાભાઈ Black હતા જ નહિ સન્મુખ જેઠાને યે લોડ' સોલ્સબરી મીચેલી આંખે ચેખતા હશે ? એ પ્રસંગે જરતખંડને બારે અપમાન લાગ્યું; આભાલવૃદ્ધ હિન્દીજનોને એ અપમાનવેણુ ડંખ્યાં. હાદાભાઈનું મિત્રપુત્ર મગનલાલે ત્હારે છાપાંઓમાં માલિનીમાળા રચી છપાવી હતી; અને

કશ્મી પુરુષ કાળો પાર્લમેન્ટે પજારે
એ ચરણુ એ માલિનીમાળાનું મુવપદ હતું.

અમ સહોદરોમાં મગનલાલ પ્રથમ ઉચ્ચા ને પ્રથમ આચર્યા. હલપતઅવસાન પછી ત્રણ જ વર્ષપગલીઓ મગનલાલે મંસારમાં ભરી. મહારાં કેટલાંક કાળ્યો, પ્રથમ ભાગમાંનું ગ્રાવણી અમાસનું કાવ્ય મગનલાલે શિહોરની હુંગરમાળ છેલ્લીવેલ્લી છોડી એ દેહવિઘાતક મન્દવાડવેળાના પ્રયાણપ્રસંગની હુંગરાળ વેરી મેઘલી અન્ધારી રાત વળુંવતું કાવ્ય છે, બ્રહ્મદીક્ષાનું કાવ્ય છે તે મગનલાલની અવ-

સાનવેળાએ દલપતઘેરથી નીકળેલી સ્મશાનયાત્રા વર્ણવતું કાવ્ય છે.

પિતા પાસે મગનલાલ ચોડાક સામમન્ત્રો ભર્યા હતા; અને અભિપ્રજ્ઞા તમોજસા, અભિપ્રજ્ઞા તમોજસાતું સામગાન દલપતકુલાશ્રમે ગાતા.

આદિમાં જ ૭૫-૧૦૦ના પગારથી આકર્ષાઈ ગામડા-માંની નોકરીએ જઈને આપણા ઘણા તેજસ્વીઓ નિસ્તેજ થાય છે. એમાં ગામડાંઓનો વાંક નથી હોતો. ગામડાંઓમાં તો ઘણી વેળા કુંગર હોય છે, સાગર હોય છે, વાડીઓ હોય છે, ઇતિહાસ હોય છે. પણ ગામડાંમાંની ધૂળ, ગન્દ-વાડ, અજ્ઞાન, ને અમલદારી તેજસ્વીઓનાં તેજ હરી લે છે. ગામડાંમાં ન્યાયાધીશ થવા ગયા ન હોત ને અમલવાદ-મુળદંભ વચ્ચે હોત, તો મગનલાલ દેશના જાહેરજીવનને ખિલાવતશોભાવત. પણ હાંડગીની ભૂલો પ્રથમથી પેખાતી હોય તો કેાઈ ભૂલ કરે ખરૂં ?

ચમનલાલનું જાહેરજીવન આ કથનની સાક્ષીરૂપ છે. ચમનલાલે કવિતા નથી લખી; પણ નિજ કાર્યનિપુણતાથી, વ્યવહારદક્ષતાથી, સરકારપ્રતિષ્ઠાથી માસિક રૂ. ૧૫થી સરકારી નોકરીમાં પ્રવેશી ૧૦૦૦ની પાયરીએ ચઢક્યા હતા. દલપત-રામના વ્યવહારચાતુર્યનો વારસો ચમનલાલને મળ્યો છે.

ને ન્હાનાલાલનાં જીવનના ને કવનના ગુણદોષ તો ગુજરાતજાણીતા છે.

દલપતરામ ત્રણ વાર પરણ્યા હતા; ને શિવજીના બીલીપત્રના ત્રિદળ સમો ત્રણ પત્નીઓનો દલપતવરના

છે. ત્રણ ત્રણ જોરમાયાના ત્રેખળા પરિવારમાં સંપન્ન પત્કારે સંમારશેણતો ને દેગદાખવવા સમો હતો.

એક અળગીતરો હતો ન્હાનો. કવીશ્વરને ખૂબ પન્વતો. અને એક અમારાં છ મૂળીમા ન્હાનાથી થે અધિકુ' દલપતરામને પન્વતાં. પત્ની લેખે મૂળીમાનો સમોન્ડિયણનો હકક હતો. વાગડની વેકૂરમાં મૂળીમા ઉછર્યાં હતાં. રણની ખારાશ ને વેકૂરની કક'શતા મૂળીમાના સ્વભાવમાં સંચર્યાં હતાં. ઉત્તરાવસ્થામાં મૂળીમા મોહનભાઈની હારે દચ્છમાં રહેતાં, ને દચ્છમાં જ વિદેહ થયાં હતાં. અમૃતખાની પેઠે મૂળીમાએ પણ પતિ કરતાં પુત્રને વ્હાલો કીધો હતો. ડાહ્યાભાઈની પેઠે ડાહ્યાભાઈનાં પુત્રવધૂ મૂળીમાનાં રસણાં પણ આચુપ્યની અવધે થે વછૂટયાં ન હતાં.

કવીશ્વરનાં બીજાં પત્ની હતાં કાશીબા. એમનું પીયર વાત્રકકાંઠામાં આંતરસૂળે. દલપતકુળમાં તો કાશીબા પાંચેક વર્ષ માંડ રહ્યાં હશે. હાજ પટેલની પોળ છોડ્યા પછી થોડાંક વર્ષ કવીશ્વર અમદાવાદમાં સારંગપુર ચકલામાં તળિયાની પોળમાં રહ્યા હતા; રહાડુભાઈ મૂળણ અંબારામના ઘરમાં. મૂળણ ને ગણપત બે ભાઈઓ હતા. ગણપત વૈદ્ય શહેરબાણીતા હતા ને મૂળણ નાતપ્રશસ્ત હતા. મોડું ઘર, વિશાળ ચોક, ઉજમાળા જોરડા, ચોકમાં ચન્દરવા નેવડી પાટ, પોળમાં પ્રતિષ્ઠા, નાતમાં પટેલોઈ, ગુણિયલ ઘરરખુ ગૃહિણી; આછો આવકે મૂળણ સંસારસુખિયા હતા. મામાની હવેલીમાં યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ નીકળ્યું ત્હારથી એમાં નોકર હતા. કવીશ્વરનો કંકાસસંતપ્ત સંસાર

મુખમધુરો કરવાને મૂળજીએ પોતાનાં સાળી કવીશ્વરને પરણાવરાવ્યાં. એ અમારાં કાશીયા. ચાર વાસાની એક પુત્રી વીજકુંવરને પાછળ મૂકીને વીજળી જેવાં કાશીયા દિવવાસિની થયાં. ચાર વાસાની એ પાંખડી જેવી પુત્રીને દલપતરામે પછી પૂરી બહાલપથી ઉછેરી હતી; અને એ વીજકેરે પિતાના છેલ્લા મન્દવાડમાં પિતૃસેવા પ્રાપ્ત પાથરીને કીધી હતી. સહુ સ્કમજીઓ સ્કમજે છે કે પાત્રી ગયે પુત્રી એટલે પિતાનો છેલ્લો વિસામો.

પ્રવૃત્તિમય દેશજીવન નિર્ગમતા દલપતરામને વીજકેરને ઉછેરવાનું વિષમ પડ્યે કવીશ્વર ત્રીજી વારકા પરણ્યા. એ અમારાં માતૃશ્રી રેવાળા. પરિણિતની મોસાળનગરી કેટલાક દહે છે એ અમારી મોસાળનગરી ધોળકા એટલે શ્રીમાળી-ઓની કાશી. ત્ય્હારના ધોળકાની ઉજળામણનો આજે તો ત્યાં દશાંશે નથી રહ્યો. ગોલ્ડસ્મિયના Deserted Village જેવું ધોળકાને અનુલક્ષીને કાવ્ય પહેલી વીશીમાં આ આલેખકે આદર્શું હતું. અમારા નાના બાગેશ્વર તરવાડી ને નાની સદામાતૃ ઘર વિશાળ હહેલીબન્ધ ને રાજેશ્રી હતું. ઘરને બારણાં નહોતાં, ગરાશિયાના જેવાં હહેલીદ્વાર હતાં. વચ્ચે મ્હોટો ચોક હતો. એમના આતિથ્યને યોગ્ય એક પા ચોકની પાડોશમાં પહોળું રસોડું હતું. ચોકમાં દેવસેવાનો ખંડ હતો, ટાંકાવાળું પાણિયાઈ હતું. હહેલીમાં ગાય બળદ ને એછો બન્ધાતાં. રેવાળા ત્રણ જ્ઞેનમાંનાં જ્ઞેન હતાં, કાલિદાસ મામાની કાપડની દુકાન હતી. અમ ભાણેજડાંને તેડવામૂકવાને મહિનેપખવાડિયે મામાનો બળદએછો ધોળકેથી અમદાવાદ જતોઆવતો જ હોય. કુબેરજીના ઢાળની

પહોળી સડકે અમે રપેટીએા મ્હેલતા, લાકડીના ઘોડા ખેલાવતા. પાછળની પોળમાં લક્ષ્મીસોહન્ટુ' મહાલક્ષ્મીનું મંદિર હતું; ને ત્યાં પામે પાટ-ગુજરાતના સમસ્ત શ્રીમાળીમંડળનું પાટધર હતું. કાતંકી પૂર્ણિમાએ સાત નદીઓના સંગમઆરે વહૂદાના મેળામાં કાળિયા મામાનો પાલ પડતો, ને પારેવડાં સમાં અમે ભાણેજડાં મામાનો પાલ ગળવતાં મંદી ભરાતાં. પેલા ગોડડસ્થિમયે વર્ષુ'વેલા Deserted Village ના જેવી વિરાટનગરીની આજ દશા છે. મ્હલાવ-મીનલ-સરોવરને જરાની છાંયતા મ્હડી છે, નગરનો દક્ષિણભાગ ભાગોળ ફરતો કેટલોક ઉતરડાઈ ગયો છે. અમ મોસાળ-પક્ષે આજ મૂના ગણ મમો વેરાન છે. મોસાળવેલમાં એક વિધવા પુત્રવધૂ છે, એમની બાળકીવાછરડી યે અમરોમાં જઈ વમી. જ્યાં છાશવાટે જતાં ત્યાં ગયે પણ કળશી કે પાંડી વધે થવા આવ્યાં.

રેવાબા સુખી મહિયરનાં કુળકાળખી હતાં; રેવાબાએ કવીશ્વરને સુખી કીધા. કવીશ્વરનો વંશવસ્તાર તે અડધ-આઝેરો રેવાબાનો વેલવસ્તાર. મૂળીમાનાં ને કાશીબાનાં સન્તાનોને રેવાબાની કુળબ્હાલપે સગાં મા વિસરાવ્યાં હતાં.

રેવાબાનાં પગલે અમદાવાદમાંના સ્થાયી કવિનિવાસના આરકટ્ટપ 'કવેશ્વરનો ખંગલો' બન્ધાયો હતો. રેવાબાનો સીમન્તસંસ્કાર ને બગલાનું વાસ્તુમુહૂર્ત ૧૮૬૪ની ખેસતી નવરાત્રીએ ઉજવાયાં હતાં. વિધાત્રી ક્ષણેક ત્હારે હસતી હતી

ટોઈ રંકનું રત્ન ક્ષણેક જળમાં સરી પડે, ને બીજી ક્ષણે પાછું લાધે એમ એ ખંગલાએ સંમારની ક્ષણભંગુર-

તાનો ચમત્કાર વાસ્તુમુદૂર્ત પછી છએક માસમાં જ દલપતરામને દાખવ્યો હતો. જે-જે ઘર માંડી અસન્તુષ્ટ કવીશ્વર ત્રીજે ઘરવાસે સંસારની મીઠપ માણતા થયા. એમની કુટુંબવેલ પાંગરી. ત્રણત્રણ ઓરમાયે-એક મૂળીમાના અપવાદે, અને મૂળીમા જે હવે કંકાસે નહોતાં, રૂસણે હતાં.-સંપન્ન લોકવખણાતો હતો. ઘેર મનમાન્યાં આતિથ્યઆદર હતાં; પોળમાં પ્રતિષ્ઠા હતી; મંદિરની છાયા હતી; નગરોમાં મહિમા હતો; મહાજનોમાં મહોટપ હતી; સરકારદરબારમાં સન્માન હતું; વિદ્યાવૈભવ હતો; સન્તોષશોભતી સંપત્તિ હતી; દેશવિશાળી કાવ્યકીર્તિ હતી. પોળના નગરીના દેશના કવીશ્વર ભૂષણ હતા; પ્રારબ્ધને ને પુરુષાર્થને માણતા હતા.

દલપતરામ ધનાદય નહોતા, પણ ધનહીનોને ધનિક કરે એવી એમની હેયાવિશાળતા હતી. કવીશ્વરનો ગૃહસ્થાશ્રમ નિકટથી નિહાળનારાંએ સહેજે બોલી ઉઠતાં કે ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમ.

ગૃહસ્થાશ્રમી દલપતરામ સંન્યસ્તનાં સન્તોષ સમાસ ને સદ્ગમ પાળતા. કુટુંબવ્યય પ્રમાણે ધન કોને જોઈતું નથી કે દલપતરામને ન જોઈયે ? પણ ધન પાછળ કવીશ્વર ધાતા નહિ; ‘ ધન નથી ’ ‘ ધન નથી ’ એમ બળ્યા કરતા નહિ. ખપપૂરતું જોઈતું ધન એમની પાછળ ધાતું આવતું. પ્રવૃત્તિ ખેડતા, પણ તે લોકસેવાની પ્રવૃત્તિપરાયણતા હતી. દલપતગૃહસ્થાશ્રમ સાધુવર્ણો હતો.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે,
તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમ વહામ્યહમ્.

દલપતગૃહસ્થાગમ શ્રી હગ્નિ એ ઠોલની માક્ષીડપ હતો
પ્રેમાનન્દે સુદામાજી વિષે ગાયું છે કે

યઈ ગૃહસ્થ પાળે સન્યાસ

સુદામા જેવા કવીશ્વર ૧૮મી મહીના આપણા ગૃહસ્થ
મન્યામી હતા

શ્રીશ્વરને ઘેર ખ્રીસ્તી આવતા, ઇસ્લામી આવતા,
પારસી આવતા, સાહેબો આવતા, ચેઠિયા આવતા, વિદ્વાનો
આવતા, અમલદારો આવતા, માધુસન્તો આવતા, દિવાનો
આવતા, ધર્માચાર્યો આવતા દલપતજી ગુજરાતનું સાહિત્ય
તીર્થ હતું

રાજનગગના કવીશ્વર મહિમાવન્તા મહાજન હતા
૧૪૮ થી ૧૮૬-અર્ધી નદીજગ કોક જ સહેજસમાજ લ દેગમાળી
દલપતસૂનો કિજવાયો હશે

અને આ બધું દલપતકુળ હતું, દલપતસ માર નહોતો
વૃક્ષગગને રહડેલા વેલાવેલીઓ હતા મન્તાને વગે, અન્ય
કુળમાડવડાઓ મ ગાયે કૂલડાળીઓ ગૂથાય, ત્હારે સમાજ
થાય દલપતદ પત્ની કૃતીક્ષાલી દલપતકુળ થયું હતું દલ
પતકુળ અન્ય ટળવેલો શુ ગૂથાય ને દલપતસ માર મડાય
એને હંજી દાયકા-દોઢ દાયકાની વાર હતી

અને કવીશ્વરના આત્મસન્તાનેને પરિવાર પણ ગુજ
ગતપાવડેલો હતો ચાગેક દાયકા મૂઝી દલપતથાગા ચોખ્ખું
શુ નાત ભગી મહાવતી

દલપત શ્રીશ્વરનો પદ્મચિહ્ન હતો કારભસ કારભસને
ભણાવનાને દલપતરામ વઢવાણથી અમદાવાદ આવ્યા હતા,

કારણસને ભણાવતાં ભણાવતાં દલપતરામે નવગુજરાતને ભણાવ્યું હતું. કારણસને દલપતરામ પ્રધાનભાવે ઇતિહાસ ને ગૌણ ભાવે કવિતા ભણાવતા. આપણા રાસાઓમાં કવિતા ને ઇતિહાસનો રસસંગમ છે. એ દલપતશિક્ષણતું પરમ ફળ તે આજ આઠ દાયકે ચે અદિતીય રહેલી રાસમાળા. દલપતકારણસની ખીજી જુગલનેડલી સાંપડશે ત્યારે રાસમાળાની જોડ પણ સાંપડશે.

અતુદ્દિશા રોપતો દલપતકાવ્યપરિવાર કવીશ્વરની આર દિશે ઉભેલો છે. પ્રથમ દિશામાં ઉભેલા છે હાઇસ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કવીશ્વર કને કવિતા ભણી, કાવ્યવિશેષ કંઈક પામી, ઋણ માનનારાઓ. ભવભૂતિ કહે છે કે સૂર્ય તો સૌને સરખાં કિરણો વરસે, પણ હીંગ ને ઠીંદરી કંઈ સગાં ઝીલતાં નથી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ ને હરિ હર્ષદ ધ્રુવ—ગુજરાતના ભૂપણરૂપ એ સાક્ષર પાન્ધવબેલડી દલપતરામને સદા ગુરુભાવે સંભારતી. ઇસ્વી ૧૮૮૬માં કવીશ્વર સાવરકુંડલે પુત્ર ઘેર ગયા હતા. કવીશ્વરના આત્મપુત્ર હરિલાલભાઈ ત્યારે અમરેલીમાં સેશન્સ જજ હતા. કવીશ્વરને કુંડલેથી અમરેલી ન્હોતરી સભા ભરી લોકસભા મધ્યે એ પ્રાન્તઅમલદારે દલપતરામને ગુરુ ભાવે સન્માન્યા હતા. રતનાવલિ અટકારની શીઘ્ર કવિતાનો, ઇસ્વી ૧૮૭૨નો ઇંગ્રેજ ચોથા ધોરણમાંનો પ્રસંગ સાઠ વર્ષ પછી ૧૯૩૨માં શ્રી કેશવ ધ્રુવ સંભારતા.

કહે ગૂપ્તઃ ગુણ. કુંવરજી ! ચા'પુર છતે જોય,
એ દલમાં તું આણજે કળરજોર જાહુ હોય.

કુંવરજી શાહપુરજી એદલજી ને બરજોરજી દેશવ ધ્રુવના સહાધ્યાયીઓ અને ટવીશ્વરના પારસી વર્ગશિષ્યો હતા. ઇંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાંનાં ૧૨ વર્ષનાં બાળકોને કવિતાભાવે આનન્દાવવાનાં હતાં, ને કવિતાના બાળખેલથી શાળાબાળકોને કવીશ્વર એમ આનન્દાવતા; અને છછ દાયકા વીત્યે ચે એ બાળકાબ્યાનન્દને વિદ્વદ્વર પૃદ્ધો વિદ્યારત્નની પેરે વૃદ્ધાવસ્થામાં સંભારતા. દિ. બ કેશવ ધ્રુવે દલપતપિંગળ સુવ્યવસ્થિત કરીને શુરુઝણ વાળ્યું છે.

(આ પ્રકરણનો ઉત્તરભાગ ખડેરાડિયે લખાયો અને એ જ સહવારે શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ અમારે ત્યાં અણચિન્તવ્યા આવ્યા. આ ઉત્તરભાગનો સાર સંક્ષેપમાં એમને વાંચી સંભળાવ્યો. મ્હોટાભાઈનું ને પોતાનું નામ દલપત-આત્મપરિવારમાં વાંચીને રાજી થયા. એમના સૂચનથી ત્રીજા વર્ગમાં નવલગમભાઈનું નામ ઉમેરેલું છે. કેશવજી-લભાઈ કહેતા કે બાદશાહખિરબલના નવલકાવ્યવિનોદની કાવ્યપ્રેરણા દલપતદ્વારબસવિલાસમાંથી છે.

રા. નરસિંહરાવ નિજ જીવનમાંનો દલપતપ્રસંગ વર્ણવે છે કે 'છઠ્ઠા અને સાતમા (ઇંગ્રેજી) ધોરણમાં પ્રેમાનન્દનું નજાખ્યાન, અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિઓની રચનાઓ ઉપર મ્હારો પ્રેમ ચોટ્યો. એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાયે. નજાખ્યાનનું ૧૫મું કકલું ઘણું અઘરું ગણાતું તે કવિ કને અર્થ સમજયા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.'

વીર રસ ઝરતા પ્રતાપનાટકના કર્તા શ્રી ગણપતરામ રાજરામ ને પ્રાચીન શોધખોળના ગત્તસંપન્ન ઉપાસક શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવલ ટ્રેનીંગ કોલેજના મહેતાશ્રમ'ડળમાંના દલપતશિષ્યપ્રતિનિધિઓ લેખાય. ૧૯૩૦માં શ્રી છગનલાલ રાવળ લખે છે કે ' સીસમની અટાપટાવાળી જેઠીકા સાથે રા. ખુલાખી કાળીદાસ દોરીને એમને કોલેજના વર્ગમાં લાવતા. એવા શાન્ત વદનવાળા ગુરુશ્રીને હું હજી મારી નજર સમીપથી દૂર કરી શક્યો નથી. એ તો મરણાન્ત સૂધી સ્મરણમાં રહેવાના. x x મને પણ ૭૨ પૂરાં થઈ ૭૩મું જેઠું. પણ ગુરુશ્રીના આશીર્વાદે ને તેમના પુણ્યપ્રતાપે હજી લેખિની નીચે મૂકી નથી.' પ્રાચીન મહાભારતકાળમાં અને અવોચીન યુરોપી જગત્સંશ્રામમાં શીતેરશીતેર વર્ષના વૃદ્ધ વીરો થસ સહ સેનાપતિપદે ધૂમતા. એમ દલપતશિષ્યો કેશવ દ્રુવ કે નરસિંહરાવ કે છગનલાલ રાવળે પોણોસો વર્ષે તો સગેલાં સાહિત્યકવચ ઉતાર્યાં નહોતાં.

ખીજી દિશાએ ઉભો છે દલપતઆત્મપરિવારનો ખીજો વર્ગ; અને તે છે દલપતપિંગળના અભ્યાસીઓનો. આપણા દિવા કવિવરો દલપતપિંગળ લખ્યા નથી ? નર્મદનો પિંગળ-પ્રવેશ છે, રણછેડલાઈનું રણપિંગળ છે, અન્ય પિંગળગ્રન્થો આપણે ત્યાં રચાયા છે. પણ ૧૮૫૫થી આજ પદ્યના આઠ દાયકાઓમાં દલપતપિંગળ એક લોકગ્રન્થનાં ગુજરાતી પિંગળ છે. સ્વયં નર્મદને પિંગળશાસ્ત્ર યજ્ઞ દત્તપત્રે લખાવ્યો હતો. કાવ્યકલાનો કફકો ને ભારાખરી આપણા

ઘણાખરા કવિતાઉપાસકો દલપતપિંગળમાંથી ભણે છે. હિન્દુ પારસી ખ્રિસ્તામી ખ્રીસ્તી-દલપતઋણી આ વર્ગ વિશાળ છે. જેમની કાવ્યજ્યન્તિઓ આજ ગુજરાતે ઉજવી છે એ ન્હાનાલાલે ને ખખરદારે કવિતાદેશે પ્રથમ કાવ્યપગલીઓ દલપતશાઈ કેડીઓમાં પાડી હતી. પછી ખખરદાર દલપતપર વિચાર્યા ને ન્હાનાલાલ તો પિંગળપાર સંચર્યા. પણ ‘ટગમગ પગ ટકતો નડી’ એ અવસરે પા પા કહી-કહીને લાડકેડથી ચાલતાં શીખવે તે માતાપિતા.

ત્રીજી દિશામાં ઉભો છે કવીશ્વરના સંસર્ગશુણ્ણ ઝીલતો ત્રીજો વર્ગ. દલપતરામ પારસ હતો, અડકે ત્હેને પારસ નહિ તો સોનું તો કરતા. નર્મકવિતાના પ્રથમ ભાગને પ્રથમ પાને જ એ સાચાગોલો કવિવર ઉચ્ચારે છે કે ‘એ (કવિતા) ભેડી ત્યારે દોહરો કેમ કરવો તે હું બાણતો નહોતો. . . . કંઈ દલપતરામનું ને કંઈ મનમોહનદાસનું ભેધ ભેધ દોહરાઓપાઈ ક્યો હતો.’ નવલરામના બાદશાહ-ખીરબલના કાવ્યતરંગમાં ક્ષરણસવિલાસનો સંસર્ગશુણ્ણ નવલચરિત્રખાલેખક ગોવર્ધનરામે હીઠો છે. સોસાયટીમાંના સહવાસને લીધે દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે ને ઋષિરાજ-જીએ કવીશ્વરના સંસર્ગશુણ્ણ ઝીલેલા છે. નવકવિતાનો ધૂધરીરણુંદો યે ન્હાં નથી એવી સોરઠની ડુંગરમાળમાં અને મરીનમંદાની કોતરમાળમાં ઋષિરાજનાં પદો ગાગે છે. ત્રીજા હતા મજલાલ શાસ્ત્રી. મજલાલ શાસ્ત્રીને પણ સોસાયટીમાં દલપતસત્સંગ થયો હતો. સ્થિતપ્રજ દલપતતીવડાની જ્યોત ઘડીકે ડોલી ગઈ ત્હારે સોસાયટીમાં, અને દલપતરામે રાજનામું આપ્યું ત્હારે રૂનીંગ કોલેજમાં, દલપત-

પુરશીએ શાસ્ત્રીજી અપાયા હતા, ને ક્વીશ્વરે એમની યોગ્ય વરણી ઉચ્ચાગી હતી થોથા હતા પાદરી ડા. જ્યોત્ સામરન ટેલર ટેલરકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણ ઈંગ્રેજી વ્યાકરણના પાઠ્યા ચીલે લખાયેલુ છે, ભાષા પાદરીશાઈ છે, તો પણ આજ પર્યન્ત ટેલરકૃત તે આપણો પડિત માન્ય, ગુજર્ગોરવી, મર્વોત્તમ વ્યાકરણગ્રન્થ છે અને તે શાસ્ત્રી પ્રજલાલ ને ક્વીશ્વર દલપતરામની કેવી ને ડેટવી સાહિત્યસહાયતાથી સીચાઈને રચાયે છે તે તો ડા. ટેલર ચશારિયત કહી શકે

અને થોથી દિશામા ઉભા છે દલપતરામના કાવ્યશિષ્યો, દેવાનન્દ આમી પાસે દલપતરામ કાવ્યકલા શીખ્યા હતા, તેમ દલપતરામ પાસે કાવ્યકલા શીખેલાઓનો વર્ગ શ્રી સાગભાઈ ભાપાભાઈએ લોળાનાથને પિંગળશાસ્ત્ર શીખવવાનું દલપતરામને લખાવ્યું ને ક્વીશ્વરે લોળાનાથને ડાકેરના કન્યાણુદામ ભાવાનુ પિંગળ સ ૧૯૦૧-૦૨મા લખાવ્યું એ વાર્તા આ દલપતજીનનડવાના પ્રથમ ભાગમા આપણે વાંચીજણી છે ફારબને દલપતરામની લવામણ કરીને લોળાનાથે નિજ કાવ્યશુરુતુ સહુ ગુણુઓશિંગણુ સતશિષ્યની પેઠે વાળ્યું છે લોળાનાથે ને ફારબને વાળ્યા છે એવા ગુનસહુ આ જમાનામા વિરલા શિષ્યવરો વાળતા હશે

કવિ બાળ-બાળાશર ઉવાસરામ કથારિયા આ વર્ગનાના બીજા શિષ્ય બાળાશર દલપતરામને હમેશા નિજ કાવ્યશુરુ કહેતા નડિયાદથી પાંચેક ગાઉને અન્તરે મગેવ-રોની ને આળાવાડિયાની કુજમા વડતાવ નામનું સ્વામી

નારાયણનું સંપ્રદાયતીર્થ છે. જોળન વડતાળાનું એ ગામ. ભાગવતવિશાળો હરિલીલામૃતનો સપ્રદાયગ્રન્થ રચવાને ઉત્તમવસ્થામાં કવીશ્વર વડતાલમન્દિરમાં રહેતા. વઢવાણને ને જૂનાગઢને દિવાનપદેથી વાનપ્રસ્થ થઈ સૌજન્યમૃતિ દલપતમિત્ર હરિદાસભાઈ તંહારે નિજ વતન નડિયાદમાં રહેતા. એકદા હરિદાસભાઈએ જૂના મિત્રને વડતાલથી નડિયાદ નિજ હવેલીએ નહોતયા કવિ બાળને ખબર પડી કે ગુરુ નડિયાદ પધારે છે. ઘૂઘરમાળ ધમકાવતું દલપત-શિષ્યગમ દેસાઈવગામાં આવ્યું તંહારે સત્કારમંડળમાં કવિ બાળ મોખરે ઉભા હતા, અને એ સત્કારમંડળની મન્મુખે નિજ કાવ્યગુરુચણે સાષ્ટાગ દંડવત્પ્રણામ કરીને એ મસ્ત કવિએ કાવ્યગુરુને મહું લોક સમક્ષ બહુમાન્યા હતા.

વિજાપુર તો ચન્દ ગિરદાઈના વંગજેનું ગામ. પ્રાચીન કવિતાના તંહા જડાર છે. દલપતપૂર્વે ફારણએ વિજાપુર માંથી રામાગુરુ રાખ્યા હતા. કાવ્યજડાર તમા એ પ્રાચીન પુરમાંથી બે બહારોટખન્ધુઓ જેઠા ને ગિરધર કવીશ્વર કને હિન્ની કાવ્યકલા ભણવાને આવ્યા હતા, અને ભણી ઉતયે ગામ છુટ્યા હતા. પૂરી ખીલે-પ્રકુલે તે પૂર્વે એ બાંધવ-ભેવડી કાળધર્મને પામી ગઈ. આજે યે કવિ ગિરધરનાં ને કવિ જેષ્ઠગમનાં જોળનમતવાલાં કવિતો વિજાપુરવાત્રી ચન્દ-ગોત્રીઓ મંભારે ને લલકારે છે.

આ વર્ગના કદાચ દલપતશિષ્યવર હતા જુલાખીરામ; જેમના અકાગ દેહાન્તરઅવમરે જોલાયું હતું કે

જતાં જુલાખી ગુજગત ગાંખી.

જુલાખીરામ અમદાવાદના વતની હતા, ઉદિચ્યા. ક્રમય સર્વે એ જ્ઞાતિના કવિવશજ હતા, દલપતમિત્ર હરિભાઈ કારભારીના બભાત્ર હતા કાવ્યકૌસ્તુભના એ કર્તા, સ્વક્રીયા નાયિકા-સ્વપત્નીની વીજગ્નકવી કવિતાના રચનાર બ્યદેવભાગી એ કવિ આ જીવનઆલેખકના હૃદયપાટે પ્રથમ કવિતકિરણે પડ્યાં હતાં દલપતકાવ્યનાં ને દ્વિતીય કવિતકિરણે પડ્યાં હતાં કાવ્યકૌસ્તુભનાં. ગાયકવાડીમાં નવસારી પ્રાન્તે નોકર હતા, તાપીતીરના ઉચ્ચ ઢાળે કઠોર-કચેરીમાં બેસતા. સૂરતની પાટોશમાં વસી સૂરતમાંથી પછી નમંદપડકનઠા પણ એમણે જીત્યા હતા. વિદ્યાચતુર રાજમન્ત્રી મણિભાઈ જસભાઈ એમને વડોદરાના રાજકવિ સ્થાપવાના હતા, ને વડોદરે આમન્ત્ર્યા પણ હતા. સ્વ. સયાજીરાવ મહારાજની મમતા એમના પ્રત્યે સારી હતી. રાજકવિપદને માટે ટીખપણ પણ થયું હતું. પણ વિધિવેષ્ટ નિરાણું હતું. જુલાખી કવિના અકાળ મરણે એ રાજવીના ને રાજમન્ત્રીના મનોરથો સ્વપ્ના જ રહ્યાં, ને વડોદરાનું સિંહાસન રાજકવિસૂતું રહ્યું.

પછી દિ. બ. મણિભાઈએ શ્રી કાશીશંકર મૂળશંકર દેવેને રાજ્યમાંથી શિષ્યવૃત્તિ આપી કવીશ્વર પાસે કાવ્યશાર શીખવાને મોકલ્યા હતા. કાશીશંકર પેટલાદના હતા નાગરબ્રાહ્મણ હતા. કાવ્યકમળાકર માસિક એમણે કહાડ્યું હતું, ચન્દ્રચક્રોરી કાવ્ય એમણે રચ્યું હતું. શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનો દલપતજીવનકથાનો મણકો કાશીશંકરને લખેલો છે. એ માળાનો એ લેહકપ્રય મણકો છે, આઠે

હજાર ઉપર એ મણકાની નકલો ગુજરાતમાં પ્રસરી છે. ગુરુસમયના ને ગુરુજીવનના નિકટના અભ્યાસી કાશીશંકર ગુરુવચ્ચ વિશે લખે છે કે

‘એમની કવિતા તે એમના પોતાના સમયના ઈતિહાસ જેવી છે. અને એમનો જન્મ ગુજરાતની નવી ઘટનાના આરંભનાં કાર્યોમાં ઉપયોગી થવા માટે જ થયો હોય એમ લાગે છે. એવો જન્મ માંડેતિક જન્મ ઠહેવાય છે. કદાચ સમયના નોંધી રાખવા જેવા દેરદાર વખતે એવા પુરુષનો જન્મ થાય છે.’

કચ્છના રાજમન્ત્રી શ્રી છોટાલાલ એવકગમ, શ્રી રણુછોડ ગલુરામ, વેધરાજ હર્લભ સ્યામ, પ્રાચીન કાવ્ય-માળાના સંપાદક વડોદરાવાળા શ્રી છોટાલાલ નરભેરામ, કચ્છભૂજવાસી શ્રી લાધારામ ને શ્રી છવરામ અજરામર ગોર, ભરૂચના શ્રી ધીરજ કાકા: ગુર્જર કવિતાના સ્તંભ નહિ. પણ ગુર્જરકાવ્યના વેલાઓ ને રસરેલાઓ તો કવી-ધરે કચ્છથી ભરૂચ પર્યન્ત ગુજરાતભરમાં વિસ્તાર્યા ને રહ્યાં કયાં હતા. દલપતવંશની પેઠે દલપતકાવ્યવંશ પણ દેશ ભરી પથરાયો હતો.

પારસીઓમાં દાદી એદલજી તારાપોરવાળા, બહેરામજી મલબારી, પાલમકોટ એ દલપતગોત્રી કવિઓ હતા. ઈસ્લામીઓમાં નાનજિયાણી દલપતશૈલીના ઉપાસક હતા. ખ્રીસ્તીઓમાં એક એસ્તરકુટુંબ હતું તે માસિકોમાં દલપત ગ્રેલીનાં કાવ્યકૃત્યો વેરતું. દલપતકાવ્યગોત્ર દિન્દુ પારસી સિલામી ખ્રીસ્તી ધર્મમાર્ગોમાં પથરાયેલું હતું.

અને કવીન્દર સ્વયં જેમ સન્ત કને લખ્યા હતા તેમ સન્તોને કવીન્દરે લખાવ્યા પણ હતા. હિંદીલામૃતનો ધર્મગ્રન્થ રચવાને વડતાલમન્દિરમાં રહેતા ને આચાર્યસ્વામીમા કૃતા ત્હારે શ્રી જગદીશાનન્દજી ને શ્રી અનન્તાનન્દજી-એ બ્રહ્મચારીયુગલને દલપતરામ લખાવતા બન્ને દલપતશિષ્યોએ સાપ્રદાયિક કીર્તનો ગ્રાયા છે જગદીશાનન્દજીએ દલપતભત્રીસી પણ ગાઈ છે. કવીન્દરના અશ્વવાસ પછી એકાદ દાયકે હરિલીલામૃત ગ્રન્થ છપાયો ત્હારે જગદીશાનન્દજી રાજકોટમાં રહીને એ ધર્મગ્રન્થનું મુદ્રણ-કાર્ય કરાવતા, અને શુરુગ્રન્થનું એ અધૂરું રહેલું મુદ્રણ-વિધાન પૂરું કરતા હતા.

કેટલા યે વમોથી ઘાટકૂપરમાં બાવાજી ઠરીને ભાટિયા ' બ્રહ્મચારી રહે છે પોણેસોઠ વર્ષના એમના ભાઈ હરભભ ભાઈ બાળે-૧૯૩૮માં બેઠા છે હીરાપારખનો હરભભભાઈને ધધો છે, સૂરતમુખર્ધના ઝવેરીઓ હરભભભાઈને હીરા પારખવા નહોતરે છે ઉત્સાદી ગાયનના ચોખીન છે, ચિતા ને ગીનના બાજન્દા છે સૂફીવાદની ગઝલો ને બેતો વેદાન્તના ને અવળચાલુના બજનો જૂબ મુખપાઠે છે ને ગાય છે સન્તસાધુઓના સમાજમી છે, વસઈ પામેન નિર્મળમાં વિદ્યાગ્રંથ સ્વામીની મમાધે યાત્રાઓ કીધેલી છે જીવાનીની વાતો લહેરથી કહે છે. લલિતાદુ અદર્શક નાટ્ય મુખર્ધમાં મૂળ ભજવાયું ત્હારે ભજવવામાં હતા બુદ્ધિવર્ધક વાળા શ્રી રસનદાસ માધવદાસના હરભભભાઈ સગ થાય હરભભભાઈ કહે છે કે ' અમારા કન્સનદાસભાઈ ઘેર નર્મદાસકર વારવાર આવતા, દલપતરામ કહ્યાં

કચ્છારેક આવતા. નર્મદાશંકરને અમે કાકા કહેતા, પણ અમારો પૂજ્યભાવ દલપતગમ પ્રત્યે હતો. ' નર્મદ મહારા કાકા, પણ દલપત મહારો ગુરુ. ' ' ત્હમે અમારે ગુરુનુ ઘર છે, ત્હમે અમારે ગુરુપુત્ર છે ' કહેતાં કહેતા-દડવત પ્રણામ કરીને બોલતા બોલતા હરભભભાઈ ને આને પણ પાછી જીવાની બગે છે

ઈન્વી ૧૮૬૭મા દારણસવિદ્યાસમા આપણા ગુજરા-
દેશની કાવ્યવસન્તાને કવીશ્વરે વણુવેલી છે.

કવિતાનો કોઈ ભૂપ ભાવ પૂછનાર નથી,
ખીને ધંધે ધાયા કવિ ધારી એવાં કારણો,
એવામા કવિનો મેળો કિન્નાક સાહેબે કીધો,
સાલળી કવિતા આખ્યાં ઈનામ સભારણો,
દિલનો ઉદાર દીઠો, દેવાંશી દાતાર દીઠો,
દાખે દલપત, દીઠો દારિદ્ર વિદારણો,
અભણ પસ્તાવા લાખ્યા, ભણેલા ફૂલાવા લાખ્યા,
પુત્રોને ભણાવા લાખ્યા બદ્ધ ભાટ ચારણો.

વર્તમાન યુગની ગુજરાતકવિતાનું ૧૮૫૭ જૂનુ એ

પુનરુત્થાનપ્રકરણ

બાળક જીવાન વૃદ્ધ નગ અને નાગીઓમા
કવિતાનો શોખ વધ્યો આ સમે અધાક છે,
ગોગ લોકે ગુજરાતી કવિતાના ગુણ ગણ્યા,
કવિતાને બાણી જે કોવિદતાનું નાક છે,
ગામગામ કામકામ કવિતા કવિતા દીને,
વસન્ત વેળામાં જેવો પુષ્પ તણો પાક છે,

આ સમે થવાનું આમ, કહે દલપતરામ,
કારણ હું તો સાચું સાહેબ કિન્નાક છે.

વતનની પેટીમાં પૂરાયેલા કવીશ્વર કવિમણિ હતા.
કારણસે એ કવિમણિને વતનની પેટીમાંથી બહાર કહાડી
શુજરાતની વાડીઓ વચ્ચે મૂક્યો. શુજરાતભરમાં એ કાવ્ય-
મણિનો કાવ્યપ્રકાશ જળકી ઉઠ્યો ને કુંજેકુંજે કવિતા
કવિતા થઈ રહી. કારણસ હતો તો દલપત વેદિયાના
દલપત કવીશ્વર થયા, ને શુજરાતે કવિતા દેવીનું પુનરુ-
ત્થાન થયું.

કારણસને સંબોધીને કવીશ્વર વારંવાર પોકારે છ કે
કવિતાવેલી વીર ! ગૂમ થાત શુજરાતથી,
નિર્મળ છાંટી નીર ફેલાવી ત્હે, કારણસ !

કારણસે દલપતમેઘને જાલાવાડેથી શુજરાતે આણ્યો,
અને એ દલપતમેઘરાજે પછી ચોખ્ખૂટ શુજરાતને રસતર-
ગોળ કીધો.

દલપતધિંગળે, દલપતકાવ્યે, દલપતરામે દાયકાઓ
સૂધી શુજરકુંજેને ખડોળાં કવિતાપાણી પાયાં છે ને કવિતાનાં
કંઈ કંઈ વસન્તફૂલડાં પ્રફુલ્લાવ્યાં છે પણ વર્ધમાનપુરીએથી
અહમદશાહની નગરીએ—શુજરાતને પાટનગરે દલપત દેશ-
માળીને નહોતરનાર તો કારણસ. કારણસ ઝવેરીએ દલપ-
તહીરલાને ઝોળખ્યો ને શુજરાતને ઝોળખાવ્યો. ચોખ્ખૂટ
શુજરાતમાં પછી એ કાવ્યહીરલાની નિર્મળજ્યોત કિરણા-
વલિઓ પ્રસરી રહી.

કવીશ્વરના કાવ્યપરિવારને નવલરામભાઈ દલપત Jechool કહેતા. એ દલપતશાળા Propaganda નું કામ ન હતી, Vote catching નો પરિપાક ન હતી, મુખીએ સાગમટી કમિટિડીઓ ભર્યાં પરિણામે ન હતી. દલપતશાળા ભયભૂ હતી. ગુજરાતી Magnet-લોકચુંગક હોય ત્યાં યોગેશી ગુજરાતિસિકે આકર્ષાઈ ને આવે એમ દલપતરામના કાવ્યગુણઆકર્ષણે આકર્ષાયેલાઓનું એ મંડળશૂન્ય કાવ્ય-મંડળ હતું. અન્તરપ્રેરણાથી સહજ ભાવે નિજ કાવ્યદેવને પૂજતા કાવ્યોપાસકોનો એ ભાવસંઘ હતો.

દલપતશાળાની અપૂરપ સૂચવતા કેટલાક ઈતિહાસ-અધ્યયિયો પ્રશ્ન પૂછે છે કે કવીશ્વર પછી કે કવિશિષ્ય બીજો દલપતરામ કેમ ન નીવડ્યો? એ પૂછનારને કાવ્ય-મીમાંસાના ઈતિહાસ શીખવવા પડશે કે પ્રેમાનન્દ પછી પ્રેમાનન્દશિષ્ય કે પ્રેમાનન્દ નીવડ્યો નથી, દલપતરામ પછી દલપતશિષ્ય કે દલપતરામ નીવડ્યો નથી.

ગુદ્ધશિષ્ય કિયો ગુદ્ધ થયો? કે ખ્રીસ્તશિષ્ય કિયો ઈશુ ખ્રીસ્ત થયો?

પ્રબલિતસ્વી પ્રશ્ન તો એ પૂછાય કે શાળાસ્થાપન પ્રબલકલ્યાણક છે કે નહિ? પ્રત્યેક સંપ્રદાય એટલે યોગ ને પ્રજાલિકા; સંકેત અને વાડો. છતાં મંડળ શૈક્ષી શાળા સંપ્રદાય પ્રજાલિકા સ્થાપી જવાના અભિલાષ માનવસહજ છે. ‘મ્હારે જ ચીલે સહુને ચાલતાં કરૂં’ એવો અહંભાવ સાત્ત્વિક ભાવ નથી, લોકસ્વતંત્રતાનો વિધાતક છે. એવા રાજસ કે તામસ અહંભાવથી શાળા કે સંપ્રદાય સ્થપાય

તે પ્રજાકલ્યાણક ન નીવડે. સિંહો વાડમાં પૂરાય નહિ, પાડયે ચીલે સંચરે નહિ. સમયો સદા નવકેડીઓ ઠેરશે.

પણ પ્રાણી માત્ર કાંઈ સમયો નથી, કે સિંહો નથી. ઘણાંખરાં પાડયે ચીલે ને પ્રાયરી સડકે ચાલનારાંઓ છે. એવાંઓને કાજે સમયો, લોકસ્વતન્ત્રતાના સ્વયંભૂલાવનાં જતન કરી, નિજ અનુભવવારસો અપીં પ્રણાલિકાપન્થ પાડે કે સડક બાંધે કે શાળા સ્થાપે તો અનુયાયીઓને એ હિતાવહે નીવડે. શાળા કે મંડળ એ પ્રણાલિકાનાં બહેનભાઈ છે.

પૂર્વજપ્રવરોનો અનુભવભંડાર એણે ન ભય, ને ભવિષ્યઅજવાળતી કેા નવપ્રેરણા કુટિત ન થાય; એવો કેા મધ્યમ માર્ગ છે ખરો ? હા; દલપતશાળાનો. સંસ્થા મંડળ કે સંપ્રદાયનો ગ્રોહ ન રાખવો, સહસ્ર શ્રેણીશાળા સ્થપાય તે ભલે. એનું નામ મંડળશૂન્ય મંડળ. સૂચનનિર્દેશ કરવાં, કાયદાકાનૂન ન બાંધવા; દિશા દાખવવી, વાડ ન વાળવી; નાત જ નહિ, તો નાતબદ્ધાર કરવાવારો હોય જ કચ્છાંથી ? સંસ્થા કહાડી, મંડળ માંડી, ફેડી બાંધી, સંપ્રદાય સ્થાપી, નવનવલી પગદંડીઓ પાડવાની પ્રેરણાસ્વતન્ત્રતાને ચત્કિતિ ચિતે અવરોધતી નહિ. સંસારના રાત્યના કે સાહિત્યના કિલ્લાકોટ બાંધ્યે કાળ કે પ્રેરણા, બુદ્ધિ કે હૈયું મંદી કાંઈ પૂરાવાનાં નથી. પાંખોવાળું પુરુષાતન કિલ્લાઓયે નહિ ઉભે; કિલ્લાકોટને ઝોળગીને ઉડશે.

દલપતશાળા મંડળશૂન્ય મંડળ હતું. સ્વયંભૂ હતી, વગર સ્થાપ્યે સ્થપાયેલી હતી. વરસાદ વરસ્યે ઉગી નીક-
-જેલી શુશ્રુણપથરાયેલી એ વણવાની વનસ્પતિ.

અને કવીશ્વર દલપતરામ પાછળ એક કાવ્યસન્તાન મૂકી ગયા છે એ સારું ગુજરાત બાણ છે. ગુજરાત બાણ છે કે કવીશ્વરનું એ સન્તાન તેમ જ આત્મસન્તાન છે. બાણે અધૂરી મૂકેલી કાદમ્બરી ભૂષણબાણે પૂરી કરી હતી; દલપતરામે અધૂરું મૂકેલું યથાશક્તિમતિ એ દલપતસન્તાન આજ પૂરું કરે છે. વર્ષો પૂર્વે જગબહેર રીતે શારદાપીઠને સરસ્વતીઆસનેથી આ જીવનકથાઆલેખકે તો ઉચ્ચારેલું છે કે 'ન્હાનાલાલ એટલે મહોરેલા દલપતરામ.'

ઉપનિષદભાષેલું ઋષિવરોનું એક વિશેષણ છે મહાશાલો—મહાશાળાવાળા. જેમને આશ્રમે દસ હજાર ભણનારા હોય તેમને શાસ્ત્રોએ કુલપતિ કહેલા છે. દલપતગુરુ કને કાવ્ય-શાસ્ત્ર કેટલાક ભણતા; દલપતસત્ત્વે કવિતકલા કંઈ કંઈ ભણતા; ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ને હાઈસ્કૂલમાં દલપતરામ કને ગુજરાતી કવિતા સેંકડો ભણતા; દલપતપિંગળને હજારો ભણતા; અધીં સદી પર્ચન્ત વાંચનમાળામાંના ક. દ. ડા. ના કાવ્યમંડળને વર્ષોવર્ષ ગુજરાતનાં લાકુષો બાળબાળાઓ ભણતાં. કવીશ્વર મહાશાળાવન્તા કાવ્યકુલપતિ હતા.

દલપતરામ વ્યક્તિ ન હતા; દલપતરામ સ્વયં મહાસંસ્થા હતા.

કવિતા એટલે પવિત્ર કાન્તદ્રષ્ટા ઋષિવરનો પાવનકારી આર્ષસન્દેશ. કાવ્યકળા ને સાહિત્યકુંજની પાળ ને માઝા છે સંયમ ને સદ્ભૂત. સંસારશાસ્ત્રનો, જગત્કૃતિહાસનો, વિશ્વવિકાસનો કેન્દ્રભૂત ચક્રવર્તી મહાસિદ્ધન્ત છે Social

Evolution દલપતશાળાનો એચિરંજીવ કાવ્યમન્ત્ર ઝીવશે, સંયમને ને સદ્ભોગ્યરણને કાવ્યકલામાર્ગે સંચરશે, એ સાહિત્યોપાસકો ચિરંજીવ થશે.

એવા સંસારી સન્ત, એવા ગૃહસ્થસન્યાસી સુધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમને માણે.

પ્રકરણ ૧૯ મુ, કવિમિલન

અને પછી કાગને કોઈક કાઠડે કવિઓનું મિલન થયું. બુદ્ધિવાદમાં ધર્મવાદ ભળ્યો. ત્હારે સંસ્કૃતિઓના સગમ-થાટે એ કવિવરો મળ્યા.

મહાવનમા કેા જળાશયની પાળે સિંહ અને ગજરાજ કંઠારેક મળે એમ એ કવિવરો મળ્યા નમંદ સિંહ હતો, દલપત ગજરાજ હતો.

નમંદવિતાની પ્રસ્તાવના લખતા નમંદમિત્ર નવલરામ ઠહે છે કે ‘ એ તો કંઠારનું મર્વાનુભવે સિંહ થઈ ચૂક્યું છે આ જમાનાના કવિ તો એ નમંદાચરને દલપતરામ જ્યાં કવિ ચળદનું ઉચ્ચારણ થઈ, ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વ ગુજરાતીના મનમાં એ બેમાના કોઈએકની થાય છે ’ ૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવિતાદેશ એ જુગલભેડલીએ સગ કર્યો હતો.

ઈસ્વી ૧૮૨૨ની વસન્તપચમીએ મુંબઈમાં દલપત-જયન્તિના પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું કે નમંદને સળાચો વિના દલપતજીવનકથા અધૂરી રહે તડકાનો તાપ સ્કંભન્યા વિના ચન્દનીની ગીતજતા પૂરી ન સ્કંભજાય કે ન મણાય નમંદદલપત તાપ ને ચન્દની જેવા હતા.

નમંદાની ઉત્તરે ગુજરાતસોરાપૂને મન ત્હારે હતા કવિ એટલે દલપતગમ, અને નમંદાની દક્ષિણે સૂરતમુંળ ધને મન ત્હારે હતા કવિ એટલે નમંદાચકર પથ એ

જમાનાના શુજ્ઞ કવિવરો તો એ જે જ-દલપત ને નમંદ. શુજરાતના દિવસને ને રાત્રીને ત્હારે એ જે અજવાળતા. નમંદ દેશને અજવાળતો, પણ દગડતો ચે ખરો. ચન્દ્રની પેઠે દલપત ચન્દ્રની ઢાળી પ્રભાઓપધિઓને પોષતો.

અને અન્તે પછી એક તિથિએ દલપત ને નમંદ મળ્યા.

સાફ શુજરાત એને ન બનવા જેવું માનતું. પણ દલપત ને નમંદ સાચેસાચ મહાપુરુષો હતા. ‘ઠકે’તિયા માનવીઓ માને છે એ નિજનિજની બુદ્ધિના માપ અનુસારે માને છે’ એમ એ મહાપુરુષો પછી બોલ્યા.

ધીરગંભીર વહતા મહાનદના પ્રવાહવિસ્તારને આશ-ગડગડતા ગિરિધોધનો મહાઓઘ આવી મળે, જગત્ત્ર્યોકમાં એવો દલપતનમંદનો સંગમ થયો. શુજરાત ઘડીક યાળે પડ્યું.

કવિમિલનના એ પ્રસંગની પાછળ નમંદનો ઇતિહાસ છે, શુજરાતનો ઇતિહાસ છે, જગતનો ઇતિહાસ છે. શુજરાતના કવિવરોનું મિલન ઐતિહાસિક પ્રસંગ હતો, અને એની પાછળ ઇતિહાસો વિસ્તરતા.

એ ઇતિહાસોને, વિહંગદષ્ટિએ પણ, નિહાળવા પડશે. નમંદને ઓળખ્યા વિના દલપત પૂરો નહિ ઓળખાય.

વૃન્દાવનવાસી મજન્યન્દ્ર શ્રી કૃષ્ણનું પૂર્વજીવન એક વિધનું હતું, અને દ્વારકાધીશ કુરુક્ષેત્રવિધાતા શ્રી કૃષ્ણનું ઉત્તરજીવન અન્ય વિધનું હતું. કૃષ્ણજીવનનો પૂર્વકાંડ તે ભાગવત, ઉત્તરકાંડ તે મહાભારત. સમગ્ર કૃષ્ણજીવનના

ઉપાસકોએ પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ ઉભયને બાણવાનાણુ-
વાના હોય.

રામાયણમુક્ત પણ ઉત્તરકાંડ ન વાંચે તે રઘુવીરને
અડધેરાક જોળાશે.

નર્મદજીવનના પણ પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ છે. સમગ્ર
નર્મદના ઉપાસકોએ પણ નર્મદજીવનના પૂર્વકાંડ ને ઉત્તર-
કાંડ ઉભય વાંચવાનિચારવાના હોય. નર્મદના પૂર્વજીવનને
માત્ર પૂજે છે તે નર્મદના કલાઅવતારને પૂજે છે; નર્મદના
ઉત્તરજીવનને માત્ર પૂજે છે તે પણ નર્મદના કલાઅવતા-
રને પૂજે છે. ઉભયના સમન્વયના પૂજારીઓ સમસ્ત
નર્મદજીવનના પૂજારીઓ છે.

નર્મકવિતા નર્મગદ્ય નર્મકૌશલ રાબયરંગ-મહાકાળ-
દશાન ને ધર્મવિચારની પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધી નર્મદનો
અક્ષરદેહ ઘડાયેલો છે. ૧૮૫૫માં નર્મદે પ્રથમ કાવ્ય રચ્યું
ત્હારથી તે ૧૮૬૫માં મુંબઈ મૂકી સુરતવાસ કીધો એ
દાયકો તે નર્મદજીવનનો પૂર્વકાંડ. અને વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦
(ઈસ્વી ૧૮૭૪) ના બેસતા વર્ષે સુરતમાં સરસ્વતીમન્દિ-
રનું વાસ્તુ કીધું ત્હારથી તે ૧૮૮૬માં દેહલીલા સંકેલી
લીધી ત્હાં સૂધાનો દાયકો તે નર્મદજીવનનો ઉત્તરકાંડ.
'૬૫થી '૭૪ સૂધીની વચગાળાની દશવર્ષી તે કૌશાની,
ઈતિહાસમનનની, સંક્રાન્તિકાળની.

સ્વયં નર્મદ ધર્મવિચારમાં (પા. ૩૫, નોંધ) કહે
છે કે: 'નર્મદાગંકર ૧૮૫૮માં શાસ્ત્રી મજલાલ સાથે વાતો
કરતો એકેશ્વરમતના પ્રચારને અર્થે; ૧૮૬૦માં ઉપદેશ

કરતો; ૧૮૬૫માં તે ઉદ્યોગ જંધ પાડી બેઠો. પછી તે ધર્મશોધનમાં વિશેષ લાગ્યો, કે જેનું પરિણામ આ ધર્મ કે ૧૮૭૫થી વેદધર્મના પોતાના જૂના સંપ્રદાય ભણી વળ્યો છે.’

નર્મદનું પૂર્વજીવન અઠધજાએરૂક છે નર્મદવિતામાં ને બાકીનું છે નર્મગદ્યમાં. નર્મદનું ઉત્તરજીવન અઠધજા-એરૂક છે રાજ્યચરંગમહાકાળદર્શનમાં ને બાકીનું છે ધર્મવિચારમાં.

કવિના પૂર્વજીવનથી ઉત્તરજીવન લેશે ઉત્તરનું નથી. બલકે-કોઠ અપવાદ બાદ કરતાં-નિર્મળું, ઉમદા, મેધગં-ભીરૂ છે. એ ઉત્તરજીવન પણ નર્મદજીવન હતું. નર્મદનું પૂર્વજીવન ઘણે ભાગે કવિજીવન છે, મુળધારા પ્રજ્વલેતાનું છે. નર્મદનું ઉત્તરજીવન ઈતિહાસકારનું છે, કાળમીમાંસ-કનું છે, ધર્મચિન્તકનું છે. કવિનું પૂર્વજીવન એટલે ઉભરા ને ઉછળાટ; ઉત્તરજીવન એટલે નિદ્રાધ્યાસ ને ચિન્તનગંભીર્ય.

નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે ગાજતો ધોધ; રૂઢીના સંસારના નીતિના ધર્મના સહસ્ર લાજમર્જાના કિલ્લા-કોટને ઉથલાવતો, પાડતો, ને પોતે પણ પડતો. પૂર્વનર્મદ એટલે નવયુગનો અપ્રતિબદ્ધ ગડગડતો ગિરિધોધ. નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે પાયામાંથી ઉચ્છેદક સુધારક; ‘યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે’નો ઉદ્ગાતા સાહસવીર. ભેરસો તરંગ સાહસ ઉછળાટ; એ નર્મદપૂર્વજીવનની પ્રેરણાછાજો.

હે નર્મદ ! મમ મિત્ર ! તુજ કરે શ્રાદ્ધ હું આજ;

એમ નર્મદનું પ્રથમ શ્રાદ્ધ સારતા નર્મદમિત્ર નવ-
લરામનાં વાણીવેણુ જરાકે આપણે સાંભળિયે.

‘કવિની છાંદગીમાં ૧૭થી ૨૨ વર્ષની ઉમ્મર સૂધીના
સમયને અમે એનો આત્મમનનકાળ કહીએ છીએ.’
‘આ કારમાં ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત રહડયું હતું;
એથી એમણે ૧૮૫૧માં પાઠશાળા છોડી, મુંગઈ છોડયું,
ને સૂરત જઈને ઘરવાસ માંડ્યો. નર્મદનાં પ્રથમ પત્ની
આણે આવવા ભેગ થયાં હતાં. ૧૮૫૨ના મે માસમાં
કવિ રાંદેરમાં મહેતાજી થયા, ને પછી ‘પડના માચ’માં
તળ સૂરતમાં નાનપરાની શાળામાં જદલી થઈ.

‘કવિ સૂરત આવ્યા એ અરસામાં દલપતરામ કાર-
ળસ સાહેબ સાથે સૂરત ગયા હતા, ને પોતાની ઉગતી
કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ
શુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.’ ખરું; શુજરાતને,
સ્વયં સૂરતના ‘નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ
શુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ’ લગાડનાર દલપતરામ.

આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે ‘આથેથી હું એને
ઓળખતો, ને નહિ જેવા આશ્ચર્યથી હું તેની ભણી ભેતો.
કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મંડળીમાં કેફ ન કરવા સંબંધી
ગરબીલાવણીઓ વાંચતા, પણ હું કોઈ દહાડે સાંભળવા
ગયો નથી. સં. ૧૯૦૭માં હુન્નરખાનનું ભાષણ આપ્યું
ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો.’ નવસન્દેશ સંભળાવતાં દલ-
પતનાં દેશસુધારાનાં ભાષણ સાંભળવા ભેગનરગીલો નર્મદ
એમ કચ્છારેક આકર્ષાતો ખરો.

નવલરામ કહે છે કે ‘કવિની એ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રા જ હતી.’ કવિ પોતે લખે છે કે એ ત્રણ વર્ષમાં ‘મે’ કાંઈ ઈંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન હતી...દોલતરામ લખતા; હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો... એકાન્તમાં હું નામ મેળવવાના અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો.’

૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧એ સૂરત જઈ ‘કવિએ ઘરસંસાર માંડ્યો તે ૧૮૫૩ની ૪થી ઓક્ટોબરે પૂરો થયો.’ કવિનાં પ્રથમ પત્નીને સીમન્તઅવસરની પુત્રી સાંપડી તે પંદર વાસાની થઈ પાછી વળી ગઈ. પછી સં. ૧૯-૦૬માં કમ્પુવાવડ થઈ મૂવેલું બાળક અવતર્યું, ને તેથી માતા પણ દેવશરણ પામી. ‘કવિનો એની ઉપર ઝાઝો પ્રેમ ન હતો, અને તે પણ કવિને બહાર રખડવાની આ વખતે ટેવ બહુ હોવાથી મનમાં કાંઈક નારાજ રહેલી.’

‘આપણામાં ૧૬થી ૨૫ વર્ષ સૂધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્યાપચ્ચીસી કહેવાય છે; અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્યાઈમાં જ ડૂબાડી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. આ સમે સ્ત્રીવાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ મમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ પ્રવૃત્તિ શોધે છે આ મમે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલો જ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જીવસો પણ આત્માને ડાહોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્જણીમાં બોલીએ તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બન્નેનો ઉદય આ સમે, વાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે; અને એ ઉછાળા-

થી જ આખો આત્મા ડોહોવાઇ જાય છે. પછી જેને જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે એતું રૂપ ઘડાય છે.' નવલરામ, નર્મદજીવનકથા.

કવિતું બીજું લગ્ન ૧૮૫૬ ના એપ્રિલમાં થયું; પણ સો. ડાહીગોરી સાસરે આવવા જોગ ૧૮૬૦ માં થયાં. નવલરામ ખડ્ડ લખે છે કે '૧૭૫૩ થી ૧૮૬૦ સુધી, અથવા ૨૦ થી ૨૭ ની ઉમ્મર સુધી, નર્મદાશંકરનો ઘરસંસાર ફરીથી મંડાયો નહોતો, એ વાત એને લાગેલા લોકાપવાદનો વિચાર કરતાં કાંઈક લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.'

પત્નીમૃત્યુ પછી નર્મદને સુરતમાં રહેવા કારણ રહ્યું નહિ. કવિ લખે છે કે 'વિદ્વાન દાખલ કોઈ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો જે મારો ઇચ્છિત શીખતો ત્યારનો જીવસો તે પાછો તાજે જીડીને 'ચલ, ચલ મુંબઈ' એમ ઉફકેર્યા કરતો હતો.' નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે કે 'એ વાત ખરી છે આ ભવિષ્યનો કવિ અને ઉચો દેશભક્ત આ સમયે બેત્રણ વર્ષ મોજમજામાં રૂબેરૂ દેખાતો હતો, તો પણ એનો આત્મા એને અંદરથી ચટકા મારી નિરંતર પ્રબોધતો હતો કે અધ્યા! તું ઉઠ, ને મોટાં કામ કર.'

એ મોહનિદ્રામાંથી નર્મદને જગાડનારું હતું પત્ની-મૃત્યુ. 'પ૪ના જાનેવારીમાં કવિ પાછા મુંબઈ ગયા, ખાનગી શિક્ષક થયા, પાઠશાળામાં ફરી ભણવા બેઠા. 'હાલ ઇન્ડીપલ્ડ નરમ પડ્યું' હતું. પણ પ્રસિદ્ધિ પામવાના કોડ એના મનમાં તોફાની દરિયાની પેઠે ઘૂંઘવી રહ્યા હતા.

સન ૧૮૫૬ માં કવિ ધૂધવાતા ને ધૂધવાતા રહેતા, ને વિલાયત જવાના તડાકા મારતા.'

એ જ સાલમાં-૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં કવિનું મન કવિતા કરવાને પ્રેરાયું. 'કવિની ઉંમર ૨૨ ની લગભગ પૂરી થઈ હતી. ૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ પોતાની જન્મતિથિ હતી. તે તિથિથી કવિ પોતાની કવિતાનો આરંભ ગણતા.'

નર્મદનું કવિજીવન દશેક વર્ષનું છે. ૧૮૬૫ માં સ્થાયી સૂરતવાસ કીધા પછી ને કોશના ને ઇતિહાસોના ચિન્તનમનનમાં જીવ પ્રોવાયે કવિનો કવિતારંગ ઉપટી ગયો હતો. '૬૫ પછી ૨૧ વર્ષ કવિ જીવ્યા. એ ૨૧ વર્ષનો કવિનો કાવ્યસંગ્રહ કેટલોક ? એ ૨૧ વર્ષમાં કવિએ કવિતા નથી લખી એમ નહિ, પણ થોડીક. એ ૨૧ વર્ષનાં સાહિત્યકૃષ્ણો તે કોશ, રાજ્યરંગ, મહાકાળદર્શન, ને ધર્મ વિચાર. નર્મદકવિતાના નેવુક ટકા તો ૧૮૫૫ થી ૧૮૬૫ ના દાયકાની આંખાસાખો.

'૫૬ ના જૂનમાં નર્મદે ફરી અને છેવટનું વિદ્યા-મન્દિર છોડ્યું; અને પિંગલજ્ઞાનની ખામી હતી તેથી પછીના ત્રણ વર્ષ કવિએ છન્દ અલંકાર ને રસના અભ્યાસમાં ગાળ્યાં. આજના કવિવરો નર્મદજીવનમાંથી એટલું શીખે હોય એ કેવું સાડું ? '૫૫ ની આખરથી દલપતરામે બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં પિંગળશાસ્ત્ર કમચઃ આલેખવા માંડ્યું હતું, પણ તે સાહિત્યલેખ હજી અધૂરો હતો. પિંગળશાસ્ત્રને માટે નર્મદે દલપતને ન લખ્યું. ભરૂચથી સન્તોષકારક ઉત્તર

ન મળ્યો. પછી શોધતાં શોધતાં એક દડિયાને ત્હાંથી છન્દરતનાવલિ પિંગળ નમંદને જડયું ને કેટલાંક ચિત્રકાવ્યો લાધ્યાં. સિતાર કે બીનના પડદાઓ ઉપર, કે વેણુ કે સારંગીના સૂરમાંંડળ ઉપર બાળપણથી આંગળીઓ રમતી રમતી બેસે છે એવી મ્હોટપણે જવડે બેસે છે. કવિતાનું પણ એવું છે. પછી પૂને જઈ વિદ્વાન શાસ્ત્રી કને વ્યાકરણ નાટક ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો નિરખ્યા. ‘સને ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સૂધીના વખતને કવિના જીવનમાં પ્રયત્નકાળ અમે ગણીએ છીએ,’ એમ નવલરામ કહે છે. કવિની કાવ્યભાષાની કથાશ ને કક્ષતાનું પ્રધાન કારણ આ છે. ૨૫ ની મ્હોટી વયે ધરડ થયેલી કલાક્રાંતિકારી અંગુલિરેખાઓ કુમળી કાળખી જેવી વળતી નથી. છન્દરચનાની ને કાવ્યભાષાની કવિને પૂરી હથોટી આ કારણે બેડી નહિ.

નમંકવિતામાંની કાવ્યનોંધો બે કારણે લખાઈ છે. કેટલીક પ્રસંગનોંધો છે ને તે કાવ્યરચનાનો પ્રસંગ-કાવ્યનું ઉદ્ભવકારણ વર્ણવે છે. બીજી નોંધો અર્થસ્ફોટની છે, ને તે કાવ્યભાષાની ક્લિષ્ટતાનો અર્થબોધ કરે છે. એ નોંધો એમ પણ કહે છે કે સૂરતમાંનું કવિનું રંગીલાપણું કવિ સૂરતમાં મૂકીને મુંઝવે નહોતા આવ્યા.

‘શિખરું તે લખવું’ એ પ્રકૃત્યનુસાર નમંદે ‘પૃથ્વી’ પિંગળપ્રવેશ પ્રગટ કર્યો ને ‘પટમાં અલંકારપ્રવેશ ને રસ-પ્રવેશ પ્રગટ કર્યો. પછી પૂને લણવા ગયા ત્હાં શાસ્ત્રીજી પાસે તે શુદ્ધ કરાવ્યા. એમ ‘પદ સૂધી નમંદનો કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આવ્યો.

૧૮૫૬માં દલપતનર્મદનો અઘડો જાગ્યો, ને નવતરામ કહે છે કે 'હવેથી તેઓ એકબીજા પર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષ જ ફેંકતા રહ્યા.' કવિઓના સાક્ષરી અવડા કંઈ ૧૯ મી સદીમાં પહેલપહેલા થયા છે? કે માત્ર શુજરાતમાં જ થયા છે? ક્રિયા ક્રિયા દેશકાળમાં સાક્ષરોના કે રાજપ્રકરણી પુરુષોના અઘડા નથી જાગ્યા?

અને એ અઘડાઓ માત્ર સાહિત્યદેશે જ છે? કે રાજપ્રકરણમાં છે? વિજ્ઞાનવિવાદમાં છે? ધર્મવિવાદોમાં ચે છે? જીવનની કંઈ ટેડી મંથ્રામસૂની છે તે કોઈ કાખવશે? કે સન્તનાં શાન્તિજીવનમાં ચે પ્રપંચનાં પ્રલોભનો રહ્યાં જૂઝવાનું હોય છે.

આ પૂર્વે એક વર્ષે, ૨૩ મી નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિવસે, કવિએ નિજજીવનનો પરમ નિર્ધાર કરી લીધો હતો કે હવે સમસ્ત આયુષ્ય શારદસેવામાં સમર્પું. એ જીવનનિર્ધાર ૨૪ વર્ષ-લગભગ અર્ધ આયુષ્ય કવિએ એકતાર પાડ્યો. કવિ લખે છે કે નોકરીનું ગાળનામુ આપીને 'મેં ઘર આવી કલમના સામુ ભેદ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છડું.' દલપતે સરકારી નોકરી છોડી સાહિત્યસન્યાસ લીધે ત્હારે ત્રણ વર્ષ વીત્યાં હતાં.

૧૮૫૫ ના જૂનથી મરસ્વતીની શારદધૂણીને એક સારસ્વતપુત્ર દલપત સેવતો બેઠો હતો, ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરથી બીજા સારસ્વતપુત્ર નર્મદ સેવતો આવી બેઠો.

નોકરી છોડ્યા પછી ઉદરનિર્વાહારે ચારુપાંચિક વર્ષ નમંદે સાહેબલોકને ગુજરાતી શીખવ્યું. હરદાસ થવાનો, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની એક નવશાખામાં ભળવાનો, છેવટે સુધારાવાળાઓ પાસે 'મિશન' ટંકાવી રહેતા પ્રચારક થવાનો—એમ ઘણાક મનસૂળા નમંદે કીધા; પણ દેશકાળ વિરુદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ નીવડ્યા. એકવાર હરદાસી કથા મુંબઈમાં કરી પણ હતી. હજી કવિને તરંગો ઉઠતા; જીવનનો માર્ગ જડ્યો ન હતો.

૧૮૫૮ ના એપ્રિલથી નમંકવિતાના અંકો છપાવાનું શરૂ થયું. પ્રથમ ત્રણ અંક પ્રગટ થયા. '૫૯માં ૪-૫-૬-૭ અંકો બહાર પડ્યા. પાંચમો ને છઠ્ઠો અંક વૈધવ્યચિત્રોથી ભરેલા હતા. એ વૈધવ્યચિત્રોએ દેશમાં હોહા કરી મૂકી.

'૬૦ માં ૬ મો ને ૧૦ મો અંક છપાયા. '૬૧ માં ઋતુવર્ણન—'પંડિતશૈલીનું' મહારમિક કાવ્ય' છપાયું.

'૬૨ માં સાતે વર્ષનો કાવ્યસંગ્રહ છપાયો, ને '૬૩માં વજ્રેસંગ ને ચાંદબાની વાર્તાથી સામળનો વાર્તાસંગ નમંદે પાછો ગુજરાતને પાચો.

'૬૪માં હિન્દુઓની પડતીના ઉછળતા, રોળભરેલા રોળા પ્રગટ કર્યો. નમંકવિતાને કવિ કચ્છારેક 'સુધારાનું બાઈબલ' કહેતા.—એ કે ઉત્તરાવસ્થામાં તો પછી આજા કરતા કે 'ખાપડે' ! એ ગ્રન્થને બાળી મૂક; બધું સકળ મુંબઈગુજરાતમાં દામઠામ પડેલી બધી નકલો ખાપડે વીણી વીણી સંગ્રહી લાવી ચિતા સળગાવે ! નમંકવિતા ન સળગી ગઈ એમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસખડ જળવાયો છે.

‘૬૬ માં નાયિકાવિષયપ્રવેશથી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની પરિસમાપ્તિ કીધી.

એ અરસામાં કવિના ગદ્યલેખોના સામટો સંગ્રહ નર્મગદ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ‘પપથી કવિએ કાવ્યમાળા સંગ્રાથે ભાષણમાળા આરંભી હતી. ‘૫૮ માં જુદ્ધિવર્ધક માસિકતું’ ને ‘૬૪ માં ડાંડિયો નામ ને ગુણધારી કટાક્ષપ્રધાન પાક્ષિકતું’ અધિપતિપણું કવિએ કીધું હતું. એ સુંબઈગરાં ભાષણો, લેખો, કટાક્ષો, મજાકો, ધૂરકિયાંઓ, જજનાઓ, મર્મંભાણોનો ગદ્યસંગ્રહ તે મૂળતું નર્મગદ્ય. મહીપતરામે ‘સુધારેલું’ શાયોપયોગી નર્મગદ્ય તે તો પ્રધાનતઃ મહીપતરામતું નર્મગદ્ય; નર્મંદતું નર્મગદ્ય નહિ. જેમ દલપતતું કાવ્યદોહન તે જૂનું કાવ્યદોહન, તેમ નર્મંદતું નર્મગદ્ય તે જૂનું નર્મગદ્ય.

એમ નર્મંદકીર્તિદેહના બે પાયારૂપ નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય ગુજરાતિરાને પાટલે સ્થપાયા નવલરામ કહે છે કે ‘સને ૧૮૫૮થી ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જીંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો.’ અલખેલી સુંબઈનગરીમાંની નર્મદંબલહોજલાલીનો એ દાયકો. નર્મંદજીવનનો એ પૂર્વકાંડ.

એ પૂર્વકાંડની ઋતુઓ હવી કવિતાની વસન્ત ઋતુ અને પરમહસ સભાના દીક્ષિત સુધારકની શ્રીભ્રમ ઋતુ. પછી કવિ જાણે સૂરતમાં ચાતુર્માસ બેઠા અને અન્તે મહાકાળનાં દર્શન પામ્યા.

નર્મંદના કવિજીવનને આંખે એ વસન્ત ઋતુમાં સાજો ઉતરી. નિઘામાં ને પ્રેમનિરાશામાં, વૈધવ્યઝાળોના ને દેશઝાળોના, ઈશ્વેજ શૈલીના ને સંસ્કૃત શૈલીના, દયારા-

મશાઈ ને શામળશાઈ, વિચારટેકરી ઉપરથી ને સાચરછાળોને આરેથી 'કાવ્યરસની કવિએ વાદળીઓ વરસાવી, ને મોહિનીપુર મુંબઈનગરીને રસતરખોળ ઠરી બાદુગરી મોહિની લગાડી. અલખેલું મુંબઈ શહેર નમંદબૂરકીથી થનગની રહ્યું. ધનની પણ કવિને ત્હાં ત્હારે-ગળ પ્રમાણેની-છાળો ઉછળતી.

ભડોબલાલીની એ ઉજમાળી તિથિઓમાં પણ કવિને એ કડવા ઘૂંટડા પીવા પડ્યા હતા, જે પછીના જીવનપલટાના બીજરૂપ નીવડ્યા. એક તો એ કે વિધવાવિવાહના શાસ્ત્રાચે જતાં કવિના સુધારાના સાધીઓ સૌ કરમાયેલાં પાંદડાં જેવા ખરી પડ્યા, બાવા કિસનદાસ સંગાથે કવિને એકલપંદે જહું પડ્યું. અને બીજું એ કે કવિએ શૃંગાર ગાયો ત્હારે મુંબઈગરાઓ રસતરખોળ ઢાલવા લાગ્યા; પણ વીર ગાયો ત્હારે હીરોની સેના જેવા ભાગી ગયા. ધર્મવિચારમાં કવિ અનુભવ બોલે છે કે

‘ નમંકવિતાના શૃંગારમાં જીવનિયા બહુ રાજ છે, પણ તેમાંના વીર કે શાન્તને શું કરવાને જૂવે ? એ સઘળું શું બતાવે છે ? બ્રહ્મ નીતિ. ’

કવિની એ કીર્તિપૂણિમાંમાં યે એમનો એક મહામનોરથ વણપૂરાયેલો રહ્યો, અને તે મહાકાવ્ય લખવાનો. કેટલાં યે પગરણ માંડ્યાં, કેટલી યે વસ્તુરચનાઓ કીધી, કેટલા યે છન્દ કસી જોયા. મહાકાવ્યના રસમેધ કાંઈ કે ઝીલે એવો કવિને એક રોળા છન્દ ભાર્યો. શોધ્યો, દિશા-દિશામાં શોધ્યો, અખતરા કીધા, પણ મહાકાવ્યને યોગ્ય મહાછન્દ નમંદને સાંપડ્યો નહિ. ૧૮૬૨માં જીવરાજ

લખવા માંડયો, પણ જે વિરામથી જ અટક્યો. ૧૮૬૬માં વીરસિંહ આરંભ્યો, ને ‘સદા જ અપૂર્ણ’ એ કરુણ શબ્દે અધૂરો રહ્યો. પછી અદ્ભુત સુદ્ધ નામથી રામરાવણસંગ્રામ ગાયો. મહાવનના પ્રવેશસીમાડે જ કેા ગજરાજ સીમવે-લીઓમાં લપટાઈ જાય, મહાસંગ્રામની આદિપળોમાં જ યોધરાજ કેા ઘવાઈ પડે, તીર્થયાત્રાની પ્રથમ મજલથી જ ભાવિક યાત્રિક કેા પાછો વળે, એમ વસ્તુરચનામાં, છન્દ-શોધનમાં, આરંભઝાડીઓમાં જ કવિને એ મહામનોરથ ધૂંચવાઈ રહ્યો નમંદના મનોરથનું મહાકાવ્ય ગુજરાતને સાંપડ્યું હોત તો ગુજરાત આજ એર રસસમૃદ્ધ હોત.

નમંદનું એ પૂર્વજીવન. નમંદનું પૂર્વજીવન એટલે ખીભરી ગડગડતો ગિરિધોધ. પણ સાગરને મળતાં સૂધી ગિરિધોધ કેા ખીણવાસી થે નથી રહ્યા, કે ગડગડતા થે ન રહ્યા. નમંદના ગડગડતા ગિરિધોધે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં મહાનદનું ખીરગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કીધું.

પૂર્વજીવનમાં નમંદ કવિને કવિતા પ્રધાન ધર્મ હતો, ગદ્ય ગૌણ હતું. ઉત્તરજીવનમાં કવિને કવિતા ગૌણ હતી, ગદ્ય પ્રધાનધર્મ હતો.

પછી ૧૮૬૫ના જુલાઈ માસમાં નમંદે પાછો સ્થાયી સૂરવવાસ કીધો. નવલરામ કહે છે કે ‘ત્યારે જ એમના મનની વ્યથતા થગી.’

એ ૬૫ની સાલની કવિની ચિત્તવ્યથતા શી હતી? મુંબઈની દુનિયાં ત્હારે જે દવમાં ળળતી હતી તે દવ નમંદને દઝાડતો હતો.

મશાઈ ને શામળશાઈ, વિચારટેકરી ઉપરથી ને
આરેથી કાવ્યરસની કવિએ વાદળીઓ વરસા
નીપુર મુંબઈનગરીને રસતરબોળ કરી ભર
લગાડી. અલબેત્તું મુંબઈ શહેર નર્મદભૂરકીધી
ધનની પછુ કવિને ત્હાં ત્હારે-ગળ પ્રમાણેની

ભડોળલાલીની એ ઉજમાળી તિથિએ
જે કડવા ઘૂંટડા પીવા પડ્યા હતા, જે પા
ટાના બીજરૂપ નીવડ્યા. એક તો એ કે
શાસ્ત્રી જેતાં કવિના મુધારાના સાધીએ
પાંદડાં જેવા ખરી પડ્યા, બાવા કિસનલા
એકલખંડે જહું પડ્યું. અને બીજું એ કે
ગાયો ત્હારે મુંબઈગરાઓ રસતરબોળ
પછુ વીર ગાયો ત્હારે લીરુઓની સેના
ધર્મવિચારમા કવિ અનુભવ બોલે છે કે

‘ નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જીવાનિ
પછુ તેમાંના વીર કે શાન્તને શું કરવાને
શું બતાવે છે ? બ્રહ્મ નીતિ ’

કવિની એ કીર્તિપૂષ્ટિમામાં ચે એ
નોરથ વણપૂરાયેલો રહ્યો, અને તે મદ
કેટલાં ચે પગરણ માંડ્યાં, કેટલી ચે
કેટલા ચે છન્દ કસી જોયા. મહાકાવ્ય
ઝીલે એવો કવિને એક રાજા છન્દ બા-
દિશામાં ચોધ્યો, અખતરા કીધા, પણ
મહાછન્દ નર્મદને સાંપડ્યો નહિ.

લખવા માંડ્યો, પણ એ વિરાગથી જ અટક્યો. ૧૮૬૬માં વીરસિંહ આરંભ્યો, ને ' સદા જ અપૂર્ણ ' એ કરુણ શબ્દે અધૂરો રહ્યો. પછી અદ્ભુત યુદ્ધ નામથી રામરાવણસંગ્રામ ગાયો. મહાવનના પ્રવેશસીમાડે જ કો ગજરાજ સીમવે-લીઓમાં લપટાઈ જાય, મહાસંગ્રામની આદિપળોમાં જ યોધરાજ કો ધવાઈ પડે, તીર્થયાત્રાની પ્રથમ મજલથી જ ભાવિક યાત્રિક કો પાછો વળે, એમ વસ્તુરચનામાં, છન્દ-શોધનમાં, આરંભઝાડીઓમાં જ કવિને એ મહામનોરથ ધૂંચવાઈ રહ્યો નમંદના મનોરથનું મહાકાવ્ય ગુજરાતને સાંપડ્યું હોત તો ગુજરાત આજ એર રસસમૃદ્ધ હોત.

નમંદનું એ પૂર્વજીવન. નમંદનું પૂર્વજીવન એટલે ખીણ ભરી ગડગડતો ગિરિધોધ. પણ સાગરને મળતાં સૂધી ગિરિ-ધોધ કો ખીણવાસી ચે નથી રહ્યા, કે ગડગડતા ચે નથી રહ્યા. નમંદના ગડગડતા ગિરિધોધે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં મહાનદનું ધીરગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કીધું.

પૂર્વજીવનમાં નમંદ કવિને કવિતા પ્રધાન ધર્મ હતો, ગદ્ય ગોણું હતું. ઉત્તરજીવનમાં કવિને કવિતા ગોણું હતી, ગદ્ય પ્રધાનધર્મ હતો.

પછી ૧૮૬૫ના જૂલાઈ માસમાં નમંદે પાછો સ્થાયી સૂરતવાસ કીધો. નવલરામ કહે છે કે ' ત્યારે જ એમના મનની વ્યવ્રતા સમી. '

એ ૨૬૫ની સાલની કવિની ચિત્તવ્યવ્રતા શી હતી ? ગુણર્ધની દુનિયાં ત્યારે જે દવમાં જળતી હતી તે દવ નમંદને ઢાઝડતો હતો.

પુત્રસહોદા વૃદ્ધ લાલશંકર દવેએ ‘એમના ગદ્ય પ્રમાણેની લક્ષ્મીની ઉછળતી છાજ’ ને મુંબઈગાજતી પુત્ર-ક્રીતિ’ એમને ‘દૃષ્ટમાં દેહોત્સર્ગ’ કીધો. જુદિપ્રકાશમાં દલપતે એમને રમરણાંજલિ અપી’. હવે જે નાણાંની લીડ, કરજના બજાર, ને નાતબતના વધરાવરઝોળા વીતવાના હતા તે એવામાંથી એ સત્પુરુષ તરી ગયા. નાણાંલીડની વિટ-બજાએ તો નર્મદને છેક ગોકુળદાસ બોડિંગમાં નોકરી લીધી ત્યાં સૂધી રહી. ‘અત્યાર સૂધી એમનાં પુસ્તકો પારસીઓમાં બહુ ખપતાં, તેમણે જે વર્ષથી કવિની કંઈક તાલુકથી શુરસે થઈને તે વાંચવા જ બન્ધ પાડ્યાં હતા.’ બન્ય ગૃહસ્થો કનેથી એકાદ હજાર, પણ શ્રી કરસનદાસ માધવદાસ તન્કશી કવિને ૧૦ થી ૧૨ હજાર રૂપિયાની પ્રહાયતા મળી હતી, ‘નર્મદા કવિનો લોજ તે એ જ.’ ‘દયના થેરમદાના વાવાઝોડામાં એ સજ્જનનો વડલો પડ્યો. ને કવિનો છાયાવિશ્રામ પછી લાગ્યો. ખાનગી શીખવવા જવાતુ જેએક વર્ષથી બધ કીધેલું હતું. ખર્ચ તો થેર હાથીતું, ને હાથ ફેરો હતો મંપદમાં સદ્ગુણો ગણાય એ અત્કારે પીડવા લાગ્યા. મુંબઈમાં દિવસો દોઢલા થયા. ખર્ચ સંકોચવાને સંકલ્પે કવિએ પછી સૂરતવાસ કીધો. આપણા આશર-વિવેચક નવલરામભાઈને કવિનો ગાઢ પરિચય ત્યારથી થયો.

એ ખર્ચમ કોચના સંકલ્પને કવિ મૂરતમા ચે ન્યવ-હાડુ સ્વરૂપ આપી શક્યા નહિ. ‘ગળા પ્રમાણે ખર્ચ’ એ કવિની પ્રકૃતિમાં જ ન હતું. અવિચારી ખર્ચ સૂઝતી પ્રકૃતિનું અંગ છે, ને કવિની પ્રકૃતિ સૂરતી હતી. નર્મદા-

શાની છપામણીનું દેવુ ઉભુ હતું તોય સરસ્વતીમંદિર બંધાવવાના કવિને કોઠ થયા. એ ખરાબ છન્દ ન હતો, પણ ગળ ઉપરાન્તનો અભિલાપ હતો. પણ Circumspetion થી-એમેર નિરખીને ચાલે તો કવિ સાહસવીર શાના? પરિણામે મુંબઈમાંના જેવા જ દોહાતા દિવસો ન-મંદને સૂરતમાં ચે રહ્યા. ધન ચોધતા નમંદે નાટકો લખ્યાં. પણ લક્ષ્મી અવળચંડી છે, ચોધવા ગયે આઘી ભાગે છે. નાટકોએ ૧૩૦૦ રૂપિયા નમંદને આપ્યા. સરકારી દેળવ-ણીખાતાએ પણ સહાયતા કીધી, પુસ્તકો ખરીદ્યાં, ભાપા-ન્તરકામ સોંપ્યું, દેશીરાજ્યોએ એ ભાપાન્તર છપાવ્યું. પણ એમ યાત્રીક રૂપાપૂજે વહેતી નીક કાંઈ પૂરાય? નમંદના સાહિત્યસંન્યાસના ત્રતે રંકવા સ્વીકારી હતી; નમંદની સૂરતી પ્રકૃતિએ ધનાઢયવેડા કરી કરજને નહોતર્પું હતું. નમંદભક્તોને પૂછાય કે નહિ કે નમંદની સાહિત્યદ્રષ્ટીરી એ નમંદનું હુઃખ હતું કે ગૌરવ?

મુંબઈથી સૂરતવાસનો એ સ્થાનપલટો તો આખરે નમંદને જીવનપલટો નીવડયો. મુંબઈના નવરોજવેડા દેશમાં કોઈના ચે નભતા નથી, ને નમંદના ચે ન નભ્યા. 'સૂરત આઠ્યા પછી તો અમે જાણિયે છિયે કે કોઈની ચે પત્ની તરફ એણે નજર કરેલી કોઈના પણ આંભળવામાં નથી' એમ જાણને નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે; અને તે સાચી છે. નમંદનો એ સાત્ત્વિકઅંશી માનસપલટો.

પણ પછી વિધવાવિવાહનો પ્રસંગ ૧૮૬૬-૭૦માં ઉપસ્થિત થયો ને નાત બેઠે નમંદને વરઝોળા થયા.

૧ સૂરતની નાગરી નાતે-બ્રાહ્મણું તેમ જ ગૃહસ્થે-મહીપતરામના
 વસુરથી સનાતનતા ભણી ઝોક ખાધો હતો; એટલે એ
 ાતિમાનસ નર્મદ પ્રત્યે એ ભાવે વર્ત્યું, ને પછી ચિ.
 યશ'કરને ચે ઉદારતા દાખવી શક્યું નહિ. ઉચ્છેદક સુધા-
 વાળાઓએ નાતોને ભાંડવામાં ઉણપ રાખી નથી; અને
 ભનાં વચનવર્તન વિચારતાં જ્ઞાતિસંસ્થાઓનાં વચનવર્તનને
 જુલમ ' ભાખવે. તે વિવેકજુદિની ન્યાયતુલાનું સમતો-
 વપણું ન કહેવાય. એ તો વકીલની વાણી, ન્યાયશાસ્ત્રીની
 નહિ. ઉચ્છેદકો હુમલો કરતા હતા, સનાતનોએ સંરક્ષણે
 ઉભા હતા. ભદ્રંભદ્ર કહેનારાઓ બ્રહ્મંબ્રહ્મ હતા, અને ભદ્રં-
 ભદ્રો સ્હામે વેળે એમને બ્રહ્મંબ્રહ્મ કહેતા. પણ વ્યક્તિની
 ઉચ્છ્રંખળતા પ્રત્યે મહાજનમંડળ એવી જ પ્રતિઉચ્છ્રંખળતા
 દાખવે તો એ અન્યાય ન કહેવાય, તહો ય ' એના જેવા
 થયા ' એવું તો સહુ કહે. મોકેટિમને વિષખ્યાલો પાચે
 ત્હારથી ઇતિહાસ તો જાણે છે કે પક્ષાપક્ષી એ સૌ
 લોકસંસ્થાઓનો વિદ્યાતક રોગ છે.

સૂરતવાસથી નર્મદજીવનમાં બીજો સાક્ષરપણો એ
 થયો. કે મુંબઈમાંના ઉછળતા તરંગોનું સ્થાન સૂરતમાં
 અભ્યાસે, ચિન્તનમનને, ને ડહી ગંભીર ઇતિહાસવિચારણાએ
 લીધું. પડતું મૂકેલું કોશનું કામ 'દેવથી પાછું હાથ ધર્યું
 ને '૭૧માં પૂરું કીધું. નર્મદોય તે નર્મદની સાક્ષરતાનો
 ભગીરથપ્રયત્ન; કવિએ અન્તરિક્ષમાંથી ગુર્જરગિરાની જાણે
 ગંગા ઉતારી. નર્મદનો એ સાહિત્યપણો.

અને ત્રીજો એથી ચે વહેરો થયો દર્શનપણો, જેણે

આયુધ્યયાત્રાની દિશા જ ઉલટાવી નાંખી-કવિ પશ્ચિમમાં દોડતા હતા ત્યેમને પૂર્વમાં વાળ્યા. ભારતવાસી પશ્ચિમ-પન્થી મટી પૂર્વ-પન્થી થાય એ એની બૂલ છે કે કલ્યાણ ?

નર્મદા કવિવર પશ્ચિમ-પન્થી મટી પૂર્વ-પન્થી થયા એ જીવનપલટાનાં પ્રધાન ત્રણ કારણો હતાં. એક તો એમનો ઇતિહાસઅભ્યાસ; બીજું ભારતવર્ષમાં વાતા ત્હારના સમાજવાયરા; અને ત્રીજું ત્હારની રાજપ્રકરણી સદમદ્ મહાપ્રવૃત્તિઓ ત્રણેયને જરાક અવલોકિયે.

નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન રાજપ્રવૃત્તિઓએ ભરતખંડને ફલમલાવ્યો હતો. એક ૧૮૭૭નો દિલ્હી દરબાર; બીજું ઈલજટ્ બીલ, અને ત્રીજું રીપનલીધું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય-Local Self-Government. ૧૮૭૧માં નર્મદને ખારજો, તળ સૂરતમાં જ, રાયટ કેસનું છમકલુ છમકી ગયું હતું.

૧૮૭૭ના દરબારનું રાજપ્રકરણી રહસ્ય સ્વ. ઈશ્લા-રામભાઈએ એમના ‘મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના જીવન-ચરિત્ર’માં પા. ૨૬૧ મેં કાઠક લખ્યું છે. ‘રાણીશ્રીના હસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા પછી યુરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે ભરતખંડમાં રાણીશ્રીની પદવી કેવી ? ને કેટલી ?-તે ભરતખંડના રાજરાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહિ ?’ ‘અત્રેની પ્રજા એમ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમ જ જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની મત્તા શ્રેષ્ઠ નહિ હોય.’ ‘૧૮૬૮ માં ઇરાનના શાહે લખેલા એક દસ્તાવેજના સબધમાં

ઘણો વાંધો ઉઠ્યો.' 'આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઈએ.'
 'ઇંગ્લાંડમાં ખાનગીમાં નક્કી થયું કે પાટવી કુંવરને ભરન-
 ખંડમાં મોકલી રાબગણાની ઈન્છાઓ કેવી છે x x તે
 તપાસવું.' 'તેવામાં રશિયાના ઝાર બીજા નિદોલસે
 મધ્યએશિયાના શાહાનશાહનો ખિતાબ ધારણ કરીધો;' અને
 પૃથિયાનો રાજા પારિસમાં જર્મન કચસર થયો. 'મિ.
 કિંગરાયલીએ ૧૮૭૬માં પાર્લામેન્ટમાં એક બીલ રજૂ કરીધું.'
 'વાંધો હોવામાં મિ. ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો.' મોક્ષમૂલર
 ભટ્ટે કહ્યું 'મહારાજી' પદ ઠીક છે. સર વિલિયમ મ્યૂરે
 'કચસરે હિન્દ' પદ કહ્યું, ને તે મન્માન્ય થયું. 'અત્યાર
 સૂધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનું માન મળતું હતું, તેને બદલે
 હવેથી ૧૦૧ તોપનું માન' નિર્ધારાયું. મદ્રાસ મુંબઈ
 કલકત્તાથી ઉપડેલા બ્રિટિશ તોપખાનાએ સિન્ધુકાંઠે મોરચા
 માંડ્યા, ત્હારથી વસ્તુતઃ હિન્દનું સાર્વભૌમત્વ પ્રીટનના
 રાજવીને સંપડેલું છે. પણ જે Subsidiary Alliance થી
 દેશી રાજ્યોને વશ કરીધાં એ રાજદસ્તાવેજોમાંનો Alliance
 ગળદ આજ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તરાયે ઉભો છે. ગાયકવાડ
 મહારાજ નિજને Ally માનતા તે મટી ગયા. નિજામ
 સરકારે ૬૭-૧૯૩૮ સૂધી Your Faithful Ally બોલે છે.
 અફઘાનિસ્તાન ને નેપાળના રાજવીઓ His Highness
 હતા તે His Majesty થયા છે. ૧૮૭૭નો, ૧૯૦૩નો,
 ૧૯૧૧નો એ દિલ્હી દગ્ગારો, આ ઈતિહાસદ્રષ્ટિએ વિચારતાં
 તો, જે De Facto હતું તેને De Jure કરવવા કાળેના
 હતા. બ્રિટિશ રાજમંત્રીઓની આજ સૂધીની સાર્વભૌમત્વ
 કાળેની રાજરમન રાજભૂલ હશે કે નહિ હોય, પણ એ ત્રણે

રાજપ્રસંગોએ ભારતપ્રજાને કો ચિરસ્થાયી પ્રજાહક ન નિવાળવાની અને એમ એ રાજપ્રસંગોની ઐતિહાસિક મહત્તા સ્થાપી પ્રજાહૈયામાં અળાંક સ્થાન મેળવી ન લેવાની મહાન રાજબૃલ તો છિટિશ મન્ત્રીશ્વરોએ કીધી છે. ૧૮૫૮ ના દરબારપ્રસંગે પ્રજાને હંઠેરો બદ્યો હતો એ વાત પછીના મન્ત્રીશ્વરે વીસરી ગયા. એ રાજઉત્સવો પ્રજા ઉત્સાહથી ઉજવતી, ભાવ ને ધનની રેલો રેલાવતી; પણ હાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશ ને મનોભંગ થતી. સારો વિશ્વઇતિહાસ રોધી વળજેઃ કોઈ દેશમાં કે કોઈ ઠાળમાં ચિરંજીવ પ્રજાનિવાળેશવિહોણા રાજદરબાર ચિરંજીવ પ્રજા પ્રેમ પામ્યા છે ખરા ?

હંથેથી જેટલે આવે

પાણી પ્રજાભક્તિ તણું તૃપાળનાં,

કૃપારા તેટલા હંથા

ઉડે પ્રજાની તૃપા રાજભક્તિના.

ઇસખટ્ બીલની કથા ઇતિહાસબદ્ધીતી છે. '૫૮ના હંઠેરામાં મહારાણીજીએ પ્રજાસમભાવનો રાજકોલ ઉચ્ચાર્યો હતો કે 'અમારી બીજી સર્વ રૈયત બાળત જે રાજધર્મ' અમે અવશ્ય માનીએ છીએ, તેજ રાજધર્મ હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકની રૈયત બાળત અમેએ પાળવો જોઈએ એવું અમે સમજીએ છીએ, અને ઇશ્વરની કૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અન્તઃકરણથી પાળીશું.' મહારાણીજીનો એ રાજકોલ પછી પળાયો છે ? ને ખુદ

હિન્દમા જ હિન્દીધર્મેજ વચ્ચેના રાજઆડકોટો સ્થપાયા નથી? પ્રજાહિતૈથી વાઈસરોયે તે દીકું, ને એને ડોલમંગ બાસ્યો. એવા કેટલાક રાજઆડકોટ વિદારવાનુ રીપને બીકું ઝડપ્યું. બ્રિટિશ મન્ત્રીઓની પરવાનગી લઈ હિન્દી રાજસભામા એનું બીજ દાખલ કરીધું હિન્દવામી ઇંગ્લેન્ડે પ્રત્યક્ષ વિરોધ ઉઠાવ્યો. દંતકથાઓ સાચી હોય તો પડકાર પાછળ કંઈ કંઈ ખેલ ખેલાયા. અન્તે ઇંગ્લેન્ડના વિરોધે સન્હાર હારી, ને બીજ પડનું મૂક્યું, ને પછી હિન્દી નેશનલ કોંગ્રેસ સ્થપાઈ ઈલખટ બીવનો વિરોધ હોત નહિ તો કદાચ કોંગ્રેસ ત્હારે સ્થપાત નહિ ત્હારનો જ માત્ર નહિ, આજનો જ નહિ, ઇંગ્લેન્ડે હિન્દમા ગ્હે એ ઇતિહાસ સીમા પર્યન્તનો એ રીપનપૂર્યો. પ્રશ્ન સદાનો ખડો છે કે મહારાણીજીનો હંદેશમાનો રાજકોટ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર પાળવાની છે કે નહિ? હિન્દુ ઈસ્લામી પારસી-સમગ્ર હિન્દીઓને ને ઇંગ્લેન્ડને જમણી ને ડાબી આખ જેવા સરખા ગણ્યે કે નહિ? હિન્દુબ્રિટનની સિરસ્થાથી મૈત્રીનો, સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ તો તાર્કિક પાયો છે પ્રજા હિતૈથી રીપન મહારાજનો, દલપતદ્વારબસની મિત્રગેલડીનો એ ઇતિહાસસન્દેશ છે હિન્દુબ્રિટનની મૈત્રી એ દલપત હેયાભાવ હતો પણ હિન્દુબ્રિટનના મૈત્રીદ્રષ્ટાઓની સ્ત્રીની દ્રષ્ટિએ પ્રજાઓના લેહભાવ એ મૈત્રીના અન્તરાયો જ છે: પછી એ લેહો હિન્દીઓએ બ્રિટિશરો શુ માડ્યા હોય કે બ્રિટિશરોએ હિન્દીઓ શુ માડ્યા હોય બે રમ્યકો સમાન હયે તો સમાગ્ધ આગળ ધપયે. એ ગ્ધયકો

અસમાન હશે તો, પેલા ધાંચીનો ઘાણીની ચેઠે, સંસારરથ ચકાવો ખાતો કામનો કામ ધૂમ્યાં કરશે.

અને ત્રીજો રાજપ્રસંગ હતો રીપનબદ્યા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદાનો. એની મહત્તા હિન્દીઓ સહમજે છે. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદનો મ્યુનિસિપલ હોલ પછી રીપનહોલ કહેવાયો. પ્રજા આનન્દને ઉછાળે ચડી. રીપન-મહોત્સવ ઉજવાયો. ફલપતરામે ગાયુ :

હક આપિ એણે હોલવી આ દેશીજનની દાઝને.

x

x

x

તણ પક્ષપાતની વાતને નિષ્પક્ષપાત ધર્યો ઘણો,
ઈતસાક આપ્યો એકસમ દેશી અને ગોરા તણો.

x

x

x

રિપને અધિક આપાવિયું મહારાણીજીના રાજને

ઇંગ્રેજ રાજનીતિ ત્હારે પ્રજાહૈયે ઘેડી ને સત્કારાર્થ.
સોનાને ખીલે રીપને ઇંગ્રેજ રાજ્યને હિન્દહૈયે જડયું.
આપણા ડો, હરિ હર્ષદ ધ્રુવે અનેક પદો રચી સ્થાનિક
સ્વરાજ્યગીતાવલિ પ્રગટ કરી. ઇંગ્રેજ રાજ્યને રીપને હાય-
કાઓતું અધિકું આયુધ્ય અધ્યું. બ્રિટિશ પ્રજા સન્મુખે
બે હિન્દી રાજનીતિઓ બકી છે: એક રીપનરાજનીતિ, બીજી
કર્જનરાજનીતિ. જન્નેનાં ફળ ઈતિહાસે દીઠાં છે બ્રિટીશ
પ્રજાને રૂચે તે સ્વીકારે.

નમંદે પણ એ પ્રજાઆનન્દ અનુભવ્યો. નગરનગરનો
સ્વરાજ્યસિદ્ધિમાંથી નમંદહૈયે વિશાળા ડેહડ ભગ્યા. ને

ધર્મવિચારમાં પા. ૮મે નર્મદહેયું ઉચ્ચારી ઉદયુ કે
 'સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો
 તપ્ત બોલી શક્યો નહિ.' પા ૭મે નર્મદ ભાષે છે કે
 'સુધારાનો ઉદ્દેશ x x દેશાભિમાનની પ્રતિષ્ઠા; ને એનો
 ખરો મર્મ સ્વરાજ્ય કરવાનો.'

હિન્દી પ્રજાકીય મહાસભામાં સ્વરાજ્યમન્ત્ર ૧૯૦૬માં
 લલકારામાં ઠાઠાભાઈએ હિન્દને આપ્યો. અને એ પહેલાં
 સ્વચ્છેદ વર્ષ પૂર્વે નર્મદે એ શબ્દ ગુજરાતને આપ્યો
 કે, સ્વદેશાભિમાન શબ્દ નર્મદે ગુજરાતમાં લખ્યો હતો,
 સ્વરાજ્ય શબ્દથી પણ એ જ કાશકારે ગુજરાત શબ્દકાશને
 સમૃદ્ધ કરીધો. સ્વદેશાભિમાન ને સ્વરાજ્ય એ બે ગુજરાતને
 મર્મદહીધા રાજમન્ત્રણના વારસા.

અને સંસારસમાજના પણ નવવંટોળ ત્હારે દેગમાં
 ટાંકતા હતા, અને કાળપર ચિરસ્થાયી પ્રજાકટ્યાણના નિદ્ધાન્તા
 ઠ નહોતા તહેમને ડોવાવતા હતા. ઉચ્છેદક મુબમગરા
 પારકો ત્હારે પશ્ચિમની એક જ દિશામાં ફોડતા હતા.
 લપતગમ મદ્બોધતા કે નહું સાર બેશક ગ્રહણ કરો,
 પણ આપણું સાર ઉચ્છેદી દેશો મા. આપણા ઉચ્છેદકો, સદા
 સર્વત્ર હોય છે તેમ, ત્હારે ઉત્સાહજેરા હતા. એમને
 ભાષણતા કીધા કંઈક આયમમાજે ને કંઈક ચિયોમોડીએ.
 ચળિહારતા લઅઝઘડાથી પ્રજાસમાજ એવામાં ભાગી પડી
 તી ને બેની ત્રણ થઈ હતી. કેશવના 'અન્તર્યામીના
 ભલ'થી સમાજગૌરવ તેજસ્વી થયું નહોતું, અખવાયું
 તું. પૃથ્વીના દેશદેશે ધૂમીને મેડમ બેવેટસ્કીએ કહ્યું કે

પશ્ચિમનો સુધારો જડવાદી-પાર્થિવ છે, પૂર્વનો સુધારો અધ્યાત્મવાદી-બ્રહ્મજ્ઞાનરંગેલો છે. એમણે હિન્દને કહ્યું કે તહમારો ખલનો ખોલો. અને એવામાં આર્યત્વનો ઉદ્ધારક સૂર્ય ઉગ્યો-મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી. ‘અનાર્યત્વ તે અસ્વત્ય’ ને અકીર્તિ કર છે, આર્યત્વ સ્વત્ય ને કીર્તિ કર છે’ એ શ્રી કૃષ્ણભાષ્યા ગીતામંત્રની ઘોષણા સ્વામી દયાનન્દે હિન્દુભરમાં પાછી જગાડી. કૃષ્ણવ્રતો વિશ્વમાર્યમના પડ્યા ગુજરાતે પણ પડ્યા ને નર્મદે પણ ગીત્યા, કરસન-દાસ મૂળણ પછી કૃષ્ણદાસ કહેવાયા, દેશાભિમાનનું પરિવર્તન થઈ આર્યત્વનું અભિમાન જાગ્યું; લો ! મણી નર્મદે દેશ ગર્જના કીધી. કાવ્યવિચાર નહિ, ઇતિહાસવિચાર નહિ, ધર્મવિચારને જ્ઞાનઘાટે જઈને કવિ પદ્માસન વાળી બેઠા. મિત્રોએ ડાંડિયા જેવી ડાંડી પીટી મળકેા કીધી, સુધારક ને સનાતની લોક આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું, ગુજરાતની દુનિયાં ઘડિક ડહોળાઈ ગઈ, વિચારક પ્રજાઅગ્રણીઓને ધરતીકમ્પ જેવો આચકો વાગ્યો, પણ નર્મદા કવિએ તો પદ્માસન વાળ્યું તે વાળ્યું. ઓમકારનો પ્રલંબધ્વનિ યંબનાદ ગાનવી કવિ ઉચ્ચાર્યા કે બુદ્ધિવાદ નહિ, સંસારધૂમણ નહિ, પ્રવૃત્તિપ્રવાહ નહિ, ધર્મ એક જ આયુધ્યતું પરમ સત્ય છે.

મૂળ સ્વભાવે નર્મદ નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એ બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણત્વ ને બ્રહ્મતેજને જમાનાના વાદળ છવાયેલા હતા. વાદળીઓ વિખેરાયે તે પાછાં મધ્યાહ્નતેજે ઝળકી ઉઠ્યાં.

પશ્ચિમપંથી મટી પૂર્વપંથી થવાનું કવિજીવનમાંનું ત્રીજું કારણ નીવડ્યું એમનું ઇતિહાસચિન્તવન. મૈકાનો

તમે દશક બેસતાં ૩૭ વર્ષની પાછી વયે કવિ નર્મદ
 ઇતિહાસ આલોચના બેઠા. દલપતરામ તે અમદાવાદમાં
 પગ મૂક્યો ત્યારથી, ૧૮૪૮થી, ઇતિહાસઅભ્યાસક હતા.
 દલપતરામ પછી પચ્ચીસે વર્ષે નર્મદા કવિ કાળપ્રદાને
 દૂંઢવાને નીકળ્યા. એ પૂર્વે ને સૂરત આવ્યા પછી '૬૬માં
 સૂરતની મુખતેસર હકીકત કવિએ સંગ્રહી હતી, અને સૂર-
 તીઓનું નગરઅભિમાન સંકેતીને સતેજ કીધું હતું. '૬૭માં
 મેવાડની જાહોજલાલીનો વીરરસ સંક્ષેપમાં મારરૂપે ઉચ્ચાર્યો
 હતો. પછી નગરઅભિમાન વિસ્તાર પામીને દેશાભિમાન
 થયું, ને ૧૮૬૮-૬૯માં નર્મદે ગુજરાતીઓની સ્થિતિની
 ઇતિહાસઆલોચના કીધી. '૬૭માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિનો
 નિબંધ દલપતરામે લખ્યો હતો ને મુખ્યમંત્રી ઇનામ
 જીત્યા હતા.

ઇતિહાસદર્શન દૃષ્ટિમર્યાદા જેવું છે; એને છેડો નથી.
 જેમ જેમ એની ભણી જાવ, તેમ તેમ તે આધુનિક જાય છે,
 વિદ્યાગું થાય છે. નર્મદા કવિનો આત્મા સૂરતની, ગુજ-
 રાતની, કે મેવાડની હકીકતે તરખાય એવડો જ ન હતો.
 એ પ્રજાકથનીઓ તે વિરાટની અંગુલિઓ સમી હતી. એ
 અંગુલિદર્શને નર્મદને વિરાટદર્શનના મનોરથ થયા. '૭૦માં
 રામાયણનો, મહાભારતનો, ઇલિયડનો સાર લખી જગતનાં
 પંથ વિરાટકાવ્યોમાંથી ત્રણ વિરાટકાવ્યો પોતે ભણી ગુજ-
 રાતને ભણાવ્યાં. પછી મ્હોરેલી મહામાનવતા નિહાળી,
 પૂછ, ને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં. ત્હો ય સમસ્ત
 જગતનો ઇતિહાસ, માનવવંશની કાળકથા, પૃથ્વીની મહા-
 પ્રજાઓની ઉદયપાથલો દીઠા વિના નર્મદને જગત્દર્શન

અધૂરું લાગ્યું. ને તેથી ૧૮૭૪માં મહાદર્શન ૧૬-એટલે જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્ર દર્શન કીધું અને લખ્યું; અને પછી છેલ્લેવેલ્લે રાજ્યરંગ-એટલે સોળ તિથિ-ઓનાં જેવાં સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીનઅર્વાચીન ઇતિહાસ લખ્યો. કાલોડસ્મિ ઉચ્ચરતા વિરાટનારાયણને નમંદે નિરખ્યા. નમંદજીવનનો એ ઇતિહાસપત્રો.

ખાયરનને નહિ, દયારામને નહિ, કલિદાસને નહિ; નમંદ હવે વિરાટને નિહાળતો થયો; પૃથ્વીની મહાપ્રજ્ઞ-ઓના ઇતિહાસોમાંથી ગુર્જરમહાપ્રજ્ઞના લોકકલ્યાણમન્ત્રો શોધતો થયો. પછી પ્રજ્ઞાંકમાળામાં સૂર્યમાળા નમંદને ન્હાની લાગી; સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ન્હાની લાગી; પૃથ્વી-ભરની ઉદયપાદલોમાં ગુર્જરદેશે પ્રવર્તતી કાળસંક્રાન્તિ ન્હાની લાગી. કાળપ્રજ્ઞનાં ઓઘ ગાંભીર્ય ને વિશાળતા નમંદે નિહાળ્યાં. નમંદ કવિવરને ત્હારે થયું કે દાયકો તો કાળપ્રજ્ઞના સાગરતટના વેણુદગનું એક અણુપરમાણુ છે. એયું ને જાણ્યું કે મહાપ્રજ્ઞઓના ઉદ્ધાર કે વિનિષાત વધોથી નહિ, દાયકાઓથી નહિ, સૈકાઓથી મપાય છે. 'એક છે, અનેક છે; એકમાં અનેક રાજે છે' વિ. તું ગુર્જરવિખ્યાત નમંદસૂક્ત એ કવિવરે વિરાટદર્શને ગાળને ઉદ્ગાયું.

નમંદના સાક્ષરઉદ્યોગનો સમગ્ર હુંડો એમ વિરાટ-દર્શનમાં પરિણમ્યો.

કવિ હતા. ઋતુવર્ષન લખતા, ડોન જૂઆન લખતા, સભાઓ ગળવતા, દયારામશાઈગરબીઓ લલકારતા, શામળ-

શાઈ વજ્રેમંગચાંદબાની વાતો રચતા. વીરરસનાં ધ્યૂગત્રે।
 વગાડતી લાવણીઓ ગાતા, મહાકાવ્યનો મનોરથ સેવતા એ
 દ્વિવરે માનવવંશને કાળમાગરમા ઝોલાં ખાતો નિહાળ્યો,
 લોકલોકના ખેલાતા ને ઝીલાતા રાસ નિરખ્યા, ત્હારે ઘડીક
 રૂપ થયા, પ્રોઠા શાન્તિપ્રવાહમા પડ્યા. ગાડીવધન્વા ધૂણ
 ઉઠ્યો હતો એમ ધૂણ ઉઠ્યા. થભ્યા, વિચાર્યું, વાગોળ્યું.
 ચંદ્રકર ચંદ્રકર, મુદ્દશન ચંદ્રની પેઠે, આંખોને ચકાવો ખવરાવી
 ખવરાવી દેશમીમાઓ ફરીફરીને નિહાળી લેઈ. રોગ લેયા,
 અપાતી ઝોપધિઓ લેઈ. અન્તે એ સસારધનવન્તરીને
 થયું કે પ્રજારોગનું નિદાન સાચું છે, અપાતું ઔષધ સાચું
 નથી. ધર્મને વિસારીને કેવળ પુદ્ધિવાદથી આપણા કે દોઈ
 દેશના સંતારોગો મટે નહિ. ઠવિને ‘ઈતિહાસના અધ્યયન
 નથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું.’ નવલરામ

નર્મદે નિજની ભૂવ નીરખી, થભ્યો, વિચાર્યું,
 વિમાસણમાં પડ્યો. અને પછી ભૂલ્યા ત્હારથી ફરી ગણતો
 એ સસારમીમાંસક ધર્મવિચાર લખવાને બેઠો.

પછી ધીરે ધીરે એ ધર્મવિચારો આપણા સમત્ત
 ગુજરાતીઓના નવા અપાયેલા ‘ગુજરાતી’ પત્રમા પ્રગટ
 થયા. ‘ગુજરાતી’ પત્રની એ પ્રથમ ગુજ્જમેવા અને
 નર્મદની એ છેલ્લી ગુજ્જમેવા

દરપતે આયુષ્યને પ્રથમ પગથિયે ધર્મદર્શન કીધા
 હતાં, ઇતિહાસદર્શન કીધા હતા, અને તેથી લાંબા જીવન
 પન્થમાં આયુષ્યની ભૂલો દોક કીધી હતી. નર્મદે આયુષ્યને
 છેલ્લે પગથિયે ઇતિહાસદર્શન કીધાં, ધર્મદર્શન કીધા,

અને તેથી આયુધ્યની ભૂલો અનેક થઈ હતી. પણ અન્તે કાળદર્શનમાંથી પ્રજ્ઞદર્શન કીધાં એ નર્મદની માનવમહત્તા.

દલપતનર્મદને કવિતા તો સાધન હતું, પ્રજાકલ્યાણ જીવનલક્ષ્ય હતું. એસતા નવયુગના ખત્તે કવિવરો હતા. પણ એથી એ અધિકા દલપતનર્મદ આપણા નવયુગના આદ્ય સંસારમીમાંસકો હતા. ઉભય પક્ષે દલપત નર્મદનો મ્હોટોરો ભાઈ હતો. યુધિષ્ઠિર અને પાર્થની પેઠે મ્હોટો ભાઈ ધીર હતો, ન્હાનો ભાઈ વીર હતો.

‘રાજ્યરંગ લખવાને નર્મદે ન્હાનામ્હોટા ૨૦૦ ગ્રન્થોનું અવલોકન કર્યું, ને ઘણા ઈતિહાસ વાંચ્યા-વિચાર્યા.’
‘એ બધામાંથી કવિને એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે કેઈ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઈ શકે છે.’ આ બધાં નર્મદગિત્ર નવલરામનાં વચનો છે. એ રીતે ત્હારે ‘યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે’ ના ઉદ્ગાતાને ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ એ Social Evolution-સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ઐતિહાસિક મહાસિદ્ધાન્ત જગત્પ્રતિહાસના અભ્યાસે સ્કંભજાળ્યો. નવલરામ ઉમેરે છે કે ‘અનુભવમાં એ કેટલાક વખતથી આવેલું જ; પછી શાસ્ત્રીય (Scientific) સિદ્ધાન્તથી પ્રતિપાદિત થયું.’

ઈતિહાસઅભ્યાસે નર્મદને શ્રીખંડું કે ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ ગાનાર દલપત ખોટો ન હતો. અને નર્મદે પણ પછી દલપતપડઘા સમું ગાવા માંડ્યું કે

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું;

નહિ હિતાવળા-કાયરનું:

રણુ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

આમ દલપતનર્મદનો સિદ્ધાન્તભેદ ટળી ગયો.

નર્મદના ગર્જતા ગિરિધોધે પછી ધીરગમ્भीર મહા-
નદનું સ્વરૂપ ધાર્યું.

ધર્મવિચારમાંના નર્મદના અનુભવઉચ્ચાર કેટલાક
આ રહ્યા. પાનાંના આંકે આખ્યા છે તે ધર્મવિચારની ત્રીજી
આવૃત્તિમાંના છે. નર્મદના અનુભવોદ્ગાર ઘણાખરા મુખ-
ઈગરા મુધારા પરતવેના છે.

પા. ૨૧૦: (હું) સોળ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા
પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તોને સત્ય માનતો થયો.
(૧૮૭૪માં.)

પા. ૨૦૬: સં. ૧૯૧૬માં પરમહંસ સભાના કવિ
સભાસદ થયા. ‘એ (કવિ પોતે) લખે છે કે હું પહેલ-
વહેલો ‘સંસ્કારી’ મુધારાવાળો ૧૮૫૬માં થયો.’ નર્મદ-
શબ્દનકથા, નવલરામ.

‘સંસ્કારી’ મુધારાવાળો એટલે શું ? એ આપણે
૧૨મા પ્રકરણમાં વાંચ્યું છે. અને એને નર્મદ સ્વયં સાક્ષી
પૂરે છે કે

પા. ૨૦૬, નોંધ: અસલ અમારા મુખ્ય વિચારો
હંતા: ‘જગત્કર્તા એક છે ને તે મહાજન સદ્ગુણયુક્ત છે.
અનેક નામ તે શુભ ઉપરથી. વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત નથી; દેવ
પિતર નથી—તત્ત્વ જ્ઞાન તીર્થ એથી ફળ નથી. માત્ર મન

શુદ્ધ જોઈયે. શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. અવતાર વળી કેવા ? ઇશ્વર નિરાકાર છે, મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગનરક એટલે પાપપુણ્યનો મહલો. જીવને જન્માન્તર નથી. સૌ માણસ સરખાં છે, જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મી સાથે ભોજનવહેવારથી ને મધમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાતું નથી. ધર્મક્રિયા આવશ્યક નથી; લગ્નક્રિયા, મરણક્રિયા નિરર્થક છે. ’

પા. ૨૦૬: સં. ૧૬૩૦-એ વર્ષને અંતે (સરસ્વતી-મંદિર સ્થપાયા પછી દશેક માસે) બ્રહ્મના તત્ત્વસ્વરૂપ વિશે, ને વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત છે એ વિશે હું નિઃસન્દેહ થયેલો.

સં. ૧૬૩૦માં કવિ ‘ નિઃસન્દેહ થયા ’ અને ‘ સોળ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા. ’ તો કવિએ પરમહંસ સભાની દીક્ષા ‘ પદમાં લીધી કે ‘ પદમાં ? એક વર્ષનો કંઈક વર્ષદેર વાસે છે.

પા. ૨૦૭: સં. ૧૬૦૮માં પરમહંસ સભા મુખ્યર્થમાં થતી હતી, પણ તે પોતાનું કામ જાનગી રાખતી. તેનો ઉદ્દેશ લોક આવેખીવે જાતિભેદ ન રાખે તેનું કરવાનો હતો. . . . છૂપા સભાસદો નોંધાતા. . . . એમાંના કેટલા-એકે તથા બીજાઓએ મળી ૧૬૨૮માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની શક્તિનો બોધ બહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું જોઈ અમદાવાદના શુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. (સં. ૧૬૩૦માં.)

પા. ૨૦૫: પ્રજાએ હવે કીચો માર્ગ લેવો ? . . . ધીરજ રાખવી.

પા. ૨૦૪: દેશની એક જ ભાષા કરવી.

પા. ૨૦૨: ભોગલોલુપતા વધી ગઈ છે.

પા. ૨૦૧: લોકના અગ્રેગરો પોતાનું એકય કરી શકતા નથી, તો ખીલત કેની વાત કરવી ? (આજનો-૧૯૩૮નો ઇતિહાસ ૧૮૮૨-૮૩ના આ નર્મદવચનને સાચું કહે છે કે 'ખોટું' ? દલપત તો ૧૮૫૧થી ગાય છે કે દેશમાં સંપ ઠરે, સંપ ઠરે.)

પા. ૧૬૦-૬૧: ઈ.સ. ૧૬૫૮ સૂધી (શાહજહાનના રાજઅમલ સૂધી) લોક સર્વ પ્રકારે મુખી હતા. પણ ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વસ્થતા નહોતી.

પા. ૧૦-૧૧: પરદેશી ખ્રિસ્તી ઇંગ્લેન્ડ જેટલું જેવું મુળ દેશી પરધર્મી લોકને સઘળી જાતને સરખી રીતે આપે છે તેવાં છસે સત્યાસી વર્ષના કાળમાં (૧૧૬૩ થી ૧૮૮૦ સૂધીમાં) કોઈ હિન્દુ કે મુસલમાન રાજ્યે આપ્યું છે ? ના; રાજ્ય સાકં છે.....રાજનીતિ જગડવા માંડી છે એમ સમજૂકો કહે છે, પણ તેઓ નથી ઇચ્છતા કે રાજ્ય જાય.

પા. ૩૨: ' વિધવાવિવાહ એ મુધારાના ઇતિહાસનું એક ખોટું પ્રકરણ છે; જે વિષય ૨૭ (૪૦) વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાય છે; જે વિષયમાં જન્મે કવિ (દલપતનર્મદ) એ લખ્યું છે. દલપતરામે વધારે. '

દલપતનું લેખન વધારે છે તો નર્મદનું વર્તન વધારે છે.

પા. ૬૫: સતી થવાનો ચાલ જંધ ખાડવાનો ધારો

થયો (હિસેબર ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિત્યધર્મ, પણ સતી ન થવું એ સમયનો ધર્મ થયો.

પા ૧૨૬ અમારૂં મત હવે આ છે કે ધર્મોચારે પોતાને જિંદગી માનનારી જ્ઞાતિઓમા વિધવાલગ્ન ન થવા.

પા. ૩૩ નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જીવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાના વીર કે શાતને શુ કરવા જૂવે? એ સઘળું શુ જતાવે છે? જાદ નીતિ.

પા ૩૪ મર્યાદા સુવડતા ભલેશીએ ઘરમા ઓછી, પણ બહાર બહુ જતાવે છે.

પા. ૩૪ અમે નથી સમજતા કે સુધારો (વૃદ્ધી) મહારાજેનો પીછો શા માટે નથી મૂકતો? સુધારો નીતિ-અનીતિનો પારખ થવાનું ટોળાં જરૂર છે, પણ તેના કર્મ તે સઘળા જતાવે છે તેની ક્રિયામા ને કાર્યમા

પા ૩૪, નોંધ શુ બીજા પથોમા દુરાચાર અનાચાર છગપ્રપચ નથી? એ એનું પાપ વિશેષ કે વલ્લભ-પથના જારકર્મનું? એ પાપ વધારે કે સુવાસના ખોટા કર્મનું? ચિમરાજા કે તેનો ચિનગુપ્ત જાણે

પા ૩૩ આપણામા નીચી મનાતી જ્ઞાતિઓએ હાડધી દૂર રહેવા માડ્યું ત્યારે જિંદગી જ્ઞાતિઓ તેમાં આનંદ માણતી થઈ છે

પા ૭૭ ઉપજીતા દેખાતી નથી, અસર કંઈ છે, તેમ પુણ્યપાપનો અસર પણ છૂપી ક્રિયા ને પ્રગટ કાર્ય દેખાડે છે.

પા ૪૦ સુધારાનો પ્રવાહ અટક્યો છે ને ક્ષીણ

થયો છે, અમે દિશા બદલાવિયે છીએ. . . . હવે અમે કાળને નમી માનપૂર્વક સુધાગત્રુ વિસર્જન કરીશું.

પા. ૧૧૮: મંડળ (Society-સમાજ) ની અમણાંની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રથમ તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઈએ.

પા. ૧૧૮: વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ટકાવવી.

પા. ૧૧૪: આર્યને સ્વધર્મે જ શ્રેય છે, અન્યથા નથી,

પા. ૩૬: ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા વિશે કોઈ પ્રસંગે લખાશે. તો પણ ત્રણ નામ તો અંહી ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું: શેઠ મંગળદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, શેઠ બહેચરદાસ (લશ્કરી)

‘ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા’ શેઠ મંગળદાસને ને શેઠ લક્ષ્મીદાસને દલપતે દલપતકાવ્ય અર્પણ કર્યું છે.

પા. ૩૭ સુધારો પોતાના ચોજેલા કામમા ફાવી શક્યો નથી.

પા. ૩૭: ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, માંડો પડ્યા ધરથી.

પા. ૩૩. સુધારો કરવાને માટે બે નીતિ કહેવાય છે, ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર’ અને ‘ચા હોમ કરીને પડો.’ એ બેમા સમયને માટે બીજી જ જરૂરની હતી. તે જુવાનિયાએ બહુ વખાણી. પણ કામ કરવામાં તે વપરાઈ નથી, ને વપરાઈ ત્યાં દુઝડ થઈ છે, જોઈએ તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી. પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વિશેષે વ્યવસ્થિત

કાળમાં કરવાનો છે. તો પણ જો નીતિને પ્રસંગે વિચારી ચેાજવી.

ઉત્તરનર્મદ દલપતનીતિને સંસારકલ્યાણાર્થે નિરર્થક માનતો નથી. 'વિશેષે વ્યવસ્થિત કાળમાં' રહેનો સદુપયોગ સફળ માને છે. દલપતજીવનકાળમાં જ એ દલપતનીતિ સફળ થઈ હતી. નર્મદ કહે છે કે પોતાના જીવનકાળમાં નર્મદનીતિ દુઃખદ થઈ છે.

ધર્મવિચારે અનેક વિચારકોને પુનરાવલોકન કરાવ્યાં. નવલરામને તો મ્હોટું મનોમન્યન થયું કે સુધારો મરી ગયો કે શું ? અને અંતે નવલરામે સાર સારવ્યો કે ના, સુધારો મરી ગયો નથી, જીવે છે; પણ તે સુધારકોને લીધે નહિ, પણ નવસંસ્કૃતિનાં કાળજીને ને દેશભરમાં પહોંચી એ ભરતીને કારણે. ધર્મવિચારમાંના નર્મદના સંસારઅનુભવોને નવલરામ સાક્ષી પૂરતા, સાચા કહેતા; પણ કહેતા કે જહાજ ભાગ્યે પ્રવાહ અટકતા નથી, ઝાંઝરઝમઝમતા રાજરથ ભાગ્યે યાત્રાના પન્થ કે મહાહેતુ ભાગી પડતા નથી.

સૂરતવાસ કીધા પછી આમ નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન જીવનપલટા થયા. પ્રથમ તો નવલરામ સ્વાનુભવની સાક્ષી પૂરે છે તે, પરંતુ સહામે દૃષ્ટિ ચે ન કરતી પવિત્રતાનો; બીજો વાવાઝોડા જેવા છુટ્ટા ને તરંગોને બદલે ગરબીર ચિન્તન મનન ને વિચારણાનો; અને ત્રીજો ઈતિહાસના અધ્યયનથી પ્રીતેલા કાળમહિમાનો. ગાયત્રીના ત્રણ પાદ સમી એ મન્ત્રત્રયી નર્મદજીવનમાં સ્થપાયા પછી વિચાર-દેશે તેમ વ્યવહારદેશે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. એ પૂર્વે

એ કવિવરો પ્રત્યક્ષવાણના એક જ તીર્થના, પણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગના, યાત્રિકો હતા; તે પછી એક જ તીર્થના ને એક જ માર્ગના યાત્રિકો થયા.

હલપતનમંદનું મિલન એમ અશક્ય મટી શક્ય થયું. સંસ્કૃતિઓના સંગમવાટે પછી કવિવરો મળ્યા.

કવિશ્લવનમાં નવલસમભાઈ ડો. ન્યૂમેનનું દષાન્ત કહે છે, લોર્ડ રીપનનું દષાન્ત કહે છે, સાળી સાથે પરણવા દેવાની વિજ્ઞાયતમાંની જુનેશનું દષાન્ત કહે છે; અને પછી કહે છે કે આપણા જ દેશમાં નહિ, ‘સઘળે સંસારસુધારો બદલુ મોટો થાય છે.’ ‘કેળવાયેલાઓમાંથી સેંકડે હપ તો જુદા અને એકલપેટા બાયલા જ પયંતે નીવડે છે.’ ‘ભાદેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જ પાછા જૂના પક્ષમાં જઈ લગે છે’ ‘જહુનાયણ મહારાજ સાથે (૧૮૫૬માં) પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કિસનંદાસ બાવો-જે બડો તાલિમખાજ હતો-તેને સાથે લઈને એકલા જયું પડ્યું. ત્યારથી જ કવિનું સુધારાવાળા પરથી તો દિલ ઉઠવા માંડ્યું હતું. વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુદ્દશી રીતે પડવાની હિમત નથી.’ નવલસમભાઈનું નર્મદજમાનાનું આ સુધારાદર્શન. પછી નર્મદે સુધારાસંજ્ઞાથી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલન કરવા માંડ્યું; તોમાં ઘણી ખામીઓ દેખાઈ; વિચાર ફેરવવા માંડ્યાં; ‘આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ, પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો.’ ‘અભિ-

માન તથા કીર્તિલોભ જઈ ને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશકિતનીજ ખુદ્ધિ રહેલી હતી. 'એ (ધર્મ-વિચારતું) લખાણ ગંભીર અને ઘણું વિચારતું ક્ષણ છે. એમાં કવિના વિચાર ખુદ્ધિવાદ-Rationalism મૂઢી અગમ્ય-વાદ-Mysticism તરફ ઘણું દરજ્જે ઝોકી ગયા છે.' ખરૂં; ખુદ્ધિ એકલી માનવીને પરિતપ્તી નથી. ખુદ્ધિવાદથી પરને માનવઆત્મા વાંછે છે. સૂલમાંથી ગહનતા લહી નર્મદ કવિ એમ ઝોકાયા.

નર્મદની એ નવમીમાંસા પણ ધર્મવિચારમાં જગ-જાહેર થઈ.

હલપતનર્મદના કવિમિલનના પ્રસંગ પાછળ આમ નર્મદનો ઇતિહાસ છે, નર્મદને થયેલા ત્હારના સુધારા-વાળાઓના અનુભવોનો શુર્જરઈતિહાસ છે, રાજ્યરંગ ને મહાકાળદર્શન લખનાં વાચેલા ને નર્મદને વિરાટનો કાળ-મહિમા શીખવતા ૨૦૦ ગ્રંથોનો જગત્કૃતિહાસ છે. એ ઇતિહાસોમાંનાં કારણબળોને પરિણામે હલપતનર્મદતું કવિમિલન થયું.

નર્મદના શ્રાદ્ધરૂપે લખેલા કવિજીવનના ઉપસંહારમાં, ૧૮૮૭માં, નર્મદજીવનનો સરવાળો ઉચ્ચરતાં નવલરામ કહે છે કે 'આપણા શુર્જરકવિ અને સાચા દેશભક્ત, આ સમયે ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા શુર્જર-પ્રાન્તને ભારે ખેદ થયો.....બધાને લાગ્યું કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી.'

એ પૂર્વે આઠેક વર્ષે, ૧૮૭૬માં, નર્મદના સરસ્વતી-મંદિરે ગાયેલા કાવ્યની નોંધમાં દલપતકાવ્યમાં દલપતે લખ્યું છે કે ‘ માણસ માત્રમાં કંઈ ખામી તો હોય છે, તે સામું ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું. એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશાભિમાની, હિંમતભહાદુર, વિદ્વાન, અને દેશમાં ઘણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી. ’

આજ, ૧૯૩૮માં, લગભગ અર્ધી સદી પછી, દલપત-નવલની એ શબ્દાવલિઓ સ્થિતપ્રજ્ઞાએ વિચારતાં-પારખતાં નર્મદમિત્રના ને નર્મદપ્રતિસ્થીના એ ઉદ્ગારોમાં ભેદ કરતાં સામ્ય દસગણું દેખાતું નથી ? દલપતનું નર્મદશુણ-તોલન નવલના નર્મદશુણતોલનની પાડોશમાં જ છે. ભૂલો તો બ્રહ્માની ચે યઇ છે; પણ ભૂલોથી ભણે તે મહાપુરુષ. નર્મદનો શુણભંડાર સાચા મહાજનનો હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં એમ એ કવિવરોનું કવિમિલન થયું.

એક જ પ્રશ્નોત્તરથી નર્મદના શુણદોષની માનવમહત્તા પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમન્ત થશે. વિલાસના વધતા જતા આ યુગમાં આપણા સાક્ષરવરોમાંથી કોઈએ કહ્યું છે કે ‘ નથી નીતિ પ્રેમીના પન્થમાં. ’ અન્યે બાળી મર્મદારક ભસ્મ રાખતી ને સતી; અને એમના ટીકાકારે કહ્યું કે સતીને મર્મદારક ભસ્મ હોય નહિ. કોઈકે દેહરૂપશંથી પર Platonic Love ગાયોવણુંવ્યો, કે કોઈનાં ઘર ભાંગે નહિ ને સંસાર એટલો સારિવક રહે. કોઈક ઉચ્ચર્ચા Art is non-moral; અને એમ Non-moral કહીને પછી પ્રધાનતઃ Immoral Art ચીતયો. એમ નિજનિજના કૂવાઓમાંનાં ખારાંમીઠાં જળથી સોએ નિજનિજના સાહિત્યગ્રન્થોના કુડો ભર્યા. ઇતરોએ

તો મનોમન્યન નહિ, પ્રકૃતિસ્વભાવ જ પ્રકાશ્યો છે. નવ-
યુગની ઇતિહાસકુંભે તપાસી જોતાં, એક કામવિજેતા
દલપત અને એક લયલાકુમારીને પૂજતા એકધ્યાનસ્થ
કલાપી શિવાય, આપણા કેટકેટલા પ્રજાનેતાઓએ ને સાક્ષ-
રરત્નોએ ધરક્રીયાને પ્રિયા નથી કહી ? અને સાચ્યાખોલા
એક નર્મદ શિવાય, એમનામાંના કેટકેટલાકે નિજ જીવનની
એ હકીકત જાહેરમાં સ્વીકારેલી છે ?

સાચ્યાખોલો, સાહસવીર, બહાદુર, અટંકો, ગરૂડ-
ગામી, સદાનો પારદર્શક નર્મદ આપણા નવયુગનો
મહાપુરુષ હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં નર્મદે નિજ જહાજનું સૂકાન વાળ્યું,
ને ગર્જતા ગડગડતા બુદ્ધિવાદમાંથી ધીર ગમ્ભીર ધર્મવાદના
મહાપ્રવાહમાં નિજ નોકાને ખેડી.

દેવળ બુદ્ધિવાદનાં ઉછળતાં મોજાંઓમાંથી ધર્મવાદના
ધીર વિસ્તીર્ણ પુણ્યપ્રવાહમાં નર્મદના જહાજે ઝૂકાવ્યે
દલપતનર્મદનું મિલન થયું. વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ના બેસતા
વર્ષની એ પર્વણી હતી, ને મંગળકારી મંગળવાર હતો.

અને તે આમ બન્યું.

ઠવીશ્વરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોહનલાલનાં પત્નીને સં-
૧૯૨૬ના શ્રાવણ માસમાં સીમન્ત આબ્યું, અને ભાદ્રપદમાં
એ દલપતકુલવધૂ દેવવશાત્ દેવલોક યાગી. દલપતરામની
પૌત્રદર્શનની આશા ત્યહારે તો ઘડીક ભાગી પડી. પછીની
દિવાળીમાં એ વિધુર પુત્રનું સગપણ કરવાને દલપતરામ
ભાવનગર ઘઈ સૂરત ગયા હતા, ને ત્યાં નર્મદની
પાટોશમાં, ત્રીશેક ઘર મૂકીને, બહેવાઈઘર ઉતર્યા હતા.

દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે ‘ સંવત ૧૯૩૦ના કાતંક શુદ્ધ ૧ને દિવસે હું ખાનગી કામે સૂરત ગયો હતો. તે દિવસે કવિએ પોતાના મન્દિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમન્ત્રણ મને કયું હતું. દેટલોક બીજી કવિતા અંભળાવી નીચે લખી કવિતા મેં ત્યાં કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સભાનું વર્ણન છે અને બીજા અર્થમાં સભામાં વિરાજેલા ગૃહસ્થોનાં નામ છે.’ કાવ્યના છેલ્લા ચરણમાં કવીશ્વરે નિજ શૈલીમાં આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

લાલશંકરમુતની મઢા ઈશ્વર પૂરે આપ.

ડુંગરામ મહેતાજી, સુકુંદરાય મણિરાય, જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ-દલપતરામના એ જૂના મિત્રોએ સભાસમારંભમાં હતા. તેમ જ વેદાધિ વિસ્તરનારા શંકર પાંડુરંગ પંડિત, દાકતર ધીરજરામ, શ્રીયુત ઉમેદરામ આણુંદરામ, શ્રી કેપુશરે હોરમસજી આદિક સાહિત્યરસિક સર્જનો પાછું હતા. નર્મદના સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભની એ સારદસભાને દલપતરામે દેવસભા સાથે સરખાવી હતી. ૧૮૭૬માં દલપતકાવ્યમાં એ કવિતા છપાયેલી છે.

દલપતકવિનિવાસનું વાસ્તુ મ. ૧૬૨૦ની એસતી નવરાત્રીએ થયું હતું; નર્મદકવિનિવાસનું વાસ્તુ સં. ૧૯૩૦ના એસતા વર્ષે થયું.

’ પદના અંધડા પછી એક વાર, ઇસ્વી ૧૮૬૪માં, અમદાવાદમાં, કવીશ્વર કવિવરની સભામાં ગયા હતા. તે પછી દશે વર્ષે નર્મદસભામાં એમ દલપતરામ ગયા. સોળે

વર્ષે પ્રથમ-પહેલ્લીવાર નર્મદઆંગણે દલપતે પગ મૂક્યો. સૂરતે નિરખ્યું કે કવિમિલન થયું. દુનિયાના લોક એ ન બનવા સમું માનતા. પણ દુનિયાં વીસરતી હતી કે દલપત-નર્મદ દુન્યવી લોકથી મ્હોટેરા હતા. તે તિથિએ સૂરતે દીકું કે દુનિયાં અશક્ય ધારે છે તે મહાપુરુષો શક્ય કરે છે.

પછી સં ૧૯૩૧ની વસન્તપંચમીએ પુત્ર પરણાવવાને કવીશ્વર જાન જોડીને ફરીથી સૂરતમાં આવ્યા. શુદ્ધ આઠમનાં લગ્ન હતાં, વરઘોડો હતો. વરરાજનો અતુલ, દલપતનો દ્વિતીય પુત્ર, મગનલાલ નર્મદા કવિને એ શુભ પ્રસંગના આમન્ત્રણે ગયો હતો. તે સ્થાંજે દલપતપુત્રનો વરઘોડો સૂરતની ઘેરીઓમાં ફર્યો ત્હેમાં સાજનમહાજનમાં મોખરે નર્મદ કવિ હતા. કવિપુત્રનો વરઘોડો કવિવરથી જ શોભે ને ? સૂરત શહેરે નિહાળ્યું કે દલપતનર્મદ મહાપુરુષો છે.

અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં અગ્રપૂજા કૃષ્ણચન્દ્રની થઈ હતી તે તો જગજાહેર છે. તેમ દલપત બહેવાઈ પતવાળીવાળા વિજયાશંકરે દલપતજનને પહેરામણી કીધી ત્હારે વરપિતાની પહેલી પાઘ દલપત કવીશ્વરે ન્હોતી જાંધી, નર્મદ કવિવરને બન્ધાવસવી હતી.

નર્મદ સૂરતનગરીનું નાડ હતો, સુજનતાનો શાહસો-દાગર હતો, મ્હોટપની મૂર્તિ હતો. દલપત તુળમે કૃષ્ણ-દેશનો સૌરાષ્ટ્રી હતો, રાજસભાઓનો સહવાસીસંસ્કારી હતો, વિવેકઃ વશમો નિધિઃ પ્રીછનારો હતો. બેસતા વર્ષેનો નર્મદ કીધો દલપતસત્કાર ને વસન્તમાસના અજવાળિયામાં

હલપતવાળ્યો નર્મદસત્કાર તો શકુન્તલા નાટકના સાતમા અંકમાંના દુષ્યન્તમાતલીસંવાદમાંનો પ્રથમ શ્લોક સ્મરાયે છે કે

કીધ ઈદ્ર શુ ખ્હાડ આદિમાં તે

હીધ સન્માનથી આપ અલ્પ માનો;

વળો પ્રાક્રમત્રિસ્મિતે સુરેન્દ્ર

તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

ગજરાજ ને કેસરી સિંહ મળે એમ ગુજરાતના એ કવિવરો પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે મળ્યા.

હલપત ને નર્મદના નામોચ્ચાર સાથે જ આ આલેખકને વસિષ્ઠને વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ થાય છે. આપણા અવોચીન કવિવરોમાં એ પ્રાચીન કવિવરોની છાયાઓ ઉતરેલી હતી.

આપણા નવયુગનો હલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.

હલપત ને નર્મદ ગુજરાતની બે પાંખો છે, વર્તમાન યુગનો બેસતો કાળયોગ વાંચતી ગુજરાતની બે આંખો છે. કેટલીક વેળાએ એક જ મનુષ્યની બે આંખોના પ્રત્યેક ચક્ષુમાનો નંબર નિરનિરાણો હોય છે; અને એ નિરનિરાણા — પાર્શ્વ છતાં ચે બન્ને આંખો મળી એક દષ્ટિ રચે છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે હલપતનર્મદની બે પાંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજ્ઞને ઉન્નતિમાર્ગે વિચરાવે છે, હલપતનર્મદની બે આંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજ્ઞનો દષ્ટિયોગ ઘટે છે.

વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ ના બેસતા વર્ષે ગુજરાતના કવિવરો એમ નર્મદનગરીમાં મળ્યા. પરદુઃખસંજક વિક્રમદેવના

તખ્તારોહણની શકપ્રવર્તક મંગળતિથિએ પ્રેમશીર્ષાન્કિત
સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભમાં ગાયેલી કવિતામાં
૧૬૩૦ ના સંવત્સરના વિધિયોગનો અર્થવિસ્તાર દલપતે
ભાષેલો છે.

૦=પૂર્વે ચિદ્ર આકાશ શૂન્યરૂપે સર્વ સ્થળ;

૩=તેથી ઉપજ્યા ત્રિગુણ, ત્રિલોકી યદ્ય વળિ તે પળ;

૬=ભરતાદિક નવ ખંડ ભૂતળે ઉપજ્યા ભાળેા :

૧=એ સૌ એક સ્વરૂપ સમજીને સંશય ટાળેા.

એ સમજણ કેરી સૂચના ઝોગણીસે ને ત્રીસમાં;

સમજૂ જન મનમાં સમજજે, લેહ લલો ભૂત્રીશ મા.

દલપતનર્મદતું એમ કવિમિલન થયુ. અને ‘એ સૌ
એક સ્વરૂપ’ એમ ભાષી વિશ્વઐતમાં દલપતનર્મદતું
દ્વૈતાદ્વૈત-દ્વૈત છતાં યે અદ્વૈત-કવીશ્વરે ત્હારે ઉચ્ચાર્યું.

દલપતગંગામાં નર્મદજમના એમ ભળી ને ભાગી-
રથી ધઈ.

સુધારકો પૂર્વનર્મદને પૂજે છે, સનાતનીઓ ઉત્તર-
નર્મદને પૂજે છે. સંપૂર્ણ નર્મદ એટલે પૂર્વનર્મદ અને
ઉત્તરનર્મદની સાગમટે ઘડેલી મહાપ્રતિમા .

પૂર્વનર્મદથી કે ઉત્તરનર્મદથી સંપૂર્ણ નર્મદ
ઝડોટો છે.

આ જીવનકથાઆલેખક સંપૂર્ણ નર્મદનો પૂજારી
છે; અને સંપૂર્ણ નર્મદ વિશે ઉચ્ચર્થો છે કે નર્મદની જીવન
ઋતુઓ સરખાવતાં નર્મદ હતો Great as a poet, greater
as a literatuer, and greatest as a man.

ઉત્તરોત્તર ચક્રકી નમંદની નિજની એ ત્રણ કક્ષાઓ.

નમંદના પૂર્ણાવતારને પૂજ્યે તે દલપતનમંદ ઉભયને પિછાનશે. નમંદના કલાઅવતારને આરાધ્યે તે નમંદને યે નહિ ઝોળજે, ને દલપતને યે નહિ ઝોળજે.

નમંદમાં દ્વિત્રિયશુભો હતા, દલપતમાં પ્રાક્ષણશુભો હતા. નમંદ વીરાશ્વન વાળતો, દલપત પન્નાસને બેસતો. નમંદ સાહસિક હતો, ચોક્કો હતો, વીર હતો; દલપત દેશમાળી હતો, પ્રભાપુરોહિત હતો, ધીર હતો. મ્હારે તો મન્ને ચ વડિલો છે, વન્દનીય છે. નવલરામ કહે છે દલપત-નમંદ અપ્રમેય છે. ખરૂં. છતાં ચે કોઈ પ્રમેયતા પ્રીછવા શિછતું જ હોય તો આયંસંસારે, આયંદંતિહાસે, આયં-કરકૃતિએ તો યુગયુગાન્તરથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો જ કે દ્વિત્રિય શ્રેષ્ઠ કે પ્રાક્ષણ શ્રેષ્ઠ ?

પ્રકરણ ૨૦ મું, દેશદર્શન; નવાં પૂરો

દરમિયાન દેશમાં નવાં અન્ધારાંઅજ્ઞવાળાં ઉગતાં હતાં. હુનિયાં દોડતી હતી, થંભી ન હતી.

દલપતજીવનસરિતાનાં જળ અખંડ અને અવિરત વહેણે વહતાં જતાં હતાં. પણ નમંદાજીને યોજન-મે યોજનવાળે નવનવા ઘાટ આવે છે એમ દલપતજીવનના કાળ-પ્રવાહને પણ દાયકે-મે દાયકે અવનવા ચંસારઘાટો આવતા. એમાંના કેટલાએક ઘાટો આજ જીરણ ને જરજરા થઈ ગયા છે, અને કેટલાએક અધિકા સુદૃઢ ને વિસ્તીર્ણ પગથારાળા બન્યા છે. આયુધ્યસરિતાનાં નીર વહે જતાં, વહે જતાં; તેમ તેમ તીર્થતીર્થના ને ગામગામના ઘાટ આવ્યે જતા. એ ઘાટે ઘાટે નિરનિરાળાં દેવદેવીઓની દુહરીઓ હતી, અને તે નિરનિરાળા મન્ત્રોચ્ચારે ઉચ્ચરતી. પણ સહુને પીવાનાં પાણી હતાં એ એક જ અને અક્ષાટ કાળપ્રવાહનાં-પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના મહા-સંગમનાં. દલપતજીવન તેમ જ દલપતકવન એ સંસ્કૃતિઓના સંગમના મહદ મન્ત્રોચ્ચારણ હતાં.

જગતર્ધતિહાસનું પરમ સત્ય ત્યહારે હતું પ્રાચીન અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓનો મહાસમન્વય. કવીશ્વરની કવિતા એનાં ગીતો સદા ગાતી.

હુનિયામાં ત્રણ દાયકે પેઢી બદલાતી ગણાય છે. આપણે ત્યાં નવયુગમાં દોઢ દાયકે પેઢી બદલાતી. તોયે એ ઉતાવળિયાંઓ ને અધીરિયાંઓ ભારતની એ ધીરી પગલીઓ

ભાખતાં, અજ્ઞાન ને અણુધ પરદેશીઓ Unchanging East કહીને ભાંડતા.

એક સર્વવિદિત દધાન્ત ઇતિહાસ ઉચ્ચરશે. ૧૮૯૩ માં પ્રજાપ્રતિનિધિત્વવન્તી પ્રથમ ધારાસભાઓ ઇલાકે ઇલાકે સ્થપાઈ. ૧૯૦૮-૦૯માં પછી ગ્લાડસ્ટનશિષ્ય લૉડ મોલીઓ એમાં સુધારા કીધા. પછી ૧૯૧૬-૨૦ માં મિ. મૉન્ટેગ્યૂએ એ સુધારાઓને સુધાર્યાં. આજ ચોથે દાયકે સર સેમ્યુઅલ હોર એ સુધારેલા સુધારાઓને સુધારવા-કે જગાડવા ?- બેઠા છે. અને હવે સર સેમ્યુઅલના સુધારા કદાચ વીસમી સદીના પાંચમા દાયકામાં સુધારાશે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનો ભારીતીય ઇતિહાસ બોલે છે કે બારપન્દર વર્ષોને આંતરે રાજકીય સુધારાનું પખવાડિયું જઢલાય છે.

પન્દર વર્ષથી આથે પેળી શકે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિવન્તા રાજપુરુષો હવે શું ક્રીટનમાં ઓછા પાકતા હશે ?

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે કંઈક એવું હતું -દસપન્દર વર્ષે બહુ નવાં બહેણુ આવતાં. નવંયુગનો ગુજરાત બાળક હતો; ને પહેલી વીશીમાં બાળકનું વાન વધે છે એટલું પછી વધતું નથી. દસબાર-દસબાર વર્ષોને અન્તગાળે દલપતજીવનના સરિતવહેણને નવનવા ઘાટ આવતા: ૧૮૪૮માં, ૬૦-૬૨માં, ૭૦-૭૫માં, ૮૪-૮૬માં, ને ૯૬-૯૭માં '૪૮ પછી ફારબસદલપતે ગુજરાતને શહેરગામકે ધૂમીધૂમીને દેશને ઢઢાળીને જગાડ્યો. '૬૦-'૬૨માં દરિયો ઓળંગવાના ને મહારાજ લાયગલ ઠેસના સંસારઝડાઓ મંડાણા '૭૦માં પ્રાર્થનાસમાજો ને '૭૫માં આર્યસમાજ-

થિયોસોફી સ્થપાયાં, '૭૭નાં કચસરે હિન્દનો દિલ્લીદરબાર ભરાણો. '૮૪-'૮૬માં નર્મદના ધર્મવિચારે, રીપનના સ્થાનિક સ્વરાજ્યે, ઈલિન્ટ ધીલે ને કોંગ્રસસ્થાપનાએ ધરતી-કમ્પ કીધા. '૯૬-'૯૭માં મરકી આવી, લશ્કરી મરકી-રાજ્યો સ્થપાયાં, બન્ધૂકડીઓ ફૂટી, રાજદ્રોહનો ખટલો મંડા-યો, કર્જત આવ્યો, દલપતજીવન સંકેલાયું, સૈકો બદલાયો. મહારાણીજીનો મણિમહોત્સવ ઉજવી ૧૯ મે સૈકો ઉતર્યો.

બુદ્ધિવર્ધક સભાના ઉચ્છેદક પક્ષે મુંબઈનગરીની શુભરમ્ભને એવી ભડકાવી મૂકી કે પછી ત્રણ દાયકે સભાની ભડક ઠંઠક લાગી. પોતે ચે થાકી ગયા, અને સભા તેમ મુંબઈગરો સુધારકવાદ વેરણુછેરણુ યઈ ગયો. એ બધું આપણે પૂર્વે વાંચ્યું છે. મહારાજ લાયબલ કેસ એ દબની કતુનો આપણે ત્હાંનો છેલ્લો ભડકો. પછી ઠરસનદાસ વિલાયત ગયા, અને વિલાયતથી આવી ઠાઠિયાવાડ સરકારી નોકરીએ ગયા. મહીપતરામ તો તે પૂર્વે હીપોટી થયા હતા, સરકારમોકલ્યા વિલાયત જઈ આવ્યા હતા; અને આવીને દેશ-ઝપડાઓમાંથી નાતઝપડામાં ધૂંચવાઈ પડ્યા હતા. નર્મદે મુંબઈ છોડી સૂરતવાસ કીધો હતો; ને શબ્દશક્તિના ને ઇતિહાસ-શક્તિના નવા પાઠ પઢતો જીવનના નવઅભ્યાસોમાં નિમગ્ન હતો. નર્મદ ને બુદ્ધિવર્ધક ઇતિહાસની આપણી દીવા-દાંડીઓ છે. નવલરામ બાબલગનજત્રીશીની ગરબીઓમાંના અતુલવલંકાર સંઘરતા હતા. ને દલપતરામ સોસાયટીને ધનસમૃદ્ધ ને સાહિત્યસમૃદ્ધ કરતા હતા, કાવ્યદોહન ને સામગજસતસઈની પ્રાચીન કવિતાઓ સંશોધતા હતા, વેન-

અગ્નિના 'સુધાગનું' પુનઃ' ગાતા હતા, ઝાંખો, ધીરો, લોક ઝીલે એટલે તારુપ્રકાશ જુદિપ્રકાશમા પ્રકાશતા હતા, બાળદોને ને શ્રેયેદાત્મીએને આજે જે વ્યવહારક્રમ દાકાને પાય છે એની શબ્દતમધુર્યવન્તી પ્રજાઓપદિએ પ્રતને ખાતા હતા. ગાજના મેવ આયત્રી ગયા હતા, ધીની અખડ એડન્યેત દલપતનવાત્મી દેશમા વડે હતી હતી. નવશાસ્ત્રાપીઠ અને નવશાસ્ત્રાપીઠો નવશિક્ષણ પરિવાર પ્રજાદેવત્તી દાન દલપતશાયી Evolution શૈલીએ મુખપન્વિર્તન સર્જવાનું કર્તો હોતો

પણ Evolutionનો એ સતત વહેનો યુગપ્રવાહ દેદલાકને અતિમન્દ ભાસતો Revolutionની આય હોય કે ન હોય એવ.એ જે Revolutionના પૂરપ્રવાહની બાજો પોકાગત'. જુદિવર્ધકના ચક્રમાં પૂની પેઠે એમનાં જે પૂર ચક્રતા ને દલ્લાખગના એસની જતાં. એ યુગપ્રવાહોમાથી આર્યાવર્તે આજે દો ગાજતો હોય તો એક જ પેટા ભીખ પિતાનહ સમા નૈમિક્ષિ બ્રહ્મચારી મહર્ષિ દયાનન્દ સન્વતીનો આર્યપ્રવાહ

પહેલું પૂર ચક્રયુ જનદેશમાં પશ્ચિમને પ્રથમ રાજ-સપટ્ટં ભાગતવર્ધને પ્લાસ્ટી પડી વયો પગદેશી વ્યાપાનીએ ને અનલદાને સજાવે પાદનીએ આ દેશમાં આવ્યા. એમણે શાળાએ ન્યાપી, છાપખાનાં આણ્યાં, દનિપતાલો માડી, અને એ દાન ધર્મોપદેશ દાને યુગયુગજની હિન્દુધર્મની હવેલીએ. ઉપર વડુપ્રકાશ આદ્યો ૧૮મી સદીમાને વનર્પપ્રદેશમાને ધર્મોપતાને કીન્નીતિદાન મુખની

કંપની સરકારે ઉઘાડી આજે દીઠો હતો, એટલે કેટલોએક કાળ તો પાદરીઓને દેશવસવાટના પરવાના કંપની સરકારે નકાર્યા હતા. પછી ૧૯મી સદીના બીજા દાયકામાં એ દેશદ્રહાઈ રદ થઈ, ઠામઠામ ખ્રીસ્તી યાજ્ઞાઓ સ્થપાયા, ધર્મપરિવર્તન શરૂ કરાયું પણ પાદરીઓની ધર્મપરિવર્તન પ્રવૃત્તિઓ બિધિનો શાપ હતી, એટલી જ પ્રભુની આશિષો નીવડી. એ પરિવર્તનપ્રવૃત્તિઓએ ભારતને વેરભાવે ભગવાન જેભાડ્યા. મધ્યયુગનો હિન્દુ ધર્મ ધર્મપરિવર્તન નહિ જેવું બાજુતો. હિન્દુત્વના ટિંકાના ત્કારે વજકોટ હતા, મહીથી બહાર જવાતું, બહારના ઠોઠી મહી ન આવતું હિન્દુત્વના દુર્ગને મધ્યયુગમાં પ્રવેશબહારી ન હતી એ પ્રવેશબહારી પછી પાડી મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ પાદરીઓની ધર્મપરિવર્તન પ્રવૃત્તિઓથી હિન્દુ ધર્મ બગી ગયો. અને એ પ્રભાવગુતિના પ્રભાવપગલા પેખાયા બગાળામાં

બગ દેશમાં હિન્દુત્વના પ્રથમ રક્ષણહારા બગ્યા રાજા રામમોહન રાય. પાદરીઓના કેટલાક ધર્મચર્ચાપ્રહારો અતિપ્રહારો પણ હતા. દેહના નિરનિરાળા અગમ્ય છે, અને એ અગમ્યના નિરનિરાળા ઈન્દ્રિયદેવતાઓ છે, પણ મહુ ઈન્દ્રિયદેવતાઓનું દૈનંત છે એક મહાપ્રાપ્તુ દેહી કે રાજસમ્રાટનું માડળિકમડળ પૃથક પૃથક મહાબાળાનું આધિપત્ય ભોગવે, પણ સર્વસચારી ચક્રવર્તીત્વ તો ત્કાં યે એક મહાસમ્રાટનું જ પ્રવર્તતું હોય પાદરીમડળ એ તો ભૂલી ગયું, ને હિન્દુ મહાપ્રભ એકેશ્વરવાદી નથી, અનેક દેવદેવીઓની પૂજા છે એવી બાગો ને ચલબાગો ઉઘાડી. એ શબ્દમાગોના ઘાવ પહેલપહેલા ઝીંચા ને વાળ્યા રાજા

રામમોહન રાયે. રાજ્યએ ઉપનિષદશાસ્ત્રોનાં ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરો કીધાં ને છપાવ્યાં, અને આંખોવન્તાંઓને દેખાડ્યું કે હિન્દુ મહાપ્રજા એકેશ્વરવાદી છે. પછી રાજ્યએ પ્રજાસમાજ સ્થાપી. પ્રજાસમાજના પાયા હતા હિમાલય જેવા પ્રાચીન અને અવિચળ. એક તો હતો પેલો પૃથ્વીપુરાણો વેદોચ્ચાર કે *एकमेवाद्वितीयम्*. અને બીજો હતો પેલો મહામન્ત્ર કે *कलौ भक्तिः*. બન્ને ય શાસ્ત્રવિધાન હતાં, સનાતન હિન્દુત્વને વન્દનીય હતાં. સાથે સાથે પ્રજાસમાજની ડેટલીક ભૂલો થઈ ગઈ. — પ્રજાસમાજની કથા તો આજે ઇતિહાસકથા લેખે ઉચ્ચારવાની છે ને? — પ્રથમ તો એ કે વાદવિતંડામાંથી જન્મેલી પ્રજાસમાજપ્રાર્થનાસમાજ સુખ્યત્વે બુદ્ધિપ્રધાન રહી, અને નિજ વિધાનસ્થાપન કરતાં પર વિહિતચર્યાઓમાં અધિકી ધૂંચવાઈ પડી. ચૈતન્યભૂમિમાં કેા નવચૈતન્ય, તૂકરામભૂમિમાં કેા નવતૂકારામ, નગસિંહભૂમિમાં કેા નવનરસિંહ પ્રજાસમાજપ્રાર્થનાસમાજની કૂખે પાક્યો નહિ, ને દેશ ભરીને લક્ષિભાવની મહાછોળો છલકાવી નહિ. પ્રજાનન્દ કેશવચન્દ્રેને આત્માની આરતનાં ભજનો, લોકપૂર સમાં નગરસંકીર્તનો, શ્વાસોચ્છ્વાસ સમા રણુકતા એકતારાઓ ગાતબ્યા, પ્રજાસમાજમાં લક્ષિતની ભરતી આણી, અગોચરને ગોચર કરાવવાને મથ્યા, પણ પાએક સદી ગોડ પડ્યા. સમાજોની વિહિતચર્યાઓએ લોકમૂહને લડકાવો મૂક્યો હતો. એ વિહિતોમાં હતાં શાસ્ત્રો, અવતારો, મૂર્તિપૂજા, સાતિ-વ્યવસ્થા. આજે એક મૈદે, જનસમૂદાય એ ચર્યાઓમાં ટેગાયે, એ વાતો સામાન્ય લોકવાતો બાસે છે; મૈદાપૂવે એ ગજળનાક વાતો હતી. જનતા વિધિવિધાન વીસરી ગઈ,

વિધિનિયેધથી લડકી ઉડી. ધર્મોદ્ધારમાં સંસારસુધારાનો શંભુમેળો ક્રીધો એ તો આંખની દવા કરતાં મંહી કાનની દવા લેળવ્યા જેવું કીધું. વર્ણવ્યવસ્થાનો સમૂળો ઉચ્છેદ બ્રહ્મસમાજે ઉચ્ચાર્યો. અને બ્રહ્મસમાજમાં જ વળી પેઠો કુસંપ-ભાગલા પડી એકની ત્રણ બ્રહ્મસમાજો થઈ. પ્રજાજને પ્રીછયું કે બ્રહ્મસમાજોએ જ એકમત નથી. કુચબિહારનાં લગ્નપ્રસંગની ભૂલને આચ્છાદવાને કેશવે, સૌ અહંવાદીઓની પેઠે, ‘અન્તર્યામીના આદેશ’નો આશરો લીધો. અધૂરામાં પૂરો બ્રહ્મસમાજમાંની મન્દિરઉપાસનાનો ઉપક્રમ રચાયેલો છે ખ્રીસ્તી Sermon-ધર્મોપાસનાની પદ્ધત્યનુસાર. વળી કેશવના કેટલાક લોકોદ્ધારો એ ખ્રીસ્તપૂજક હતા. વિધવિધની એવી ઉપાધિઓ આવી મળી. પ્રજાએ બ્રહ્મસમાજના પ્રાણને ન પ્રીછ્યો, અને ઉપલક્ષિયા પરદેશી વાધાવસ્તર જોઈને પંડિતશુદ્ધિ મણિલાલ નભૂભાઈ જેવાએ પણ બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજને ખ્રીસ્તીમંડળ કહ્યું. પ્રજાગણ બ્રહ્મસમાજથી આઘો નાઠો.

લ્હારનાં સંસ્થાઓ ને લોકનેતાઓના જેવી બ્રહ્મસમાજ પણ પ્રાન્તિક હતી. દલપતરામ પ્રાન્તિક હતા, નર્મદ પ્રાન્તિક હતો. એની પછીની પેઢીના ટીળક મહારાજ, કિરોજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી પણ પ્રાન્તિક હતા. લોકનેતાઓની પ્રાન્તિકતા મટાડી મિસિસ એની બેસન્ટની ભારતયાત્રાઓએ ને કાશી હિન્દુ કોલેજની સ્થાપનાએ. ૧૮૭૦ના અરસામાં કેશવને પણ એવું સ્ફુર્યું કે બ્રહ્મસમાજને ભારતસ્વરૂપ અર્પવું. કેશવચંદ્ર સેન પછી ભારતના પ્રાન્તે પ્રાન્તે ધૂમ્યા. મદ્રાસીઓએ કેશવઉદ્ધોધે વેદસમાજ

સ્થાપ્યો, મુંબઈગિગઓએ ને અમદાવાદીઓએ એ પૂર્વે પ્રાર્થનાસમાજે સ્થાપી હતી ટેટ-નીક નગરીઓએ બ્રહ્મ-સમાજના ધર્મમંત્રો ઝીંચ્યા, કેઈએ સમાજમંત્રો ઝીંચ્યા નહિ મદ્રાસના મહારાષ્ટ્રના ગુજરાતના સુધારાવાળાઓને પણ ત્હારે બ્રહ્મસમાજ અતિસુધારક ભાસી એ પછીની વર્ષો-વલિઓમા, આર્યસમાજના ને નેશનલ કોંગ્રેસના ઉદય પછી, સ્ફુટતા Nationalism-પ્રજ્વલાવના ઉત્તરોત્તર પ્રચલિતર દેશભોજાઓમા બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજની મૂળગત સર્વ-દેશી Eclecticism-સર્વસાગ્સ ગ્રાહકતા પરદેશી Internationalism ગણાઈ, અને પાદરીઓના પ્રતિકારના જન્મ ઈતિહાસની રાજા રામમોહનની Nationalism-પ્રજ્વલાવના બૂલાર્ધ ગઈ શુષ્ક ગરી પડ્યા ને અવશુષ્ક આખે વળગ્યા. આજે જે બ્રહ્મસમાજના વિધેયાત્મક ને નિરેધાત્મક મહા સિદ્ધાન્તો ભારતવ્યાપી છે, બ્રહ્મસમાજ ભારતવ્યાપી નથી બ્રહ્મસમાજના મંત્રોચ્ચારો દેશભોજો છે, બ્રહ્મસમાજ સ્વયં દેશભોજ નથી

ભારતની પૂર્વપાખે બ્રહ્મસમાજની આદિ વર્ષોવલિઓ ઉગતી હતી ત્હારે, ૧૮૪૦ થી ૧૮૬૦ પર્યન્ત, ભારતની પશ્ચિમપાખે પરમહંસ સલાની સરવાણીઓ વહંજી હતી એ આપણે વાન્યુ છે પરમહંસ સલાના ત્રણેક હજાર સલાસદો હતા, રતનાગિરિથી સુરત પર્યન્ત એણે શાખાઓ નાખી હતી ‘ઈશ્વરમાણીએ’ એ પદ બોલાવતું, પણ સલાનો ઉપનયનસરકાર તો હતો પાઉ ખાવાનો Free Masonary ના જેવી પરમહંસ સલા છૂપી મડગી હતી જે થતું તે બન્ધગારણે ને પડદા પાળળ થતું પરમહંસ સલાનું દર્શનર

ચોરાયું' ને સભાસદોની નામાવલિ પ્રગટ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એટલે સભા પડી લાગી. ઠોક ખીસ્તી થયા, કેટલાકે મુંઝઈમાં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી; ઘણાખરા સનાતનતાના સાગરમાં પાછા લાગી ગયા. મુંઝઈની પ્રાર્થનાસમાજ પ્રધાનતઃ મહારાષ્ટ્રી સંસ્થા રહી; ૭૦ વર્ષે ચે મુંઝઈનગરીના વિશાળા શુર્જરસંસારે પ્રવેશી નથી. અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજ કચ્છારેકે ય દેશબળ નહોતી, લેના ધર્મોપદેશક ઠે ભોળાનાથ કે મહીપતરામ શુજરાતે ધૂમ્યાનું ભણ્યામાં નથી.

એવામાં જંગદેશમાં જ સનાતન ધર્મને નવલોખન આવ્યાં હતાં. ભાગીરથીના પુણ્યઘાટે દક્ષિણેશ્વરનું મંદિર છે, ને એ મંદિરમાં ત્યારે એક પરમહંસ રહેતા. દક્ષિણેશ્વરના સન્ત કાળીના ઉપાસક હતા ને આદ્યશક્તિને જગન્માતા સ્વરૂપે ભજતાપૂજતા. કચ્છારેક ગહન બોલ બોલતા, કચ્છારેક વિશ્વવિશાળ બોલ બોલતા, કચ્છારેક હેયાવેધક બોલ બોલતા. પણ સદા સાધુતાના બોલ બોલતા. દેશવ ને નોરન-નરેન્ એમના પક્ષોટેલા વહેરાઓ હતા. નોરને પછી સ્વાર્મ વિવેકાનંદના સંન્યસ્તઅવતારે નવજન્મ લીધો. એ દેશને જઈ ઇંગ્લાંડને ગળવ્યું, એ નોરને જઈ અમેરિકા ગળવ્યું હિન્દુત્વનો ધર્મધ્વજ આ યુગમાં એમ પૃથ્વીપરક્રમાયે મહડયો.

એ અરસામાં પશ્ચિમ પૂર્વને ભણતું હતું; અને ભણતું હતું તેથી પ્રીછતું હતું. યુરોપના દેશદેશમાં Orient Congress-પોર્વાત્ય જ્ઞાનપરિષદ લરાતી, દેશદેશમાં પોર્વાત મહાપડિતો વસતા. તળ ઇંગ્લાંડને જર્મન પ્રો. ગેક્સબૂલરે

ભાષાન્તર કરીને ઋગ્વેદ ભણાવ્યો હતો, અને આર્યાવર્ત એમને પં. મોક્ષમૂલર કહેતું. Sacred Books of the East નામાભિધાને એમણે અપૂર્વ અને અદ્વિતીય પૂર્વનાં સત્-શાસ્ત્રોની ભાષાન્તરઅન્ધમાળા પ્રગટ કરી હતી. What India Can Teach Us? એ એમનો ભારતસન્દેશનો અન્ધ યૂરોપઅમેરિકાએશિયા જાણીતો હતો. કેા નવમૂર્તિ દર્શન કરતી આશ્ચર્યજાંએ પશ્ચિમ ત્હારે પૂર્વને નિહાળતું. પશ્ચિમના પ્રોફેસરો ભારતમાં ભણવાને આવતા. ગંગાના પુણ્યધાટો, હિમાલયની ગહનસુખી શુદ્ધિઓ, એ શુદ્ધિવાસી સમર્થ યોગેશ્વરોનાં Mystic આકર્ષણો ત્હારે પશ્ચિમને આકર્ષતાં. કૈલાસને નામે અદ્રુણતની ઝંખના જગતી.

ઉત્તરધ્રુવના દક્ષિણસાગરકાંઠે રશિયામાં ત્હારે અગમ્ય-જિજ્ઞાસુઓતું એક મંડળ વસતું. અને એમાંનાં એક હતાં કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કી નામનાં પંડિતા. ઉમરાવજાદી હતાં, તેજસ્વી હતાં, અગમ્યવાદી હતાં. એમની મનીષા જાગી હતી, એમને અગોચરને નિરખવાં હતાં, એમને આભના પડદા પાછળ જોવાં હતાં. Wisdom of Isis નામનો એમણે અન્ધ લખ્યો. એથી તો એમની અગમ્યપિપાસા અતિ વધી પડી. કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કીએ સારા પૃથ્વીપ્રગથારે નજર નાંખી જોઇ તો એક દીઠો હિમાલયને આકાશમંડળ શું વાતો કરતો. એમણે ચાંભળ્યું હતું કે કાળના અવધૂતો ત્હાં વસે છે, જગતના મહાજોગન્દરોના ત્હાં આશ્રમે છે. અમેરિકાને પણ આંગણે ત્હારે Spiritualism-અધ્યાત્મવાદ જન્મ્યો હતો; અને કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કીના અગમ્યમંગાથી હતા એક અમેરિકાવાસી ઈર્નલ એલકોટ.

કર્નલ ઓલકોટને ચે એ દીદારનાં દર્શન કરવાં હતાં, જે મહાપિંઓની આર્ષ દૃષ્ટિએ દીકાં છે. યુદ્ધે મહાવીરે ઇશુ ખ્રીસ્તે શંકરે રામાનુજે વલ્લભાચાર્યે નાનકે કળીરે ચેત. ચે મીરાંએ જોવાંજણવાં હતાં તે કાઉન્ટેસ જલેવેટસ્કીને ને કર્નલ ઓલકોટને જોવાંજણવાં હતાં. અગોચર-ઈન્દ્રિયા-તીતનાં દર્શન કરવાને એ મૂરોપવાસી ને અમેરિકાવાસી પછી એશિયાવાસી થયાં, ભારતવાસી થયાં. કાઉન્ટેસ જલેવેટસ્કીએ પછી ઉમરાવપદના વાઘા ઉતાયાં ને મેડમ જલેવેટસ્કી થયાં, અગમ્યવાદનું સંન્યસ્ત અંગિકાર્યું, ને ભારતમન્દિરે ધર્મસમાજ સ્થાપ્યો. એ ધર્મસમાજ તે Theosophical Society-પ્રજ્ઞાવિદ્યામંડળ. ફૂલડાજેથી ફૂલડાં ખરે એમ પછી ધિયોસોફીની શાખાઓ ઔખંડ પૃથ્વીના દેશદેશે જઈને પડી.

ધિયોસોફીમંડળની આતમપ્રેરણા અગમ્યવાદની હતી; એની જગત્કાકલ હતી કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જડવાદી છે, પૂર્વની સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મવાદી છે. એને આકર્ષણ હતાં હિમાલયના મહાત્માઓનાં; એને ન્હોતરાં હતાં ભારતની અદ્ભુતતાનાં. એટલે ભારતવર્ષની નગરીઓએ ધિયોસોફીને ઓલી લીધી. ઇંગ્રેજ ભણેલાંઓને ચે થયું કે હિન્દમાં કંઈક સાઈ છે. પણ ભૂતપ્રેતના પ્રતિપાદનની, Science ને નામે વહેમપોષણની, મધ્યયુગનાં ઓખરાંઓને સનાતનતાનું સોનું કહેવાની, નવઉત્સાહી શિષ્યવરની ચેડે ભારતની ઐતિહાસિક ભૂલોના ચે ગુણગિરિવર કરવાની, Esoteric ને Exotericના લેહલાવ પાડી ગુરુપદના ધર્મંડની: એવી આદિ વર્ષેની ભૂલભૂલામણીઓમાં ભમવાનું ન થયું હોય તો

થીયોસોફીમંડળ પામ્યું છે એથી અતિ અધિકો ભારતઆદર પામત. પશ્ચિમવાદીઓ ને પશ્ચિમપૂજક એક અંખાળાઓ ભારતની ભૂલો માત્ર ગોખતાગોખવતા. એ જ પશ્ચિમમાંથી ભારતની શુણ્ણગીતા ગવાતી હિન્દુ મહાપ્રજ્ઞએ સાંભળી. પશ્ચિમવાદીઓને પ્રશ્નિમવાસીઓએ ખોટા પાડ્યા. ભારતને શુણ્ણગૌરવ મ્હડયાં.

પણ આર્યાવર્તને એના પૂરાં ને પરમ શુણ્ણગૌરવ નવયુગમાં ઝોળખાવ્યાં આર્યસમાજે. અને આર્યસમાજ એટલે મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી.

દયાનન્દ સરસ્વતી હતા મહાસામર્થ્યના અવતાર; પદ્માટોને ઉથલાવનારા, સાગરોને ઉછાળનારા. એક હાથમાં વેદ્યતુષ્ઠ્ય ને બીજા હાથમાં ઓંકારનો ઝંડો ઝાલીને એ ઝંડાધારી ભારતધુમણે નીકળ્યો હતો. એને સારે અંગે ગેરૂનાં રજકણો અમકતાં, કંઈ કરતી ગેરૂડા છોગલાંની ઠેશવાળી કરકરતી. મુખડે એને સૂર્યમતાપ હતો, આંખોમાં એની ન્યોતજવાળાઓ હતી. દયાનન્દનાં દર્શન સિંહદર્શન હતાં. દયાનન્દનાં દર્શને સિંહભાવ જન્મતો.

જગત જગ્યાદે અસંસ્કૃત હતું ત્યારે સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારના મન્ત્રોચ્ચારે આર્યપ્રજાએ ઉચ્ચાર્યા હતા. કાલે યે આર્યપ્રજા જગતનો તારણુમન્ત્ર ઉચ્ચરશે. જાવ; કૃષ્ણન્તો વિશ્વમાર્યમ્.'

આર્યસમાજ પ્રાચીનઅર્વાચીનનો સમન્વય છે. એમાં વિશાળતા છે ને મધ્યગિન્દુ છે, જોમ છે ને પ્રેરણા છે. હાલના વર્ષોથી જગતઘટિહાસે કેા જયધ્વજ ધર્યો હોય તો એક છે બાર હબાર વર્ષનો આર્યમહાપ્રજાનો ઇતિહાસ. યોખંડની સામુદ્રધુનોઓ યોજાંગી હોય ને ભૂશિરો વસાવી હોય તો એક આર્યમહાપ્રજાનાં સન્તાનપરિવારે. એ વિભવ-ઇતિહાસનો ૧૯મી સદીમાંનો સારોદ્ધાર તે મહર્ષિ દયાનન્દ. દયાનન્દના અવતારે હિન્દુત્વની મનીષા નવઅવતારે આવી, કવિતાને નવધાંખડીઓ પ્રગટી, અંગઅંગમાં નવચેતન જાગ્યાં. આર્યસંસ્કૃતિનું વળી વિજયસુદૂત ઉચ્ચુ. ભૂલેલી આર્યપ્રજાને જ્ઞાન ધર્મ કે આર્યસંસ્કૃતિ જગત જીતતી આવી છે; આર્યપ્રજાને આશા પડી કે આર્યસંસ્કૃતિ જગતને જીતશે. જાગનાશને આશા જન્મે; દિશાભૂમ્યાને દિશા લાધે, અને પછી રોમરોમમાં ચેતન રુદેરે, એહું કંઈક ભારતવર્ષને ધર્મ. સમસ્ત ભારતની હિન્દુ મહાપ્રજા સંજીવન ધર્મ. આર્યવર્તને દયાનન્દે સંજીવની છાંટી.

જોમ હિન્દુનો આર્ય ધર્મો. આર્યોની શિશિર ઉતરી ને વસન્ત ઊઠી.

સોરઠ દેશમાં શ્રી કૃષ્ણવંશી ચોરણી સંસ્થાન છે; અને એ સંસ્થાનનો એક કસબો છે ટંકસા. ડુંગરાઓ ફાડીને ત્યાં નદીઓ વહે છે; પત્થરની પૃથ્વી ખેડૂતનો

પરસેવો નિતારે છે, પણ ધીંગો ઘટે છે. હુંગરતળેટીમાંના દયાનન્દ ડેમીતીરના સિંહ હતા. એક ત્રિવેદીકુટુંબ એ હુંગરધારોમાં વસતું. કુળમાં વિદ્યા હતી, ધર્મ હતો, યથા-શક્તિ ધન હતું. સમા પ્રમાણેના સુખિયા સર્જનનો એ કુલવાસ હતો. એ બ્રાહ્મણપુત્રને બ્રહ્મચર્યના ને સંન્યસ્તના ઢોડ ભગ્યા. એણે ઘર ત્યાગ્યું, ભાંડુઓ ત્યાગ્યાં, માત-પિતાને ત્યાગ્યાં. એણે સરસ્વતીના તીર શોધ્યા, નર્મદાના ઘાટ ઢૂંઢ્યા. સરસ્વતીતીરે એને બ્રહ્મચર્ય લાધ્યું, નર્મદાઘાટે એણે સંન્યસ્ત લીધું. ભારતહૈયે ધૂમતો ધૂમતો, પ્રભચોકમાં પગલીઓ પાડતો પાડતો એ એકલમદલ સંન્યાસી પછી ઉત્તર હિન્દમાં ગયો. ત્યાં એણે 'પાળા બળવાની બાળો ભેઈ, માનવસંહાર દીઠા; પણ ઘરઘરને ઘેરી પડેલા અધર્મઅન્ધકારને ફેડતાં અજવાળાં નિરખ્યાં નહિ. શુરુ શોધવાને ગંગાને ઘાટે ઘાટે એ ધૂમ્યો. ભારત-પરક્રમામાં વલ્લભાચાર્યજીએ તીર્થો દેવસૂનાં દીઠાં હતાં તેમ દયાનન્દે ગંગાપરક્રમામાં ગંગાઘાટે શુરુસૂના દીઠા. પછી તે જમનાતીરે ગયો ને વિશ્રામઘાટે બેઠો. વિશ્રામઘાટે એના થાકે ઉતર્યા. દયાનન્દ જમના ઘાટે ગેડા ત્યાં હતાં ભાસ્યું કે આર્યાવર્ત આર્યસૂતું છે. દયાનન્દ જમનાઘાટેથી ઉઠ્યા ત્યાં હતાં થયું કે આર્યાવર્ત આર્યભરપૂર થયે.

મથુરામાં એક મદ હતો; ને એ મઠના મહાધીશ હતા દલપતરામ સમા પ્રજ્ઞાયક્ષુ સ્વામી વિરજનનન્દજી. ભારતની પ્રજ્ઞાને ઢૂંઢતા ઢૂંઢતા દયાનન્દ એ મઠમાં ગયા. એ મઠમાં દયાનન્દે અન્ધારામાં દેખતો આંખો ઝીલી. શિષ્યસ્નેહ, શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ઉચ્ચારી કંઈક વળો દયાનન્દ એ

મઠમાં રહ્યા. એ સંન્યાસીની પ્રજા ખુલી ગઈ. જમના-
ઘાટે દયાનન્દનું મેધાજનન થયું. સ્નાતકમત લઈ ને, ગુરુ-
દક્ષિણાનો કોલ લઈને, મઠમાંથી દયાનન્દ દિગ્વિજયે નીક-
ળ્યા કે ‘લણ્યો છું એ જગતને લણાવીશ.’

પછી મહર્ષિએ કાશીના ધર્મચોક્કમાં વેદટંકાર કીધા.
કાશીમાં બોલાય તે ભારતભરમાં સંભળાય. સમગ્ર આર્ય-
વર્તમાં દયાનન્દબોલના પડઘા સંભળાયા. જનતાએ જાણ્યું
કે કાળબોળે કેા નવઋષિવર જન્મ્યા છે, ધર્મધુરંધર કોઈ
પ્રગટયા છે. ભારતની વસુન્ધરા હજી બહુરતના છે.

દયાનન્દ Dynamic Force હતા. ભારતને બોળે
એમ Militant Hinduism જન્મી.

ભારતે ભારતના ગુણ પ્રીછ્યા. જગતે આર્યસંસ્કૃતિને
બોળખી.

ક્ષત્રિયોને થયું કે પૃથ્વી નક્ષત્રી નથી થઈ. ઉદેપુરે ને
બેઘપુરે સ્વામીજીને શિર ઝુકાવ્યાં. પેશ્વાતા પૂનાએ ત્હારે
તિરસ્કાર્યા, મુંબઈએ સત્કાર્યા. પ્રજાસમાજ ને યિયોસોફી
ભાઈબંધીએ આવ્યાં. ‘જપમાં સ્વામીજીએ આર્યસમાજ સ્થાપી.
‘જપમાં દિલ્લીમાં સરકારે નિજ હિન્દ સાર્વભૌમત્વ ઉચ્ચાર્યું
ત્હારે એ પાંડવભૂમિમાં સ્વામીજીએ આર્યત્વનું જગત
સાર્વભૌમત્વ ઉચ્ચાર્યું. ચમપુત્રી ચમુનાનાં પાણી બળાવ્યાં.
જગતે જાણ્યું કે હિન્દુત્વ સજીવન છે.

સ્વામી દયાનન્દ એમ મહર્ષિ દયાનન્દ થયા. ભારત
પશ્ચિમ ભણી ધાતું હતું તે પૂર્વ ભણી વળ્યું.

ધનાઢય મહીતલની મહન્વાઈ, મેવાડના મહારાણાતું

ગુરુપદ, એકલિંગીભૂતું મહામાન મહાધિપત્ય સ્વામીભૂતાં ચરણારવિન્દોમાં આવીને પડ્યાં. એ ધનના ઢગલા, એ એ ગુરુપદનાં ઘમંડ, એ માનઅધિકારનાં છડીયામર એ મહાસંન્યાસીએ નકાર્યાં. સ્વામીભૂ દૂરતી રૂપસુંદરીઓ વિંટળાઈ વળી. એ નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞાચારીએ દેશગાજન્તી ઘોષણા દીધી કે કયા ? શેર ઓર કુત્તીઓકા સમાગમ કહી મુના હે ? હસ્તિનાપુરે ભીષ્મ પિતામહને કે દ્વારકાનગરીમાં કૃષ્ણચન્દ્રને શાં અધિકારપદ હતાં ? પણ કુરુક્ષેત્ર મંડાયે કુરુપાંડવસેનાઓના સાચા સેનાપતિઓ ભીષ્મ ને કૃષ્ણ હતા. આજ હિંદુત્વને મોખરે મહર્ષિ દયાનન્દ છે.

પુસણોને પંડ્યાપોથીઓને મૂર્તિપૂજને ધર્માંચાર્યોને સ્વામીભૂતી શબ્દસાંગો અધિકી વાગી. સ્વામીભૂ પડકારતા કે ‘હો, આજસ છાંટો, આચરો. સૂતા છો કેમ ? દુનિયાં ફોટે છે. ટાળ થંભ્યો નથી.’ ક્ષાત્રપ્રાન્ત પંજાબે સ્વામીસન્દેશ ઝીંધ્યો, ચૂસ્વીરો હતા એ હાલી નીકળ્યા. હિન્દુ મહાપ્રજાનો નવજન્મ થયો.

આર્યસમાજની એક આંખ ઈતિહાસોને વાંચે છે, બીજી આંખ આદર્યોને વાંચે છે. કનકદામનીના ત્યાગવૈરાગ્ય, ભગવી કન્ધા, અખંડ વેદટંકાર, ભીષ્મ પિતામહનું નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞાચર્યઃ એવા એવા આર્યસંસ્કૃતિના અમૃતદ્રુપા લઈ મહર્ષિ આર્યાવર્તે વિહરતા. દયાનન્દે હિન્દુનો આર્ય દીધો, હિન્દુસ્તાનનું આર્યાવર્ત કીધું. ઈતિહાસ પાછો નવઅવતારે આવ્યો.

બેતણેક દાયકે પ્રજાવિદ્યામંડળનું સિંહાસન Politics

અને Social Reformના પ્રજ્ઞપ્રક્ષોએ લીધું. ધર્મ મટી ધિયો-સોપ્રી ચળવળ થઈ, એક પગથિયું ઉતરી. આર્યસમાજ પંથુ થોડાંક વર્ષો શાસ્ત્રાર્થે ચડી. મ્હોટા મ્હોટા મોરચા મંડાતા અને પરસ્પર શાસ્ત્રસૂત્રોનાં શસ્ત્રઅસ્ત્ર વીંઝાતાં. આર્યસમાજની એ કુસંપદડીઓ હતી. હિન્દુ પ્રજામાં ત્હારે આર્યસમાજ આર્યત્વનાં નહિ, અનાર્યત્વનાં વાવેતર વાવતી. સંપત્તે શુદ્ધિને સંગઠનને આર્યસમાજ આજ અધિકાં ઝોળખે છે. ઋષિભ્રુવનને ચે એણે સજીવારોપણ અર્ચ્યું, અને હરદ્વારને ઘાટે નવઅવતારે આણ્યું. ગુરુકુળ શબ્દ આર્યસમાજે ઘડેલો નથી, ગુરુકુળ ભાગવતસાંપડેલો શબ્દ છે. ગુરુકુળોમાં આર્યસંસ્કૃતિના અભિનવઆશ્રમો સ્થપાયા છે. વેદ વૈરાગ્ય આર્યત્વનો ઝંડાધારી પૃથ્વીપરક્રમ્માએ આજ મ્હડાયો છે. પૃથ્વીની કધારીએ કધારીએ આર્યવંશની વેલીઓ મ્હોરપ્રકુલ્લે છે; ફૂલડાં ઢોળી ઢોળી આર્યત્વને વધાવશે.

આર્યસમાજ આજ ચેતનવન્તી છે. Nationalism ને Patriotismના સૂસવાતા વાયુવેગ એના શદમાં ભરાયા છે. ખીલે હયાનન્દ પાકે તો સકળ ભારતવર્ષને સર કરે. પણ Nationalismએ ને Patriotismએ યૂરોપમાં પ્રજ્ઞચક્ષુએને પડળો મ્હડાવ્યાં છે. યૂરોપના અનુભવઈતિહાસો આર્યસમાજ ન વિસારે, વિતંડાના કુસંપોને પરિત્યાગે, એકદેશીયતામાં અટવાઈ ન જાય, સંપ્રદાય ન ખને ને ધર્મ રહે, જેટલી ઉગ્ર Nationalist છે એટલી ઉગ્ર Internationalist થાય: તો આર્યસમાજ પૃથ્વીપથરાયેલી આર્યમહાપ્રજા જેટલું પૃથ્વીવિશાળ માનવકલ્યાણ સાધે. એ કથા કાળ કહેશે.

દેશ પશ્ચિમ દિશામાં ગિજાતો. હતો તહેને દયાનન્દે પૂર્વ દિશામાં વાળ્યો. પ્રજનો પતંગ સમતોલ થયો. જગતે ભણ્યું કે પૃથ્વીપાંખિણી એક પાંખે નધી ઉડતી, પૂર્વપશ્ચિમની બે પાંખે ઉડે છે. દુનિયાં બે આંખે જોતી થઇ, સાચા ઇતિહાસ ભણી.

જોવામાં વળી સરકારનાં ચે રથચક્ર ઝમકયાં અને ૧૮૫૮માં કરકું જોઇતું હતું તે '૭૭માં કરવાને નીસરી. યૂરોપના ૧૬મી સદીના મહામુત્સદી ચાણાકચાવતાર બિસ્માકે રાષ્ટ્રવિભયનો ભરતીયોગ સાધી વિજ્ઞ લિન્ન જર્મને સંસ્થાનેને પ્રુશિયાના સાવંભોમત્વની છત્રછાયામાં માંકળીને પારીસના રાજમહેલમાં ૧૮૭૧માં જર્મન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એમ યૂરોપજોળે ૧૬મી સદીનો કચસર જન્મ્યો. તહેવામાં ખ્રીટનના મહામન્ત્રી હતા નવલકથાકાર ડિઝરાયલ્લી. ડિઝરાયલ્લીની કલ્પનાકૂલખરણીઓમાં એ તણુજો પડ્યો, ને મંહીધી કૂલ ખર્ચો પાંડવોની પાટનગરીમાં ૧૮૭૭માં દિલ્લી દરબાર ભરાયો, અને મહારાણીજીએ 'કચસરે હિન્દ'તું રાજપદ ધારણ કીધું. વસ્તુતઃ ખ્રીટનના સાવંભોમત્વનો એ ઉચ્ચાર હતો. સ્થપાયું હતું તે ખ્રીટન જોલ્યું. પણ કેટલાક ઉચ્ચારો કરતાં મોન મહાઅર્થવાહી નથી હોતું ?

બીજી પણ ન્હાનીમ્હોટી લોકપ્રવૃત્તિઓ ત્હારે દેશમાં અંકુરતી હતી, ને પ્રજાકચારીઓને પરિમળિત કરતી હતી. વડોદરામાં યેયસાધકોનો ન્હાનકડો સંગ્રહાય નીકળ્યો હતો. મુંબઈનગરીમાંથી જસ્ટિસ તેલંગે ઇંગ્લેજ ગીતાભાષાન્તર કરીને યૂરોપને ગીતા ભણાવી. પેશ્વાની પાટનગરી પૂનામાં

ત્હારે માનવહાથીઓ વસતા, અને ચૂંટા ઉછાળતા પ્રજા-
કલ્યાણક કૃપારાધારાઓ કુંકારતા. એ હસ્તીમંડળમાંથી
વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિખલુનકરે શાસ્ત્રોનાં સંશોધન ક્ષેત્રમાં ને આન-
ન્દાશ્રમની શાસ્ત્રઅન્યમાળા છપાવી. 'સાર્વજનિક દાકા' એ
સ્વદેશીત્વન સ્થાપ્યું ને પ્રવર્તાવ્યું. અગરકરે ફરગ્પૂસન
કેલેજ જમાવી. રાજવાડેએ-રાસમાળા સમો-મહારાષ્ટ્રનો
ઈતિહાસ સજીવન કીધો. કવે'એ વિધવાઉદ્ધાર આદ્યો ને
નારીવિદ્યાપીઠ સ્થાપી. ટીકળ મહારાજે ગણપતિઉત્સવ
ઉજવાવી મહારાષ્ટ્રે સ્વરાજ્યના ગણેશ બેસાડ્યા. ભાંડરકરે
સંસ્કૃત સર્વમુલભ કીધું. સર્વદેશીય વ્યાપક દૃષ્ટિએ કાળ-
વહેણને નિહાળીને રાનડેએ બ્રહ્મચિંની વાણે હાકલ પાડી.
મહારાષ્ટ્ર જાગી ગયો.

ભારતવર્ષની પાટનગરી ત્હારે કલકત્તા હતી, અને
કલકત્તેથી ત્હારે ભારતભરતી મહાયોપજ્ઞાઓ ગાજતી.
રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષ્યું. હિન્દી ધારાસભામાં ઈલખર્ટ
બીલ છણાયું. હિન્દવાસી ઇંગ્લેન્ડેએ વિરોધનાં પ્રયત્નયુગલો
વગાડ્યાં. પ્રત્યાઘાતી પ્રતિરોધ પણ એવો પ્રયત્નનાહી થયો;
અને ૧૮૮૫માં મુંબઈખોળે Indian National Congress
જન્મી

જેને માટે અન્યો લખાયા છે એ આપણે એટલી
વાક્યાવલિઓમાં જોઈ વળ્યાઃ જાણે પ્રકરણોનાં મથાળાં
વાંચ્યાં, એક માત્ર પશ્ચિમ ભણી દોડતી પ્રજા થાકી હતી.
દિશામુદ્રયા સમા પશ્ચિમવાદીઓ પાછા પૂર્વ ભણી વળતા હતા.

આ યે એક વંદોળિયો હતો; નમંદ જેવા મલખમ

વડલાને યે ઉખાડી યાડનારો વંદોળ. આયંસમાજ એ ઝંઝા-
વાતની પાંખોમાં પંખો નાંખતી.

આંખણા ગુન્જરાતે એવામાં નમંદે ઠોર મરડી અને
ધમંવિચારની લેખમાળાના ટેટા છોડવા માંડ્યા. લોકક એક
દિશાછેડેથી બીજા દિશાછેડે જઈ બેઠું. પૂર્વનાં ગુણગૌરવ
નહોતા જોયાસ્કમળ્યા તે પૂર્વમહિમા પ્રીછતા ઘયા એટલે
એ બધાંઓમાંનો સદંશ હતો. દલપતરામ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ જ
હતા. નમંદમિત્ર નવલની બુદ્ધિતુલા એ નવા વાવાઝોડોમાં
સ્થિર રહી હતી. નવલરામભાઈ ભડકયા રે નહોતા કે
નાહા રે નહોતા. ગુણકોષના સરવાળાબાદબાકી કરી,
સુધારકમંડળોને ફરીથી માપી બેઠું, સુધારાપ્રવૃત્તિઓને
પુનરપિ તોળીનાણી, પેલી ગુન્જરાતપ્રખ્યાત વાક્યાવલિ
ઉચ્ચારી કે ‘સુધારો દુરૂડિયો થયો;’ ‘દલપતરામને હાથે
સુધારાનું સૂકાન રાખ્યું હોત તો આમ ન થાત.’

સુધારાની દલપતશૈલી હતી મમન્વયની-જૂનાના ને
નવાના સન્દેશમન્ત્રોનો મમન્વય. નવું જીવે નહિ એનો
આત્મવિકાસ થંભે; જૂનું બળવે નહિ એના આત્મભંડાર
ખાલી પડે. જૂની પૃથ્વી છે ને જૂના સૂર્યચન્દ્ર છે; જૂન-
વટને નામે ભડકવાનું નથી. નવાં છે નિત્યનિત્યનાં ઉગતાં
આયમતાં અજવાળાંઅંધારાં; નવીનતા નામના મોહ મિથ્યા
છે. જગત બન્નેયના ભંડારરસ વાંછે છે. જૂનવાણીઓને
નવું નામે બેઠું નહોતું; ઉચ્છેદકોને જૂનું એટલું આંખમાં
કણા સમું ખૂંચતું. દલપતમાર્ગ એરિસ્ટોટલભાષ્યો મધ્યમ
માર્ગ હતો. એ ઈ તિહાસસિદ્ધ માર્ગ હતો, સંસારશાસનો
શાસ્ત્રીય માર્ગ હતો. ઊંઘીને આયમતાંઓમાં એ ધ્રુવમાર્ગ

હતો. દલપતદ્વારખસે યુગ ખેસતાં પાળેલો વાવણીધર્મ પછી નવશારદાપીઠે અપનાવ્યો હતો, અને હજારો શાળાઓ ને શિક્ષકગણો દેશમાં નવવાવેતર વાવતાં. દેશમાળી દલપતરામની કવિતાઓ એ નવવાવેતરને પાણી પાતી. એ પાણી પાછાં નવકલ્પરૂપે પ્રગટતાં અને એમ દેશફાલ ઉતરતો અને ગુજરાતની લોકખળાંવાડો જરાતીઉભરાતી.

નવલરામભાઈની સમતુલા સાચું બોલતી હતી. પૂર્વથી ભડકેલા નર્મદનું પૂર્વજીવન ઉચ્છેદકનું હતું; પશ્ચિમથી ભડકેલા નર્મદનું ઉત્તરજીવન જૂનવાણીનું હતું. સાચો પ્રજામન્ત્ર હતો પૂર્વથી કે પશ્ચિમથી ન ભડકેલા દલપતરામનો સમન્વ-મન્ત્ર; સંસ્કૃતિઓના સદંશેનો સંગમ; Harmonization of East & West on terms of equality & respect; self-reverent and reverencing each. સંસ્કૃતિઓનો એ સમન્વયમન્ત્ર મધ્યયુગમાં શાહાનશાહ અકબરશાહનો હતો; ૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઈંગ્લાંડે કવિવર ટેનીસનનો હતો, ગુજરાતે કવીન્દ્ર દલપતરામનો હતો.

ઈતિહાસનો એ ત્રિકાળબોલ છે કે Modernismના સ્ફુટાવેલા શબ્દો હશે અને સનાતન Wisdomનાં ભરેલાં નીરમો હશે એ સંસ્કૃતિનોકા ભવિષ્યના ચાગર અખં-દિત ખેડશે.

દલપતમાનસનું ઘડતર જ એવું હતું. દલપતરામના કૃત્યદેશે વિરાજતો હતો ધર્મ; દલપતરામને બુદ્ધિદેશે વિરાજતો હતો ઈતિહાસ. ધર્મે એમને સભર ભર્યો હતા, ઈતિહાસે એમને યુગપરિવર્તનો પઢાવ્યા હતા, વિશ્વસિદ્ધાન્તો

શીખવાડ્યા હતા. ૧૮૩૪થી '૪૬ની દ્વાદશવર્ષી' દલપતરામે ધર્મંછાયામાં ગાળી હતી, ૧૮૪૮થી 'પંચવર્ષી' દલપતરામે ઈતિહાસનાં સંશોધનમાં ને પઠનપાઠનમાં વિતાવી હતી. ધર્મે'ને ઈતિહાસે દલપતરામને કહ્યું હતું કે વટોજોમા ખાંદડાં ફરફરે, વૃક્ષોનાં યડ ન ડાલે, મહાપ્રભાઓના કાળપલટા થાય, પણ આત્મા અડોલ ઉભે.

આસમાન ચકાવે ચહડયુ હતું, પણ એ ફરતા ચકાવા વચ્ચે દલપતરામ Axis સમા સ્થિરમનીષિણુ: હતા જૂનામાંનું સર્વોત્તમ એમણે ડાહ્યા વેદિયાની યજ્ઞશાળામાં અગ્નિહોત્ર સમીપે ગળથૂથીમાં 'પીધુ' હતું, નવામાંનું સર્વોત્તમ પોતે ઈતિહાસોના કાવ્યરાસા ભણાવતાં ભણાવતાં ફારબસ કનેથી ભણ્યા હતા. પછી નવનવાં નિશાન ફરકતાં ને અવનવા ડકા વાગતા, પણ એ ઐરણુ ઉપર ઘણના ધાવ નીવડતા.

આસમાન ચકાવે ચહડયુ હતું. રાશીઓ બદલાતી, નક્ષત્રો પલટાતાં, પક્ષો ને મહિનાઓ ઉગતાઆથમતા, ઋતુઓ ફેર મરડતી પણ ધીરા તેજે તગતગતો સર્વસાક્ષી દુવ તારલો અનસ્ત અડોલ એકજ્યોત રહે, એમ સહુ સંવત્સરપલટાઓમાં સર્વસાક્ષી દલપતરામ રતનદીવડાની ધીરી અખડિત એકજ્યોતે પ્રકાશતા વિધવિધની ગાજતી વાદળીઓ આવતી, ફણેક ઝંખવાતી, પણ ફેાઈ એ અમૃત ચન્દ્રમાને ડાલાવતી નહિ કે હોલાવતી નહિ આસપાસ મોજાઓની પરંપરાઓ ઉછળતી, પછડાતી, ભાગતી, છાંટણા છાંટતી. ભવસાગર વચ્ચે અડકશિખરે બેઠેલા યોગેન્દ્ર સમા કવીન્દર એ ઉછળતા સાગર વચ્ચે મિદ્ધાન્તસ્થિત હતા વટોળ વાતા, પણ નીરમ ભરેલું સત્ત્વર્ય દલપતજહાજ

એ જાવાતોમાં ચે સહા એકલક્ય હતું. એ નવપ્રવૃત્તિઓ-
માંની ઠોક ચળવળ હતી, ઠોક અખતરો હતો, ઠોક ચઢતી
ભરતી હતી, ઠોક ચઢી ભરતીનોઃઓટ હતો. પણ આપૂર્ણ-
માણં અચલપ્રતિષ્ઠા સમા ધીરગંભીર કવીશ્વર ચળવળો
અખતરાઓ કે ભરતીઓટોથી પર હતા. ઉપનિષદો કહે છે
કે ધીરસ્ત્રવન મુચ્ચતિ. ધીર દલપત મોહ્યામોહથી ઉપર
વિચરતો.

ભરતીઓટના ઓળખાનામાં દલપતરામ સ્થિતપ્રજ્ઞ
મહાપુરુષ હતા.

પ્રકરણ ૨૧ મું, વાનપ્રસ્થ થયા

હલપતરામના પ્રવૃત્તિજીવનની પૂરણમાસીને હવે એકમે તિથિઓની વાર હતી.

કવીશ્વરનો પ્રથમ સંસાર કંકાસિયો નીવડ્યો; અને નિજ પરિવારને લેધને મૂળીમાએ વઢવાણમાં વતનવાસ કીધા પછી હલપતરામ એકલપંટે રહેતા. હલપતરામના બીજા સંસારને મૂળીમાના નિસાસાઓની ઉન્હી ઝાળોએ જાણે બાળી મૂક્યો. ઠાશીબાનાં બેએક બાળકો જન્મ્યાં; દુનિયાં દીઠી-ન દીઠી ત્હાં ધાવણઅવસ્થામાં દેવ થયાં; અને ત્રીજા બાળકીને ચાર વાસાની મૂઢીને પછી ઠાશી-બાએ કાળનાં અમૃત પીધાં. આયુધ્યને! ચોથો દાયકો ઉતર્યે કવીશ્વર અને ચાર વામાની બાળકી એટલો અમ-ઠાવાદમાં હલપતરામ સાર હતો. ત્રીજે સંસાર માંડયે કવીશ્વરે સંસારસુખ દીકું. ફૂલવેલ ખરે-ખરે ને છાજ ભરાય એમ દેવિનિવાસ બરાયો. દમ્પતી મ્હોરી હલપતકુળ થયું; અને પછી હલપતકુળ પ્રકુદલીને હલપતસંસાર થયો. વદ્ધવલતી માતાપાંખેથી બે પુત્રીઓને ઝડપી લઈ, વરસતી વર્ષામાં વતને જઈ, દેવયોગના કેવા સંજોગોમાં શરદપુનમે એમનાં લગ્ન હલપતરામે કીધાં એ આપણે વાંચ્યું છે. પછી '૬૩માં મોહનલાલને જનોઈ દીધું ને '૬૮માં આંતરસૂને પરણાવ્યા. '૭૧ બેસતાં ત્રીજા પુત્ર છોટાલાલને જન્મ થયો, અને એમનું જન્મતિથિનામ પાડ્યું દયાત્મા ભીમ=૨૫-૧-૭૧.

એ જ સાલની ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજે વીજકુંવરનું ધોળકે સગ-
પણ કીધું. પછી '૭૩માં વીજકુંવરનાં લગ્ન લીધાં; મગન-
લાલનો ઉપનયન સંસ્કાર કીધો; મોહનલાલનાં વહુને
સીમન્ત આળ્યું ને પ્રથમ સૂવાવડમાં સ્વર્ગવાસી થયાં; અને
સૌથી ન્હાની પુત્રી મણિબા દલપતમહેમાનીએ આળ્યાં.
'૭૪માં મોહનલાલનું સૂરતમાં વળી સગપણ કીધું, ને ત્હાં
નર્મદના, સરસ્વતીમંદિરમાં કવિતા ગાઈ. '૭૫માં મોહન-
લાલને પરણાવ્યા, નર્મદને સાજનમાં ન્હોતયાં, ને પહેરા-
મળીને સમયે દલપતે નર્મદની અગ્રપૂજા કરાવી. પછીને
પળવાડિયે અમદાવાદમાં મગનલાલનાં લગ્ન કવીશ્વરે
કવીશ્વરની પોળમાં કીધાં. વીજકુંવરનો આયુષ્યવાસ દલપ-
તઘેર નિર્માયો હતો ને રેવાબાનાં ઉછેરશ્રાવણ રેવાબાનાં
બાળકોને ઉછેરીને આ લવમાં જ વીજકુંવરે વાળવાનાં
હશે તે '૭૬ના ફેબ્રુઆરીમાં એ દલપતપુત્રી વૈધવ્યદશાને
પામી. એ સાલમાં શ્રી મણિભાઈ જસભાઈ કચ્છમાં દિવા-
નપદે ગયા, ને મોહનલાલને ત્હાં રાજસેવામાં તેડાવી
લીધા. મૂળીમાએ પણ પુત્ર સંગાથે દરિયાઉતાર વાસો
કીધો. ત્હાં વહુને સીમન્તમાં પુત્રી રણિયાત અવતરી ને
સૌને રણિયાત કીધાં. વળતે વર્ષે આ આલેખક દુનિયાની
સફરે આળ્યો, ને કવીશ્વરે એનું જન્મતિથિનામ પાડ્યું છે
મેજર ભાલો=૧૬-૩-૭૭. '૮૦નો એ ઉતરતાં મણિબાનાં
ધોળકે લગ્ન કીધાં ને જનનિદાયની તિથિએ સહુથી ન્હાના
પુત્રનાં દલપતઘેર પગલાં થયાં. કવીશ્વરનો સંસારવડલો
એ હાયકામાં દિશાદિશામાં વડવાઈઓ નાંખતો હતો.
કુળમાંડવડે દલપતરામ ગુણાતા હતા, જેના બાવન થતા

હતા. વેરાયેલી પાંખડીઓ સમી આમાંની ઘણીખરી વાતો આપણે વાંચીઝાણી છે.

કવીશ્વરની વાનપ્રસ્થતિથિ સમીપ આવતી ગઈ તેમ તેમ સોસાયટીના મન્ત્રીપદની ખુરશી યે ડગમગ ડાલવા માંડી. 'પડથી' '૬૯ સૂધી સોસાયટી એકથ'બી હતી; '૬૯થી' '૭૭ના દસકામાં ચાર મન્ત્રીઓ બદલાયા.

સન અઢાર ત્રેપન તણેા મામ ડિસેંબર સાર,
ટી. બી. કરટીસે લિધો સેક્રેટરિઅધિકાર.

સોસાયટીનાં અદ્રભાગ્યે સાચેસાચ એ મારો માસ હતો. કારણસે વાવેલી સોસાયટીને કરટીસે ૧૭ વર્ષ'બર પાળી પોપી ઉછેરી ને મ્હોટી કરી. સોસાયટી સ્થાપતાં કારણસને કોડ હતા કે

જૂના કવિઓની કવિતાઓ એકઠી કરીને
નવાં નવાં પણ રૂઝાં પુસ્તકો રચાવિયે;
આખો શુજરાતમાં હું; તો તે શુજરાતી બાપા
સુધારી-વધારીને વિશેષ વખણાવિયે.

કારણસ કોટીલો હતો; કારણસના કોડ પૂર્ણ કરટિસે. કારણસને તો સરકારી નોકરી થઈ પડી હતી બદલીઓનાં ગામોતરાં. '૫૪ બેસતાં રાસમાળા લખવાને કારણસ વિલાયત ગયો તે જાણે અમદાવાદમાંથી ગયો જ ગયો. સૂરત, ખાનદેશ, રાજકોટ, વળી સૂન્ત થઈ અન્તે કારણસે મુળ-ધ્વાસ કીધો; પણ ફરી અમદાવાદની આમલીઓ એણે ઢીઢી નહિ. '૫૩થી સત્તર વર્ષ' કરટિસનો હેડમાસ્તર ને પછી ઉત્તરપ્રાન્તના ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે અમદાવાદવાસ હતો. ૪૨-

તિસ દલપતરામને હુન્નરખાનના વારાથી સૂરતમાંથી ઓળખતો. હુન્નરખાનના દલપતવ્યાખ્યાનપ્રસંગે કરતિસ પ્રમુખ હતો. લાક્ષ્મીમાંથી એક એ ફારખસવીણેલા હીરાને કરતિસે પણ પારખ્યો, ને 'પપના જૂનથી કવીશ્વરને બોલાવી લઈને કેત'વ્યસંગાથી કીધા. ફારખસદલપતે એક કળી વાવી; એ કળીની પછી વેણી કીધી કરતિસદલપતે. સોસાયટીના હિતમાં કરતિસ ન્હાનેરો ફારખસ હતો. હોપ ને ટેલરથી કરતિસ અધિકો ગુજરાતગુણુર હતો. ફારખસદલપતના સાહિત્યઝળકાટે ઢાંકી દીધો ન હોત તો 'વિચક્ષણ વીર' કરતિસની ગુજરાતસેવાઓ આજ અધિકી પ્રકાશતી હોત. આજ તો ખુદ સોસાયટી ચે કરતિસને જાણે વીસરી ગઈ છે. 'પપથી' '૬૯ ચૌદ વર્ષ' દલપતકરતિસ કેત'વ્યસંગાથીઓ હતા. મણિભાઈ જસભાઈ, હરિદાસ વિહારીદાસ, રણછોડભાઈ હિંદયરામ, ભીમરાવ લોળાનાયના હેડમાસ્તર કરતિસને ગુજરાત આજ ઓળખતું ચે નથી, સોસાયટીએ કરતિસને ઓળખાવ્યો ચે નથી. સોસાયટી કેટકેટલાકનાં ઋણ બૂલશે !

સોળસત્તર વર્ષ જેટલી સોસાયટીની અથાક સેવા કરીને

કરતિસ અગણ્યોતેરમાં ગયો વિલાયતવાટ;
સેક્રેટરિ ત્યારે થયા શાણા સાહેબ સ્કાટ.

ન્હાલ કરી વઢવાણુ ચકી કવિનો કિનલાક સુખે કર આલ્યો
પાલણુપોષણુ પૂણું કરી કરડીસ તણા કરમાં કર આલ્યો
તે કરડીસ તણુ ગુજરાત વિચક્ષણુ વીર વિલાયત આલ્યો
દેશિ કવિ દલપત તણા લઈ સ્કાટ તણા કરમાં કર આલ્યો

જોતેરના મે માસથી તે સ્કૉટ સિંધ સિધાવિયા,
સેક્રેટરીની પદવિ પર જોપાળરાવ ઠરાવિયા.

સરદાર જોપાળ હરિ દેશમુખ પ્રજ્ઞહિતચિન્તક દક્ષણી
અમલદાર હતા. વિદ્યાવિદ્યાસી, સુધારાના સાથી, કલંબ્ય-
ધર્મના ભાથી હતા. ગુજરાતની વિધવાવિવાહોત્તેજક સમાના
સંસ્થાપક ને પ્રાણરૂપ હતા. આંગો ફોને ને નમે એવાં એ
અધિકારીનાં સાદાઈ ને વિનમ્રતા, મુજનતા ને વિદ્વત્તા
ત્હારે નગરજાણીતાં હતાં. વેનચરિત્ર કવીશ્વર પાસે એમણે
રચાવ્યું હતું. જોપાળરાવ ગયા ત્હારે અમદાવાદે જોપાળ-
ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. મુંબઈવાસ દીધે જોપાળરાવ ત્હાંની
આયસમાજના મોલી પુરુષ હતા. દેશમુખે

સંભાળિ સાઠ આર વર્ષ મૂરીતથી સોસાયટી.
પછી '૭૭થી ચૌદેક વર્ષ મહીપતરામ સોસાયટીના મન્ત્રી-
પદે આબ્યા.

આંખે પડળ પડે પણ પ્રેરણાપ્રતિભાને પડળ ન પડે
ત્હાં સૂધી સદ્ગુ કવિવદોની કવિતા સજીવન રહે. કવીશ્વરની
ગદ્યપદ્યધારાઓ વરસતી હતી, ગરબીઓનાં ઝરણાં ઝરતાં
હતાં. જુદિપ્રકાશ દલપતરામનું મુખપત્ર હતું. બેગરજૂ
કેશવાનું મર્મદાવ્ય ને 'એ મહિને નવ જઈયે રે પિયુ !
પરદેશમાં'ની ગરબી જુદિપ્રકાશમાં એવામાં પ્રગટયાં.
આ 'આલંકારિક વાનો'ના લેખમાં કવીશ્વરે કદ્રોદ્યું કે કવિ-
તાના અલંકારોના અર્થમર્મ ઉકેલે એ દાવ્યોપરાણે સ્વમરે.
'ચડતીપડતી'ની નવત્રિકામાં, પેલા જન્મે કણુ છે ને કે

A man is a man for all that;

તેમ કવીશ્વર હિદ્ગાય છે કે

માત્ર નથી મિલકત વિશે, મનુષ્યમાં છે માત્ર.

દેવસદર્પણ એવામાં રચાયુ. કાવ્યતરંગની હવાઈઓ ફૂટતી હતી. પ્રાચીનઅર્વાચીન સંશોધનો દેશભરમાં કરીને '૭૨માં દલપતવંશનું વંશવૃક્ષ છપાવ્યું હતું.

મહાવીરની વારનું લોગાવાનું હુઃખ

પૂલ રચાવી ટાળિયું, સહુને કીધું સુખ.

વર્ધમાનપુરીનો લોગાવાનો પૂલ બન્ધાયો ત્હારે પણ દલપતકવિતા ટહૂકી હતી.

કુસુમ કવિને પરાસ્ત કરીને દલપત ઘોળિયો. સંપ્ર-
દાયવિખ્યાત થયો; કારબસયોગે દલપત વેદિયા શુજરાત-
પ્રખ્યાત થયા, પણ રાજદરબારવિખ્યાત તો પ્રથમ '૪૫માં
ધ્રાંગધ્રે થયા હતા. પછી '૫૨માં રાજહુઃખિયા વળેસંગ
મહારાજે જાવનગઝમાં દલપતકવિતાને ઓળખી. પછી ઇડિ-
રિયા ગઢમાં '૫૬ની દિવાળીમાં કવિઓના એળામાં દલપત-
કવિતા ગાણ. વઢવાણ તો પ્રથમથી જ દલપતકવિતાને
પ્રીછતું. રાજામહારાજાઓ કવીશ્વરની કવીશ્વરતાને એમ
ઓળખતા, અને આ દાયકાથી અધિકા ઓળખતા થયા.
'૭૪માં જીરણગઢને ગાયો, '૭૭માં કવીશ્વરે રણમલસરને
ગાયુ. પછી માંગલિક ગીતાવલિ ને કચ્છગરબાવળી રચવાની
રાજાજાઓ થઈ. કચ્છગરબાવળી '૮૦માં રચાઈ રહી, ગીતા-
વલિ '૮૧માં પૂરી થઈ.

ઈસ્વી શતક અઢાર, મે માસે તોતેરના,
પરણ્યો રાજકુમાર

ત્હારે નવાળ મહોળતખાનણનું રાજઆમન્ત્રણ અમદાવાદ
આવ્યું. શાહઝાદા બહાદુરખાનણના લગ્નપ્રસંગે કવીશ્વર
જૂનાગઢ ગયા. ત્હાંની બાળવિદ્યોત્તેજક સભા ને નૃસિંહ
લાયછેરીમાં ત્હારે કવીશ્વરનાં સ્વદેશવાત્સલ્યનાં વ્યાખ્યાનો
થયાં. શાળાનો પાયો નંખાયો ત્હાં ભાખ્યું કે ‘ જૂનાગઢમાં
વિદ્યા તણો વધારો યશે. ’ નાગરી નાતના શુણ્ પ્રીછ્યા
ને ગાયા કે

સંપ, સુખુદિ, સ્વરૂપ શરીરનું, એ ત્રણ તો શુણ નાગરમાં છે.

જૂનાગઢનો તીર્થમહિમા સંદેહાલંકારે ગાયો કે ‘ કાશી
ગણાય ? કે કાશીની માશી ? ’ તથા દીકું તે વણુવ્યું કે ત્હાં
‘ નરરત્ન ઘણા નિષંગે ’ છે. અને શ્રી હરિના અનન્યાશ્રિત
ભક્ત નરસૈયાના રાસરમણ ઝોટાની દીતિંગાથા ઉચ્ચારી કે ,
છત્ર નથી, શિર છાપઈ છે નહિ, છે છતમાં પણ છેક જ છોટો,
તો પણ છે ત્રણ લોકપ્રસિદ્ધ, મુમેરુ થકી મહિમા બહુ મોટો;
તત્ત્વ અનેકનું તત્ત્વ જથા પ્રગટે મહાતત્ત્વ તણો પરપોટોઃ
આ મહેતા નરસિંહ તણો અઘનાથક પુણ્યપ્રકાશક ઝોટો,
વજ્ર બહાઉદ્દીનભાઈ, સેનાપતિ સાલે હિન્દી, દિવાન
ગોકુળજી ઝાલા, ને નૃસિંહપ્રસાદભાઈ, ચાર દિશાઓના
ચાર રત્ન સમા, જૂનાગઢ સંસ્થાનના ત્હારે એ ચાર
રાજરત્નો હતા.

‘૭૩માં બીલ’ રાજઆમન્ત્રણો આવ્યાં, અને ઠાકોર
સાહેબ જસવન્તસિંહજીનાં લગ્નમાં લીમડી થઈને મહારાજ

તખ્તસિંહજીના લગ્નોત્સવમાં કવીશ્વર ગોંડળ ગયા. ગોંડ-
ળથી વરરાય સંગાથે ભાવનગર તેડી ગયા હતા. ભાવનગરથી
દરિયો ઓળંગી સૂરતમાં પછી દલપતરામે પુત્રવાગ્દાન કીધું
ને નમંદગીત ગાયું.

એમ ‘ઓગણિસે તેત્રીસનો ચોખો ચૈતર માસ’
આવ્યો; ત્હારે આ ચરિત્રઆલેખકનાં દલપતકુળમહેમાની-
એ પગલાં થયાં. પછી, ‘પદવી કવિની પ્રથમ જ્ઞેહાં પાચ્યો
દલપતરામ;’ અને જ્ઞેહાં

રાજ ઈલકાળ રૂઠો પાદચાહી વખતથી
વંશપરંપરા મહીપાળને મળેલો છે;

ત્હાં જઈને ‘૬૧માં રાજ રણુમલે બન્ધાવેલા સુન્દરદર્શન
રણુમલસરતું કાવ્યસુન્દર વર્ણન કીધું.

પ્રાંગણા એટલે ઝાલાવાડની પાટગાદી; અને ઝાલાવાડ
એટલે રણુકાંઠાની રેતી ને ખારોપાટ. પાણીની ત્હાં નિત્યની
પીડા. સંન્યાસીઓના જેવી ઝાલાવાડની નદીઓ એટલે
ચાતુર્માસવાસીઓ. આઠ માસ વીરડા ગાળવાના ને પાણી
પીવાનાં રાજ રણુમલે ફલકૂને ઉપરવાસે, ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ
મહલાવ ને મુતસર જેવું, રણુમલસર બન્ધાવ્યું ને ઝાલા-
વતની કવીશ્વરે ઝાલાવંશની એ કીર્તિકથા ગાઈ.

શેષ નાગશિર ચોલતી મેદનિ મુગટ નિહાન;

રણુમલસર તેમાં રહ્યું મણી અમૂલ્ય સમાન.

રણુમલસર તો આલમાંથી ઉતારેલું દેવોતું દર્પણ છે.

ચન્દ્રપ્રવાલ મુખ ચર્ચારિ બાલિકાનો,

તારા તણે સમુહ મોહિતક માલિકાનો,

આ લોક મધ્ય અતિ લાયક લેખવાનું
શોભીત શ્રેષ્ઠ સર દર્પણ દેખવાનું.

એ પાણી નથી; એ તો રાજ રણમલની કીર્તિનાં પાણી
ભરેલાં છે.

વળી સ્વચ્છ ભારે બારું નીર એમ,
ભરી વિશ્વમાં રાજની કીર્તિ જેમ.
તરંગો ઉઠે સ્વચ્છ તે મધ્ય દેવા ?
જીવો, રાજની કીર્તિનાં કાવ્ય જેવા.

કવીશ્વર લોકવિખ્યાત હતા; હવે કામકામ રાજદર-
બારવિખ્યાત થયા.

સરોવરમાંનું જળકુંડાનું વિસ્તરીને વિશાળ થાય તેમ
તેમ પાળ ભણી જાય છે. દલપતકાવ્યકીર્તિ દેશભરમાં
વિસ્તરતી હતી તેમ તેમ વાનપ્રસ્થાશ્રમની પાળ ભણી જતી
હતી. શિખર એટલે પર્વતનો છેડો.

એ તો સર્વવિદિત જ છે કે દલપતકવિતા એટલે
દલપતયુગની જાણે કાળવહી ને ઈતિહાસનો સૌરભભંડાર.

'૭૦માં બે પ્રજાપરોપકારિણી લોકસંસ્થાઓ અમદા-
વાદમાં પ્રગટી. ઉત્તરાયણની તિથિએ લોળાનાથભાઈએ
આપારાવ લાયબ્રેરી સ્થાપી અને કવીશ્વરે પુત્રવિરહી જૂના
શિબ્યમિત્રને આશ્વાસનવચનો કહ્યાં.

વારી પુત્રવિયોગનાં નયનથી પાડે પિતાઓ ઘણા,
પામે પાત્ર વિના પછી પ્રલયતા ગિંદુ બધાં તે તણાં.
આપારાવ સુપુત્રના સ્મરણનાં જે નીર નેત્રે ઝરે,
આ શાળાસ્થળથી હમેશ રહશે પ્રખ્યાત પૃથ્વી પરે.

લૂખાં લાડ કરે ઘણા પિતા પુત્રને દામ;
આપારાવ લડાવિયો દસ હબર દઈ દામ.

અને મછી જોકટોળરમાં

ભાળી એક ભિખારિણી ભટકતી, આંખે અપંગા, અરે !
પારો બાળક છે એ વરસનું કલ્પાંત ભૂખ્યું કરે;
શ્રી રણછોડલાલ રહેદિયાવાળાએ નિરાશ્રિતસ્થાન માંડ્યું.
ત્હારે કવીશ્વરે શ્રીનગરની શ્રીમન્ત જનતાને ઉદ્દ્યોધી કે

ઉદારતા અંતર માંહિ આણો,
હુઃખી જનોનાં સહુ હુઃખ બાણો;
અરે ! દયાળુ દિલમાં થઈને
'હો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.

x x x
પડે કદી પેટભરા ન થાવું.
x x x
હો માણસો એકકુંડુંજિ હૈયે.

યે પવન્ત્યાત્મકારણાત્ અને ગીતાણમાં લગવાને
સ્તેન યવ સઃ કહેલો છે.

'૭૧ના ઝોગરટમાં એકલમલ્લ કરસનદાસે પરલોકવાટ
લીધી, અને એ 'કપોળકુળના કોહિનૂર' ને સંભારીને
કવીશ્વરે ઉદ્દ્યાયું કે

વીરા ! તારા વચનની મહાઅમુલ્ય મિઠાશ
રહિ ગઈ દલપતરામના દિલમાં, કરસનદાસ !

ધર્મશાળા દવાશાળા સંસ્કૃતશાળાના સંસ્થાપક

ખેચરદાસ લશ્કરીને '૭૨ના એપ્રિલમાં રાવ બહાદુરપટ્ટવી
બક્ષવાને દરબાગ જરાયેા ત્હારે દલપતકવિતા ટહૂકી ઉરી કે

બહાદુર ખેચરદાસ, પામી સોનો પ્રેમરસ,
વસિ કડવાકુળ વાગ, મીઠા થયો મનુષ્યને

પછી '૭૪ના ઓગસ્ટમાં ખેચરદાસભાઈએ પુત્રીનામની
શ્રીશિક્ષણશાળા-મહાલક્ષ્મી ક્ષિમેલ ટ્રેનીંગ ટેલેજ સ્થાપી
ત્હારે પણ કવિભાલે પડયો પાડયો કે

ભારકરાગ્યાયે પુત્રિનું, રચિ ગ્રથ, નામ જ રાખિયું,
તેમ જ પિતાએ ખ્યાગી ભલિ ભાત અંહિ પણ બાખિયું.

અને

જરિયાનવાળો શાલજેટો ધગજી સૂધી ઢળકતો

એ કાવ્યચરણમાં લશ્કરીનું ગબ્દચિત્ર ચીતર્યું, જેને
છબિમાં કે પ્રત્યક્ષ દીઠા હોય તે તત્ક્ષણ ઓળખે છે.

એવામાં પૂર્વપન્થિત ભોળાનાથભાઈ વાનપ્રસ્થ થયા,
ને '૭૫માં સરકારે એમને ઈલાકાબ બક્ષ્યો, અને નવપરિચિત
શ્રી મણિભાઈ જસભાઈ '૭૬માં કર્ચના દિવાનપદે ગયા, એ
સર્જનશુભપારખના પ્રસંગોએ પણ કવીશ્વરની કાવ્યવીણાએ
શુભરવ કીધા હતા

નાટકનવલોભા મામાન્યત એમ મનાય છે કે સ્નેહ
એટલે સવનનકાળ કે વિપ્રલભ શૃંગાર. વસ્તુતાએ એ
માન્યતા એકદેશી અને સકોચિત છે એ પ્રચલિત સાહિત્ય-
ભાવનાની અધૂરપ દલપતભાવના પૂરતી દલપતમાનસ કહેતુ
કે સ્નેહ એટલે દામ્પત્યસ્નેહ—Married Love દામ્પત્ય-
સ્નેહ છે દલપતકવિતાનો એક મહાસદ્ગુણ. દામ્પત્યસ્નેહનાં

રસાદ્ર ને ભાવજરમરતાં કાવ્યરત્નો દલપતકાવ્યની કાવ્યવહીમાં વિરાજે છે શાસ્ત્રકારો ગૃહસ્થાશ્રમને આપણી આશ્રમવ્યવસ્થાનો પાયો કહે છે; લગ્નસંસ્કારને કવીશ્વર ગૃહસ્થાશ્રમનો પાયો કહેતા. લગ્ન સુધરે એનો સંસાર સુધરે. '૭૪માં કવીશ્વરે પ્રાચીન વિવાહપદ્ધતિ વિશે બહોર વ્યાખ્યાન આપ્યું; જનતાને ફરી વળી દામ્પત્યધર્મ પ્રબોધ્યો, અને આયંસંસ્કૃતિના ઉચ્ચોચ્ચ રસપ્રદેશમાં લોકમાનસને વિહરાવ્યું.

એ દસકામાં મહત્વના રાજપ્રસંગો પણ આવતા, ને રાજપ્રજના સુખદુઃખે સુખીદુઃખી દલપતકવિતા સમભાવનાના સૂર ઉચ્ચરતી.

'૭૨ના ફેબ્રુઆરીમાં એ રાજપ્રસંગો બન્યા: એક શોકનો ને એક હૃદયનો. કાળાપાણીના ટેનીઓની દશા નજરે નિહાળવાને વાઈસરૉય ગયા હતા ત્યાં આન્દામાનવાસી કેા કેદીએ લોર્ડ મેયોનું ખૂન કર્યું. ૧૫મી તારીખે એ શોકપ્રસંગની નગરસભા મળી. અને મહારાણીજીના રાજસુવરાજ કાળજ્વરમાંથી ઉગરી ઉઠ્યા એ હૃદયપ્રસંગની પ્રાથના સભા ૨૩મીએ મળી: એ બન્ને ય રાજપ્રસંગો દલપતકવિતામાં નોંધાયેલા છે. '૭૪ના નવેમ્બરમાં મુંબઈના ગબ્હર્નર રાજકોટ પધાર્યા ત્યારે 'રાજકુમાર કૉલેજના રાજકુમારોએ રચાવી મંગાવેલી કવિતા' પણ દલપતકાવ્યને પાને છે. પછી

સન અઠાર પચોતરે, વિમળ નવંબર માસ,
અષ્ટમ દિન x x x x

મિન્સ વેલ્સ યગતું ભર્યું પુર મુંબઈ મોઝાર
એ પણ દલપતકાવ્યને ધતિહાસચોપડે છે.

પછી જોડ વર્ષ વીતી ગયાં ત્યારે એ દસકાનો પ્રધાન રાજપ્રસંગ 'જીના જેસતા વર્ષની તિથિએ ઉજવાયો. દિલ્હીના રાજમથદાનમાં મહારાણીજીએ 'કચસરે હિન્દ'નું પદ ધારણ કીધું, વાઈસરોયે ભારતભરનો દરબાર ભર્યો, ૧૦૧ તોપો ફેાડીને જનતાને એ સહુ જણાવ્યું. અમદાવાદમાં યે અમદાવાદ જેવડો દરબાર ભરાયો હતો ને ભૂતભવિધ્યગાતી દલપતકવિતાના સ્તોત્રોચ્ચારે ગાજ્યો હતો. સમી સ્હાંજનો સમય હતો.

જે સમે સૂર્ય પાશ્વિમ ભણી સંચયો
કચસરે હિન્દની લેટ કરવા,
તે સમે શેઠ હઠિસિંહની વાડિમાં
મોંડિ મિજલસ ભલી ભાત ભરવા.

કચસરે હિન્દના એ દરબારમાં 'નગરશેઠની તરફથી કવિને શાલનો સિરપાવ' કલેક્ટરે આપ્યો હતો, અને રાજદરબારી રીતે, 'માનપત્રના ધરીતા જેમ આયે,' સભાસહોને માન દઈ આપ્યાં બીડાં એમ.

દલપતકવિતાએ ત્યારનું પ્રસંગહાદં દીકું અને ગાયું કે મહારાણીનો એ રાજસૂય યજ્ઞ હતો.

યજ્ઞ તથો અશ્વ જેમ, આજ અંગરેજ તણો
વીજળીનો તાર આખા ખંડમાં ફેરી વળ્યો.
વરતીમાં કે વન વિશે રાજા કે એવાસી ઠાઇ
અટકાવનાર નહિ, ત્રાસ તે વિશે ટળ્યો.
એમ આળો ખંડ જીતી રાજસૂય યજ્ઞ રચ્યો.

રાત્રિએ નગરરોશની થઇ.

ઇડરિયે દ્વાર ને ઇડરિયે ચોક, વળિ
 દીપમાળા બની લાલદારે,
 ભદ્રના દ્વાર ને ભદ્રના ચોકની
 દીઠિ શોભા સહૂથી વધારે.
 દીઠિ ત્રણ દ્વારની પક્ષિત સોહામણી,
 એનિ કહુ જીપમા એક એવીઃ
 શોભિતા જેમ શણગાર સજિને ઉભી
 લક્ષિમ ને શારદા ચક્ષિત દેવી.

હાર હીરામણીરચિત હૈયે ધર્યો,
 ખૂપ હીરા તણા શીશ શોભે;
 લટકતા લૂમખાં હોય હીરા તણા,
 નિરખવા સ્થિર થઈ લોક થ'લે.
 દ્વાર ઢેરી કમાનો દિવાથી ભરી,
 દેવિએ દામણી જેમ બાંધી !
 દીપકે કમળઆકાર બે બાબુએ
 અવલુથી બાલ બે જેમ સાંધી.

નગરશેઠે, શ્રેષ્ઠ ભણુભાઈ પ્રેમચંદ્રે, પારસી જનમડળે,
 સ્વામીનારાયણના આચાર્યશ્રીએ ધબ પતાકા ને દીપમાળાથી
 નિજનિજની હવેલીઓ શણગારી હતી. ભદ્રકાળીના ચોકમાં
 કારજ ઉપર બે દિવસ આકાશમાળ રોશની થઈ હતી. કારજના
 ચોકમાનો ત્હારનો કૂલબાગ તો તણે રાત્રિતેજના દરિયાવમાં
 દીપકકૂલડે શણગારેલું નાવડું તરતું હોય એવો દેખાતો.

કેદખાના તણી આજ કાળપ ગઈ.

આજમખાનના મહેલમાં અમદાવાદનું કેદખાનું હતું,
ને તે કાળુંબલક રંગાર્તું. દિલ્લીદરબારની તિથિથી એ
ભદ્રકાળી માતાનો મહેલ અન્દ્રિકાવણી થયો.

ઉજળાં ચોકચોટાં વળી આજ છે;

જાણે

રંગિયાં રાણિના સુજસરંગે

મહારાણીના એ 'સુજસરંગ'માં કવીશ્વરની કાવ્યદ્રષ્ટિ
ત્હારે શું શું પેખતી હતી? એ કાવ્યર્ષિની આર્ષદ્રષ્ટિ
પેખતી હતી ભારતીય પ્રજનાં ઇતિહાસ અને આશાઓ.

જેહના અમલથી અધિક વિદ્યા વધી;

અને

જેહને અમલ ભવ સર્વ ભાગ્યે;

દલપતકવિતા એ દીપાવલિમા એ ઇતિહાસો વાંચતી હતી.

રાજઅધિરાજ વિકટોરિયા રાણીએ

કયસરે હિન્દ ઇલકાળ લીધો;

ભારતવર્ષના એ ઇતિહાસપ્રસંગનો અર્થમર્મ શુજ-
તાના કવીશ્વર એ સ્ફુર્તમજતા હતા કે

પ્રેમ પરિપૂર્ણથી આજથી પાળવા

કયનથી જાણીને કોલ દીધો.

અને ભવિષ્યવાંચતી દલપતકવિતા લોકજાણીઓ ત્હારે
શી ઉચ્ચરતી હતી?

દેશને શ્રેષ્ઠ અધિકાર એ આપશે.

અને પ્રજાપુરોહિત ત્હારે પ્રજાસાવ ઉદ્ગાતા હતા કે

દેએ હક આ દેશના.

થેરો, ગમ્ભીર, ઈતિહાસના કાળખોલ સમો, '૭૭ના અમદાવાદના એ દિલ્લીદરબારમાં ગાજન્તો, દલપત કાવ્યર્ષિ'નો એ કાવ્યમાં સમાપ્તિખોલ છે કે

સ્વતંત્રતા ને ન્યાય શુભ આપે અમને એ જ.

લોકપ્રસંગો કાળનાં પ્રપ્રુલ્લેલાં પુષ્પો છે. લોકપ્રસંગોના અર્થમર્મ એ પુષ્પોમાંનાં અત્તર છે. ઋષિદ્રષ્ટિવન્તાઓ એ કાળપુષ્પોનાં અત્તર સારવે છે, ને કાવ્યધારાઓ વડે દેશ-ભરમાં એની સુવાસના ગહલાવે છે. દલપતકવિતાની કુવારા ધારાઓ પ્રસંગપુષ્પોના અર્થમર્મની સુવાસનાની ફાશમ દેશ ભરીને ફાંસવતી.

લોકપ્રસંગોના અર્થમર્મ ઉકેલે એ ઋષિવરોની આર્ષ દ્રષ્ટિ.

દલપતયુગના ઈતિહાસઅભ્યાસીને દલપતકાવ્યનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. દલપતયુગની સદ્વાતાઓનો દલપત-કાવ્ય ઈતિહાસગ્રન્થ છે

એ હાથકાના અન્ય પ્રસંગો હતા તથા; બે '૭૫માંના ને એક '૭૭માંના '૭૫માં વડોદરામાં રાજપલટો થયો ને અમદાવાદમાં રેલ આવી-સાબરમતી ઉભરાણી.

મહાવિદ્યાવિશારદ દલપતપ્રબોધલા ખડેરાવ મહારાજ ૧૮૭૦માં નિદેહ થયા પછી ગાયકવાડની ગાદીએ મહારાજના લઘુગન્ધુ મલ્હારરાવ મહારાજ બેઠા. મલ્હારરાવ પ્રથમથી જ અવળપગણાના હતા; એક વેળા ખડેરાવ મહારાજે હાથકડી કરાવી હતી. એ હાથકડી કરનાર સેનાપતિ ભાડે સિન્ધિયાને પછી મલ્હારરાવે કેદ કીધા હતા. એમ ચિનાશકાલે ચિપ-

રીતબુદ્ધિ જેવું મલ્હારરાવને થયું. કવીશ્વરે ખંડેરાવ મહારાજને
બિરદાવ્યા હતા કે

ભ્રાતા તો પરભારભજન તણા.

મલ્હારરાવ મહારાજ એ કવિબોલ ખોટો પાડવે
ચહુડ્યા. દેશહિતસ્વી હાદાભાઈ દિવાનપદે આવી ગયા, પણ
વૃથા ગયું. અન્યથા મલ્હારરાવ મહારાજ કંઈક પ્રજાહિતસ્વી
હતા એની સાક્ષી ત્યાંદોહમાંનો રેવાળનો મલ્હારઘાટ ખોલે
છે. પ્રજાગણે સરકારમાં અરજો દીધી. બીજો પણ ગંભીર
મિથ્યાઆરોપ મૂકાયો. રાજવીઓનું ન્યાયપંચ બેઠું. એ
રાજપંચે મહારાજને નિર્દોષ જાહેર કરીધા. અન્તે મલ્હારરાવ
મહારાજને સરકારે પદબ્રષ્ટ કરી મદ્રાસ દેશવટે મોકલ્યા,
મલ્હારરાવનાં મહારાણીને નવસારીવાસ દીધા, ખંડેરાવ
મહારાજનાં મહારાણી રાજમાતા જમનાભાઈએ કવલાણના
કાશીનાથના સુપુત્ર ગોપાળરાવને દત્તક લઈ સયાળરાવ
નામ પાડ્યું. વડોદરા પછી નવયુગના નવજન્મે આંબું.
ગુજરાતના એ દત્તક પુત્રે પછી વડોદરામાં નવયુગ પ્રગટાવ્યો.

પુરુષ નમેરા હોય, સ્ત્રી નમેરી ઠોક હોય; રાજ નમેરા
હોય, પ્રજા નમેરી ઠોક થાય. નિજ રાજવીને પદબ્રષ્ટ થતા
નિરખીને અરજો ગયેલી પ્રજા ક્ષણમાં પ્રલટાઈ ગઈ. અવગુણો
વીસર્યાં ને ગુણો સાંભર્યાં. પ્રજા ચોકાન્વિત થઈ. બંડ થાત,
પણ રહી ગયું. એક ઈસ્લામી સરદારે હિન્દુ રાજવીને
માટે મરતાં સૂધી હાથે લોહબંગડી પહેરી. ગુજરાતના
સદાચરણાચાર્ય કવીશ્વરે એ બે આંસુ પાડ્યાં ને બુદ્ધિપ્રકાશમાં
રાસડો ગાયો કે

પીતળ લોટા જળે લાયા રે;

દાતણ કરતા જાવ, રે મહારાવ !

શહેરનો સૂખો ક્યારે આવશે રે ?

દાતણ કરશું વાડીએ રે;

ફરતી પ્રીરંગીની ફેજ, રે મહારાવ !

શહેરનો સૂખો ક્યારે આવશે રે !

એ વધોઝતુમાં ઉપરવાસે મેહુલો મૂશળધારે વળ્યો, મહામાતી મલપતી સાબર પાળોમાં ન સમાઈ, દરવાજાઓમાં ધઈ પાણી પુરમાં પેઠાં. અમદાવાદમાં એ દહાડા સાબરજળનું જળરાજ્ય કહ્યું. કાળપુરનો જહેજો તો પૂરે ઉછળતો; ત્રણ દરવાજે હોડીઓ ફરતી. સોસાયટીમાં પૂર પુસ્તકો વાંચતાં ને હાઈસ્કૂલમાં પૂર લણવા બેઠાં'તાં. કવિનિવાસ સ્વામીનારાયણને ટેકરે છે. કવિનિવાસને કે સ્વામીમંદિરને પૂરનાં પાણીએ નહેતાં ખેલાવ્યાં. એવી હતી બત્રીસાની રેલ.

એ હતા દેશજીવનના મહાપ્રસંગો. દલપતજીવનનો મહાપ્રસંગ હતો ત્રીજો ને નિરાળો ગુજરાતપૂજક કારબસ ત્હારે અપૂજ હતો. મૂર્તિપૂજા દેશમાં હજી કારબસમૂર્તિ નહોતી મંડાઈ. કારબસે સ્વર્ગવાટ લીધે પેલી વનવાસની વરધો જેટલાં બારબાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં '૬૫ પછી મુંબઈ સૂતું હતું તે અંગ મરડી હજી ઉઠ્યું ન હતું. ગુજરાતની પાટનગરી ગુણબળ છે કે નગુણી ? એ લોકપ્રશ્ન પૂછાતો થયો હતો. ત્હાં તો સાહિત્યરસિકો જાગ્યા, કારબસની રંગમૂર્તિ ચીતરાવી. હેમાલાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ-કારબસસ્થાપેલી પુસ્તકશાળા ત્હારે હતી નગરનું નગરમંદિર.

પ્રાચીન ગુજરાતને સહવન કરનાર ગુજરાતના ઇતિહાસદેવ દારખસની એ નગરમન્દિરે સંસ્કારી જનતાએ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કીધી. મિત્રવિરહી કવીશ્વરે અશ્રુભરી આંખે તે તિથિએ ફરી વળી દારખસગુણગાથા ગાઈ. અમદાવાદમાં એ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા દારખસનો કાંઈ પ્રથમ સ્મરણસ્તંભ હતો એમ નહિ. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી, સૂરતમાં એફસ લાયબ્રેરી, મુંબઈમાં દારખસભા-દારખસનાં એ માયાં ને ચિરંજીવ કીર્તિસ્તંભો છે. અને એથી ચે અદકેરા, અક્ષર જેટલા ક્ષરથી પર ને કવિતા જેટલા અજરામર, દારખસ-કીર્તિમન્દિરો છે દારખસની રાસમાળા ને કવીશ્વરનો દારખસવિરહ. ગુજરાત જ્યાં સૂધી ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભણ્યો ને ગુજરાતી ભાષા બોલ્યો, કાળના એ સ્ત્રીમાન્ત સૂધી તો કૃષ્ણસુદામા સમી ઇતિહાસતપતી દારખસદલપત-બેલડીને ગુર્જરમહાપ્રભ સંભાર્યો.

ગુજરાતભરમાં દારખસની સ્મરણપગલીઓ છે એટલે-ટલી આજે ચે ક્રિયા સાહિત્યોપાસકની સ્મરણપગલીઓ પડેલી છે ?

વાનપ્રસ્થાશ્રમની પડઘીઓ હવે કવીશ્વરને સંભળાવા લાગી

આખોની પીડા તો દલપતરામને દેહનુ બાણે અંગ યઈ પડી હતી. તહેમાં ચે હવે મોતિયા જામતા હતા, કીકી-ઓને ઢાંકણું દેવાતા હતાં. '૭૪માં દાકતર ભાઉ વિદેહ થયા. પછી તો બાણે જગતમાં ડો નેત્રવૈદ્ય નથી રહ્યો એમ આંખો વકરી. પાંચેક વર્ષ તેજ હોલવાયાં, દુનિયાં અન્ધાર

બની રહી. નિત્યનિત્ય મધ્યાહ્ને જીવાન જીતાખીદાસ આંગ-
ળીએ દોરી હાઈસ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કવીશ્વરને
લઈ જતા ને શિક્ષકપૂરશીમાં બેસાડતા એ ચ તે હવે ભાર-
રૂપ થયું. સોસાયટીનું બહાલપ ઉતારાતું નહોતું, પણ સર-
કારી નોકરીનાં માયામોહ તો 'પપથી દલપતત્યાગીએ
ત્યાગ્યાં હતાં. હાઈસ્કુલમાં ને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કવીશ્વર
રાજનામાં મોકલાવ્યાં. ઇન્સ્પેક્ટર ને ડાયરેક્ટર લોકભાંડેર
દલપતસેવાઓના શુભબાણ હતા; એમણે પેન્શનની બલામણ
કરી. પણ સરકાર એટલે અનેક ખાતાઓની શાખાપ્રશા-
ખાઓ અને વાકેફઅણુવાકેફોનું અમલદારકોઠું. ત્યાંમાં ચ
તે એકાઉન્ટન્ટખાતું એટલે જજ ને કાતર; બરી માખી ને
વેતરે. મરકારના એકાઉન્ટન્ટ જનરલે ઠણું કે કવીશ્વરને
પેન્શનની કાયદો ના પાડે છે.

જેની રાજસેવાઓને પછી ઇલકાળ અપાયો એની
રાજસેવાઓને મરકારથી પેન્શન ન અપાયું. ઇંગ્રેજ સરકારનાં
એવાં લુકખાં છે લાડ.

ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દલપતપૂરશીએ પછી મજલાલ
શાસ્ત્રી નિર્માયા.

નોકરીનાં રાજનામાં આપ્યે કંઈ રોગો મટે છે ?
'૭૫માં સોસાયટીને પેન્શન નિર્ધારવાની અરજ દીધી.
સોસાયટીએ દિલગીરી દાખવી, શુભ ગાયા, બિરદાવ્યા;
યથાશક્તિ ને દલપતઈચ્છાને અનુસારે પેન્શનનિર્ધાર દીધો.
પણ પેન્શનનિર્ધારે કંઈ દેહપીડાઓ ઉતરે છે ?

ત્હારની શાણી ને સૌજન્યશાળી સોસાયટી સ્હમજતી હતી કે દલપતરામને જાકારો દેવાય નહિ. એટલે પેન્શનરકમેઠા ઠરાવી, પણ પેન્શનની આરંભતિથિનું નિર્માણ દલપતમુનસફીએ રાખ્યું. સ્નેહ ને સુજનતાથી સૌ મળે ત્હારે મળે છે; સ્નેહ ને સુજનતાથી છૂટા પડે તે સજ્જન.

ઐત્રી પડવેએ ન્હાનાલાલ દલપતવેર આંખે.

‘જીવના મે માસમાં પુત્ર મગનલાલને લેઈને દલપતરામ પેલી સર્વનિષ્ણાતોની મુંબઈનગરીએ ગયા. પણ મુંબઈમાં હવે ભાડે દાજી ન હતા કે કીકીનાં હોલવાયેલાં રતનને પ્રકાશતાં કરે. સજ્જનસત્કારવી સર મંગળદાસની વાહીએ ઉતયાં, નેત્રવિધાનિપુણ કને નેત્રો પરખાવ્યાં. એ જ ઉત્તર મળ્યોઃ મોતિયા બન્ધાય છે, પાકે ત્હારે આવજો; ઉતારીશું. ત્રણ માસની રજા લીધી હતી; ત્રણેક અઠવાડિયામાં કવીન્ધર અમદાવાદ પાછા આંખ્યા.

એમ દિવસો વીતતા. બુદ્ધિપ્રકાશનું લખાવતા, સોસાયટીનું નિભાવતા; પણ એ સહુ આંખો અન્તરમાં અવળી ઢાળીને: પેલા પાર્થના મત્સ્યવેધની પેરે, ઉધે મસ્તકે. દુનિયાં નહિ; દુનિયાંનું આતમપ્રતિબિંબ નિહાળીને કવીન્ધર દુનિયાંનાં હૈયાવેધક કાવ્યબાણ છોડતા.

એમ કરતાં કરતાં ‘જીવની સાલ ઉતરી.

એવામાં અમદાવાદમાં હોપસ્ટન કરીને સિવિલ સર્જન હતા. નેત્રરોગોની નિષ્ણાતપ્રીતિવન્તા હતા. અનેકને એમણે આંખો આપી હતી. ઠા. હોપસ્ટને બીડું ઝડપ્યું ને કવીન્ધરને કહ્યું ‘ત્હમારો મોતિયો મ્હને ઉતારવા દેશો?’ પ્રકૃતિએ પદ્માડનિશ્ચયી દલપતરામ મોતિયો ઉતરાવવે શીરૂ

હતા. નેત્રરત્નોનાં મૂલ અનુભવથી જાણ્યાં હતાં કે રત્નો રમવા કાળે નથી. ક્રીક્રીઓ કાપે તે સંધાતી હશે ખરી ? પણ દલપતપ્રકૃતિ સદા ઝંઘાલપવશ હતી. મિત્રમંડળે પણ અનુબોધ્યા, વાળ્યા. છેલ્લા ઉપાય લેજો કવીશ્વર કખૂલ થયા. દાકતરે કહ્યું ઇસ્પતાલમાં આવી રહેલું પડશે. પરવશતા કહો કે સગવડતા કહો—એ ચ તે સ્વીકારી. 'પપમાં જે ઇસ્પતાલના ખાતમુદ્દતમાં પોતે હતા એ ઇસ્પતાલમાં દલપતરામે જઈ વાસો કીધો.

પણ ખધા ચે ગોળીખહાર છુલખારીમાં વાગે એવો નિશાનખાજ કેા જોયો—જાણ્યો છે ખરો ? દેશનાં દુઢૈ'વ હશે, હરિઈચ્છા હવે સંકેલવાની હશે; દાકતરનો શ્રમ મિથ્યા થયો. દાકતરે પ્રભુના નવરા વારે નસ્તર લીધું હતું. દલપતરામે જમણી આંખ ધરી હતી. પણ તિથિ હતી દક્ષિણાચનની છેલ્લી તિથિ, ૧૧મી જાનેવારી. ઉત્તરાયણની ૧હેલ્લી તિથિ નહોતી. મુદ્દત જોવામાં એક તિથિ કેાક જૂલુ' હતું. ઓતિયો કાચો ઉતયો ગયાં તેજ આઠ્યાં નહિ. જમણી આંખ સમૂળગી ગઈ. આંખોમાંની પીડા ઓર વધી પડી. સણકા ઉપડયા. એ સણકાઓ નીચે દન્તાવલિમાં ઉતર્યાં, ઉપર મસ્તકશિખરે ચઢયા. બેકાં બેસાય નહિ, સૂતાં સૂવાય નહિ. કાંઈ ચેન જ પડે નહિ. સ્વસ્થતા ઓસરી ગઈ. જડ જોવાતું નહોતું; માનસિક દર્શને ક્ષણભર અલોપ થતું, ભાર્યું. પખવાડિયુક ધીરજની યાજ અખંડિત રહી, પછી તૂટી પડી. કાગળ મંગાળ્યો. મંદી કાંઈક લખાવ્યું, આંખો મીચીં અધૂકડે અક્ષરે સહી કરી. '૭૮ની આખર સૂધી સોસાયટીનાં પગથિયાંની રજ કવીશ્વરે પૂજી હતી.

‘૭૬નો જાનેવારી ઉતરતાં ઈસ્પતાલમાંથી દલપતરામે સોસાયટીને રાજીનામું મોકલાવ્યું’.

પચ્ચીશેક વર્ષ પૂર્વે લીધેલું સાહિત્યસંન્યાસનું મત એમ કવીશ્વરે ઉજવ્યું. મિત્રની કથ્થગાહને ઈસ્પતાલમાંથી નમસ્કાર કીધા. સાદરેથી આવતાં વનવગડે જાગેલા વિચાર તરંગો તરંગો જ નહોતા રહ્યા, આયુષ્યની જયસિદ્ધિ થઈ અમદાવાદના નગરચોક વચ્ચે ચિરસ્થાયી જડાયા હતા. સોસાયટીની પૂંજી આવ્યા ત્હારે સાતેક હજારની માંડ હતી; ગયા ત્હારે ચાવીશેક હજારની ચાપલુ ને ચોવીસસોકની વાર્ષિક આવપત મૂકીને ગયા. ને એ પચ્ચીસીમાં દલપતકીધી સાહિત્યલડાઈની સમૃદ્ધિનો સરવાળો ટોણું ઉચ્ચરશે ? સોસાયટીને ને શુજરાતને મહારાવી ફૂલાવી ફૂળાવી દલપતરામે પ્રવૃત્તિજીવન સંકેદ્યું. નિત્ય જતા એ નગરચોકમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. રાજબદોજ રાજનગરની જનતા શુજરાતના કાવ્ય-કીવડાને દેખતી; એ કાવ્યકીવડાનાં નિત્યદર્શન નગર-ચોકમાંથી ગયાં.

ફેબ્રુવારીમાં સોસાયટીની કાર્યવાહક સભા મળી. ચોક કીધો, વિનયવિવેક હવ્યાયો. રૂપિયા ઉપર સ્ત્રીક્રંદો પડે એવું બુદ્ધિપ્રકાશ ઉપર પચ્ચીશેક વર્ષોથી ગિરાજતું કાવ્યસિક્ષકારૂપ દલપતનામ માર્ચ માસથી સદાનું અસોપ થયું.

પાએક સદી ગ્રામાવી કવીશ્વર સોસાયટીની સાહિત્ય-માદીએથી ઉતર્યો.

કવીશ્વર સોસાયટીમાંથી ગયા તે વાળે મોમાયટીનું કાવ્યસિદ્ધાસન ગંગાથે લઈને ગયા.

સોસાયટીની ગાદીએથી દલપતરામ ઉતર્યા, પણ સરસ્વતીના સિંહાસનેથી ઉતર્યા નહોતા કે જનતાના લોકઢેયાના સિંહાસનેથી ચે ઉતર્યા નહોતા. નોકરી ત્યાગી; કવીશ્વરે કવિતાને પરિત્યાગી નહોતી. સજ્જસન્માનો ને લોક-સન્માનો તો કવીશ્વર ઉપર હવે વર્ષવાનાં હતાં પણ એ સહુ આ જીવનકથાઅન્યના ત્રીજા ખંડનો કથાભાગ છે.

સોસાયટીના ઉપમન્ત્રીની ગાદી પછી ડાહ્યમહોલા થઈ. પછીના વીશેક વર્ષોમાં વીશેક ઉપમન્ત્રીઓ આવ્યા અને ગયા સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિરતાને ચે જાણે કવીશ્વર સંગાથે લઈ ને ગયા.

કવીશ્વર ગયા. સોસાયટીની કાવ્યકલા અંખવાઈ. પછીના છ-છ દાયકાઓ વીત્યે ચે ફરી પાછા એ કવિતારંગ સોસાયટીની ઓફિસમાં કે જુદિપ્રકાશમાં જામ્યા નથી. પગલે પગલે કાંઈ હીરા જડતા નથી કે ડગલે ડગલે કાંઈ દલપતરામ જડતા નથી.

એવામાં સુંગઈના ગળ્હનર સર રીચર્ડ ટેમ્પલ કાઠિયા વાડની સુસાફરીએથી પાછા વળતા હતા સર રીચર્ડના મન્ત્રીએ અમદાવાદના કમીશ્નરને લખ્યું કે આ સુમાફરીમાં ગળ્હનર સાહેબે કવીશ્વર દલપતરામના કીર્તિગોલ ખહુ સાંભળ્યા છે. પોતે અમદાવાદ સુકામ કરવાના નથી, પણ કલાછેક રોકાવાના છે તો કવીશ્વરને કહીને રેલ્વે સ્ટેશને મેળાપ કરાવશે. કમીશ્નરે આસિસ્ટન્ટ કમીશ્નરને કવિનિવાસે સન્દેશે લઈ ને મોકલ્યા. ત્યાં તો એમણે દલપતરામ આવી જોઈ. આંખે અપંગ, હેઠે દુર્ગંજ, શક્તિના જો

દીદા. ઘોડાગાડીમાં ચે ભેસી જવાય એવું ન હતું. પણ
 છવ દીઠો દ્રુતપ્રતિષ્ઠિત; કાળને ચે ઘડીક કહે કે ઉભો રહે-
 —એવો. મુસ્કેલી દીડી; આસિસ્ટન્ટ કમીશ્નર મૂંઝાયા.
 કવીશ્વરને ચે ઘયું કે ઉત્કંઠ છે એમને મળવું તો ભેળ્યે.
 'મામંડતદાર આવ્યા ને મારગ કાઢ્યો. લોધવાડામાંથી
 છઆઠ લોધંઓને બોલાવ્યા, નગરચેઠનો મેનો મંગાવ્યો.
 પાલખીમાં કેવને પધરાવે એમ શુજરાતના કવિતાકેવને
 મેનામાં પધરાવી ગઢનંરની સુલાકાતે લઈ ગયા. ખ્રીસ્તીઓને
 દેવવાર હતો, દેખરવારીની આખર પૂવેની તિથિ હતી.
 રેલગાડીની લગોલગ મેનાને ગોઠવ્યો. સર રીચડ ઉતારીને
 કવીશ્વરને મળવાને મેને ગયા. કહ્યું: કીર્તિ જહુ સાંભળી
 આવ્યો. દેશના મણિ છે. દલપતરામે કહ્યું: હવે તો ખડેર
 છું; આંખે અપંગ ને ઠેઠે હજળો. સહુ સંભાળ લ્યે છે
 તે આભારી છું. ગઢનંરે આશ્વાસનવચનો કહ્યાં કે થરીર
 જંખવાય, પણ તેથી કવિતા જંખવાતી નથી. વિલાયતમાં ચે
 મિલ્ટન કરીને કવિવર થઈ ગયા. આંખે અપંગ હતા, પણ
 ધાર્મિક મહાકાવ્ય લખી ગયા. આપ પણ હજી ઘણું લખ્યો.
 પછી રા. બ. પહેચરદાસ લશ્કરી કને ઉભા હતા રહેમની
 ભણી વળી સર રીચડ ભલામણબોલ બોલ્યા કે નગરીનું
 નાક છે; જતન કરજો. એવાનાં તે? ઉજળા છે.

પછી મેનાના હિન્ડોળે હીંચકતા કવીશ્વર ઘેર ગયા.
 દેહદુઃખો ઠેઈ લેઈ લેવું નથી; પણ ભાવનીતરતા આશ્વા-
 સનબોલે દુઃખભાર હજવા તો યાય છે.

આ વેળા કવીશ્વરને નેત્રપીડા અડધુંક વધે રહી.

૧૮૪૮ની નાતાલમાં સોસાયટી સ્થાપવાને કારણસે પચ્ચીશોક સાહિત્યરસિકોનું મિત્રમંડળ ન્હોતર્યું હતું. તેમાં એકમે ગુજરાતી હતા, અન્ય સહુ ઇંગ્લેન્ડે હતા. અને તેથી એ ઇંગ્લેન્ડપુત્રીનું નામ ઇંગ્લેન્ડ પડ્યું છે. પેલાં પી'પર ઉપરનાં પંખીડાંની પેઠે પરદેશીઓ સહુ પછી નિઃનિર્જેને પન્થે પળ્યા; પણ એક દેશી પદ્માસન વાળીને બેઠો, સોસાયટીને અનરઅમર કીધી, અને પોતે અનરઅમર થયો. લાક્ષ્મી દેશીઓમાંથી એકને વીણવામાં કારણસે ભૂલ પાધી ન્હોતી. કારણસવીણ્યું મોતી મહામૂલું નીવડ્યું. ભૂતનિળન્ધતું સોસાયટીનું પહેલવહેલું બહેરસ્પર્ધાનું સાહિત્યઈનામ જીતનાર દલપતરામ. દલપતરામ સોસાયટીનો અન્યભંડાર ભરતા, છાપામાં લખતા, છાપખાનાને પ્રબળણીતું કરતા. સોસાયટીને માટે પછી દલપતરામે સાહિત્યસંન્યાસ લીધો. સોસાયટીની કન્યાશાળાને પછી કવીશ્વરે બાદશાહી ટંકશાળામાં શાળાવાસ અપાવ્યો, અન્યભંડારને ભદ્રના ચોકમાં પછી અન્ધાલય અપાવ્યું. રાજમહારાજાઓને રીઝવી કવિતાવસિયા કર્યો, ચેઠશાહુકારોને રીઝવી સાહિત્યસહાયતા આણી, અને એમ સોસાયટીમાં કવિતાના ને ધનના ઢગલા કીધા. પોતાના ચે અન્ધોના કોપી રાઇટોના સર્વે હક્ક કારણસની સોસાયટીને સોંપ્યા, ને સોસાયટીને એમ સાહિત્યસમૃદ્ધ ને લક્ષ્મીસમૃદ્ધ કીધી. મરવા પડેલી સોસાયટીને કવિતારસની ને હિરણ્યગર્ભની ગોળી પાઇને કવીશ્વરે જીવાડી; શબ્દદોશને માટે વીણી વીણીને શબ્દસંચય કર્યો; બુદ્ધિપ્રકાશને ગુજરાતપ્રિય કીધું. શાહાનશાહ બહાંગીરશાહના સ્વર્ગવાસ પછી અદાર વર્ષભર બાદશાહી શાહદરાના લાહો-

રના મુકબરાની મુબવરણ શાહાનશાહણ નૂરજહાંન યદને રહી હતી; ફારખસના સ્વર્ગવાસ પછી એમ ચૌદ વર્ષો મિત્રવિરહી દલપતરામ મુબવરલાવે ફારખસની કબ્રગાહ સોસાયટીનું જતન કરતા, અને ઉત્તરકિયાની ત્રયોદશાની જેમ, વર્ષે વર્ષે એક એક શ્રાદ્ધ સારવતાં ચૌદમે વર્ષે વિરામ્યા. ૧૪૮થી ૧૭૮-ત્રીસ વર્ષભર કવીશ્વરે સોસાયટીને પાળી પોપી ઉછેરી દેશવિખ્યાત કીધી. એ ત્રણ દાયકા શુજરાતનું સાહિત્યસિંહાસન સોસાયટીમાં હતું. અને એ સિંહાસને દલપતરામ દેશના સાહિત્યદેવ હતા. લાક્ષ્ણોમાંથી ફારખસે એક હીરો પારખ્યો હતો; અને એ સાચો હીરો નીવડ્યો.

શુજરહતિહાસે ફારખસ ઠેક અજળ પુરુષ હતો. જાણતો એથી એ આલોચતો અધિકું; કરતો એથી એ જ્ઞેતો જાહેર. પાટણના જૈનઉપાશ્રયોએ જઈ અન્ધશંકાર ઉઘડાવી ઇતિહાસો શોધતો ફારખસ; ઇંડરમાં કવિજનોનો મેળો ભરી, કવિમંડળ વચ્ચે કવિમિત્ર સંગાથે વિરાજી, શુજર કવિઓને શાલપાઘના સિરપાવો નિવાજતો ફારખસ; મોઢેરાની શીલપભરી સીમમાં ધખધખતો ગોળો ઉપાડવાનો ન્યાયપ્રયોગ નકારતો, છતાં આશ્ચર્ય જોવાને કરાવતો, ફારખસ; દાંતાથી આરામુરી અંખાએ કચેરીમંડળને સહકુટુંબ યાત્રાએ લઈ જતો ને 'ફારખસ સાહેબનો સંઘ' કહાડતો સંઘપતિ ફારખસ; હાથમાં કમ્પાસ લાકડી ને પૈસાની થેલી લઈ મહીકાંદાના અખણ્યા વનવગડામાં એકલડો વિચરતો ફારખસ; ઉડાં વાંધાંઓના સાદરાના સાળરતીરે અહમદશાહના બાદશાહી કિલ્લાખંડેરમાં રાબજોના રાબ્દ જેવો વિરાજતો

પોલિટિકલ એજન્ટ દારખસ; ‘સોરઠમાં મૂકે તો બઢતી નહિ માયું’ એમ મુંબઈ સરકારને લખતો, બીજી રાસ માળાના નિષ્ફળ નવમનોરથો એવતો, દારખસ; મુંબઈમાં બીજી ગુજરાતી દારખસસભા સંસ્થાપતો દારખસ; અમદાવાદ સૂરત મુંબઈમાં શાળા પુસ્તકશાળા છાપું છાપખાનું સભા સ્થાપતો દારખસ; ગુજરાતના સદ્ગર્ભનિષ્ઠ પ્રદ્યુષિ સમીપે શિષ્યભાવે શિર ઝૂકાવી ભણુવા બેસતો રાસાવિદ્યાથી દારખસ; નવયુગના એ આદિ કાવ્યચિં-વાદમીકિને ઓળખી, સન્માની, ભાવનગર ઈડર અમદાવાદ સૂરત મુંબઈમાં સન્માનાવતો દારખસ; અને છેલ્લેછેલ્લે મરણપથારીમાંથી ચે એ ૧૯મી સદીના સુદામાનો સંસારભાર ઉતરાવતો દારખસ : ગુજર્શતિહાસે એ ઇતિહાસચિત્ર વિરલ નથી ? દારખસ મહાનુભાવ હતો, ને મહાનુભાવને એણે ઓળખ્યાપ્રીછ્યા. રાજવી કે હાથી હાથીને પ્રીછે ને પાળે.

ફરી હવે દારખસ જેવો રે
અમલદાર કંઈ મળે એવો ?

કવીશ્વરની એ કાવ્યઅતિથયોક્તિ નથી. ગુજરાત ! મહા-કાળને પૂછજે. કાળ એ દલપતપ્રશ્નનો કોક દહાડો ઉત્તર આપે તો બલે.

રાજા અને પ્રજા, રંક અને લક્ષ્મીપતિ, બાળ અને બાળિકા, નર અને નાર, શહેર કસ્ટમા અને ગામડાં: સૂરત ને દાંતાથી બૂનાગઢ ને વડોદરા-ચોખૂટ ગુજરાતે ગાયેલો ઝીલેલો પૂજેલો આપણા નવસાહિત્યનો એ દલપતયુગ; અને એ યુગના એ દલપતદેવ.

હુન્નરખાનની ચહાઈ સમા નવીન ભાતના કાવ્યવિષયે,
 સસ્કૃત વૃત્તોના ગુજરાતી પગિયની નવીન છન્દસામગ્રી,
 સાદી મગ્ગ દૂધમીઠડી લોકવાણીની નવભાવગંભીરી ભાષા-
 સન્નવટ, આપણા રમશાસ્ત્રમાં સ્વદેગવાત્સલ્યના એકાદશમા
 રસની નવઉમેરણાઃ દિશાઓના દરવાજા ઉઘાડે એમ કવીશ્વરે
 કાવ્યદિશાઓના દરવાજાઓ ઉઘાડ્યા. સરકારે શારદાપીઠ
 સ્થાપી, શાળાખાતુ સ્થાપ્યુ, ગામેગામ શાળાઓનાં સર
 સ્વતીમન્દિરે સ્થાપ્યાં દલપત પ્રજાપુરોહિતે પ્રજાનાં એ
 સરસ્વતીમન્દિરે સ્તોત્રાવલિઓ રચી રચીને કાવ્યધોષણા-
 ઓથી ગળવરાવ્યા. કાવ્યસંશોધન, ઇતિહાસસંશોધન,
 સાહિત્યપ્રચાર, કાવ્યામૃતનાં વર્ષણુ, નવયુગનાં નવવાવેતર
 વાવવાને કવીશ્વરે દેશયાત્રાઓ દીધી, મહારાણી ગુજરાતી
 વાણીના વકીલ થઈને રાજદરબારોને પ્રબોધ્યા. હિન્દુ ખ્રી-
 સ્તી પારસી ઇસ્લામીને ગુજગંઠવિતા પૂજતા દીધા, નવક-
 વિતાને લોકસન્માનાતી દીધી. દેશસેવામતિયાંઓને કાગે
 દેશસેવામત સ્થાપ્યુ. અને એમ નવયુગના ખુરેહની મંગળા
 આરતીનાં હુંદુભિ ગજવી દેશને જગાડ્યો, નવયુગનાં વહે-
 છુમાં વાળ્યો. આપણા નવયુગના પ્રાક્ષમૃદૂતનો એ દલપ-
 તપ્રહર.

સંસ્કૃતિઓના સગમકાળ કંઈ સૈદે સૈદે આવતા
 થી. ૧૨૬૭માં ઇસ્લામે ગુજરાતમાં આવી વાસ દીધો,
 ૧ હિન્દુઈસ્લામીઓ પાટોશવાસી થયા. એ પછી ચંદ્રાણ
 સાંચમોક વપે, ૧૮૪૮માં, ફરી વળી ગુજરાતે સંસ્કૃતિઓનો
 મંગમયોગ ઉઘ્યો. એ મંગમયોગે લોકનોકાના સૂકાની થઈ

કવીશ્વરે ગુજરાતના લોકમાનસને નવપ્રવાહમાં વાળ્યું એમતા યુગને દલપતરામે ઓળખ્યો અને ઓળખાવ્યો. ઇતિહાસોના સદંશોને સારવીસંરક્ષીને ને આવતાં પૂરના સદંશોને તારવીસતકારીને સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે કવીશ્વરે લોકતીર્થ માંડ્યું એ દલપતયુગમાંનો દલપતરામનો કાવ્યદિગ્વિજય. હૈયાભાવની જળાધારીઓ ચડાવી ચડાવીને ગુજરાતનાં પછી સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટનાં એ બ્રહ્મર્ષિને પરમાણ્યા, પૂજ્યા, કવીશ્વર કહ્યા. કવીશ્વરના એક નામે ત્હારે ગુજરાતભરમાં દલપતરામ ઓળખાતા. દલપતકવિતાના કાવ્ય-વિજયનો એ દલપતયુગ.

કવીશ્વરનો પ્રવૃત્તિધર્મ પૂરો થયો. દલપતકવિતાનાં માતૃદ્ધ પી પીને ઉછરેલાં થનગતતાં દ્ધમલિયાં વહેરાવ-છેરીઓ મયદાને પડ્યાં હતાં. નવગુજરાત સરજાયે હતો. નર્મદનાં વળતાં પાણીની ઓટધોપણાઓ સિતિજ પાછળથી સંજળાવા માંડી હતી. નવા અજવાળાંઅન્ધારાંનાં તેજ-પડછાયાઓ દેશમાં પથરાતાં હતાં. નવશારદાપીઠવણી નવીનતર કવિતાની અરુણપ્રગટીઓની પ્રગટતી રેખાવલિઓ અંખાવા માંડી હતી. ત્હો યે સાહિત્યકુંજોમાં ગોવર્ધનયુગ એસવાને હાયકા જેટલી હજી દેરી હતી. અને એ ગોવર્ધનયુગમાં ય તે લોકહૈયે વિગળેલા કવિતાદેવ તો હતા દલપતરામ.

દલપતરામનો પ્રવૃત્તિધર્મ પૂરો થયો. દલપતઆયુષ્યની રહાંજ પડતી હતી. પણ, પેલી બ્રહ્માની ઘડી જેવી, એ રહાંજે વીએક વર્ષ લાંબી હતી.

ગળથૂથી કોણે કોણે પીધી નથી ? ગુજરાતમાં જેમણે ગળથૂથી પીધી નથી, તેમણે દલપતકવિતા પીધી નથી.

કવીશ્વરે કવિતાલક્ષ્મીનું વીલ હવે કરવા માંડ્યું. '૭૮ની વર્ષામાં દલપતકાવ્યની જાહેરખબર છપાઈ. દલપતકવિતાનાં ઠામઠામ વેરાયેલાં કાવ્યકૂલડાં ને કૂલપાંખડીઓ વીણાતાં હતાં, સંઘડાતાં હતાં, ગૂંથાતાં હતાં. ગુજર મહાપ્રજાને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાંથી જતાં જતાં વધાવવાને દેશમાળીએ કૂલછાળ સંભરવા માંડી. દલપતકાવ્ય મુંબઈમાં છપાવા માંડ્યું હતું.

અને એક અર્થે સંઘડું એટલે સમેટવું. ખરેખાર ! કવીશ્વર પ્રવૃત્તિજીવનને સમેટતા હતા.

સરોવરવિશાળો ભદ્રનો એ બાદશાહી ચોક. બાદશાહી જમાનામાં એ ચોકમાં કંઈ કંઈ વિજયમહોત્સવો ઉજવાયા હતા. દલપતયુગમાં તેમાં સાહિત્યમહોત્સવો ઉજવાતા થયા. એ ચોકમાં અમદાવાદનાં લોકપાળ દેવી સર્વકલ્યાણી ભદ્રકાળી વિરાજે છે. એ ભદ્રકાળીના ચોકમાં સંગાથે કવીશ્વરે નવયુગવિધાત્રી સરસ્વતી દેવીને સ્થાપ્યાં, ને જનતા કને પૂજાવ્યાં. ખા સદીભર નિત્યનિત્યે એ સારસ્વતપૂજારી એ સરસ્વતીમંદિરનાં પગથિયાં ચઢતો, ઘંટા વગાડતો, આરતી ઉતારતો, ધ્વજ ફરકાવતો. લોક ટોળે મળતાં, સરસ્વતીપૂજન કરતાં. એ સારસ્વતપૂજારી ૧૮૭૬ જેસતાં ભદ્રના ચોકમાંથી વહ્યો ગયો. નવસાહિત્યના આપણા ધર્મ-રાજ યુધિષ્ઠિરે જાણે ગંગા ઓળંગી, હસ્તિનાપુર છોડ્યું, ને દિમશિખરોના શાન્તિઘાટની વાટ લીધી.

પચ્ચીસે વર્ષે સદ્રકાળીનો ચોક કવીશ્વરસૂનો થયો.

પણ જતાં જતાં ચે એ કવિતાદેવ ભરી ભરી નિજ
હલપતકાવ્યની કવિતાછાળથી શુજરાતને વધાવીને ગયા,

હલપતઆયુધ્યનો પ્રવૃત્તિમાસ પૂરો થયો.

કવીશ્વર હલપતરામના પ્રવૃત્તિજીવનનો પોષ્ટ્રમાસિક
કવિતાચક્ષુ એટલે હલપતકાવ્ય.

પૂષ્ટિમાનો ચન્દ્રમા સોળે કળાએ પ્રકાશ્યો ને નિજ
અમૃતમધુરી ચન્દ્રનીની કાવ્યવર્ષા શુજરાતભરમાં વરસા-
વીને ગયો.

પછી ગયો તે ગયો. કાળનાં પૂરમાં તરતો તરતો ગયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું, દલપતકાવ્ય

નિરખો મુજ મનની છબિ, લલા પરીક્ષક લાઈ!

દલપતકાવ્યની કવિતાછાળે શુજ્જનતાને વધાવી
કવીશ્વર દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા; પ્રવૃત્તિધર્મ સંકેલી લીધો.

દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા એ જ સંવત્સરમાં
દલપતકાવ્ય છપાયું. કવીશ્વર પોતે દલપતકાવ્યને 'મુજ
મનની છબિ' કહે છે.

પરમાર્થ સૃષ્ટિને સૃષ્ટિ જ જેને નાટક હતું તેને
સંસ્કૃતિઓ અને સંસ્કૃતિઓના સંગમ પણ નાટક હતાં.
પણ માનવીની મહામાનવતાનાં એ નાટક હતાં.

येनेदं नाटकं सृष्टं सृष्टिरूपं प्रदर्पदम्,
तं नत्वा मनसा, कुर्ये तस्य लीलानुकीर्तनम्.

વિચિત્ર દેખાવ, વિચિત્ર વાણી,
વિચિત્ર પોશાક, વિચિત્ર પ્રાણી;
વિચિત્ર આ નાટક વિશ્વ નામ,
પેદા કર્યું તે પ્રભુને પ્રણામ.

એ મંગળાચરણથી આરંભાતા દલપતકાવ્યથી શુજ-
રાતને વધાવી દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા. દલપતમંગળાચરણ
એટલે ગ્રન્થનો સારોદ્ધાર કે દિશાસૂચન એ આપણે
જોયુંજણ્યું છે.

નરસિંહ મહેતા સમા વૈષ્ણવ કવિવરનું એ મંગળાચરણ
છે. 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે' એવું આ સૃષ્ટિપી
નાટક છે. મૂળતત્ત્વે એનો ખેલ-ઢોલે નટવર, એનો

ચેળાન્દો ચે નટવર. સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયમાં માનસી પૂજાને ઉત્તમ જાણી છે: એ ધર્મોદેશને અનુસરી એ નટવરને કવિ મનસા પ્રણમે છે. સકળ સૃજનવિસ્તાર તો એ નટવરની લીલા છે, અને કવીશ્વરનું દલપતકાવ્ય એ બ્રહ્મલીલાનું અનુકીર્તન છે. નાના વિધની ચિત્રવિચિત્ર એ લીલા ને લીલાનું અનુકીર્તન કેવાંક છે ! મહર્ષદમ્. સહુ વૈષ્ણવ કવિવરોને સૃજનવિસ્તાર આનન્દરૂપ જ હોય; દલપતરામને પણ ‘અધિક હર્ષદા’ છે. એ બ્રહ્મલીલાના અનુકીર્તનનો કાવ્યશ્રવ્ય છે દલપતકાવ્ય; અને તે શુદ્ધ-મહાપ્રભને મહર્ષદમ્ નીવડે !

કવીશ્વરોની નાન્દીઓ એટલે કાવ્યનું મધ્યભિન્દુ. કૃષ્ણારાની ધારાઓના જેવી, એમાંથી પછી, ત્રિજ્યાઓ ફૂટે. દલપતકાવ્યની નાન્દી એટલે દલપતકાવ્યનો મધ્યવતી ને ચક્રવતી બ્રહ્મમન્ત્ર.

કવીશ્વર કહે છે કે દલપતકાવ્ય એટલે બ્રહ્મલીલાનું અનુકીર્તન.

ઈસ્વી ૧૮૭૮ના ઉત્તરાર્ધના એક બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં દલપતકાવ્યના પ્રકાશનની જાહેરખબર છપાઈ. દલપતરામ ત્હારે વન ઉતર્યા હતા—પદ્મું વર્ષ આવતું હતું. નેત્રો તો જાણે છેદલી વારકી વિદાય લેતાં હોય એમ વર્તતાં. વાનપ્રસ્થ લેવાની પરવાનગી કાઝે શુજરાત વનોકચુલર સોસાયટીના કાર્યવાહક મંડળને ધરિપતાલમાંથી જ અરજ દલપતકાવ્ય છપાતું હતું ત્હારે, અપાર્થઝઈ હતી. આશ્રમ પલટાની પગત્રીઓના પડઘા દલપતરામને આવ નજીક

સંભળાતા હતા. અમદાવાદ આવ્યે દલપતરામને ત્હારે ત્રણ દાયકાનું અડધું આયુષ્ય વીત્યું હતું, અને આયુષ્યપદ્મની વિખરાયેલી પાંખડીઓ સમી એ ત્રણ દાયકાની દલપતકવિતાઓ. જીવનવાડીની લિન્ન લિન્ન ક્યારીઓએ વેરાયેલી પડી હતી. નિજ કવિતાવેલ્લડનાં પદ્મવપુષ્પોનો સંગ્રહ કરી છપાવવાનું દલપતરામને વર્ષોથી ઘોળાયાં કરતું હતું. કાવ્યલેખન એટલે પ્રેરણાપ્રસાદ, ને કાવ્યપ્રકાશન એટલે લક્ષ્મીપ્રસાદ. ઉત્તરાવસ્થામાં એ દલપતરામ એવા ધનાઢ્ય ન હતા કે મનોરથ થાય એટલે માણે. પણ સરસ્વતીની સદ્ભાવનાઓને લક્ષ્મીજી જળાધારા છાંટી સદા પાંગરાવશે એવાં વિધ્નુ ભગવાનનાં વરદાન છે.

દલપતકાવ્યની પ્રકાશનકથા સ્વયં દલપતરામ કહે તે ઠીક પડશે. કવીશ્વર લખે છે કે: ‘દક્ષિણઆશકારાવાળા તથા શેઠ શાહપુરજી સોરાબજી બંગાળી તથા શેઠ મંગળદાસ નયુભાઈ અને શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી વિગેરે ઘણા સદ્ગૃહસ્થોના કાગળો આવતા કે તમારી કવિતાના સંગ્રહનું પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કરો. તે ઉપરથી ઈ. સ. ૧૮૭૮ની સાલમાં મુંબાઈના યૂનિયન પ્રેસના માલિક શેઠ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના (શ્રી કરસનદાસ મૂળજીના બેડીદાર)ની સાથે તે પુસ્તક છપાવવાનો ઠરાવ કર્યો.’ ‘પછી તા. ૧૦મી માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૮ને રોજ દલપત-કાવ્યનાં હેંડબીલ છપાવ્યાં, ને જુદીપ્રકાશમાં બહારબહાર છપાવી. તે પુસ્તકની કીંમત રૂપીઆ છ રાખી હતી, તે અગાઉથી ગ્રાહક થઈ લેનાર પાસેથી; પણ પાછળથી લેનાર પાસેથી આઠ રૂપીઆ કીંમત ઠરાવી હતી. તે હેંડબીલ

બહાર પડ્યાં એટલે થોડી મુદતમાં ઇસેં અગણાએ'શી સહીઓ આવી. તેમાં દિલ્લી આગ્રા કલકત્તા લાહોર પૂના વિગેરે ઘણાં ગામોમાંથી સહીઓ આવી હતી. ' સાચે જ દલપતરામ મહાશુજરાતના કવીશ્વર હતા.

ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામેલા સુધારાને આશરે આપનારા મુંબઈવાસીઓ નમંદ બે ગણાવે છે: મંગળદાસ નથુભાઈ ને લક્ષ્મીદાસ ખીમજી. (ધર્મવિચાર) મહીપતરામ ને કરસનદાસ વિલાયત ગયા ત્યહારે મંગળદાસે સહાયતા કરી હતી. દલપતરામને વારંવાર તેડાવતા, વાડીએ ઉતારતા, હારે માથેરાન લેઈ જતા. પચ્ચીસેક વર્ષોથી સર મંગળદાસ દલપતપરિચિત હતા. 'મુંબઈના સર મંગળદાસ નથુભાઈને તથા શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીને તે પુસ્તક (દલપતકાવ્ય) અર્પણ કરી શેઠ લક્ષ્મીદાસનો કાગળ આવ્યો હતો કે તમે તમારૂં પુસ્તક છપાવવાની ગોઠવણ કરી અમને લખશો એટલે મેં તથા સર મંગળદાસ નથુભાઈએ તમારા તમામ કાવ્યના પુસ્તકને તમે છપાવો તેની મદદ દાખલ રૂપીઆ પાંચસો આપવા કબૂલ કરેલા છે તે અમો બન્ને જણના મળી રૂ. ૧૦૦૦) એક હજાર મોકલી આપીશું.'

શુજરાત બેકદર છે ? કે શુજરાતને બેકદર કહેનારાંએ બેકદર છે ?

સને ૧૮૭૯માં, કવીશ્વરના ૬૦મા વર્ષમાં દલપતકાવ્ય પ્રગટ થયું. એની ૧૦૧૦ પ્રતો છપાવી હતી. છપામણીખત શુજરાતના બે લક્ષ્મીપુત્રોએ આપ્યું હતું, એટલે દલપત કાવ્યે દલપતરામને પાંચેક હજાર રૂપીઆ આપ્યા. શુજરાત

બેકદર નથી; ગુજરાતને બેકદર કહી ભાંડનારાંઓ બેકદર છે. ગુજરાત તો ગુણપારખ છે.

દલપતકાવ્ય સમા મહાકાવ્ય કાવ્યગ્રન્થ પછી ગુજરાતે કેટલાક છપાયા છે ?

૪૭૦ પાનાંના એ મહાગ્રન્થને અર્ધા પાનાની 'સૂચના' રૂપે પ્રસ્તાવના છે, અને એને પાછલે પાને દલપતમેળબ્યા સાહિત્યપારિતોષિકોની નામાવલિ છે. કિયા પ્રકારની નિજ કવિતા આ કાવ્યસંગ્રહમાં સંગ્રહી છે, ને કિયા પ્રકારની નથી સંગ્રહી તે એ સૂચનામાં કહેલું છે. પોતે સરળ ને મીઠી ભાષા શા કારણે લખે છે એનું સ્પષ્ટીકરણ પણ 'સૂચના'માં છે કે 'મને ઘણા બાઈઓ ને બાઈઓએ એવી બતામણ કરેલી કે તમારે જેમ અને તેમ સહેલી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા રચવી. ને ખરી વાત છે કે વધારે મીઠાશ તેવી ભાષામાં હોય છે.' પછી સહાયકોનું આભારવશન છે. ને છેલ્લે એક લીંટી છે કે 'બૂદે બૂદે ઠેકાણેથી આ કવિતાઓનો સંગ્રહ કરવા વિગેરે કામમાં બાઈ જુલાખી કાળીદાસે સારી મહેનત લીધી છે.'

કવીશ્વરનો કાવ્યસંગ્રહ એકઠો કરવાને કાલિદાસપુત્ર પધાર્યા હતા !

જુલાખીદાસ એટલે પ્રજ્ઞાયશ્તુ દલપતબ્યાસજીના લલિયા ગણેશજી.

૨૦મી સદીમાં અલોપ થતી જુલાખીદાસ એક અનેાખી વ્યક્તિ છે. જુલાખીદાસ એટલે આછે ધને ને અધિકે સન્તોરે ધનવન્ત. વર્ષો પર્યન્ત માસિક રૂ. ૪થી અમદાવાદની મ્યુનિ-

સિપલ ગુજરાતી શાળામાં ખુલાખીદાસ શિક્ષક હતા; આજ એટલું પેન્શન મળે છે. દલપતરામના જ રંક પગારમાંથી દલપતરામ ખુલાખીદાસને કેટલુંક આપતા હશે ? ગુજરાતી ખીબા ધોરણમાં આ ચરિત્રઆલેખકના ખુલાખીદાસ શિક્ષક હતા. દલપતરામના ઘરનું સુનીમની રીતનું કામકાજ કરતા, ને ઘરના અંગ જેવા હતા. ખુલાખીદાસ એટલે જાણે અમારા છઠ્ઠા ભાઈ. બાર વર્ષના હતા ત્યારથી દલપતરામ ઠને રહ્યા હતા; ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ને હાઈસ્કૂલમાં ખુલાખીદાસ કવીન્ધરને દોરી ખૂરશીએ લઈ જતા. આજ-૧૯૩૮માં આઠ દાયકાની આયુષ્યઅવધિને સીમાડે, પેલી દલપતકાવ્ય-માંની ડોશીની પેઠે ‘ જીવ્યાની કયાં જતી રહી ’ તે શોધતા, સંસારને આરે ખુલાખીદાસ ઉભા છે. દલપતજીવનકથાની નોંધપોથીઓ ચોક્કસે અક્ષરે લખવાની હતી ત્યારે રાજકોટ અમારે ત્યાં આવીને ખુલાખીદાસે એ ગુરુધર્મ પાળ્યો હતો. એમની ગુરુભક્તિ અયાગ અનન્ત અવિરામ છે. દલપતશિષ્યો ધણાખરા મહાન ગુરુભક્તો હતા. ખુલાખીદાસ એટલે પ્રમાણિકતાની મૂર્તિ; ચોક્કસો હાથ ને ચોક્કસી જીભ. દલપતરામની લાડકી પુત્રી વીજકુંવર પટારાને તાણુ વાસે એ દલપતપટારાની કૂંચીઓ રહે ખુલાખીદાસને ઘેર ને ત્યાં સથવાય. દલપતકુળના કારભારી લેખે સહુ કુટુંબીજનો ખુલાખીભાઈ કહી એમને માન આપે. કવિકુળની કુળવધૂઓ જેઠ તરીકે ખુલાખીભાઈની લાજ કહાડે ને મયોદા પાળે. દલપતપુત્રથી ચે અધિકી ઘરમાં એમની હાક વાગતી. જૂને સુનીમ એટલે કુટુંબનો યાંભલો; જૂનવટનો એ ભાવ હોય ત્યાં ત્યાં સાઠ્યાંસઠ વર્ષના અખંડ કુલસંબંધ બન્ધાય

બેકદર નથી; ગુજરાતને બેકદર કહી ભાંડનારાંઓ બેકદર છે. ગુજરાત તો ગુણપારખ છે.

દલપતકાવ્ય સમા મહાકાવ્ય કાવ્યગ્રન્થ પછી ગુજરાતે કેટલાક છપાયા છે ?

૪૭૦ પાનાંના એ મહાગ્રન્થને અર્ધા પાનાની ‘સૂચના’ રૂપે પ્રસ્તાવના છે, અને એને પાછલે પાને દલપતમેળબ્યા સાહિત્યપારિતોષિકોની નામાવલિ છે. ક્રિયા પ્રકારની નિજ દવિતા આ કાવ્યસંગ્રહમાં સંગ્રહી છે, ને ક્રિયા પ્રકારની નથી સંગ્રહી તે એ સૂચનામાં કહેલું છે. પોતે સરળ ને મીઠી ભાષા શા કારણે લખે છે એનું સ્પષ્ટીકરણ પણ ‘સૂચના’માં છે કે ‘મને ઘણા ભાઈઓ ને ભાઈઓએ એવી ભવામણ કરેલી કે તમારે જેમ બને તેમ સહેલી ગુજરાતી ભાષામાં દવિતા રચવી. ને ખરી વાત છે કે વધારે મીઠાશ તેવી ભાષામાં હોય છે.’ પછી સહાયકોનું આભારદર્શન છે. ને છેલ્લે એક લીંટી છે કે ‘બૂદે બૂદે ઠેકાણેથી આ દવિતાઓનો સંગ્રહ કરવા વિગેરે કામમાં ભાઈ બુલાખી કાળીદાસે સારી મહેનત લીધી છે.’

કવીશ્વરનો કાવ્યસંગ્રહ એકઠો કરવાને કાલિદાસપુત્ર પધાર્યો હતા !

બુલાખીદાસ એટલે પ્રજ્ઞાચક્ષુ દલપતબ્યાસજીના લલિયા ગણેશજી.

૨૦મી સદીમાં અલોપ થતી બુલાખીદાસ એક અનોખી વ્યક્તિ છે. બુલાખીદાસ એટલે આછે ધને ને અધિકે સન્તોષે ધનવન્ત. વર્ષો પર્યન્ત માસિક રૂ. ૪થી અમદાવાદની મ્યુનિ-

સિપલ ગુજરાતી શાળામાં બુલાખીદાસ શિક્ષક હતા; આજ એટલું પેન્શન મળે છે. દલપતરામના જ રંક પગારમાંથી દલપતરામ બુલાખીદાસને કેટલુંક આપતા હશે ? ગુજરાતી બીજા ધોરણમાં આ ચરિત્રઆલેખકના બુલાખીદાસ શિક્ષક હતા. દલપતરામના ઘરનું મુનીમની રીતનું કામકાજ કરતા, ને ઘરના અંગ જેવા હતા. બુલાખીદાસ એટલે જાણે અમારા છઠ્ઠા ભાઈ. બાર વર્ષના હતા ત્યારથી દલપતરામ કને રહ્યા હતા; ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ને હાઈસ્કૂલમાં બુલાખીદાસ કવીન્ડરને દોરી ખૂરશીએ લઈ જતા. આજ-૧૯૩૮માં આઠ દાયકાની આયુષ્યઅવધિને સીમાડે, પેટી દલપતકાવ્ય-માંની ટોશીની પેઠે ' જુવાની કયાં જતી રહી ' તે શોધતા, સંસારને આરે બુલાખીદાસ ઉભા છે. દલપતજીવનકથાની નોંધપોથીએ ચોક્કસે અક્ષરે લખવાની હતી ત્યારે રાજકોટ અમારે ત્યાં આવીને બુલાખીદાસે એ ગુરુધર્મ પાળ્યો હતો. એમની શુરભક્તિ અથાગ અનન્ત અવિરામ છે. દલપતશિષ્યો ઘણાખરા મહાન શુરભક્તો હતા. બુલાખીદાસ એટલે પ્રમાણિકતાની મૂર્તિ; ચોક્કસો હાથ ને ચોક્કસી જીભ. દલપતરામની લાડકી પુત્રી વીજકુંવર પટારાને તાણુ વાસે એ દલપતપટારાની કુંચીએ રહે બુલાખીદાસને ઘેર ને ત્યાં સથવાય. દલપતકુળના કારભારી લેજે સહુ કુટુંબીજનો બુલાખીભાઈ કહી એમને માન આપે. કવિકુળની કુળવધૂએ જેઠ તરીકે બુલાખીભાઈની લાજ કહાડે ને મર્યાદા પાળે. દલપતપુત્રીયે અધિકી ઘરમાં એમની હાક વાગતી. જૂનેા મુનીમ એટલે કુટુંબનો યાંભટો; જૂનવટનો એ લાવ હોય ત્યાં ત્યાં સાંપાસક વર્ષના અખડ કુલસંબંધ બન્ધાય

ને સચવાય. દક્ષપતકાવ્યનો હસ્તલેખ એ અમારા ગુલાખી-
ભાઈને હાથે લખાયો હતો.

પ્રયાગ નાગર (રી ?) જ્ઞાનવર્ધક સભાના મન્ત્રીજી
! સરકારી કોલેજના પ્રોફેસર પંડ્યા લક્ષ્મીરામજીએ ક્વી-
થરને દક્ષપતકાવ્ય વિશે ત્હારે લખ્યું હતું કે

મહાશય !

આપનું અનુપમ કાવ્ય હોવાથી અમે સર્વ ધણા સંતુષ્ટ
થયા છીએ. આજ લગણું અમે આ દેશની ત્રજભાષાની
કવિતા ઉત્તમ સ્તંભજતા હતા. પરંતુ હવે અમને જણાયું
કે આપનું કાવ્ય સર્વોપરી છે. ધન્ય છે આપના પરિશ્રમને;
કોટી કોટી ધન્યવાદ છે આપના સ્વદેશાતુરાગને.
આજ લગણું સર્વે કવિ યંગાર રસની કવિતા કરે છે; જેથી
હાની છે, લાભનો સ્પષ્ટતામાં પણ સંભવ નથી. આપના
કાવ્યમાં વિશેષતા એ છે; તે સર્વોપરી છે. એ કાવ્યની
જેટલી ગુણમસંશા કરીએ તે સર્વે એના ગુણની આગળ
ચાલી છે. ’

અતિશૃંગારી હિન્દી કાવ્યોથી માટેલાએ દક્ષપતકાવ્યમાં
સ્વદેશવાત્સલ્યની કવિતાઓની નવી દિશા ફીકી ત્હારે
એવો ધન્યવાદ ઉચ્ચાર્યો હતો. હુત્તરખાનની સહકારી, બદવા-
સ્થળી, સંપલક્ષ્મીસંવાદ રચીને છેક ૧૮૫૧થી કવીન્ધરે
ગુજરાતી કવિતાની દિશા જ બદલી નાંખી હતી. પૂર્વનાં
પાંચનો વર્ષમાં, શું ત્રજભાષામાં કે શું ગુજરાતી ભાષામાં,
એવી કવિતા કેટકેટલીક રચાઈ છે ? દક્ષપતે ગુજરકવિતાનો
દિશાપત્રો ફીધો છે.

દલપતકાવ્ય ફર્લસ નથી, નવીન છે; ગુર્જરપ્રજને દલપતકાવ્યે નવપ્રગતિને પન્થે વાળી. દલપતકવિતા નવયુગનાં વાવેતર વાવતી. દલપતકાવ્યનો ને દલપતરામનો સુદ્રામન્ત્ર Preserve નથી, Rebel નથી, Revolutionize નથી; Progress છે, Reform છે, Evolution છે. નવયુગના દલપતરામ સેનાની ન હતા, પ્રહારિ હતા. દલપતકાવ્યમાં સેનાનીના નહિ, પ્રહારિના બોલ છે.

મેઘદૂત કે ગીતગોવિન્દશૈલીનો નથી; દલપતકાવ્ય મહાભારતશૈલીનો કાવ્યગ્રન્થ છે. એના સુગટકેશે આપણા સંસ્કારના ને સંસ્કૃતિના મહાપ્રશ્નોની નવપર્યેષણા વિરાજે છે. બાણશય્યામાંથી નહિ, વાનપ્રસ્થાગ્રમને ઉઞ્જરેથી સમપેંદુ' દલપતકાવ્ય આપણા બેસતા યુગના યુગધર્મ' ભાખતું શાન્તિપર્વ' છે.

આયુષ્યને ૬૦ મે વર્ષે દલપતકાવ્યથી દલપતરામે ગુજરાતને વધાવ્યું.

દલપતરામ એટલે નવયુગના આદિ કવિ ને દલપતકવિતા એટલે નવયુગની આદિ કવિતા; એ નર્મદબોલ ને નવલબોલ તો પૂર્વે આપણે જાણ્યા છે. ૧૮૫૨માં દયારામ-ભાઈ વિદેહ થયા ને પ્રાચીન યુગ આચર્યો. ૧૮૪૮માં દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા ને નવો યુગ બેઠો; આ કથાખંડના આદિ પ્રકરણોમાં એ આપણે જોયું છે. પછી કાવ્યના વિષય બદલાયા, પછી કાવ્યના ઇન્દ્ર પડતાયા. ગુજરાતી કવિતાનો માનસપલટો થયો, કાયાપલટો થયો. નવતરામ કહે છે કે ગુજરાતને ને સ્વયં સૂરતને નવકવિ-

તાનો કાવ્યરસ ૧૮૫૧ મા પ્રથમ દલપતરામે પાચે। આપણા
બેસતા યુગની આદિ કાવ્યશુભના તે દલપતરામ દલપતરામ
એટલે આપણા નવયુગના વાદમીકિ

નરસિંહમા નથી, પ્રેમાનન્દમા નથી, દયારામમા નથી,
પ્રાચીન કાવ્યપ્રદેશમા નથી, તે પ્રજાપ્રજનોની મીમાસા દલપ
તકાવ્યમા, નવયુગની રસધાગઓ સમી, પ્રગટી નીકળી નર
સિંહે જૂનાગઢ પડતુ ફીકું, રા' માડળિકના સિંહાસને મહામહ
બેગડાને બેસતો હીઠો, પ્રેમાનન્દે ચૌરંગશાહને ને શિવાજી
મહારાજને શુભગતે ધૂમતા હીઠા, દયારામે સારો ભરતખડ
રાતા રંગે રંગાતો હીઠો, કે પની સરકાના ઘોડા શ્રીરંગા
પટ્ટનથી અટકકોટ પથન્ટ દોડતા હીઠા એ યુગપલગઓની
પ્રજાગાથા કોઈ કે કચ્છાક ગાઈ હોય તો ભવે દલપતકાવ્યને
પાને પાને નિજ યુગના યુગપલટાની ઇતિહાસકથા આલે-
ખાયેલી છે ઘડાતા ઇતિહાસના રસસાગરના દલપતરામે
કવિતાબાર ખોલ્યા. કાવ્યસૃષ્ટિને કવીશ્વરે કાળવિશાળ કીધી
દલપતકાવ્યે શુભરકવિતાના નવા આલ ઉઘડ્યા

દલપતકાવ્યની પ્રથમાવૃત્તિ, દેવપૂજના સિંહાસનપાટ
સમો, મહાકાય ગ્રન્થપાટલો હતો, જાણે શારદાની
શારદપીઠિકા દલપતકાવ્ય ને નર્મદેશ સમી મહાકાય
ગ્રન્થમૃતિઓ પછી આપણે લ્હા કોકજ પ્રગટી હશે
મવાક ઇચ્છુ થગ, અને મારી સાગામાચી ભરીને બેસે
એટલો પગથાર, જાણે સરસ્વતીજી સાગામાચીએ બેઠા !
દર્શને જ દર્શનિયાને થાય કે કો મહાગ્રન્થ છે આપણા
પ્રાચીન કે અર્વાચીન થોડાક કાવ્યગ્રન્થો એ સ્વરૂપે છપાયા
હશે સ્વયં દલપતકાવ્યની પછીની આવૃત્તિઓ છપાવનારે

એ અન્યદેહે છપાવી નથી. આકૃતિ કથયતિ ગુણાન; અન્યમૂર્તિમાં પણ અન્યકર્તાનું માનસ પ્રકાશે છે.

ધારાપુરીમાં ને અન્યત્ર પ્રાચીન મહાકાવ્ય બુદ્ધમૂર્તિઓ લબ્યસ્વરૂપિણી ને મહિમાવન્તી છે, એવાં દલપતકાવ્ય ને નર્મકેશ મહાકાવ્ય લબ્યસ્વરૂપી મહિમાવાન હતાં. જોતાં જ થાય કે ભારેખમ મોલી જામાધારી કેા મહાજન આંગણે આવ્યા. સ્વચ્છ મોતીના દાણા જેવી અક્ષરાવલિ, છીપકૈયા સમા ઉજળા ચળકતા કાગળપાટ, વચ્ચે વચ્ચે ચિત્રકાવ્યો, પાને પાને યોમેર ફરતી રેખાપટ્ટીઓની કિનારવેલ: ચીતરેલા બાજોડ સમું એ દલપતકાવ્યનું એકએક પાનું હતું; અને એ બાજોડે બાજોડે કવીન્ધરે સરસ્વતીસ્થાપન કીધું હતું.

સ્વામી નારાયણીય સ્વચ્છતા, સન્તની સાદાર્થ, સન્નનની સુધકતા, મહાપુરુષનાં તેજ, કાવ્યાનન્દથી ચે અદકેરો પ્રમાનન્દનો આનન્દ: દલપતમુદ્રામાં હતાં તે એ દલપતકાવ્યની દેહમુદ્રામાં હતાં. ત્ષારના દલપતકાવ્યના દેહમાં દલપતમુદ્રાનું દર્શન છે.

દલપતકાવ્ય ઉઘાડતાં જ ઉઠીને જાણે આંખને વળગે છે તે તો દલપતરામનો અસ્ખલિત વહતો લાખાપ્રવાહ; મીઠડો, નિર્મળો, જળસરળ, પૂરબરપૂર, શરદનાં નીતર્યા સરિતઁહેણુ સરિખડો. આપણા મહાકવિઓમાં છે એવો લાખાપ્રવાહ. નરસિંહમાં છે, મીરાંમાં છે, પ્રેમાનન્દમાં છે, દયારામમાં છે એ લાખાપ્રવાહ. કલાપીના કેકારવમાં છે, કલાપીના વિરહમાં છે એ લાખાપ્રવાહ. સમર્થ અખામાં નથી; વર્તમાન ગુજરાતનાં બે મહાકાવ્યો—નર્મકવિતામાં નથી કે સ્નેહમુદ્રામાં

નથી એ ભાષાપ્રવાહ. અખો નમંદ ગોવર્ધન સમર્થ વિચારકો, સમર્થ સાહિત્યકારો હતા; કાવ્યભાષાની હથોટી એમને હાથે બેઠી ન હતી. પ્રાચીન કવિતા દલપતરામે બહુ વાંચી હતી, બહુ ગાઈ હતી, બહુ ઘૂંટી હતી. છેક ન્હાનપણથી કાવ્યગુચ્છ ગૂંથતાં ગૂંથતાં અંશુલિરેખાઓ કિરણ જેવી વાળી વળતી થઈ ગઈ હતી. રત્નપારખની હાથેળીમાં રત્નો રમે એમ દલપતરામની હાથેળીમાં શબ્દો રમતા દલપતશબ્દાવલિની બંધીઓ નહોતી વરસતી; અવિરત ફૂલપાંખડીઓ ઝરમરતી હોય એવી સુગન્ધમીઠડી દલપતશબ્દાવલિની ઝરમર ઝરતી. દલપતકવિતાની મધુરપ નરસિંહમાં છે, હયારામમાં છે, શુભંરસુન્દરીની મીઠપ સમી શુભંરગિરાની મીઠપ, મોગરાના ચરિમળ મરિખડી શુભંરવાગ્દેવીની લાક્ષણિક વૈશેષિક તત્ત્વભાવના, એ કવિવરોએ લોકગમ્ય કીધી છે. ફૂલપાંખડીની સૌરભસેરો ઉઘાટે એમ એમણે શબ્દપાંખડીઓના અર્થસૌરભ ઉઘાડ્યા છે.

ભાષ્યકાર વિના ઘરઘરમાં પ્રસરેલી દલપતકવિતા એક જ છે શુભરાતની નવયુગની કુલવાસિની કવિતા. કેટલીક શુભરાતી નવકવિતા કોલેજોમાં જ રહી છે, કેટલીક શાળાઓમાં રહી છે, કેટલીક સ્ત્રીમંડળમાં રહી છે. દલપતકવિતા સંસારવાસિની છે, કુલવાસિની છે, સર્વતોમુખી છે.

દલપતકવિતા એટલે સુઘડ સોહાગણ, શુભરાતની કુલવધૂ સરિખડી, કવિતા.

દલપતકવિતાનો ત્રીજો શુભસૌરભ છે પ્રસાદ. પ્રાસાદિક કવિતા એ ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાન્મી કવિતા. જે કુમાશ

ચન્દ્રની ચન્દનીમાં છે, કવિવરના હૈયામાં છે, એ કુમાર
કાવ્યની કવિતાચન્દનીમાં ચમકે તે પ્રસાદ. હૈયાની વાત્સ-
લ્યભાવના પરિવાર ઉપર વરસે, પરશ્રવણાં કૃપાજળ વિશ્વ
ઉપર ઉતરે, એવી કવિઆત્માની અમૃતધારાઓ જનતા
ઉપર નિર્જરે એ કવિતપ્રસાદ. દેવઆરતીનાં જેવાં અજવાળાં,
એવાં કવિવરની શારદઆરતીનાં અજવાળાં તે કાવ્યપ્રસાદ.

કે માગશરે મારગડે મળતાં;
લેખાં બેશી લોજનિયાં કરતાં;
હવે હરિ! કેમ નથી ગમતાં?
આવો, હરિ! સસ રમે, બહાલા!

એ કાવ્યકડી; કે આંખાની કુંપળો સમું, સાદામાં સાદું,
અણુશણુગારેલું, પ્રકૃતિસુંદર આપણું કીર્તન

કાલે પરણાવશું ગોપી,
કુંવરને કાલે પરણાવશું ગોપી.
કાનકુંવરઝહારો ઘોડે ચડશે;
લીલા વાઘા ને પીળી ટોપી,
કુંવરને કાલે પરણાવશું ગોપી.

અથવા તો મીરાંતું બીજું કીર્તન

હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો;
વેચન્તી મજનારી રે!

હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો.
માધવને મટૂકીમાં ઘાલી,
ગોપી લટકે મટકે ચાલી રે!

હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો.

એ કાવ્યો આંગાની સાજો છે, પ્રકૃતિમધુર છે, પ્રાસાદિક છે. દલપતકવિતામાં એ પ્રકૃતિઝરતી પ્રાસાદિક મીઠપ છે. વાદળીમાં હોય તે સરોવરમાં ઉભરાય. દલપતકવિએ અમૃત-ખાનાં અમૃત હતાં; દલપતકવિતામાં ચેલડીથી જે અધિકી મીઠાશ ભરછક-છલકાતી ભરેલી છે.

કવોન્ધર કહેતા કે

કવિતા ને કસ્તૂરી તે સાદી વિના સિદ્ધ થાય.

‘ફારસી કહેવત છે કે મરક આંનસ્ત કે બખુદ બખૂયદ, ન કે અન્તાર બખૂયદ; સુરેયો કહે તે નહિ, સ્વયં બખૂડી ઉઠે એ કસ્તૂરી. માળી કહે તે ફૂલ, કે સ્વયં પરિમળે એ ફૂલ ? લાખ્યકાર કહે તે નહિ, સ્વયંફારી ઉઠે એ કવિતા.

દલપતકવિતાનો ચોથો ગુણપરિમળ છે લોકપાવનકારિણી પવિત્રતા, પ્રદાનનન્દ સમી રસશુદ્ધિ. હીરાદન્તી ને કમળલોચની એ બે સામળશાઈ કાવ્યવાતાંઓ બેસતા પન્દરમે વળે દલપતરામે અગ્નિઝાળને સમખીં ત્હારે બાણે દલપતરામે બે ત્રત, લીધાં; એક તો એ કે કવિતાદેશે દલપતરામે ધર્મનીતિને ચક્રવર્તીપદે સ્થાપ્યાં; અને બીજું એ કે અતુકરણને તિલાંજલિ આપી. ત્હારથી દલપત કવિ સ્વયંફારી કેડીએ વિચરતા થયા. ગુજરાતને બીજો સામળ મળ્યો. હોત, બદલે ગુજરાતને દલપતરામ મળ્યા. તે તિથિથી દલપતકવિતા પુણ્યપવિત્ર ને પાપપાવની થઈ. સ્વામી નારાયણસંપ્રદાયે દલપતકવિયાને નિર્મળી છાંટી, ને દલપત-કવિતા ત્હારથી સન્ત સમી સાધુતાના સ્વાંગે સોહાગિણી થઈ.

દલપતકવિતામાં ને દલપતકાવ્યમાં છે બેસતા યુગને

સુદૃઢે' જાગેલા શુજ્ઞરમહાપ્રજ્ઞના ડોક, અલિલાય, મનોરથો, ને નવઆદરો. દલપતકાવ્યમાં તરવરે છે ૧૮૪૮ થી ૧૮૯૮ પથંન્તની અર્ધી સદીની શુજ્ઞરપ્રજ્ઞની પ્રજ્ઞલાવતાઓ ને પ્રજ્ઞવિચારણાઓ.

દલપતકાવ્ય છે દલપતજીવનમન્ત્રોની કાવ્યસંહિતા.

સંપન્નક્ષમીસંવાદ, જાદવાચરણી, હુન્નરખાનની મહાધર્મ, ઋતુવર્ણન, રાજવિદ્યાભ્યાસ, વેનચરિત્ર, કારખસવિલાસ, કારખસવિરહ, શુજ્ઞરીવાણીવિલાપ, સંસ્થાનસુધારો, વિનય-વિનોદ, હંસકાવ્યશતક, મહાજનોત્તી ગરળીઓ, માંગણિક ગીતાવલિ, ગરખાવળીઓમાંનાં સ્ત્રીકાવ્યો, વાંચનમાળામાંનાં બાળકાવ્યો, કળાકોશલ્યનાં ઉદ્યોગકાવ્યો: સ્ત્રી બાળક વ્યાપારી રાજવો-સમસ્ત શુજ્ઞરજનતા કાળેનાં કાવ્યમંડળનો મહાસંગ્રહ તે દલપતકાવ્ય. સરસ્વતીમન્દિરે સંચરતાં શુજ્ઞર-સંસારતું પગથિયે પગથિયું કવીશ્વરે કાવ્યકુલડે વધાયેલું છે.

દલપતકાવ્યમાં છે દલપતરામનો પ્રજ્ઞસન્દેશ.

જે વિધની દલપતકવિતાઓ દલપતકાવ્યમાં નથી, સંગ્રહી. એક નથી લીધી હિન્દી કવિતા; શ્રવણાખ્યાન, પુરુષોત્તમચરિત્ર, જ્ઞાનચાતુરી, પ્રવીણસાગરમાંની દલપતરચી છેલ્લી બાર લહેરો. જીએ કાવ્યસંગ્રહ દલપતકાવ્યમાં નથી તે દલપતસાંગ્રહવિક્ર કવિતાઓનો. એ કાવ્યવિભાગમાં શ્રી હરિલીલામૃતનો મહાગ્રન્થ પ્રધાન ગ્રન્થ છે. હરિલીલામૃત રચતાં દલપતજીવનના સાતમા દાયકાનાં દશેક વર્ષો વીત્યાં હતાં. હરિલીલામૃતની સ્વામીમન્દિરોમાં બાળ કથાઓ થાય છે.

યંત્રજ્ઞાન પ્રધાનને પકડી આણવાનો; ચીનવિલાયતનો રસ્તો ખેડવાનો; સાગરમન્યન માંડવાનો; સુધારો કરો, વિદ્યા વધારો;

કાવ્ય કાવ્ય સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમુલ્ય એવી બાળશાળાઓ ને બાલિકાશાળાઓ સ્થાપવાનો; નગર-નગરે પુસ્તકશાળાઓ રચાવવાનો; ભૂતકાળની રત્નખાણ ખણી ખણી ઇતિહાસસંશોધન આદરવાનો; રાજસન્તાનોને નવવિદ્યા ભણાવવાનો; ધાર્મિક ક્લેશકંકાસ ટાળી દેશમાં સંપ્ર વ્યવર્તાવવાનો; આ અને આવા શુર્જરપ્રજાને દલપત-સન્દેશ છે. અને સર્વતોભદ્ર મહાઉપદેશ તો છે કે ‘ દેશની દશા બદલાવો. ’ ક્રિયા કવિવરના કવિતાદેશે આટઆટલી આપણી સંસારમીમાંસા છે ?

દલપતયુગ એટલે ૧૮૨૦ થી ૧૮૬૮; સારી ૧૬મી સદી. અને દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગની દલપતસ્મૃતિ. દલપતકાવ્યના પ્રધાન મન્ત્રોચ્ચાર શુર્જરપ્રજાને નવયુગના આચારના આદેશ છે.

દલપતકવિતાની કાવ્યપર્યેષણાનો આ અન્ય નથી; આ અન્ય તો છે દલપતજીવનકથાનો. આ અન્યમાં દલપતકવિતાની વિસ્તારી કે સર્વદેશીય કાવ્યમીમાંસા ન હોય અને છતાં દલપતદેહવણી ભાખ્યા વિના, તેમ દલપતમાન-સવણીની ઝાંખી કરાવ્યા વિના, દલપતજીવનકથાનો અન્ય અધૂરો જ ગણાય. દલપતકાવ્યનાં પ્રકરણો છે એટલાંક પાનાં પૂરી વિહંગદષ્ટિએ દલપતકવિતાની પ્રધાન રૂપરેખાઓ નિહાળિયે.

મગળાચરણ પછી તરત દલપતકાવ્યમાં ગ્રન્થપ્રયોજનનું પ્રકરણ છે. એ પ્રકરણમાં કવીશ્વરે નિજની કાવ્યભાવના જાણી છે, કડક સ્વામીનાસચ્છીય Puritanism વિસ્તારી છે. સ્વામીસંપ્રદાયે દલપતકાવ્યનો મેલ ધોયો, તેમ દલપતરામે આપણી કાવ્યભાવનાનો મેલ ધોયો. વ્યસિ-આરવણુંવતા કાવ્યોમાનો પ્રેમરસ નથી, બિભત્સરસ છે એ રસસૂત્ર આપણે ત્રીજા પ્રથમ ઉચ્ચાર્થ દલપતરામે. દલપત-કાવ્યભાવના એટલે પરમ રસશુદ્ધિ

નથિ ઉચ્ચરી માશુકઆશકની, નથિ વાત જ નીતિવિનાશકની, કવિતા કરિ સદ્ગુણકારણની, દિલહુશુંબુ-દોષનિવારણની.

‘ ગુજ્જમહાપ્રજા પુણ્યમાર્ગે વિચરે એ દલપતકવિતાનો પ્રથમ મહદાશય એકે જાળભાળા પોતાની કાવ્યપરબેધી વિપથગામિની પ્રેરણા ન પીએ એ દલપતકવિતાની પ્રજાકલ્યાણની મર્યાદાવેલ.

ઓ રસતરસ્યા બાળ ! રસની રીત ન ભૂલશો,
પ્રભુએ બાધી પાળ રસસાગરને પુણ્યની

એ પુણ્યનિર્મળી રસભાવનાના પુણ્યાદર્શનો આપણે દેશે પ્રથમોચ્ચાર નહાનાલાલે નહિ, દલપતરામે કીધો હતો. બેસતા નવયુગની પહેલવી વરધોમા જ કવીશ્વરે આપણી કવિતભાવના પુણ્યનિર્મળી કીધી

હાસ્ય રસને ને કવિતાને બહુ ચોડું બને છે, કારણ કે હાલતાં ને ચાલતાં હાસ્ય રસ ટીકાખેરી, કંખીલાપણું, ઝેરીલા ઝાવા એવા હલકટવેડાઓમા ઉતરી જાય છે દલપતરામના હાસ્યરસની ઈર્ષ્ય મીમાંસા મિથ્યાભિમાનપ્રકરણમા

પ્રીધી છે. અંહી તો એટલો જ અંશુભિનિદેશ ળસ છે કે ધડિયાળનું એલારામ ને ગામડિયો, વેનચરિત્રમાંના વાંઠા-વિલાપ ને લોકસંઘે પ્રાદણસાયનો ઉચ્ચારેલો અસહકાર, ઘેલી મુસાફરઃ એ અને એવાં કવીપ્રવરનાં ને અર્વાચીન શુજરાતી સાહિત્યનાં વિપવિહોણા ને વણકંખતા હાસ્યરસનાં કાવ્યો છે.

પોતાનો જીવનધર્મ ને આયુષ્યપ્રવૃત્તિ કવીપ્રવરે એ અન્ધપ્રયોજનના પ્રકરણમાં વિસ્તારે કદાં છે.

મુધારો વધારો મૂળ કાઢવાં કુધારા તણાં,
ધાર્યા છે મેં તે તો મારો ધંધો તથા ધર્મ છે;
સ્વદેશમાં સંપ વધે, કુસંપકંકાસ ધટે,
એ જ મારા મન વિશે મોટો એક મર્મ છે.

દલપતરામ Revolutionary ન હતા, Reformer હતા. એટલે વળી કહે છે:

સ્વદેશ મુધારવાની સભાનો છું સભાસદ,
મુખોધક સર્જનોના સાથમાં શામીલ છું;
ચોટામાં લૂંટાણી મહારાણી શુજાતી વાણી,
નળી તેનું દુઃખ ઘણો દિલગીર દીલ છું;

x x x x

રૂડી શુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

x x x x

અન્તરમાં એવું ધરી પુસ્તક કરું પ્રકાશ.

એ હૈયાભાવથી દલપતરામે દલપતકાવ્ય રચ્યું ને છપાવ્યું છે. દેશનાં મુખદુઃખો અને એમનાં આવધિઓની

વિચારણા એ દલપતકવિતા. હુન્નરખાનની રહકાઈ એ દલપતઆર્ષદિમાંથી ૧૮૫૧માં નીતરેલું નવયુગરાતનું પ્રથમ રાષ્ટ્રીય કાવ્ય.

પછી બીજા પ્રકરણમાં પ્રાતઃકાળ ને સાયંકાળનાં કાળવર્ણન છે ને ઋતુવર્ણન છે. દલપતકાવ્યમાંનો એ પ્રાતઃકાળ ને સાયંકાળ તે દેશમાં બેસતી અવાંચીનતાનો પ્રાતઃકાળ હતો, આયમતો પ્રાચીનતાનો સાયંકાળ હતો. દલપતઋતુવર્ણન તે દેશમાં પલટાતી રાજઋતુનું ઋતુવર્ણન છે. આદિથી એમાં ઠવીશ્વરે ઇતિહાસમન્ત્રો ઉચ્ચારેલા છે.

દલપતઋતુવર્ણન એટલે ત્હારે દેશભરમાની પ્રાચીન યુગની ઉતરતી વાદળીઓ ને નવયુગની રહડતી વાદળીઓની ઇતિહાસછાયાઓ ઝીલતું-ઝીલાવતું એતિહાસિક યુગપલટાનું કાવ્ય.

દલપતકાવ્યમાંના પ્રધાન પ્રજામન્ત્રો સાંભળિયે.

દલપતકાવ્યનો પ્રથમ પ્રજામન્ત્ર છે વિદ્યાવૃદ્ધિનોઃ સુધારો થવા સુધ વિદ્યા વધારો. દેશમાં જ્યાં જ્યાં વિચરતા, ત્યાં ત્યાં ઠવીશ્વર મહાજનને ને દેશરાજવીને વિદ્યાખાતું સ્થાપવાનું પ્રજોષતા. નવાં અજવાળાં ત્હારે નવવિદ્યાનાં અજવાળાં હતાં. દલપતરામે હીકું કે હુન્નર નરેશનો બુદ્ધિયુગ બેઠો છે, લણુશે તે પ્રજા પ્રજાસંધને મોખરે ચાલશે. દલપતરામ પછી ચારેક દાયકે હિન્દી મહાસભાના દૂરઅન્દેશ પ્રજાનેતાઓ વિદ્યાપ્રચારને પ્રજા-ઉદ્ધારનો પરમ મન્ત્ર લાખતા: 'Educate, educate, and educate.' શાળા, કન્યાશાળા, પુસ્તકશાળા; છાત્ર, છાત્ર-

ખાનું, માસિકો, ભાષણો-પ્રબલકેળવણીનાં વિધવિધનાં નવસાધનો ચોટકુક કરીને, રાજવિદ્યાભ્યાસ ગાઈને, અધીં સદીભર પ્રબલમાનસઘડતી બાળકવિતા રચીને, કવીશ્વરે પ્રબલકેળવણીનો મન્ત્રોચ્ચાર સફળ કીધો, પ્રબલનું નવમાનસ ઘડી ઘડીને નવપ્રબલ સરજી, અને એમ લોકસંઘને નવમાર્ગે પ્રેર્યોદ્યો. દેશના નાવની દલપતકવિતાએ દિશા બદલી. દલપતરામના સૂક્ષ્મદર્શી ને દીર્ઘદર્શી સહુ અનુભવે એ દલપતમન્ત્રોચ્ચારમાં ટહુકો પૂરતા. શુજરાતનાં લોકો બાળકો પાંચ દાયકાભર દલપતકવિતાનાં દૂધ પી પીને દૂધ-મલ ઉછર્યા, ને આજની પ્રબલનાં માતૃપિતા થયાં.

ત્હારના શુજરાતે અધીં સદીભર દલપતકવિતા વાંચી ને ગાઈ છે એટલી ભાગ્યે કોઈ અન્ય કવિની કવિતા વાંચીગાઈ હશે.

દલપતકાવ્યનો બીજો પ્રબલમન્ત્ર છે ‘સુધારાથી થે આ જીવો આગગાડી.’ માટે ‘મંડળીસિંહ જગાડો;’ ‘સાગરમન્થન માંડો;’ ‘જતી સિદ્ધિને દૂર રસ્તેથી રોકો;’ હુન્નરઉદ્યોગો ને કલાકોશલ્ય ખિલાવો. અને એમ

દેશી મિત્રો ! દુઃખ સરવ ટાળો રે ! આપણા દેશનું.

નવો યુગ બેઠો છે, હુન્નરનરેશનું રાજ્ય આવ્યું છે, હુન્નરઉદ્યોગને એવો, ને પ્રબલકલ્યાણ સાધો. Preserve નહિ, Progressનો પ્રબલમન્ત્ર પ્રબલધ્વજે માંડોઃ એ દલપત-મન્ત્રે ચ્યાર.

યૂરોપમાં યે ત્હારે નવો બેસતો યાન્ત્રિક યુગ કવી-

સ્વરનાં દિવ્ય ચક્ષુએ દીઠા ને પ્રબળનને પ્રબોધ્યું કે
યન્ત્રખાન પ્રધાનને પકડીને આપણે દેશે આણો.

અને પછી એક વૈશ્યવૃત્તિનો ગ્રાહણસન્તાન જાળ્યો,
ને એણે ગુજરાતની પાટનગરીએ કળાકૌશલ્યને ન્હોતરીને
નગરીનું સ્વરૂપ પલટાવી નાંખ્યું. રણુછેડભાઈ રહેંટિયાવાં-
ળાએ એમ નવઅમઢાવાદ સરજ્યું. અમઢાવાદ પાછું આજ
ધૂળમાંથી સોતું સરજે છે તે એ દલપતભાઈએ કળાકૌશ-
લ્યનો મન્ત્રોચ્ચાર સેવીઉપાસીને.

પૂર્વગોલાધર્માં ને પશ્ચિમગોલાધર્માં જાપાન આજ
થનગને છે તે પણ એ જ કલાકૌશલ્યના મન્ત્રપાત્રનથી.

નર્મદાશંકર નાનપરાની શાળામાં હજી મહેતાજી હતા
ને કવિતાની ગારાખડી ચે ધૂંટી ન હતી, મહીપતરામ
મિશનશાળામાં લણુતા હતા, કરસનઢાસ એલ્ફિરિટન ઇન્-
સ્ટિટ્યુટના વિદ્યાર્થી હતા, ત્હારે દલપતરામે આ પ્રજા
કલ્યાણક મન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા હતા. ઈસ્વી ૧૮૫૧ની સૂરતમાંની
દલપતપ્રવૃત્તિઓ વિશે લખતાં નર્મદમિત્ર નવલરામ નર્મદ-
જીવનકથામાં ઇતિહાસ લાખે છે કે ‘આજ અરસાપર
કવિ દલપતરામ સૂરતમાં કારખસ સાહેબની પાસે હતા,
અને તે પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને
પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.’

ખરૂં. ‘નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ
(નવયુગની) ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ,’ ગુજરાતભરમાં
ને સ્વયં સૂરતમાં પણ, દલપતરામે ચખાડ્યો. નવલરામ
કહે છે કે દલપતકવિતા એટલે આપણા નવયુગની આદિ

કવિતા, અને દલપતરામ એટલે નવયુગના આદિ કવિ, આપણા વાલ્મીકિ.

પ્રભાનેત્હારે નવપ્રવાહમાં દોરવાની હતી. દલપતઆત્મા કહેતો કે પ્રભામન્ત્રો ઉચ્ચારે એ પરમ કવિતા; અન્ધારામાં માર્ગ દાખવે એ પરમ દીવો. હુન્નરખાનની મહાઈ, સંપલક્ષ્મીસંવાદ, જાદવાસ્થળી, રાજવિદ્યાસ્થાસ, વેનચરિત્રઃ શુર્જપ્રજાને માર્ગ દાખવતા એ કાવ્યદીવડા છે; આપણા સાહિત્યસાગરની એ દીવાદાંડીઓ છે. વેનચરિત્ર ‘સુધારાતું પુરાણ’ કહેવાતું; ત્રાંબામાણ રણકાવી માણસદ્ પ્રેમાનન્દ-રીતિએ વેનચરિત્રની કથા કરતા. શુક્રનમુહૂર્તથી માંડીને બાળવૈધવ્ય પર્વન્તના આપણા સંસારરોગોનાં નિદાન ને ચિકિત્સા વેન રાજના એ શુર્જપુરાણમાં છે. આ યુગના આપણા સંસારરોગોની દલપતકાવ્ય તો દલપતધનવન્તરીની ઓષધપેટી છે.

દામ્પત્યપ્રેમ તે પ્રેમરસ છે કે નથી ? ‘પ્રેમરસનાં કાવ્યો દલપતરામે નથી લખ્યાં’ એવું લાખનારાંઓએ કાં તો દલપતકાવ્ય વાંચ્યું નથી, કાં તો પરચીના પ્રેમને જ એવાએ પ્રેમ માને છે. દલપતરામનાં પ્રેમકાવ્યો છે, ને તે દામ્પત્ય પ્રેમનાં છે. પુણ્યમર્યાદામાં રહીને રસની ગળતાં પ્રેમકાવ્યો રચી શકાય એવું સિદ્ધ કરતાં ચન્દનીનિર્મળા પ્રેમરસનું કાવ્યગંડળ દલપતકાવ્યમાં છે. દલપતજીવન કહેતું ને દલપતકવિના કહેતી કે પરકીયાનો પ્રેમ તે બિભત્સ રસ છે, ને તેથી રસાભાસ છે; સ્વકીયાનો પ્રેમ તે પ્રેમરસ છે.

દલપતકાવ્યમાં દલપતરચ્યાં પ્રેમકાવ્યો છે, રામચીતાનાં

ધોળ, શુકસન્દેશો, એ માસે ના જઈએ રે પિયુ ! પરદેશમાં
એ ગારમાસી, રાધિકાનુ રૂસણું, પતિ પધાર્યા પરદેશે,
વશીકરણ મન્ત્રની ગરળી, પતિરૂપી હીરલો, સાદ્યણા !
ગાગ બનાવ, ઘેર આવો, વસન્તવિલાસી !, નળુદી ! નાય
હજી કેમ ના'વ્યા ?—એ અને એવી હોરીઓઃ દલપતકાવ્યમાંના
ગરળીપદસંગ્રહના પ્રકરણોમાંનાં એ કાવ્યો, શુદ્ધ નિર્મળ
પાણીદાર હીરા જેવાં, પ્રેમરસનાં ચન્દનીમધુરં કાવ્યો છે.
ચેલા દોઢગીતમાંની રચિકાને વિરહતિથિએ ગણતાં ગણતાં
'ઘસ ગઈ અંગળિયાંરી રેખ' થાય છે; તેમ દલપતકાવ્યમાંની
પ્રેમસોહાગણને પ્રેમપત્રો લખતાં લખતાં કલમ ઘસાઈ જાય
છેઃ કારણ કે ધરતીને છેડો હોય તો પ્રેમપત્રને છેડો હોય.

લખી લખી કાગળ લખવાની લેખણ
ઘણું લખતાં ગઈ ઘાસી.

પણ હા; ધરતીને ચે છેડો હોય, ને પ્રેમપત્રોને ચે
છેડો હોયઃ જ્ઞહાંથી વાળે ત્હાં ત્હેમના છેડા. સૌસૌના
ધરને જ ધરતીનો છેડો ને પ્રેમનો કેડો કવીશ્વર કહેતા.

મામાવી સુવર્ણમૃગની પાછળ ચ્હડતાં વનપ્રસારી
લક્ષ્મણએ પંચવટીની પર્ણકુટીરના ઉગ્ગરમાં જ પાળ દોરી
હતી. કવીશ્વર કહે છે કે સદા અને સર્વત્ર જગતનાં
રામચન્દ્રો ને સીતાજીઓની સંયમપાળ ત્હાં-ધરના
ઉગ્ગરમાં જ છે.

દલપતકવિતામાંનો એ પ્રેમરસ પંચવટીના પુણ્યાશ્રમ-
વણો છે.

દલપતકવિતામાંનો એ દામ્પત્યભાવ. દલપતકવિતામાં-
ના કુળભાવ કેવાકે હતા ?

દલપતકવિતામાંની ગુર્જરસુન્દરી પણ સંસ્કૃતિઓના
સંગમઘાટની પુત્રી હતી. એના ઉરઠોડ ને હૈયામનોરથ આવા છે:

મહા માસે નવ કરિયે નાથ ! મુસાફરી,
ઘઉં સાટે જઈ લાવો ખોરી જર જો;
ઠંડેથીને જમશું, રે મહારા ઠંડાલમા !
જરૂર નહિ જાવા દઉં ઘરની પહાર જો;
એ માસે ના જઈયે રે ! પિયુ ! પરદેશમાં.

x

x

x

વવાલિયા વાયા, રે પિયુ ! વૈશાખના,
રજ ઉઠે ને માણેક મેલું યાય જો;
નથડીનું મોતી ને હીરા હારનો,
ઠંડો, પરહાયે ક્યમ એ ધીયો જાય જો !

એ માસે ના જઈએ રે ! પિયુ ! પરદેશમાં.

પોપટડા પાંખોવાળા રે ! ઠંડાલમ પાસે જા, વીરા !
રસકસ આપીશ રૂપાળા રે ! વળિ માણેક મોતી હીરા.
પીંજરિયું તારું, ખ્યારા રે ! સરસ ઘડાવીશ સોનાનું;
જ્યાં જીવણજી છે મારા રે ! છેક વચન કહેજે છાત્ર.

ઠોડીલો રૂઠો કન્ય ઇન્ધર ! આપોને;
વળી પવિત્ર આપી પન્ય કુમતિ કાપોને.

ઘરડો સસરો ઘર માંઈ, ઇન્ધર ! આપોને;
કંકાસ ન ઉપજે કાંઈ, કુમતિ કાપોને.

સાસુ ગંગાજળ શુદ્ધ, ઈશ્વર ! આપોને;
 વિચરે નહિ વચન વિરુદ્ધ, કુમતિ કાપોને.
 જસવન્તો રૂઢો જેઠ, ઈશ્વર ! આપોને;
 કરવા મઝિયારો ઢેઠ, કુમતિ કાપોને.
 જેઠાણી કેરી જોડ, ઈશ્વર ! આપોને;
 કરવાને પૂરા કોડ કુમતિ કાપોને.
 નાની નણદી, નણદોઈ, ઈશ્વર ! આપોને;
 જીવમાં હું હરણું જોઈ, કુમતિ કાપોને.
 વળિ વેવાઈ ને વેવાણ, ઈશ્વર ! આપોને;
 સદ્ગુણધાળાં સુભણ, કુમતિ કાપોને.
 સજ્જત ને શુદ્ધ જમાઈ, ઈશ્વર ! આપોને;
 દઈ દંથને ઘણી કમાઈ, કુમતિ કાપોને.

x

x

x

સારી સાહેલીસંગ ઈશ્વર ! આપોને;
 આપી અધિકો ઉમંગ કુમતિ કાપોને.
 વળિ નિર્ભય નગરનિવાસ ઈશ્વર ! આપોને;
 આંગણિયે દઈ ઉભસ કુમતિ કાપોને.

અને એ બધા ઉરકોડ છતાં, ભવભૂતિ જાણે છે તેમ,
 દલપતમાનસપુત્રીઓને સ્વામી તે જ જીવનસર્વસ્વ છે.
 કાયા પ્રાણ થઈ ને જૂદી રહે, તો હું તમથી જૂદી પડી છેક
 જીવું તણ દેક, સાથે રાખો સ્નેહથી.

પતિ તે પ્રાણ ને પત્ની તે દેહ. પ્રાણસૂનો દેહ શબવત્
 છે, દેહસૂનો પ્રાણ વાયુલહરી શો વિશ્વમાં અત્રિતિથિત છે.
 એવાં વિછોડિયાં એકઠેને કાજે સંસારના જવ નથી.

પ્રતિનિધિઓ. જગત્કૃતિહાસ શ્રી હરિ લખે છે, પણ શ્રી હરિ નિમિત્તદ્વારાએ જગત્કૃતિહાસ લખે છે. એવા, ન્હાના મ્હોટા નવકૃતિહાસ ઘડતા, શ્રી હરિના નિમિત્તરૂપ પરા-ક્રમશાળીઓ શ્રી હરિની કાળવિભૂતિઓ ને ઇતિહાસઅંગુલિઓ છે. મહાજનકાવ્યોમાં, કવીશ્વર માનતા કે, પોતે એ નગર વિભૂતિઓનાં ને દેશવિભૂતિઓનાં સ્તોત્રો ગાય છે. વસુન્ધરા વમ્બુઓની ને રત્નોની રત્નખાણુ છે; રત્નપારખો એ રત્નોને પારખે ને પરખાવે છે. કવીશ્વર રત્નપારખ હતા; દલપતયુગના નરરત્નોને પ્રીછતા ને પ્રીછાવતા.

કવીશ્વર નિજ એક કવિધર્મ એ કહેતા કે
સો જનના સુખકારણે કીધું જે કંઈ કામ,
ધરણીતળમાં ધન્ય છે નિર્મળ તેનું નામ.
એવા જનનો જગતમાં કરવો જશવિસ્તાર,
આપ્યો સુજને ઇશ્વરે એ માટે અવતાર.

દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગનો સુજ્ઞાનકૃતિહાસ. સુજ્ઞાનરાખૂના ચોખ્ખટમાં નવયુગના મંડાણકાળે કેાણ કેાણ મહાજનો થયા, શી શી મહાપ્રવૃત્તિઓ મંડાણી, સુજ્ઞાન-મહાપ્રજ્ઞાએ શી શી કાળમન્ત્રણાઓ કીધી, શા શા આદર્શો સેવ્યા, દેવી દેવી પગલીઓ ભરી, રાજાપ્રજાએ દેવાંકેવાંક શુભાશુભ આદર્શો: એ આપણી ઇતિહાસલક્ષ્મીની ઘણીખરી કૂલપાંખડીઓની દલપતકાવ્ય કૂલછાળ છે. નિજ યુગને દલપતરામ ઘડતા એટલું જ નહિ, ઘડાતા યુગકૃતિહાસનાં કવીશ્વર કાવ્યો રચતા. દલપતશિષ્ય કારભસ સુજ્ઞાનતો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખી ગયો છે, કારભસશુર દલપતરામ

ઉઘડતા નવયુગનો અર્વાચીન ઇતિહાસ લખી ગયા છે. દલપતકાવ્ય એટલે નવયુગના મંડાણનો ઇતિહાસગ્રન્થ, ૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો ગુજરાતનો સંસ્કારગસો. સદી પછી આજ કે આજથી પાંચ સદીઓ પછી નવયુગના ઇતિહાસમંડાણનાં ભણનારાંલણાવનારાંઓએ દલપતકાવ્ય ભણવાનું જ છે. દલપતકાવ્યમાં નવયુગમંડાણનું ગુજરાતદર્શન છે. પૃથરાજરાસો આયમતી હિંદુસંસ્કૃતિનું મહાકાવ્ય છે, દલપતકાવ્ય જેસતી ગુર્જરનવસંસ્કૃતિનું મહાકાવ્ય છે.

સંસ્કૃતિઓના સગમઘાટોના યાત્રાળુઓ ગુજરાતના એ કવિતાઘાટના તીથે યાત્રાલાવે સગ પધારશે.

દલપતકાવ્યનું એક પ્રકરણ છે કારણસવિલાસ ને કારણસવિરહનું. એ પ્રકરણ એટલે દલપતકાવ્યમાંનું હિન્દ પ્રીટનની મૈત્રીનું પ્રકરણ. હિન્દપ્રીટનની મૈત્રીના કવીશ્વર આયુબખર હિમાયતી હતા. હિન્દપ્રીટનની મૈત્રીની એ ગુર્જરકથા All India Servicesની પરીક્ષામાં પરીક્ષાગ્રન્થ થવો ઘટે છે, સુખઈના ખ્દારામાં પગ મૂકતા સહુ પરદેશીઓને કાજે એ Language Test થવો ઘટે છે દેશીઓ પ્રત્યે પરદેશીઓએ કેમ વર્તેલું એના એ ગ્રન્થોમાં કારણસભણાવ્યા વિવેકપાઠો ને સૌજન્યસૂત્રો છે.

કારણસવિલાસ એટલે ગુહાના ને બારપા રાવળના ઇડરિયા ગઢમાં ૧૮૫૨માં મળેલા દલપતસૂચવ્યા ને કારણસ-સતકાર્યો પ્રથમ ગુર્જર કવિસ મેલનનું કાવ્યસભારણું અને કારણસવિરહ એટલે એક પ્રિટિશરને કાજે એક હિન્દીએ રચેલો કાવ્યકીર્તિસ્તલ કેા પ્રિટિશર હવે કેા હિન્દીને કાજે

દલપતકાવ્યમાંની ગૃહિણી પેલા હૂતો ને હૂતીના સંપ્રદાયની ન હતી, કાલિદાસભાષ્યા 'ભર્યા ઘર'ની સોહાગણ હતી. એને 'ઘરસૂરતનો આંટી' ઉઠેલવાની હતી. સરસ્વતીચન્દ્રના બીજા ભાગમાં ગુણસુન્દરી પણ 'ભર્યા ઘરના ગૃહિણીપદે' છે. હસ્તિનાપુરે રાજસાસરે સંચરતી વનઉછરી શકુન્તલાને તપોધન તાત કણ્વ ઋષિનો એ આશીર્વાદ હતો કે

અમિજનવત્સો મર્તુઃ પ્રલાધ્યે સ્થિતા ગૃહિણીપદે; વિ.

ભર્યા ઘરના પતિના ઉત્કૃષ્ટ સ્વહી ગૃહિણીપદે.

'નથી નીતિ પ્રેમીના પન્થમાં' એ દલપતજીવનભાવના નથી કે દલપતકવિતભાવના નથી પરક્રીયાનાં કાવ્યો એ પ્રેમકાવ્યો ને સ્વહીયાનાં કાવ્યો એ પ્રેમકાવ્યો નહિ એવું ઉચ્ચાનારાંઓને તો દલપતકવિતાએ મહાત કીધા છે.

દામ્પત્યસ્નેહ, ભર્યા ઘરની ગૃહરાણીની ભાવના, અવનવા ઉરકોડ, નિશાળે બેસતો પુત્ર, નવકન્યાચાળામાં ભણી આવેલી પુત્રીની અનુભવવાર્તા, સોહાગણના બાગના મનોરથ, માંગલિક પ્રસંગોનાં નવગીતોઃ હૈયાભાવની રસમૂર્તિઓ સમાં એવાં વિધવિધનાં Home Ideals-ગૃહભાવનાં-કુલધામનાં રસગીતો દલપતકાવ્યના આજમાં તારાઓનાં મૂમમાં જેવાં ઝળકે છે.

મડાતો ઇતિહાસ છે ભાવિનો પાયો. દલપતકાવ્ય-માંનું એક પ્રકરણ છે સંસ્થાનમુખાગનું. નવો મુધારો- The New Civilization-એણે ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે પ્રથમ પગલીઓ કઈ કઈ પાડી એમની એ પ્રકરણમાં

ઈતિહાસરેખાઓ છે. છાપુ, છાપખાનું, આગ હોલવવાના
ખંખાનું ખંખાદક, આગગાડી, આગખોટ, તાર, એમની-
ખસ, ફોટોગ્રાફી, સ્ટીરિયોસ્કોપઃ એ સહુ આજનાં લોકપરિ-
ચિત જીવનસાધનો છે, ત્યારે નવવિદ્યાનાં નવઆશ્રયો
હતાં. દલપતકાવ્યમાં એ સહુ નવવિદ્યાનાં આશ્રયોની
ઈતિહાસકથા છે.

કહું હવે શ્રીપુરનેા સુધારેા

એ કાવ્યચરણથી માંડીને દલપતઆલેખેલી ઇતિહાસ-
ગાથા ગુર્જરાષ્ટ્રમાં પડતી નવયુગની કુંકુમવર્ણી પ્રાતઃ
પગલીઓની ઇતિહાસગાથા છે. ગુર્જર સંસ્કૃતિના ભાવિ
ઈતિહાસકારો એ દલપતકાવ્યમાંના કાવ્યખંડને સદા
મહામૂલો ભાળશે.

ને દલપતકાવ્યમાંનું છેલ્લું પ્રકરણ છે નામાંકિત જનેા
વિશે. વિભૂતિયોગના અધ્યાયને અન્તે ગીતાજીમાં ભગવાને
ભાષ્યું છે કે

यद्यद्रिभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदुज्जित मेव वा,
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम्.
ને ને વિભૂતિવન્તુ હો, શ્રીવન્તુ વા પરાક્રમી,
તે તે સૌ ભણુને મહારા થયેલું તેજઅંશથી.

કવીશ્વર શાસ્ત્રશ્રદ્ધાળુ હતા, ઇતિહાસસંશોધક ને
ઈતિહાસઅભ્યાસી હતા, લખાયેલી ને લખાતી ટાળવહીના
વહીવંચા હતા. વિભૂતિવન્તાને શ્રીવન્તાને પરાક્રમીને દલપત-
રામ એટએટલા દેવાંશી માનતા. એ ગુણપૂજાભાવે કવીશ્વરનાં
મહાજનકાવ્યો રચાયેલાં છે. મહાજનો એટલે ઇતિહાસના

એવો ક્રીતિસ્તાંભ ક્ર્હારે રચયે ? પરસ્પરનાં ગુણસન્માન વિના દલપતકારણસનો મહામનોરથ-સંસ્કૃતિઓનો સંગમ કે સમન્વય સંભવયે ખરો ? એકતરફી એટલે એકપંખાળું. એકપંખાળું પંખી ઝોટલા સૂધી ઉઠે.

ત્હારે દલપતકાવ્યનો મધ્યવર્તી ને ચક્રવર્તી પ્રજામન્ત્ર ક્રિયો ? કવીશ્વર દલપતરામભાખ્યું પરમ જીવનસૂત્ર ક્રિયું ?- કે જેને આધારે પ્રજાકલ્યાણ સધાય ને કાળસાગર તરાય ?

કવીશ્વરનું પરમ જીવનસૂત્ર ને કવીશ્વરનો ચક્રવર્તી પ્રજાસન્દેશ છે

સજન ! સંભળાવજો

ધીરે ધીરે મુધારાનો સાર.

દલપતકવિતાનું એ શિખર ને કવીશ્વરનું એ ચક્રવર્તી કાવ્ય. ડાર્વિનના Evolution સંસ્થાપતા ગ્રંથનાં મૂલ, તે એ દલપતકવિતાનાં મૂલ.

મુંબઈગરાઓમાંના સંસારલગ્નકો ને સંસારમુધારકોની પક્ષાપક્ષીના અનુભવ પછી ૧૮૫૬ માં ઉચ્ચારેલો, '૬૦માં છપાયેલો, અને પછી ૧૮૬૮માં વેનચરિત્રમાં ગૂંથાયેલો, એ દલપતદીધો *Massage of Social Evolution*. That, says Dalpatram, is the Law of the March of States, Societies, & Civilizations: in fact, of Human History.

ડાર્વિનના ગ્રંથ *Origin of Species*નો એ વિશ્વવર્તી વિજ્ઞાનમન્ત્ર છે; હેનરી મેઈનના ગ્રંથ *The Ancient Law*ની એ મધ્યવર્તી ઈતિહાસતારવણી છે.

કાળની ગતિનો એ મન્ત્ર છે, જગત્તરવોતું એ સૂત્ર છે. નદી એમ વહે છે; સાગર પૃથ્વીને એમ ઠારે છે; એધ ને વાયુ એમ ગિરિવરોને ભૂતળ લેગા કરે છે. સૂર્ય ચન્દ્ર તારા નક્ષત્રો થહો-જગત્તરવો એમ પગલીઓ ભરે છે.

સમસ્ત વિશ્વપ્રવર્તો મહાનિયમ Evolutionનો છે; અન્યથા અપવાદ છે. ક્રાન્તિવાદ દલિલ છે; ઉત્ક્રાન્તિવાદ સર્વતોમુખ છે.

ઘડીક હોઠે, પણ જીવનભર તો માનવી ચાલે છે. શરતના ઘોડા કે ‘ક્રાન્તિ’ ‘ક્રાન્તિ’ પોકારતા સદ્ગુણ કે નિષ્કુળ ક્રાન્તિવાદીઓની જીવનઘડીઓ ગણી જોજો: નિયમ ક્રિયો ને અપવાદ ક્રિયો એ એમનાં જ જીવન ઉચ્ચરણો.

વીર નર્મદે પણ ગાયું છે કે

રણુ તો ધીરાતું, ધીરાતું.

તુકારામે ગાઈ ગયા છે કે

ધીર તો કારણ | સાદ્ય હોતો નારાયણ.

વેદવાક્ય તો વિશ્વવિખ્યાત છે કે

ધીર સ્ત્રવ ન મુદ્યતિ.

સૈકાઓથી ગુર્જરપ્રજા તો અનુભવસિદ્ધાન્ત ઉચ્ચારે છે કે

ઉતાવળા સો ખ્હાવરા, ધીરા સો ગંભીર.

ગુર્જરમહાપ્રજા સમશીતોષ્ણકટિખન્ધવાસિની મહાપ્રજા છે.

અને પર્તમાન યૂરોપી સંસ્કૃતિની માતા ગ્રીક પ્રજા શું કહેતી? ગ્રીસનો ડહાપણસમૃદ્ધ મહાજન ઈસપ કહેતો

હડખડતું મસતું નહિ, ઠાણવાળો કાચળો ચરત છતે છે:
The slow & steady win the race.

૧૮ સૈકા પર્યન્ત યૂરોપનું માનસ ઘડનારો, જગત્-જેતા સિન્ડરનો રાજગુરુ, એરિસ્ટોટલ કહી ગયો છે કે
Not in the extremes; virtue lies in the middle;
મધ્યમ માર્ગ એ જ નીતિમાર્ગ ને સલાહ્યાર.

સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યો તો સૈકાઓથી ચેતે તહેમને ચેતવતા આવ્યા છે કે અતિ સર્વજ્ઞ યજ્ઞયેત્; અતિશય સ્વર્ગ અસાર.

અને કવીશ્વરના સમવચરકોની સાક્ષી શી છે? સાંભળિયે.

દલપતમંત્રને મહીપતરામની સાક્ષી કાંઈ છે? પાવં-તીકુંવરાખ્યાનમાં ૨૦મે પાને સ્વજ્ઞાતિઅવરોધે પિતાની ઉત્તરક્રિયા પોતે પડતી મૂકી ને કાકાને લગાવી એ પ્રસંગચર્યામાં મહીપતરામ લખે છે કે: ‘અમારો (દમ્પતીનો) મૂળથી ઠરાવ એ હતો કે સ્વદેશીઓ અને સ્વજ્ઞાતિલાઓમાં રહીને જોટલો સુધારો. થઈ શકે તેટલો તેમનાથી જૂઠા પડે થઈ શકે નહિ; માટે નાત આપણને તરછોડે, પણ નાતને આપણે તરછોડવી નહિ.’

નવતરામની તો દલપતસૂત્રને સોએ સો ટકા સાક્ષી છે. નર્મદજીવનકથામાં ધર્મવિચારના પ્રકરણની ચર્ચા કરતાં ‘ઈંગ્લાંડમાં પોતાની મરનાર વહુની બહેન સાથે’ લગ્નની ‘બન્ધી કાઢી નાંખવા ત્રીસ-ત્રીસ વર્ષથી મહા-પ્રયત્નો ચાલે છે જ જ તો પણ હજી ત્યાંના સુધારકોથી કાંઈ પણ થઈ શક્યું નથી:’ એ અને એવાં દેખાંતો

ચર્ચાને નવલરામ ઉચ્ચારે છે કે ‘ સઘળે સંસારસુધારો બહુ મોટો થાય છે. ’

નર્મદ-એક વેળાનો દલપતપ્રતિસ્પર્ધી નર્મદ-‘ સુધારાનો વીર ’ નર્મદ એ દલપતમન્ત્રની કાંઈ સાક્ષી પૂરે છે ? રામચરંગ-દુનિયાનાં મહારાજાઓની ઉથલપાથલોનો ઇતિહાસ લખવાને નર્મદે ન્હાનાઝોટા બરસેંક ગ્રન્થોનું અવલોકન કરીધું, ઘણા ઇતિહાસો વાંચ્યા, અને એથી અધિક વિચાર્યા. નર્મદમિત્ર નવલરામ કહે છે કે નર્મદને ‘ તે બધામાંથી એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે કોઈ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઈ શકે છે. ’

સ્વયં નર્મદની રણકાકલ શી છે ?

રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું;

નથી ઉતાવળા-કાયરનું;

રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

નર્મદ કહે છે કે રણ કાયરનું નથી કે ઉતાવળિયાનું નથી; રણ ધીરાનું છે.

દલપતજીવનના ને દલપતકાવ્યના ચક્રવર્તી સંસાર-સૂત્રને માટે મહીપતરામની નવલરામની નર્મદની સાક્ષીઓ હજી શું કોઈને અધૂરી પડશે ? દલપતભાગ્યે Evolutionનો સુધારામાર્ગ એ સંસારનો સર્વોત્તમ કલ્યાણમાર્ગ છે.

આપણું રસશાસ્ત્ર તો સૈકાઓથી ધીરોદાત્ત નાયકને સર્વશ્રેષ્ઠનાયક બાળે છે. આપણાં ગીતાઉપનિષદો હનનરો વર્ણોથી ગાય છે કે ધીર સ્ત્રવ ન મુહ્યતિઃ ધીર પુરુષ કચ્છાં ચ મોહ પામતો નથી.

૧૮૬૦માં Origin of Species છપાવી એમાં Scientific Evolutionનો વિશ્વમન્ત્ર ઠાવિને ઉચ્ચાર્યો. એ જ સાલના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં દલપતનો Social Evolutionનો સંસારમન્ત્ર ગુજરાતનગરમાં છપાયો હતો.

નવયુગ ગુજરાતે બેઠતો હતો, નવપ્રજા ગુજરાતે ઘડાતી હતી, સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય ગુજરાતે મંડાણો હતો, પ્રાચીન કાવ્યઈતિહાસો શોધવાને પોતે ગુજરાતે ધૂમતા હતા, ત્યારે સંસારદર્શનમાંથી ને સંસારમન્થનમાંથી, તેમ ઈતિહાસના સનાતન ઉચ્ચારણમાંથી ઠવીશ્વર દલપતરામે એ કાળસિદ્ધાન્ત સારવ્યો ને ઉત્ક્રાન્તિમન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો. સ્થૂલચક્ષુએ દલપતરામ અપંગ હતા, આન્તર્ય-ક્ષુએ ઠવીશ્વર વિશ્વદ્રષ્ટા હતા. સંસ્કૃતિઓના સંગમ ઘર્ષણ અથડામણ, યુગનું યુગમન્થન, સંસારનું શ્રેયસ્ ને પ્રેયસ્, આપણી આંખે સૂર્યચન્દ્ર દેખાય છે એવાં, ઠવીશ્વરની આન્તર્યાંખે દેખાતાં. ગુજરાતનું શ્રેયસ્ હતું તે દલપતરામે પ્રેયસ્ કરીને ગુજરાતને પાડ્યું. અન્યથા બડકતા, પણ નિજ ઠવીશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધાશીલ ગુજરાતે દલપતહસ્તે એ નવસંસ્કારો બોળલે ને બોળલે પીધા.

બીજો બોલ ન ઉચ્ચાર્યો હોત, કહ્યું છે તે એક જ કહ્યું હોત, The Supreme Law of Social Evolution, the Historical Induction of March of Civilizations, 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ એક જ સંસારમન્ત્ર દલપતરામ પ્રબળણને આપી ગયા હોત, ત્હો પણ Social Evolutionના—સંસારવિકાસશાસ્ત્રના આપણા ઠાવિન ગણાઈ

દલપતરામ અમર થાત. સહુ ધીરોદાત નાયકોનો એ જીવનમન્ત્ર છે.

Social Evolution-ધીરે ધીરે મુધારાનો સાર કવી-શ્વરનો ત્હારે યુગધર્મ હતો, પણ ઈતિહાસનો એ સનાતન ધર્મ છે. દલપતરામ યુગધર્મના મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચરતા; પણ એમની આર્ષવાણના બોલ યુગધર્મથી થે પર સનાતન ધર્મમન્ત્રો બોલતા.

દલપતરામના સમકાલીન આંગ્રજકવિવર ટેનીસનમાં જે નવવિજ્ઞાન-Scienceનો આદરસત્કાર હતો એ નવવિજ્ઞાનનો આદરસત્કાર ટેનીસનના સમકાલીન શુજ્જરકવીશ્વર દલપતરામમાં પણ સંભરેલો છે. વિજ્ઞાનવિકાસ ત્હારે યુરોપમાં થે નવોસવો હતો. મોહમુગ્ધ આંખે વિજ્ઞાનના ચમત્કારોને લોક ત્હારે નિરખતા, લોકકલ્યાણકારી માનતા. શુજરાતે તો ત્હારે એ નવનવચમત્કારો હતા. ધ્યાન એ બ્રમ મટ્યો છે. Scienceની કવિતા ઉપડી ગઈ નથી; પણ પૃથ્વીપ્રલયોની પ્રતીતિ તો ગળાસમાવી ચર્ધ છે કે વિજ્ઞાન-વિકાસ લોકકલ્યાણક છે એટલો જ લોકસંહારક છે.

દલપતરામનાં છેલ્લાં કાવ્યો ને ટેનીસનનાં છેલ્લાં કાવ્યો સરખાવી જોનાર કાવ્યગીમાંસકનો વિચારબ્રમ મિથ્યા નહિ જાય. આયુષ્યનો પહાડ ચઢતા ગયા તેમ તેમ જન્મે-યનાં વિશ્વદર્શન વિશાળ ને ઉદાર થતાં ગયાં. Akbar's Dream, Locksley Hall & Sixty Year's After, Vastness એ કવિવર ટેનીસનનાં છેલ્લાં કાવ્યો. આકાશ-ગંગા, કાળનો વેગ, નવી દુનિયાં, સાઈ કોનું શું કયું ?

એક મંડળી એવી સ્થાપો જ્યાં સૌને ઉદ્યોગ જડે એ દલપતરામનાં છેલ્લાં કાવ્યો. આયુષ્યના શિખર ભણી વિચરતા તેમ તેમ ટેનીસન ને દલપતરામ ઉંચા મ્હડતા, અધિકા ને અધિકા વિશાળદ્રષ્ટા થતા.

બીજા આંગ્રજ રાજકવિ વર્ડઝવર્થ કહેતા કે Every great poet is a teacher I wish to be considered as a Teacher, or as nothing. અર્થ. પ્રત્યેક મહાકવિ લોકગુરુ છે. લોકગુરુ છે એટલું જ નહિ, કાળદ્રષ્ટા છે. ૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવીસ્વર ગુજરાતના લોકગુરુ હતા, યુગદ્રષ્ટા હતા. બેસતા યુગને એમણે જોળખ્યો ને જોળખાવ્યો. ગુર્જરપ્રભને એમણે ઉદ્દ્યોધી ને પ્રયોધી પ્રભજને આનન્દવદને દલપતમન્ને ઝીલ્યા. કવીસ્વર તંહારે ગુજરાતના લોકરચના લોકસાગ્રાંથી હતા.

દલપતરામ ઇંગ્રેજની બાગપોથી થે ભણ્યા નહોતા, આર્થ સંસ્કૃતિના સપૂત હતા. છતાં દલપતકાવ્યમાં ટેનીસનના વિજ્ઞાનઆદર ને દામ્યત્યઆદર્શ છે, મિલ્ટનની Puritanism છે, વર્ડઝવર્થનાં શાણપણ સદાચારમહિમા લોકભાષાપક્ષપાત ને લોકગુરુભાવના અન્યભરપૂર છે. એ અર્થ છે કે વર્ડઝવર્થ લખ્યું બધું ઉત્તમ નથી, ટેનીસનલખ્યું બધું ઉત્તમ નથી, તેમ દલપતલખ્યું થે બધું ઉત્તમ નથી. કેનું કેનું લખ્યું બધું ઉત્તમ છે? પાચે સરખી આંગળિયાળો પુરુષપ્રવર હજી તો દીઠા નથી એ મહુ કવિવરો લોકકવિઓ હતા, ને એ સહુ કવિવરોનું ઉત્તમ ઘણું છે. અને ઉત્તમ છે તે કાળના ને કીર્તિના ઉત્તમોત્તમની કક્ષામાંનું છે.

દલપતકાવ્યગંગાના, ત્રિવેણી સમા, ત્રણ પ્રધાન

મૂળઅર્થાં છે: ઇતિહાસ, સંસાર, ને સદ્ધર્મ. ઇતિહાસ સંસાર ને સદ્ધર્મ-એ ત્રિવેણીસંગમનું શુજ્જ્વલકાવ્યતીર્થ તે કવીશ્વરનું દલપતકાવ્ય.

પૂર્વાવસ્થાનો સાહસવીર નર્મદ ને ઉત્તરાવસ્થાનો ધર્મવિચારક નર્મદ, નવત્રરામભાઈ કહે છે તેમ, યુગમૂર્તિ હોતો-યુગના લક્ષીઓટ નર્મદમાં પ્રત્યક્ષ પરખાતા. પવિત્રતાના પુરુષવાસ દલપતરામ સનાતન સદ્ધર્મમૂર્તિ હતા, આપૂર્વમાર્ગ અચલપ્રતિષ્ઠા સમા સ્થિતપ્રજ્ઞ હતા.

દલપતગરબાવલિ, માંગલિક ગીતાવલિ, કચ્છગરબાવ-
ળી-આપણા સુન્દરીસંઘ કાળેની કવીશ્વરની એ કાવ્યત્રયી;
ને હોપવાંચનમાળામાં છે એ 'વાંચનમાળાના શણુગારરૂપ'
કવીશ્વરનાં બાળકાવ્યો. દલપતરામે શીઘ્રકાવ્યો રચ્યાં છે,
Parables-મર્મકાવ્યો રચ્યાં છે; દલપતરામે ભાષાકવિતા
લખી છે, સંપ્રદાયકવિતા લખી છે; દલપતરામે દારૂપત્ય-
ગીતો ગાયાં છે, સંસારગીતો ગાયાં છે, કુળભાવનાનાં ગીતો
ગાયાં છે. રાજમહારાજાઓ સમક્ષ મહારાણી શુજરાતી
વાણીના વકીલ દલપતરામ થયા છે, વિદ્યાખાતુ પુસ્તકશાળા
કોશગ્રન્થની વકીલાતો કીધી છે. દલપતરામે રાજવિદ્યાભ્યાસ
ઉદ્ગોળ્યો છે, અન્યજ્ઞવિદ્યાભ્યાસના સંવાદો ઉચ્ચાર્યા છે,
મહાજનિયાઓને કાળે દુત્તરખાનની રહસ્ય વર્ણવી છે.
અન્યજ્ઞથી માંડીને રાજપુત્રો પર્યાન્ત કોઈ દલપતકાવ્યની
બહાર નથી. સમસ્ત શુજરાતીઓ દલપતકાવ્યમાં સમાતા.
કવીશ્વરની એ હૈયાવિશાળતા દલપતકાવ્યનાં પાનાપાનાને
પાટલે શબ્દપુષ્પોમાં પમરે છે.

કવીશ્વરનાં કાવ્યો સાંભળવાને મુંઝઈની પારસી બાનૂઓ સભા ભરી કવીશ્વરને ન્હોતરતી; જમચેદજી દલાલ કહેતા કે દલપતરામ હિન્દુઓના કવિ છે એટલા અમ પારસી-ઓના કવિ છે; ધોરાજીના જગત્સફરી મેમણ શેઠ કહેતા કે જગત્સુસાફરીમાં દલપતકાવ્ય સદા ઓશીકા નીચે રાખીને પોતે સૂતા, દલપતસતસઈ એમનું તાવીજ હતી. પાદરીઓ-ટેલર, પિતા ને પુત્ર-કહેતા કે કવીશ્વર સર્વધર્મનો સારો-દાર બોલે છે. શેઠિયાઓ દલપતરામને લક્ષ્મીપાંખડીએ વધાવતા, રાજવીઓ દલપતરામને વપોસનો સમર્પતા, સરકાર દલપતરામને સરઅવસરે શાલ-પાઘ-ઈંકાબથી સન્માનતી. એ સૌ દલપતરામનાં નહિ, દલપતકાવ્યનાં આદર-સન્માન હતાં.

બુદ્ધ ભગવાન લોકભાષામાં બોલતા, સ્વામી નારાયણ લોકભાષામાં બોલતા, દલપતરામ લોકભાષામાં બોલતા: કવીશ્વરને સંસ્કૃત સાઈ આવડતું તો એ લોકભાષામાં બોલતા. લોકભાષામાં ન બોલે કે લોકપ્રશ્નો ન વિચારે-ઉદેલે કે ન ગાય-સંભળાવે તોમને લોકસંઘ ન અપનાવે તો એ લોકસંઘનો અપરાધ છે? કવીશ્વર લોકભાષામાં બોલતા ને લોકપ્રશ્નોનાં મીમાંસાગીતો ગાતા તેથી કવીશ્વર લોકમાન્ય હતા. કવીશ્વર એ દલપતરામનું લોકદીધું ખીરદ હતું. રાસ-માળાની પ્રસ્તાવનામાં ફારબસ કહે છે કે ૧૮૫૬ની ચે પૂર્વેથી દલપતરામને લોક કવીશ્વર કહેતા: Kaveshwar-for with that title Dalpatram is invested by the suffrage of his countrymen.

સમ-વયવાદી કવીશ્વર સદા સંસ્કૃતિઓનાં સંગમગીત ગાતા. દલપતકાવ્ય એટલે પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનું સંગમતીર્થ. પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કારમુગ્ધ દલપત-કાવ્યની પાંખડીએ પાંખડીએ ફેરે છે. મહાકાળના ઉપાસ-કોને દલપતકાવ્ય છે સંસ્કૃતિઓનો સંગમઘાટ.

એ ખરું છે કે અણહિલપુર પાટણ તે અયોધ્યા નથી કે હસ્તિનાપુર નથી; તેમ દલપતકાવ્ય તે રામાયણ નથી કે મહાભારત નથી. જગતનાં એ વિરાટકાવ્યો સૈકાઓથી સંસારો સરળે છે. એ પંચવિરાટકાવ્યોએ સરળું છે એથી તો અધિકું માત્ર કૃષ્ણે બુદ્ધે ઝરથુષ્ટ્રે ખ્રીસ્તે મહમ્મદે ઠાનફૂંશિયસે સરળું છે. વ્યાસે વાલ્મીકિએ હોમરે ફિરદો-સ્ત્રીએ સંસ્કૃતિઓ સરળ; ગીતાઉપનિષદ ધર્મમપદ બાઈબલ અવસ્થા કૂરાન એમણે નો માનવવંશનાં નવમાનસ સરળ્યાં છે. એ પયધમ્મરમંડળે તો સૈકાઓથી કરોડોને ઘડ્યા છે. એ સૌ જગતપ્રેરણાઓ હતા; વિશ્વઅજવાળતા એ વિશ્વવ-ન્દનીયો હતા. દલપતરામ જગતપ્રેરણા ન હતા, ગુજર-પ્રેરણા હતા; દલપતરામે સૈકાઓને હણ નથી ઘડ્યા, દાય-કાઓને ઘડ્યા છે; દલપતરામે કરોડોને નથી સરળ્યા, લાકુઓને નવઠેણુમાં વાળ્યા છે. અર્ધી સફીતું નહું બાળ-ગુજરાત-આજના ગુજરાતનાં માતપિતા ને દાદાદાદીઓ ને વડુવાઓ દલપતકવિતાનાં હૃદય પીતાં ઉછરતાં. પૃથ્વીભરના નહિ, દલપતરામ ગુજરાતના કવીશ્વર હતા. દલપતકાવ્ય ગુજરાતીઓનો કાવ્યઅન્ત છે. દલપતઆયુધ્યવરધોમાં એક વિરલ ને વિભૂતિવન્તો ઇતિહાસયોગ ગુજરાતને સાંપડ્યો; અને તે પૂર્વની ને પશ્ચિમની, પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કૃ-

તિઓનો સંગમયોગ. ગુર્જર ઇતિહાસના એ વિરલ, અદ્વિતીય,
કપરી કસોટીના પ્રજાઅવસરે, નવયુગ બેસતો હતો ને નવ
ગુર્જરપ્રજા જન્મતી હતી ત્હારે, સંસ્કૃતિઓના એ સંગ-
મકાળે કવીશ્વરે એ સંગમકાળના સ્વદેશમન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા.
દલપતકાવ્યના દેશમન્ત્રોની કાવ્યસંહિતા તે દલપતકાવ્ય.
દલપતકાવ્ય એટલે દલપત કવીશ્વરનો પ્રજાસન્દેશ. ગુર્જર-
પ્રજાએ ઝીલાય એટલે એ ઝીલ્યો, અંજલિઓ ભરીભરીને
પીધી; તાણ થઈ, થાક ઉતાર્યો, સજ્જ થઈ, નવપન્થે પાછી
કાળસફરે ચઢી. દસ ચૈકાઓ વીત્યે કે વીસ ચૈકાઓ વીત્યે,
ત્હારે ત્હારે ઇતિહાસમીમાંસડો ગુર્જર ઇતિહાસને દલ-
પત ઇતિહાસ સંશોધનશૈલીએ સંશોધ્યે; પૂર્વપશ્ચિમની
સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે, એ મહાપ્રવાહોના સન્ધિકાળના
દેવયોજના ઇતિહાસઅવસરે શા શા આશઅભિલાષ, શી શી
પ્રેરણાઉત્કંઠાઓ, શા શા કસ્યાણુમનોરથો ગુર્જરપ્રજાસંઘે
એવ્યાં ને સફળ કર્યા, કોણ કોણ મહાઅનિયા એ મહાયો-
ગકાળને વાવી, સોહાવી, ફળદ્રુપ કરી ગયા; કોણે એ
સુધારાની વેદીઓને પાણી પાયાં ત્હારે ત્હારે ઇતિહાસ
ઝવેરીઓ આપણે એ કાળભંડાર પારખવા બેસ્યો, ત્હારે
ત્હારે ઇતિહાસના અક્ષર લેખે, કાળના બોલ લેખે, અંશા-
રસૂત્રોની મીમાંસા લેખે, સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના
પ્રજાસન્દેશ લેખે, દલપતયુગની દલપતસ્મૃતિ લેખે, આદરથી
ને પૂજ્યભાવે, યોનાવરખનાં ચર ઉખેળે છે એમ, દલપત-
કાવ્યનાં પત્રપલ્લવ ઉખેળ્યો ને આરાધ્યો; ત્હારે ત્હારે
નવરામમાળા લખતા ભવિષ્યના એ નવકારખસો દલપતરામને
આંગણે, ઓરડે, ને અન્તરમાં નહોતરશે. સંસ્કૃતિઓના

સંગમકાળનાં ગૌરવ ને મહિમા જેટલો સંગમકાળનો એ મહાકાવ્યગ્રન્થ મહિમાવન્તો ને ગુણગૌરવશાળી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસપટમાં દલપતકાવ્ય વણાઈ ગયું છે; ગુજરાતના ઇતિહાસ જેટલું દલપતકાવ્ય અજરામર છે.

ગુજરાતી એટલે કોણ ? માત્ર શું હિન્દુઓ ? કે હિન્દુઓનો ચે કોઠ ઘોળ-કોઠ કૂપમંદૂકમંડળ ? ના, ના; ગુજરાતીઓ એટલે હિન્દુ ને ઇસ્લામી, ખ્રીસ્તી ને પારસી; બ્રાહ્મણ ને મહાજનિયા, રંઠ ને રાજવી; બાળ બાળા મુન્દ-સીસંધ ને પુરુષસમાજ; એ સહુ મળ્યે સમસ્ત ગુજર્સમંડળ થાય. જેની જેની ગૃહભાષા ગુજરાતી, તે સૌ ગુજરાતીઓ. વાડો ને વાડાઓ ઓળંગી ગુજરાતના પૃથ્વીમંડળમાં નિરજતાં છેલ્લાં ૮૫ વર્ષમાં એ સમસ્ત ગુજર્સમંડળે ઝીલેલી કાવ્યસંહિતા તે દલપતકાવ્ય; અને એ સમસ્ત ગુજર્સમંડળે ગાયેલા ને પૂજેલા આપણા કવિવર તે કવીન્દ્ર દલપતરામ. દલપતવિરોધીઓને પણ દલપતકવિતા ભણવી પડતી ને ભણવી પડશે. સૂરતથી દાંતા ને વડોદરાથી જૂનાગઢ-ચોખ્ખટ ગુજરાતે હિંચાહેતે વધાવેલો નવયુગનો આપણો પુણ્યતિર્મળો વાઙ્મીકિ તે તો ગુજર્સીની કૃતમધુરી મીઠપ પમરાવતો, સામસૂક્તો સમા લોકસૂક્તોનો ઉદ્દગાતા, લોકસમાજે કવીન્દ્ર ખીરદથી ખિરદાવેલો, સોરઠ ને ગુજરાતના સીમાડા મળે છે ત્યાંના અગ્નિહોત્રીનો સપૂત, વઢવાણનો વસિષ્ઠવંશી દલપત વેદિયો.

દલપતરામની આર્પદષ્ટિ એમના જીવન જેવી પવિત્ર અને આયુષ્ય જેટલી વિશાળ હતી.

દલપતકાવ્ય દલપતદિલનો દરિયાવ છે. સરવાણી નથી, સરિતા નથી, મહેરામણ છે. મહામેઘ સમું કવીશ્વરનું હેયું ભરેલું હતું અને સરોવરો સમું હલવાતું. સરિતાઓ વહી વહી દલપતકવિતારસનો સાગર ભરાતો. જેટલી પવિત્ર, જેટલી ઇતિહાસવાહક, જેટલી કાળપ્રદાની ઉપાસક, જેટલી દલપતકવિતા ગુજરાતવિશાળ છે, વર્તમાન ને ભવિષ્ય જેટલી વિશાળ છે.

આપણે એક મુલાવિતનો શ્લોક છે કે

સ જાતો યેન જાતેન યાતિ દેશઃ સમુન્નતિ;
તે જન્મ્યો, જેહ જન્મ્યાથી પામે દેશ સમુન્નતિ.

સાહિત્યનું, સંસ્કૃતિનું, લક્ષ્મીછાળનું, જયપરાક્રમનું, વિદ્યાહુતરનું, રાજકારણનું, ધર્મનું, પરમાર્થનું પગથિયું જે જેના જન્મ્યાથી દેશનો લોકસંઘ ચઢે તેની જ જન્મસાધકતા, હોનો જ જન્મ તે જગત્વાણીએ જન્મ. દલપતરામના જન્મે દેશ ઉન્નતમુખ થયો હતો.

દલપતકાવ્યની શુદ્ધકળીઓમાંથી નિર્ગળે છે દેશ-કલ્યાણનો સાત્ત્વિક રસપરાગ. કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ નવ રસ વર્ણવ્યા છે. પછી ભાગવતકારે દસમો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરસ ગાયો. અને તે પછી આપણા નવયુગની ભેગલી વર્ષોમાં કવીશ્વર દલપતરામે આપણા કવિનાદેશે એકાદશમો સાત્ત્વિક સ્વદેશવાત્સલ્યનો મહારસ ઝરવ્યો. એ સાત્ત્વિક સ્વદેશ-વાત્સલ્ય રસના પીપાસુઓને દલપતકવિતા નિર્ભેળ અમૃતરસ લાગી છે. ગુજરાતના નવયુગનો, નવપ્રજનો, નવકવિતાનો ચિરસ્થાયી અને સનાતન, લોકઉદ્ધારક ને લોકકલ્યાણક, છે એ એકાદશમો સત્ત્વગુણી દલપતરસ સ્વદેશવાત્સલ્યનો.

દલપતરામ યુગધર્મ ગાતા; પણ વિશેષતઃ યુગધર્મથી
યે પર સનાતન ધર્મ ગાતા કે

દેશી મિત્રો ! દુઃખ સરવ ટાળો રે આપણા દેશનું.

ગીતાશુભ્રગૌરવગાતું પેહું પ્રાચીન કાવ્યપદ દલપતરામ
પરત્વે અક્ષરશઃ ખરૂં છે કે પારાશર્યવચઃ સરીજમમલમ્—
પરાશરગોત્રીનું નિર્મળ સહસ્રપાંખડી કાવ્યપદ તે દલપતકાવ્ય.
દલપતકાવ્ય ઐટલે દલપતયુગનો દલપતરાસો.

* * *

સાલવારી

(અન્ધમા માત્રોની કપ્ડાક જૂતો છે, તે આ માનવારી પ્રમાણે
સુધાન્વાની)

૧૮૫૭, ૧૨મી નવેમ્બર , હોપનો દાગળ, વાચનમાળાને માટે કવિતા-
ઓની માગણી આપોની અપમતા

૧૮૫૮, જાનેવારી ૨૫, નમગરોડ હેમામાઈનું અવસાન સુબધ્ધી
શુદ્ધિવર્ધકનું આમન્ત્રણ ૨૪મી માર્ચ, ફાગુન ખાનદેવમા
બન્ધુપોષણને માટે મૂળીમાની મેટીમા ફગિલાદ. શુદ્ધિપ્રમાણમા
પિંગળ પાણુ શરૂ કર્યું જૂનથી ૭ માસ વાચનમાળા શરૂ -
સુધા ઇનો નિજન્ધ

શુનર્મમા, ૧૮૪૮, Student's Literary and Scientific
Society બારામેદે એ માનમા ૮ બામતા-મ ાડી
જ્ઞાનપ્રમાણક મમા ને શુન ાડી જ્ઞાનપ્રમા ૮ સમા '૫૦ની
આખ મા એમાથી થત પા ડી જ્ઞાનપ્રમા ૮ મમા ને
શુદ્ધિવર્ધક દિન્દુમમા એ ૮ અમામા નમદની જુવાન
પુન્ડોની અન્ધોડન્ય શુદ્ધિવર્ધક સમા ૩૨મી માર્ચ, '૫૧,
એ શુદ્ધિવર્ધકોનો મગમ બે બાગશાળાઓ ને બે માત્રિમ
શાળાઓ શુદ્ધિવર્ધકે સ્થાપી. ૨૫૩મા મગમનતમ કોતેન્મા
બલુતા, ૫૩ી દાહીએ ધરજદાગ મીધા '૫૪ની વર્ષામા
નર્મદ શુદ્ધિવર્ધકોનો મમામ. '૫૫મા મડગી મગવાથી થતા
માનદાન નર્મદ વાખ્યાન સુબર્જના નર્મ નો સાહિત્યનમ
ફેમ વા ૧૨, નર્મદ ગાજ્યો-સ્વદેશાભિમાન નમતોફતાર
નીમ્બુ ૮ મનદામે સત્યપ્રમાણ મહાડયુ ૨૧મી મપટેમર,

નર્મદની પ્રથમ કવિતા, મુંબઈમાં નર્મદનો કવિજન્મ.'૫૬થી
 શુદ્ધિવર્ધક માસિક.'૫૭ બેસતાં કરસનદાસ ડીસે ગયા, સાલ
 આખરે મુંબઈ પાછા આવ્યા. '૫૫, જૂલેશ્વર મહાદેવનો
 છાપનભોગ. વૈષ્ણવી ગ્યાં. ૫૩ જાગ્યું. મોતીલાલ દલાલ
 ઉપર જીવજીવાલજીનો દિવાની દાવો. ૨૫મી જાનેવારી '૫૭,
 ગુરુશિષ્યધર્મના ધનામી નિમન્ધની સત્યપ્રકાશમાં જાહેરખબર.
 દલપતરામ એ જીત્યા.'૫૮ના ઓગસ્ટમાં ચાબૂકમાં સુધારા-
 મંડળ વિરૂદ્ધના લેખો. એક સુધારકની બદનક્ષીની ફરિયાદ.
 મહારાજને સાક્ષીસમન્સ. મન્દિરનાં દાર દેવાયાં. ૧૬મી
 જાનેવારી '૫૯, 'સુધામી ખત.' '૫૮થી નર્મકવિતાના અંકો.
 '૫૮માં કે '૫૯માં નર્મદ પરમદંસ સમાનો સમાસદ.

૧૮૫૯: માર્ચ, હોપનો કાબ્યદોહન માટેનો કાગળ. ફાગણમાં નર્મદ
 બાવનગરે ને ચૈત્રમાં વડોદરે જઈ આવ્યો. એપ્રિલથી મુંબઈમાં.

૧૭મી એપ્રિલ, શુદ્ધિવર્ધકના આમન્ત્રણે ને આંખોની
 દવા કરાવવા દલપતરામ મુંબઈ જવા નીકળ્યા. ૧૫ દિવસ બાવ-
 નગરમાં. વિજયક્ષમા, પુસ્તકશાળા માટે મહારાજને વિનંતિ.

જગનલાલ દેસાઈએ હૃદયે રાખી વાત;

ત્યાં પુસ્તકશાળા કરી નિજ નામે સદ્ગત.

૨૭મી મે, કે. દ. ડા. મુંબઈને કિનારે ઉતર્યાં. મે ૩૦થી
 ડિસેમ્બર ૧૨ સુધી લાડની વાડીમાં શુદ્ધિવર્ધકના મહેમાન;
 નર્મદના પાડોશમાં. જીવાનિયામંડળ દલપતની મુલાકાતે.
 લાલશંકર દવેએ જામવા નહોતયાં. ૧૩મી જૂન, શુદ્ધિવર્ધકમાં
 નારાય જન્મે દલપત ગાબો. જૂન ૨૦મીના અરસામાં
 વાલુકેશ્વરમાં જાગવાનદાસને અંગલે મિત્રમંડળી. ૨૭મી જૂન,
 શ્રી લદમીદાસ ખીમજીનો જન્મદિવસ. ૫મી એક ત્રીમે

મેળાવડો. દેશમુધારોનો યેઝીમેદ હતો જ; પછી કાવ્યરૂપધો, પાદપૂર્તિ વિ. દક્ષપતનર્મદનો ઝઘડો. નર્મદ રણની ભર યુવામાં; દક્ષપત આંખે સાવ અપંગ-પરઆંખે વાંચતો. નર્મદ રસે ચડ્યો; કાવ્યપરંપરા. વૈદ્યઅગિત્રો, સ્વતન્ત્રતાનું કાવ્ય વિ. સદામા પક્ષે દક્ષપતસમારંભો, માનપત્રો, ચેઝીઓ. મુંઝમના પારગીઓએ ક.દ.ડા.ને અપનાવ્યા. નર્મદ કહે છે ‘દક્ષપતરામને આવવે’ મુંઝમમાં કવિતાની રેલમહેલ; ‘નવી ઢળની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા’ દક્ષપતરામ.

ફારબસ કાઠિયાવાડમાં મુખ્ય પોલિટિકલ એજન્ટ.

દાકતર બાઉ દાજીની હવાથી આંખે આરામ. ૨૮મી જુલાઈ, દા. બાઉની સમામાં દક્ષપતે ગાયાં પીડાહરણુસ્તોત્ર ને હરખ હવે છું, દિન્દુસ્તાન! નર્મદે ગાયું દેશમાં આનન્દ ભયો, જય જય વિફ્ટોરિયા. રૂપમી ઓગસ્ટ, દાકતર સંગાથે ક.દ.ડા. પૂતે ગયા, ને પૂતેથી પંઢરપુર વિદેશાની મત્રાએ જઈ આવ્યા.

શ્રી મંગળદાસે ને દક્ષતર આસાકારાવાળાઓએ નોકરી આપવા માંડી. ક.દ.ડા.એ સાબાર ના પાડી.

શુદ્ધિવર્ધકનું પરદેશગમનને માટેનું આહવાન; ઝીંધું.

દા. બાઉને ને શુદ્ધિવર્ધકને મુંઝમમાં દક્ષપતઆરસપ્રતિમા સ્થાપવાનો ભાવ. નર્મદપક્ષનો વિરોધ. દક્ષપતનર્મદ બન્નેનાં ફંડ કરવાનું સમાધાનકહેણું.

૨૦ નવેમ્બરે ને ૬ઠી ડિસેમ્બરે ક.દ.ડા.નું પારસીમંડળોમાં સન્માન. દરજીની અરજી. મુંઝમવર્ણન—‘જરૂરિયાત લેગણી.’ ૧૩મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદ જવા નીકળ્યા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે સોમાપટ્ટીને સંભાળી લીધી.

અમદાવાદમાં પેંચી મી-૧; દવપતનો વણરાજ મુદ્દે ૨૬૬થો.

ધીરે ધીરે સુધાગનો માર 'પદ્ધમાં મુગધમા ગવાયું',
'૬૦માં મેઝ'કમાં બુદ્ધિમકાસમાં છપાયું', '૬૮માં વેનચરિત્રમાં
ગૂંધાયું'. એ હવું દવપતકેતિકાન્તિતોત્ર

૧૮૬૦; કારગસ સૂતમાં. માર્ચ ૨૧મી, હાઇરકલમાં કવિતાશિક્ષક.
માર્ચ ૨૭, મહીપતરામ વિલાપત ગયા. પરદેસમનનો દવપત-
નિબન્ધ. કાવ્યદોહન, ભાગ ૧લો ગ્યાયો, '૬૧મા છપાયો.
એપ્રિલ ૨૭મીથી ઠગટિસ રગ છપર, ક.દ ડા સેક્ટરીપદે.

૧૮૬૧; માર્ચ ૧૦, કરાટિસ પાઠો ગ્યાયો. એપ્રિલ ૧૩, મહીપતરામ
વિલાપતથી ગ્યાયો નામગીનાતમા પરદેસમનનો ઝડડો. જૂલાઈ
૧૩મી, અમદાવાદમા ગુજરાત કેસેજ રથપાઇ. ૧૫ સપ્ટે-
મ્બરથી મેઇજ ટ્રેન્નીગ કેસેજમા ક.દ ડા. કવિતાશિક્ષક.
૨૩મી ડિસેમ્બરથી કારગસ મુગધમા હાઇકેટનો જડજ.

૧૮૬૨, ગુજરાતી ભાષાના કવિઓની શ્રેષ્ઠમાળા. ફેગરવારી, મોહન-
લાલને વડવાજીમા હિપતયન લાઈમન કેસ. જૂનાઈથી શાળાપત્ર.
ઓક્ટોબર, વીજકુવરનો જન્મ ને કાશીમા દેવ થયા. મહીપત-
રામ ને ધોળકાના શ્રીમાળા બ્રાહ્મણો. એપ્રિલથી અમેરિકામાં
આન્તરકલદ. પરિણામે મુગધમા ધનની બરની ૨૬૬ી.

૧૮૬૩, જાનેવારી, ધોળકે ત્રીજી વચ્ચ ૨૦મી જાનેવારીથી અમદા-
વાદ સુધી ગ્યાગગાડીવચમા કેટવાક પૂલો હજી બન્ધાતા
હતા. મુગધમા કારગમને કારગસ મુજગતી સમાગથાપ-
વાના મનોભાવ. માર્ચમા ક.દ ડા ને મુગધ બોવાગ્યા.
૧૦મી એપ્રિલથી એ માસ ક.દ ડા. રગ છપર. નરે વડોદરે
ખડેરાન મદારાજના દરગારમા ગુર્જરીવાણીવિલાપ. મુગધમાં
ત્રિન્મ ઓફ વેન્મની મમામા ખડામે. કારગસે ઠલુ મુગધ

મે, અમેઝિકામાનો આન્તરક્રમ આથમ્યો. ડના ભાવ બેઠા,
શેરમળ બેઠા, કપનીઓ બેઠી પછી જૂનાઈનો વાયદો,
વળતર ન વળાયા દેરાબરમા દેવાળા ને કાગો કેર મુ મહંતી
બહોજલાલી ઘડીક ભાગી પડી દતપતરામ સપડાયા, દોરી-
સોટ ધ) રહ્યા માથે દેવાનો ભાર

ઓગસ્ટમા નર્મદે મુખર્ષિ છોડ્યું ઓગસ્ટ બેમતા ક દ ડા
મુખર્ષિ ગયા પદર દિવસ રહ્યા ક મકાન્યશતક કારમસે તારી
લીધા કારમસનો જીવશેષ મન્દનાડ ઓગસ્ટના ત્રીજા અઠ
વાડિયામા ક દ ડા અમદાવાદ ગયા, કારમસ પૂને ગયો ૩૧
મી ઓગસ્ટ, કારમમઅરસાન કારમસકુટુબની વિટ મણાએ.

શેરસદ્દાની ગરબીઓ કારમસવિરહ કમળાક્ષીની કથા
તાકિંક બોધ

૧૮૬૬, સામળસતસર્ધ મે, હમરાજ શેઠના આમન્ત્રણે મહકુટુબ
મુખર્ષિમા ૭મી મેએ ભાટિયા વિ નુ માનપત્ર જૂનાઈથી
પાછા સોસાઈટીમા ગગાજમનાની વાર્તા

૫ ૧૮૬૭, કારમમવિવાસ આર્ય, ભાવનગરના મહારાજ જસવતસિંહજી
અમદાવાદમા, જસવન્તગજનીતિ. ૨૩મી ઓગસ્ટથી વઢવાણ
સરથાનનું વર્ષાસન રામદાસ ગેમની મુસાફરી અશુનનિનામ
અન્ય જળરામપુરેથી આન્યો લલિતાદુ ખદર્શક નાટક જપાયુ
ડિસેમ્બર, નેત્રવૈદ્ય ડા વાવરીની વિદાયમમા

૧૮૬૮, ૧૧મી ફેબરવારી, મોહનનાનનુ આતરસૂણે લગન અમદાવાદમા
રિધવાવિવાહોચેત્રક સમા ૨૪મી જૂલાઈ, પ્રેમચંદ રાયચંદ
મેઈલ ટ્રેનીંગ કોનેજનો ઉદ્દાગ્નમમારભ ૨૩મી મપેમ્બર,
અન્યમ ગ્રહસ્થાન દિવાળી વતનમા વઢવાણ શ્રવણાખ્યાન,
વેનચરિ-

- ૧૮૬૯; જાનેવારી, કર્કટિસ વાનપ્રસ્થ થર્ષ વિજ્ઞાપત ગયો; રોડ સોસાયટીના સેક્રેટરી. જોડણી વિશે સગ્ગારી કમિટી. જૂન, વસ્તુચિન્તન; ૬૨૭ દેશ ચોથે ભાગનો હોતુકબેલ. ૩૦મી ડિસેમ્બર, મિસ મેરી કાર્પેન્ટર અમદાવાદમાં.
- ૧૮૭૦; ૧૨મી જાનેવારી, ઉત્તમચન, આપારાવ લાપ્પેરી. માર્ચ, ૬૨૭ના મહાગવ પ્રાગમન્સજ અમદાવાદમાં. મે, સર મંગળદાસની સંગાથે માથેરાન. મિથ્યાભિમાન નાટક. સપ્ટેમ્બર, પ્રવીણસામર વિશે લેખ. ૧૦મી ડિસેમ્બર, રણુજીડલાલનું નિરાશ્રિતરથાન. ફેકે-જર્મન સંગ્રામ.
- ૧૮૭૧; ૨૫મી જાનેવારી, હોટાલાલનો જન્મ. શગણુ શુદ્ધ ૨, ૨૩મી માર્ચ, વીજકુંવરનું ઘોળકે સગપણ. ૨૮મી ઓગસ્ટ, કરસનદાસ વિદેહ યજ્ઞ. ગિરમાર્કે પારીસમાં જર્મન સામ્રાજ્ય રથાધ્યું.
- ૧૮૭૨; ૮મી ફેબ્રુઆરી, કોર્ડ મેથોનું આન્દામાનમાં ખૂન; ૧૫મી એ અમદાવાદમાં ગ્રેકસમા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી, પ્રોન્સ ઓફ વેલ્સની ગંભીર ગિમારી ઉતરી લેની પ્રાર્થનાસમા. મેથી જોપાળગવ દેજમુખ સોસાયટીના સેક્રેટરી. એ માસે નવ જાહેરે ર પિયુ! પરદેશમાં એ ગરબી જુલિપ્રકાશમાં. દલપતકુળવૃક્ષ છપાયું.
- ૧૮૭૩; ૨૬મી ફેબ્રુઆરી, વીજ્યાનુ લક્ષ ને મગનલાલને જનોઈ. મણિ-બાનો જન્મ. મે, જૂનાગઢમાં દરજારી લક્ષપ્રસંગે. બાદપદમાં મોહનલાલની પત્નીનો દવગંવાસ દિવાળીમાં સૂરતમાં સગપણ. એસતે વર્ષે નર્મદના સરસ્વતીમન્દિરનું વારણ, કવિમિલન. દેવગદર્પણ. અલંકારો વિશે લેખ; ' પુગણોમાં ગપ્પાં નથી, અલંકારો છે. '
- ૧૮૭૪; મહા શુદ્ધ ૮, સૂરતમાં મોહનલાલનું લક્ષ, પડેનામણીપ્રસંગે

વરપિતા ક્ષેત્રે નર્મદની અગ્રપૂજા. મહા વદ ૧૦, અમદાવાદમાં મગનલાલનું લગ્ન માર્ચથી કાવ્યતરંગ, વૈજ્ઞાનિક લીમટીમાં ને ગોડળમાં રાજવંશી લગ્નોમાં. જૂનાઈ, ડો. ભાલિનું અવસાન. ૨૧મી ઓગસ્ટ, મહાવક્ત્રી ફિઝેઈન ટ્રેનીંગ કોલેજનું વાસ્તુ. તે જ તિથિએ અમદાવાદનું પ્રાર્થનામંદિરનું મંદિર, સતસૈયા વિશે લેખ. ૩૮૪ ટોલરા દલપતસતસતના ગ્રન્થ. નવેમ્બર, રાજકુમાર કોલેજના કુમારોએ મગાવવાથી કવિતા મોકલાવી. વળી પાછી આખોની પીડા. હાઈસ્કૂલ-ટ્રેનીંગ કોલેજમાંથી રાજનામાં. સરકારે પેન્શનની ના પાડી.

૧૮૭૫; બોળાનાથભાઈએ પેન્શન લીધું. કાવ્યસંક્ષેપ અગોત્રવિવાદ નિર્ણય મપટેમ્બર, રાજકોટમાં ખાવા ઓઝા વાળી કમિટી સોસાયટીનું પેન્શન બંધાયું મુખ્યમાં આર્યસમાજ અધ્યક્ષ, મદ્રાસમાં ચિયોસોદિકલ સોસાયટી.એ અગ્નિમાં વડોદરે મદદાર ગવ પદબ્રહ્મ, બુદ્ધિપ્રકારમાં દલપતરાસડો, મયાજરાવ વડોદરે દત્તક લેવાયા સાગરમતીમાં રેત ૮મી નવેમ્બર, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મુગર્ષમાં. ૧૦મી નવેમ્બર, વદવાણમાં ભોગાવાને પૂજા. ૧૮મી ડિસેમ્બર, પ્રાચીન વિવાદપદ્ધતિ વિશે દલપત વ્યાખ્યાન. નાતાનમાં, સગ મોનિયર વિનિયમ અમદાવાદમાં

૧૮૭૬; ફેબ્રુવારી, વીજકુ વરને વૈવશ્વ ઈંગ્લેન્ડ તારીખ ઉપરથી ગુજરાતી તિથિ મોઘવાની રીત. મણિભાઈ જમખાઈ કચ્છના દિવાનપદે. પ્રવીણભાગર છપાવવાનો હક રાજકોટ મગ્યાને કવીશ્વરને આપ્યો

૧૮૭૭, ૧લી જાનેવારી, કથમરે હિન્દનો દરમાં. ફેબ્રુવારી, બેંગલુરુ કેશવાની ગરબી ૧૬મી માર્ચ, ચૈત્રી પડવો, ન્દાતાનાવનો જન્મ રણમનમગવર્ણન દાજીગજના તરુપ્રમ મે વદવાણમાં.

મે, આંખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ ગયા. ગોપાળજીતસવ. મડીપતરામ સેક્રેટરીપદે. અસ્તોદયની વાતો. હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં દારૂસહગિ.

૧૮૭૮; ૧૫મી એપ્રિલ, કવિ બાલનો નડિયાદથી પત્ર. ચૈત્રમાં મોહનલાલ, ને સાથે મૂળીમા, કચ્છમાં ગયાં. ત્હેમની પુત્રી રણિયાતનો જન્મ. સપ્ટેમ્બરમાં દલપતકાવ્યની જાહેર ખબર. વેરાચેસો કાવ્યજાંડાર સંગ્રહવા માંડ્યો. ચારેક વર્ષથી આંખે અપંગ નેવા. મોતિયો ઉતરાવવાને ઈસ્પતાલમાં.

૧૮૭૯; રથુડોડલાલ ડિસ્પેન્સરી ઉધડી. ૧૧મી જાનેવારી, મોતિયો ઉતરાવ્યો. આંખની પીડા વધી પડી. ઈસ્પતાલમાંથી સોસાયટીને રાજીનામું. મુંબઈના ગઝલર્સ સર રીચર્ડ ટેમ્પલે બોલાવેથી ગેસ્ટને મળવાને. માર્ચથી શુદ્ધિપ્રકાશના મુખપૃષ્ઠેથી દલપતનામ અક્ષોપ.

દલપતકાવ્ય.

*

